

RÓNA-TAS ANDRÁS

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

*CSALÁD, PÁLYA ÉS FILOZÓFIA
EGY MAGYAR ÉRTELMISÉGI NYOLC
ÉVTIZEDE*

Budapest
2018

RÓNA-TAS ANDRÁS

A szöveget szerkesztette Gulyás Borbála
Technikai szerkesztő Beöthy–Molnár Dorottya
A borítót tervezte Beöthy–Molnár Dorottya

Készült száz sorszámozott példányban
a szerző saját kiadásában

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	5
--------	---

ELSŐ RÉSZ

I. A múltból az ifjúság jelenébe	9
II. Háború után, veszteségek és nyereségek, az egyetemi évek	33
III. A pálya kezdetei, a forradalom	86
IV. Család, munka, állásvesztés	118

MÁSODIK RÉSZ

V. Újrakezdés Szegeden	153
VI. Bekapcsolódás a nemzetközi tudományba	165
VII. Vendégtanár külföldön, találkozás a Dalai lámával	215
VIII. Rendszerváltás, a magyar felsőoktatás átalakulása	241
IX. Egy végső kísérlet. Alaptörvény. Egyiptom	285

HARMADIK RÉSZ

X. Filozófiai nézeteim	323
1. Alapfogalmak (323), 2. Antropológia (338), 3. Nyelvfilozófia (351), 4. Szabad akarat (362), 5. Összefoglaló (363)	
XI. Nézeteim a felsőoktatásról	365
1. A kelet-európai pesszimizmus és a magyar felsőoktatás jövője. Rectori székfoglaló, (1991)	365
2. A MAB megalakulásának huszadik évfordulójára (2013)	375
XII. Etikai nézeteim	395
XIII. Politikai nézeteim	403
Utószó	417
Névmutató	419

ELŐSZÓ

Soha nem voltam naplóíró alkat. Az életem bizonyos szakaszaiban azonban szükségét éreztem annak, hogy leírjam gondolataimat. Ezeket egy időben fiktív levélként, később Amerikában élő fiamnak címezve írtam, s a másolatokat gondosan eltettem. 1989-ben azután elhatároztam, hogy valamilyen egységes formát adok ezeknek az írásoknak. Műfajként az önéletrajzi esszét választottam. Ez számomra egy olyan elbeszélő forma, amelyben nem szükséges sem túlságosan személyesnek lennem, se nem kell tudományos apparátussal terhelt önéletrajzot írnom. Ugyanakkor a középpontba nézeteim alakulását állítottam, amelyek természetesen változtak történetem folyamán. A könyv első része a történetem alakulását mondja el, fiatalságomtól az 1960-as évek közepéig. A második rész tudományos pályám szakaszairól szól és 2014-ig zárul benne az Alaptörvénnyel kapcsolatos nézeteimmel. A harmadik rész filozófiai, oktatásügyi, etikai és politikai nézeteimet foglalja össze.

A szöveget több alkalommal formáltam, bár arra igyekeztem, hogy visszafelé ne módosítsam, legfeljebb pontosítsam és kiegészítsem a szöveget. A kézirat szerkesztésében nagy segítségemre volt Gulyás Borbála, akinek e helyütt is köszönöm szakszerű türelmét és szorgalmas munkáját.

A kéziratot sok ízben adtam oda olvasásra feleségemnek, aki nélkül életem teljesen másként alakult volna, aki annak minden pillanatában mellettem állt és segített. A szöveg első részét elolvasta a húgom is, aki nem egy részét pontosította.

A könyvet nem a nagy nyilvánosságnak szánom. Ezért saját kiadásomban, saját pénzemen jelentetem meg. Az első részt 2014-ben, a három iker, Dorottya, Péter és Kinga unokáim 18. szüle-

RÓNA-TAS ANDRÁS

tésnapjára, néhány példányban kinyomtattam – ez volt egyik ajándékuk.

A harmadik részben filozófiai nézeteim összefoglalása után közzéteszem az 1991-ben elmondott rektori székfoglalómat és a Magyar Akkreditációs Bizottság megalapításának huszadik évfordulóján 2013-ban elmondott beszédem szövegét. A két szöveg összevetésével az olvasó látni fogja az oktatással, a felsőoktatással és a magyar kultúrával kapcsolatos nézeteim alakulását. Ezt követik etikai és politikai nézeteim

Írás közben sok alkalommal feltettem magamnak a kérdést, mi a célja ennek a szövegnek? Több ízben hagytam abba, arra gondolván, hogy egy igen szűk körön kívül alig érdekelhet valakit. Végülis azonban úgy látom, egy értelmiségi attól értelmiségi, hogy önálló véleménye van a körülötte zajló világról, s reméli hogy a leírtak tanúként és tanulsgként felhasználhatók lesznek, forrásul szolgálhatnak azok számára, akik megírják a magyar szellemi közélet legújabb kori történetét.

Budapest, 2017 őszén.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

ELSŐ RÉSZ

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

I. A múltból az ifjúság jelenébe

1989. december 31-ét mutat a komputerem beépített időjelzője, s magamat szeretném megajándékozni a tegnapi születésnapomra. Tudatosan választottam a cím kétértelműségét, magában rejtí azt, hogy szellemi alakulásomról szeretnék beszámolni, de már rögtön a címmel is szeretném jelezni, hogy a történetemnek számos nézete van, s a nézeteim közül csak azt tudom adni, amely a mai, s tudatában vagyok annak, hogy az én nézetem, szemléletem is változik a változó nézeteimről. Még előrebecsajtom, hogy mindez az ész önkritikájának keretei között történik, vagyis azzal az alázattal, amely tisztában van egyrészt azzal, hogy értelmünknek ítélnie kell, másrészt azzal is, hogy ítéletünk persze esendő, s mentsége csak az, hogy képes az önkorrekcióna, vagy a *nem tudom* megállapítására.

Valahol azokat a szálat kell megkeresnem, amelyekből nézeteim sodródtak. Szellemi magamra találásomhoz nem tudok messzebb nyúlui, mint a nagyszüleim. Apai nagyszüleimet nem ismertem. Apai nagyapám a családi legendárium szerint boltos inasból lett bankigazgató. A második része bizonyosság, az első is az, de ezt bizonyos kritikával említem, mert valószínűleg a családi fűszerüzletben dolgozhatott mint inas, de más, ha valaki a szülei kis üzletében inas, és más, ha idegenben szolgált. Nagyapám szeme előtt a polgárosodás lebegett mint cél, s három fiát, Miklóst, Andort, az Apámat, és Sándort polgári pályára szánta. A két idősebb fiút szülővárosuk, Veszprém legjobb iskolájába, a piaristákhoz íratta be. Nem tudom, hogy Sándor miért került polgári iskolába, azért, mert a sokkal fiatalabb harmadik taníttatása anyagilag már túl terhes volt, vagy azért, mert más terveik voltak vele. Az azonban nem lehetett véletlen, hogy Miklós is, Sándor is a bankszakmához vonzódott, csak hogy egészen másképp. Erről majd később.

Apám azonban kilépett ebből a szellemi körből, mert orvosnak készült. 1893-ban született, s az érettség után talán

megkezdte egyetemi tanulmányait, de 1913-ban bevonult, úgy, hogy a világháború kitörésekor éppen csak hogy búcsúzni ment haza. Mindig azt mondta, hogy a négyéves világháború neki öt évig tartott. Világháborús élményeiről azonban alig mesélt. 1919-ben néhány hétig a család kettéhasadt, ugyanis Apám a Tanácsköztársaság első lelkes napjaiban beállt vöröskatonának, felcserként működött, míg a nagyapámat, aki ekkor már a veszprémi bank igazgatója volt, a helyi direktórium meghurcolta. De Apám hamar félreállt, és később elmesélte, hogy a Tanácsköztársaságnak két szakasza volt, az elsőben szinte mindenki lelkes volt és a dolgok jól mentek, azután átfordult a terrorrá és majdnem mindenki szembekerült vele.

A Tanácsköztársaság leverése után ismét együtt volt a család. Apám folytatta egyetemi tanulmányait, míg Miklós nagybátyám tőzsdeügyletekbe kezdett. Ezt nagyapám gyanakvással nézte, nem bízott elsőszülött fiának ítélőképességében (azt hiszem joggal), ezért a rendelkezésre álló pénzt Apámra bízta, akinek két egyetemi óra között be kellett szaladnia a tőzsdére, és ellenőrizni, hogy a bátyja nem csinál-e valami ostobaságot. Ez persze csak néhány hónapig tartott, azután elváltak útjaik.

Miklós nagybátyámból nagykereskedő lett, megházasodott („egy szép nőt vett el, aki zongorázni tudott”), egy lányuk született, Ágota, s Miklós viszonylag fiatalon meghalt. Nagyapám világának igazi folytatója Sándor nagybátyám lett, akiről, ha író lennék, regényt írnék, s a címe talán ez volna: *Egy kisvárosi Talleyrand*. Minden korban ki tudott jönni a hatalommal, természetesen kivétel volt a nyilas korszak. De volt a zirci apátság erdővagyonának kezelője, kiskgazdapárti politikus, helyi bankár, a szocialista Nemzeti Bank helyi bankigazgatója, mindenki ismerőse és barátja. Nagyapám számára az életcél a biztos polgári egzisztencia elérése volt, egy olyan polgári családé, amelyet az egész városban ismertek és tiszteltek, amelynek hitele volt. Ennél több nem sugárzott át Apámon keresztül. Sándor

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

nagybátyámnak is volt később valami szerepe az életemben, erre még visszatérek.

Apai nagyanyám néhány hónappal a születésem után halt meg, őt csakúgy, mint korábban meghalt apai nagyapámat, sohasem ismertem. A család keszthelyi volt, valószínűleg kereskedők, erről csak annyit tudok, hogy Apám fiatalember korában Keszthelyen nyaralt, s kisgyerek-koromban Keszthelyen mi is megfordultunk. Ekkor mutogattak épületeket, amelyekben rokonok laktak, de az engem nemigen érdekelt.

Keszthelyről egy családi történet maradt fenn, amely talán jellemző volt a nagyanyámék helyzetére. Apám egy ékszerész barátjával sétált a promenádon, barátja még sohasem járt ott, de felfigyelt egy igen csinos, előkelően öltözött hölgyre. Megkérdezte, hogy ki ez. Apám felvilágosította, hogy ez a Festetich grófné. Azt mondja a pesti ékszerész, hogy bárki is a hölgy, az ékszere hamis. Apám úgy vélte, hogy az elképzelhetetlen, hogy a grófnő hamis ékszert viseljen, s végül fogadtak. Apám estére bejelentette mindkettőjüket a kastélyba, s a grófnő fogadta is őket. Miután bemutatta pesti barátját, elmondták, hogy miért jöttek. A grófnő jószágon mosolygott és felállt, eltávozott, majd egy rövid idő után visszatért két dobozzal. A két dobozban két ékszerkollekció volt. Az egyik a valódi, a másik annak szakasztott mása, a hamis, amelyet valóban viselt sétáján. A történet azért tanulságos, mert ez mutatja, hogy nagyanyám családjának a társadalmi helyzete olyan lehetett, hogy fiát fogadták a kastélyban. De persze a történet azért is érdekes, mert ez egy olyan nevelő célzatú történet, amelyet a szüleim valamilyen tanulság miatt meséltek el nekem. Apám azt bizonygatta, hogy minden szakmát érdemes kiválóan művelni, az igazi ékszerész nem téveszti meg, hogy a hamis ékszert egy valódi grófnő viseli. Hogy az igazi ismeret az, amely a látszaton túl tud lépni, fontos tanulság volt, s ez a színes kis történet arra szolgált, hogy a serdülő gyermek világgépébe beépüljön.

Apám állítólag hegedülni is tanult, ha ez így volt, akkor valószínűleg anyjától örökölhette a zene iránti érdeklődését. Meg kell azonban mondanom, hogy zenei ízlése sohasem volt számomra elfogadható, s mindig éles ellentétben állt Anyáméval, aki soha nem művelte a zenét, de biztos ítélettel fordult szembe a giccs-csel, magyar nótával.

Apám az orvosegyetemen nem csak orvostudományt tanult, hanem ott alakult ki világnézete is, amely egy felvilágosult természettudományos világnézet volt. Bár ő gyermekkorától kezdve katolikus nevelést kapott az iskolában, tudomásom szerint sohasem volt vallásos. Ahogy most visszatekintve meg tudom állapítani, irodalmi, művészeti ízlése, ismeretei elég sekélyesek voltak. A háború után átválogattam elég nagy könyvtárát abból a szempontból, hogy a nagy költözködéskor mit kell abból megtartani. S magam is elámultam azon, hogy néhány kötelező könyvön kívül, mint a Hóman–Szekfű, az Ady összes, mennyire hiányoztak a több száz kötetes könyvtárából az igazán értékes irodalmi művek. Minden korabeli bestseller megvolt neki, de a magyar és az egyetemes irodalom igazán nagy alkotásai hiányoztak. Alig egy pár olyan könyv maradt meg a válogatás után, amit megtartottam. Érdeemes volna egy polgárcsalád könyvtárát összeállítani, mit is tartalmazott a két világháború között. Sajnos ezt elmulasztottam.

Apámnak egy kifejezett érdeklődése volt, a természet tudományos ismeretterjesztő irodalom, azt hiszem, egyébként csak lektúrt olvasott. Mikor gimnáziumba kerültem, talán ettől nem függetlenül, elhatározta, hogy felfrissíti természet tudományos ismereteit, s egyik évben csillagászatot, a másik évben földrajzot, vagy fizikát olvasott igen rendszeresen, s olvasmányaiból sokat idézett nekem, különösen a csillagászatra emlékszem. Fizika, matematika, a világ, az élet keletkezése s hasonló dolgok kerültek szóba, gondolom, talán mert természettudóst szeretett volna belőlem faragni. Ekkor, 1941–43-ban, ez

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

bizonyosan hozzájárult nézeteim kialakulásához, de előrevetette nagy vitáink árnyékát is.

A húszas évek második felében ismerkedett meg Anyámmal. Ennek van egy legendás változata, amely szerint Anyám a villamosra szállt fel, s leesett az egyik cipője, amelyet Apám gálánsán felnyújtott neki, miközben a villamos elindult. Az igazság azonban az, hogy valójában Anyám nővérének, Veronkának a révén ismerkedtek meg, akinek a férje Apám unokatestvére volt, s valahol Vera eljegyzése körül találkoztak. Sokat törtem később a fejemet azon, hogy két ennyire különböző ember hogyan és miért került össze, de talán ez számukra csak később vált nyilvánvalóvá.

Anyai ági őseim esetében sem tudok messzebb visszamenni, mint a nagyszüleim. Ma már sajnálom, hogy nem ismertem jobban óma és nagyanyám viszonyát, óma ugyanis ellenezte, hogy a nagyanyám elvégezze az Erzsébet Leányképző Felső Iskolát, amit azonban ő mégis megtett. Most ahogy visszagondolok nagyanyám elbeszéléseire, talán apja lehetett különösen tehetséges, tőle örökölhette esztét, s anyjától inkább alkotást, akaraterejét, jellemét.

Nézeteim kialakulásában már a háború előtt is szerepet játszott a nagyanyám, de igazi hatására majd csak az után került sor. Családunkról sokat mesélt, ha ezt a mai fejemmel kevésnek is tartom. Nagyanyám, született Engl Elza, hét életben maradt testvér (mert hiszen csak ezeket számolták) legidősebbike volt. Ő is kereskedő családból származott, szülei posztókereskedők voltak Pesten, a családi ház a Bank utcában volt, öt lánytestvér után következett két fiú, a legfiatalabb, Géza az egyetlen, aki jelentős szerepet játszott életemben, sőt életünkben. Nagyanyám húgai mind jó polgári házasságot kötöttek. Egyikük egy berlini orvoshoz, Schlomer doktorhoz ment feleségül, s egy kis klinikájuk volt Berlinben. Egy másik húgát egy vidéki földbirtokos vette el, Piricsén, a Nyírségben, Nyírbátortól délre volt a birtok, ahol a háború előtt egyik nyarunkat töltöttük. Igen kis gyerek lehettem, de jól emlékszem a homokfutó

kocsira, meg a frissen fejt tej ízére. Semmit nem tudok erről a birtokról, csak a szüleim nézetét, hogy valahogy nem volt rendezett. Nem tudom, hogy ez az anyagiakra vonatkozott-e, vagy a műveltségre, vagy az ottaniak családi életére. A családi legen-dáriumban egy szólás járt ezzel a családdal kapcsolatban. Az egyik fiú nagyon rosszul tanult, ami persze nagyon elítélendő dolog volt. Egy szép napon nagy örömmel jött haza az iskolából, hogy végre megdicsérték. Arra a szülői kérdésre, hogy mit is mondott a tanító úr, azt felelte büszkén: „Jobban igyekezzél, Mándy!”. Apám sohasem hagyta, hogy bármivel is dicsekedjek, s ha egyszer-egyszer megkíséréltem, akkor, kissé gúnyosan, erre az esetre utalt. Persze, azért is fontos volt ez a kis történet, mert azt mutatta, hogy milyen rossz lehet valakinek az ítéldépeessége.

Nagyanyám húgai közül Olga néni játszottta talán a legnagyobb szerepet az életemben, ha a nagyanyám mellett egyáltalán lehetett valakinek is jelentősége számomra. Olga néni egy tégl- és kerámia gyároshoz ment feleségül. Valamikor a húszas években a család, mármint óma, nagyanyám anyja, a nagyanyámék és Olga néni, meg gyarapodó családjá egy Mányoki úti villába költöztek. Olga néni fia volt keresztapám, Katona György, akiről később még írok. Ővelük a nagy családon belül egy szűkebb körhöz tartoztunk. Olga néni másik fia István volt, s az ő lánya Marianna, aki később sokat segített Ákosnak Amerikában.

Ómáról kevés emlékem van, pedig csak 1945-ben, a felszabadulás utáni hónapokban halt meg. Hófehér haja, abszolút tekintélye és süteményei maradtak meg emlékezetemben. A Mányoki úti villában biztosan sokat jártunk, de nem volt szokás a gyerekeket a felnőttek közé engedni, ezért a kis dakszlikutyára, amely körülöttem sündörgött, s amelyiktől egy kicsit mindig félttem, jobban emlékszem, mint ómára. A kertben sok rózsa volt, de nem lehetett benne rendesen játszani, úgyhogy semmilyen kellemes emlékem nem fűződik ahhoz az otthonhoz, ahol a nagyanyám és az Anyám is felnőttek.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

Óma a negyvenes évek elején leköltözött Géza nagybátyámhoz az Aréna útra, szemben a Szépművészeti Múzeummal, s ott vasárnap délelőttönként összejött a család. Ezekre a vasárnapokra jobban emlékszem, mert már nagyobb is voltam, meg ekkor már ómának el kellett mesélnem, mit is tanulok, mit is csinálok. Egy kedvesen szigorú nagyasszony maradt meg bennem, aki kis alakját szálegyenesen kihúзва ült, mindenkihez volt egy-egy kedves szava, mindenkinek tudta az összes házi baját, a születés- és névnapokat, s aki körül úgy forgott a család, mint egy királynő körül. Arra csak halvány utalások történtek nálunk otthon, hogy Mirza, Géza bácsi felesége nem mindig jött ki vele, de ezt annak tulajdonították, hogy Mirza beteges volt (az ízületei miatt sokat feküdt), és ezt óma nem nézte jó szemmel, azt vélve, hogy kicsit jobban kíméli magát, mint ahogy ezt állapota indokoltá teszi. Merthogy az embernek a napi munkában nem szabad kímélnie magát. Ebből is az látszik, hogy hozzám nem annyira a családi ügyek, mint a tanulságok, vagy az annak szánt szentenciák jutottak el, bár ebben az esetben Anyám Mirza pártját fogta, aki nagyon jó barátnője volt.

Mirza, mint ahogy Géza bácsi második felesége, Hetti is, német volt. Mirza Magyarországra kerülésének történetét nem ismerem, de azt tudom, hogy sokat olvasott és fordított. Életének egy későbbi szakaszában egy Duna-melléki falucskában ápolták, ahol egyszer meglátogattam. Jól emlékszem halvány bőrére, sovány kezeire, érdeklődő szemeire. Németül beszélgettünk arról a könyvről, amelyet éppen fordított.

Elemi iskolába hatéves koromtól a Cukor utcába jártam. Családi életünk jómódú nagypolgári keretek között zajlott. Apám a születésem utáni évben, 1932-ben a Kossuth Lajos utca 2. alatt egy ötszobás lakást vett ki. A Fehérhajó utcából költöztünk oda. A Fehérhajó utca 5., ahol a hajdani házunk a mai napig áll, később még szerepel a családi történetben. A Kossuth Lajos utcában nyitott rendelőt, ahol hamarosan igen keresett nőgyógyászati praxist alakított ki. A

kezdetek elég nehezek lehettek, mert a családi legendárium azt jegyezte fel, hogy a rendelő megnyitásakor a szélesebb család nőtagjai beültek a rendelő várójába, hogy azt a látszatot keltsék, hogy milyen sokan keresik fel az Apámat. Erre nagyon rövid ideig lehetett szükség, mert Apám igen hamar népszerű nőgyógyásszá vált Pesten. Nem egyszer fordult velem elő mint kisgyerekekkel, hogy villamoson, autóbuszon mellettem ülő asszonyságok Apámat dicsérték, nem is sejtve, hogy én kicsoda vagyok, s hogy milyen élénken figyelek. Érdekes, hogy egyszer sem éreztem ezért valamiféle büszkeséget. Igaz, kiskoromban volt egy korszak, amikor nagyon szerettem volna híres emberré válni, de érdekes módon nem vágytam ilyen ismertségre.

Emlékezetem hálójában a legrégebbi emlékek egyike három és fél éves koromból maradt fenn. A Svábhegyen volt egy zöldkeresztes gyermek intézmény, ahová nyáron engem a szüleim elhelyeztek. A mai napig nem tudom, hogy mi volt ennek az oka, a szüleim közötti rossz viszony, talán Anyám kezdődő terhessége a húgommal. Csak arra emlékszem, hogy minden idegszálammal rúgkapáltam ellene, és valószínűleg minden hangszálammal tiltakoztam. Végül mégis ott fogtak és mivel igen kis fiú voltam, a lányok hálójába tettek, isten tudja, milyen pedagógiai meg-gondolásból. Eljött a csütörtök, a látogatás napja, mindenkihez a szülei jöttek, de engem a Fräulein látogatott meg, akit már ezért is nagyon utáltam. Mai napig emlékszem arra a fémdobozra, amiben cukorkát hozott nekem, amit dachból nem akartam elfogadni. Nagy nehezen elment, s akkor elhatároztam, hogy világnak megyek. Sikerült is a kapun kiszöknöm és elindultam a járdán a nagyvilágba. Többre nem emlékszem, csak arra, hogy vihar volt, meg eső, meg torokfájás, láz és végül ismét otthon voltam.

A következő évben télen, ez 1936 tele volt, mert a húgom akkor már megszületett, Apám elvitt a Tátrába. Itt is egy gyermek-intézménybe rakott be, ami ellen óriási tiltakozást csaptam, de azután

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

az egyik óvónő elkezdett egy szánon nagyon gyorsan húzni, attól könnyes lett a szemem, s nem láttam, amint az Apám diszkrétan eltűnik. Mikor délután Apám felhívta az óvodát és a telefonhoz kért, azt üzentem neki, hogy nem érek rá, mert éppen indián főnök vagyok, s a vár védelmét vezetem. Itt kaptam az első silécemet, s tanultam az első mozdulatokat, de egy délután megbotlottam az ebédlőben, és tenyeremmel úgy estem a kályhára, hogy hólyagosra égettem. Így vége lett a sielésnek, de azt hiszem, az egész téli kirándulásnak is.

Mesélték, hogy a zöldkeresztes intézményből való szökésem előtti évben a Boden-tónál nyaraltunk, s ott szálla ment a lábamba a stégen. Ebből semmire sem emlékszem, de mivel nemegyszer ment szálla a lábamba, az érzést visszavetítettem, s egyéb emlékeimből megkomponáltam ezt a jelenetet. Sokszor gondoltam rá később, mikor úgy tűnt, hogy sohasem mehetünk már külföldre, hogy kicsi koromban egyszer jártam külföldön, s lám, még emlékszem is rá. A Tátra nem számított külföldnek.

A hétköznapi életem keretei közé négy és fél éves koromban érkezett meg a húgom. Az ezzel járó lelki sérülésre a mai napig emlékszem, mert ki kellett költöznöm a védelmet biztosító rácsos ágyból, amit a húgom foglalt el, de nagyon hamar kibékültem vele. Szüleim úgy neveltek, hogy ebben a vonatkozásban folyton dicsértek. Mindig elmondták másoknak előttem, hogy én mennyire szeretem a húgomat, ez nyilván igaz volt, de erre a dicséretre büszke is voltam, s igyekeztem még jobban megfelelni neki.

A háztartásban egy szakácsnő, egy szobalány és egy nevelőnő élt velünk, ez volt a nagypolgári család akkori életszínvonala. A nevelőnő velünk aludt egy szobában. A Fräulein természetesen német volt, s egész otthoni családi életünk két nyelven zajlott, németül és magyarul egyaránt beszéltünk, de mivel a Fräulein nem tudott magyarul, s ő volt velünk egész nap, többet beszéltünk németül, mint magyarul. Az utolsó nevelőnő már magyar volt, s bár németül is

tudott, már nem volt természetes a német szó, s emiatt a húgom már nem tanult meg olyan jól németül, mint én.

Bármennyire is szomorú, ebben a nagypolgári otthonban nem sok időt tudtak a szüleim ránk fordítani. Anyámmal ebben az időben csak csütörtökönként voltam igazán együtt, ez volt az a délután, amikor a kisasszonynak kimenője volt.

Ha talán nem is természetes, előbb Anyámról kell beszámolnom, mert nagyanyám csak az ő halála után vált dominánssá az életemben. Most visszatekintve Anyám szellemi alakja óriássá nőtt. De a kisgyerek ebből nem sokat érzékelt. Anyám szembeszállva saját szüleivel kiverelkedte, hogy egyetemre járhasson. Sokat mesélt nekünk esténként életének erről a korszakáról, persze csak olyanokat, amelyeket négy-hét éves fejünkkel megérthettünk. A pályaválasztása szintén rendkívüli volt, az egyetem Közgazdasági Karára iratkozott be. Kiemelkedően jó eszű volt, míg nővére inkább művészi alkat volt, festett, szobrászkodott. Anyámnak nagyon széles volt a műveltsége, olvasottsága, kitűnően tudott angolul, németül és franciául. A nevelőnőjük egy angol hölgy volt, Miss Woodhach (fogalmam sincs, hogy ez a név hogyan merül elő a tudatomból 70 év mélyéből). Neki valahogy egy külön kis könyvtára volt, s ebben megtaláltam például nem csak a teljes angol nyelvű Shakespeare-t, hanem a német filozófusok teljes tárárt papírkötéses kiadásban. Igaz, nem minden kötet volt felvágva.

Érdekes, hogy Anyám kamasz korában Napóleonért rajongott. Ez akkor divat lehetett, sokszor mesélt is erről, meg fantasztikus kis képgyűjteménye volt különböző Napóleon-ábrázolásokból. Ma már inkább megértem, hogy számára Napóleon bizonyára a francia forradalom eszméinek a terjesztője volt. De volt idő, amikor értetlenül álltam ez előtt, mert Napóleon a császár, a zsarnok, a katona tölem idegen volt, s a korai Napóleon-képemmel szemben állt Anyám szellemi állásfoglalása, amely kezdetektől fogva a szegényekért, a szegénység és a társadalmi igazságtalanság ellen, az egyszerű embe-

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

rek iránti tevékenységre kötelezte el. Lehet, hogy már a pályaválasztását is ez befolyásolta. Nagyanyáméknál a szegénység kérdése csak a jótékonyáshoz kapcsolódott. Anyám meg akarta érteni, hogy miért vannak szegények és gazdagok. Mindig büszke volt rá, hogy ő volt Magyarország első női közgazdász doktora.

Az egyetem elvégzése után Berlinben tanult tovább, itt volt együtt Katona Györggyel, aki neki unokatestvére volt, nekem később keresztapám lett, majd kivándorolt Amerikába. Anyám 1904-ben született, tehát 1921-ben vagy 1922-ben érettségizhetett, és iratkozott be az egyetemre. 1927–29 között tanulhatott Berlinben.

Az ott egyre nehezedő világ következtében útjuk kétfelé vált. Katona György gazdasági újságíróként ment ki az Egyesült Államokba, ahol később a gazdaságpszichológiai iskola megalapítója lett Ann Arborban. A világháború után megkísérelt kivinni Amerikába, hogy ott tanuljak, amit Apám nem is ellenzett, csak úgy gondolta, hogy előbb szerezzem meg a magyar érettségit. Mire ez megtörtént, már mélyen el is kellett felejtennem, hogy Amerikában keresztapám él.

Anyámnak Katona Györggyel amolyan családon belüli szövetsége volt, mert hiszen a család nem helyeselte ezt a pályaválasztást. Pedig nem volt ez akkor egyedülálló. Nagyanyám jó barátnője volt Káldor Miklós, a későbbi Lord Káldor, a világhírű közgazdász édesanyja, és nagyon valószínű, hogy Anyám a nála csak négy évvel fiatalabb Káldor fiúval is jóban volt, mint ahogy sok más jeles személlyel, köztük a majdani háború utáni Osztrák Köztársaság első elnökével, Karl Rennerrel, s számos olyan emberrel, aki 1945 után, egy ideig, fontos szerepet játszott a magyar közéletben.

A húgom születése után nem sokkal munkába állt a Gazdaságkutató Intézetben, ahol Varga István volt a mentora, főnöke. Varga István első cikkét, amelyet a felszabadulás után publikált, Anyám emlékének szentelte. Ma már széles körben ismeretes, hogy Varga István volt az első magyar gazdasági reformok egyik kidolgozója. Arra jól emlékszem, hogy Anyám gazdasági előre-

jelzéseket és életszínvonalat vizsgált (a mai napig emlékszem, amikor egyszer, talán 9 éves lehettem, elmagyarázta a „kosár” szerinti jövedelemszámítást), ő szerkesztette az Intézet Jelentéseit, több cikket publikált. Mint kisgyerek csak hátrányát éreztem annak, hogy az Anyám dolgozó asszony, ami akkoriban ebben a körben kivételszámba ment. De ez lassan oldódott, mikor iskolába kerültem.

Nyáron Érdligetre jártunk ki. Itt előbb béreltünk egy nyaralót, majd telket vettünk és építkeztünk. A terveket nagyapám készítette, akiről még szintén szó lesz, s kölcsönt vettünk fel. A nyaralóvilla hamar elkészült, s Apám nagyon szeretett ott kertészkedni. Korán kelő volt, s volt úgy, hogy hajnali ötkor felkelt, kirobogott a kocsijával rózsát metszeni, vagy permetezni, s nyolckor már bent volt a kórházban.

Mi nyár elején, majd mikor elkezdtünk iskolába járni, az iskolaév végén költöztünk ki, rendszerint a nagyanyám felügyelete alatt, de Anyám is kivette a szabadságát, és akkor már többet voltunk vele együtt. Igaz ott kint is dolgozott, sokat olvasott, munkát hozott haza. Ez biztosan formálónan hatott rám, mert Anyámat sohasem láttam másként, ha nem velünk foglalkozott, mint olvasni, írni. Utolsó nyaralásaink egyikén a Gazdaságkutató Intézet jelentéseinek a korrektúráját hozta ki. Miután Varga Istvánnal már korrigálták, odaadta nekem és egy pengőt ígért, ha kettejük után hibát találok. Találtam, igaz, csak egy hibát, de erre az egy pengőre ma is büszke vagyok.

Érdligeti nyaraink kellemesen teltek, biciklizés, ping-pongozás, s persze a nap központjában az uszoda. Az utcánk végében volt a kápolna, ahová vasárnapi misére jártunk. Érdligeten ütköztem először az antiszemitizmusba. Az ott nyaraló fiúk félbeharpott megjegyzései érintették érzékenyen a fületem. Nagyon meg voltam zavarodva. Egyfelől azért, mert valahogy úgy vettem ki, hogy itt a keresztények és a nem keresztények között van a különbség, s aki nem keresztény, az valami alacsonyabb rendű, lenézendő. Márpedig homá-

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

lyosan azt éreztem, hogy ez nekem is szól, én pedig hívő, rendes katolikus voltam. Másfelől ezek a fiúk, néhányan nálam egy-két évvel idősebbek, sok olyant is csináltak, ami a keresztény erkölccsel szerintem nem volt összeegyeztethető, csúnyán beszéltek, onanizáltak. Úgy éreztem, hogy én sokkal rendesebb keresztény vagyok, mint ők, és mégis sokszor kirekesztettek. Sajnos szüleim nem magyaráztak el semmit, s ez eléggé magányossá tett. Már ekkor könyveim közé menekültem, s naphosszat olvastam.

Anyám viszonylag későn keresztelkedett ki. Az anyakönyvi kivonatamon még izraelita hitvallásúként szerepel. De mire eszmélni kezdtem, tehát három-négy éves koromtól őt már hívő katolikusnak ismertem. Mivel Apám az asszimiláció híve volt, elképzelhetőnek tartom, hogy Anyám megkeresztelkedése eredetileg talán ezt a célt szolgálhatta. De nagyon hamar mélyen hívővé vált, szemben Apámmal, akinek a vallásossághoz alig volt köze. Anyám és barátnői megalapították a Keresztény Nők Egyletét, ahol megkeresztelkedett egykori zsidók találkoztak, és alakították szellemi életüket, politikai nézetüket, s keresték a társadalom megjavításának módjait. E körhöz tartozott a neves művészettörténész, Zádor Anna, s angoltanárnőm, Egger Mária is, akiről még lesz szó, s aki Országh Lászlónál fejezte be korábban kezdett anglistikai tanulmányait. Ez a kör kapcsolatba került a később mártírhalált halt Apor püspökkel is.

Mindebből én később egy haladó, társadalmilag elkötelezett katolicizmust rekonstruáltam, persze akkor számomra ennek csak egy kisfiú számára felfogható elemei szűrődtek le. Olyanok, hogy vannak szegények, hogy a szegények többsége nem tehet arról, hogy szegény, hogy a szegényeken segíteni kell, de nem elég a jótékonyság, hogy a szeretet kölcsönös, és hogy a szegények felé kell, hogy irányuljon, hogy a keresztényi szeretet az aktív dolog, nem egy érzés. S valahol a társadalomban van a szegénység oka. Persze mindezt csak most fogalmazom meg így. Akkor ezek a mindennapi beszélgetésekben csapódtak le. A „Miért szegény ez a néni?” kérdésre nem azt a választ kap-

tam, hogy azért, mert a férje elitta a keresetét, ő meg nem szeret dolgozni, de nem is azt, hogy a gonosz gyáros bácsi kirakta az utcára. A szegénységet valahogy gyógyítható betegségnek kellett tartani, ahol nem azt kérdezzük, miért lett beteg, hanem azt, hogy hogyan gyógyítható. Mindig éreztük, mert éreztették a szüleink velünk, hogy egy kis lelkiismeret-furdalásunk kell, hogy legyen azért, mert nekünk van mit ennünk, van fűtött meleg lakásunk, szép ruhánk. Jól emlékszem arra, hogy egy-egy olyan alkalom után, hogy a közelünkbe jött a szegénység, a nyomor, utána hosszú ideig nagyon szomorú voltam.

Gimnáziumba a Trefort utcai Gyakorló Gimnáziumba írtattak be. Apám csak a háború után mondta el, hogy a piaristákhoz akartak beíratni, hiszen ez családi hagyomány volt, de ott a numerus clausus miatt nem vettek fel, annak ellenére, hogy Apám a veszprémi piaristáknál végzett, én katolikusnak születtem és vallásos nevelésben részesültem.

Első osztályfőnököm Hencz tanár úr volt, aki matematikát oktatott. Az első félév után azt mondta a fogadóórájára belátogató Anyámnak, hogy „jó közepes” vagyok. Ez felért egy lelki katasztrófával. Napokig tárgyaltuk otthon, a szüleim se tudták nagyon, hogy hogyan viselkedjenek, magam is depresszióba estem, mert az mindig magától értetődő volt, hogy én a kitűnőek között vagyok. Ennél még a „rossz” is jobb lett volna, mert közepesnek lenni, ennél borzasztóbb a családi értékrendben nem volt. Anyám végül is a „jó közepes” ítéletből a „jó”-ba kapaszkodott, és elhitette velem, hogy az osztályfőnök azt is mondta, hogy az év végére még lehetek jeles. Középs iskolai tanulmányaim alatt két ízben kényszerültem rendkívüli erőfeszítésre, ez volt az első, s erős szülői segítséggel, de év végére tiszta kitűnő lettem, a rajz kivételével, ami, míg főtantárgy volt, mindig lerontotta a bizonyítványomat. Hencz tanár úr később büszke volt rám mint osztálya egyik legjobb matekosára, s ilyenkor Anyám némi iróniával emlegette fel első megjegyzését. Pedig nagyon hálásnak kell lennem azért a figyelmeztetésért, s végül is sokat köszönhetek

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

neki, mert valami biztonságérzés-félét adott nekem. S az is haszon volt, hogy az Anyám foglalkozott velem, a mai napig emlékszem, hogy elővette az ő gimnáziumi számtankönyveit, és úgy kísérté figyelemmel a tanulmányaimat.

Ebből a korszakból emlékszem egy beszélgetésre Anyámmal, amely későbbi nézeteimre nagy hatást gyakorolt. Láttam magam körül, hogy vannak tehetségesek, és azt is, hogy én nem vagyok igazán az. Sok mindenben ügyetlen voltam, mindenekelőtt a rajzban, de mint ez egy-két évvel később kiderült, a zongorában is, ami nagy konfliktust okozott a szüleimmel, mert nem volt kiemelkedően jó memóriám. Szorongva beszéltem erről Anyámnak, aki erre elmondta a földműves példázatát. Az, hogy kinek milyen földje van, az nem tőle függ, örökölte, az Isten ajándéka. De a termés nem csak ettől függ, hanem a paraszt szorgalmától és tudásától is. A szorgalmas, felkészült paraszt ugyanannyi termést tud elérni közepes földjén, mint az, akinek jó földje van, de nem különösen szorgalmas. Egész életemre megjegyeztem, hogy a céltudatos szorgalom nagy teljesítményekre képes. Ebben később sem kételkedtem soha, s ez hihetetlen intenzív szellemi munkára ösztönzött.

A Trefort utcai iskola udvarán nagyobb verekedések is voltak, s emlékszem, hogy a fradisták verték a nem fradistákat. Ez bennem dacreakciót váltott ki. Közöltem, hogy én a NAC-nak, a Nagyvárad Atlétikai Clubnak drukkolok. Nem sok fogalmam volt a részletekről, de szembe akartam szállni a többséggel. A mai napig emlékszem, hogy a döntő után, hazafelé menet, megvettem életem első sportújságját, és abban a NAC győzelméről szóló leírást. Nem hiszem, hogy osztálytársaim ezért megszerettek volna.

Apám szenvedélyes horgász volt, s egy darabig a veres-egyházi horgásztóra, majd a dömsödi horgászvizekre járt, s sokszor elvitt magával. Mindig reméltem, hogy cserébe a nagyon nem szeregett korai felkelésért, egész napig az Apámmal lehetek, s majd sokat beszélgethetünk. De a horgászat valahogy erre nemigen volt alkalmas.

Mégis szerettem a nomád vízi életet, a szalmazsákokat, amelyeken a horgásztanyán aludni kellett.

Szüleim baráti körének szellemiségéből szinte semmit sem érzékelttem, hiszen a gyerek ki volt rekesztve a felnőttek társadalmából. Apám tagja volt a BOTE-nak, a Budapesti Orvosok Turista Egyesületének, amelyik a visegrádi turistaházat építtette és kezelte. Oda kirándultunk vasárnaponként, talán egy-két szilvesztert is ott töltöttünk. Csak következtetek, hogy ha itt magam korúakkal voltam együtt, akkor társaságom a budapesti orvostársadalom gyerekseregéből verbuválódott.

Szüleim környezetéből ebben az időben jelentősnek éreztem a Taróczy házaspárt. Taróczy bácsi katonai attasé volt valamelyik baltikumi országban 1941-ig, felesége egy horvát asszony, aki Bécsben tanult és Magyarországra jött férjhez, s a három nyelv egyikét sem beszélte jól, ez azonban inkább kedves volt, mint bántó. Taróczy ezredes igen művelt, nagylátókörű ember volt, jól (az akkori viszonyokhoz képest jól) ismerte a Szovjetuniót, és meggyőződéses németellenes volt. Apámmal sokszor elemezték a világhelyzetet, amiből néha-néha én is ellestem néhány mondatot. A németek vereségéről mindketten meg voltak végig győződve. Már 1944-et írtunk, mikor Taróczy ezredes elmondta, hogy a németeknek már megvan a csodafegyvere, és ekkor rövid időre megingott a németek bukásába vetett hite. Ezt, utóbb belátom, igaztalanul, de jogosan, nagyon rossz néven vettem tőle. Én ugyanis nem hittem el a német csodafegyver létét, s mindenkire haragudtam, aki megingott a nácik vereségébe vetett hitében.

A család közben egyre rémültebben figyelte a világtörténelem alakulását. 1941-ben Apámat rövid időre behívták. Mint kórház parancsnok-helyettes Bezdánban volt.

A háború után megmutatta nekem, hogy a magyar hadsereg kegyetlenkedéseit lefénnyképezte, azért, hogy a háború után legyen ennek történelmi tanúja. 1945-ben erre azonban még nem látta

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

alkalmasnak az időt. 1951 után pedig, nem tudom pontosan mikor, de attól való félelmemben, hogy egy házkutatásnál ezt megtalálhatják, s nem fogadják el az igazi magyarázatot, az egész, több mint száz borzalmas, kivégzéseket, hullákat ábrázoló fénykép-dokumentációt megsemmisítettem.

1944. március 19-én, amikor a németek elfoglalták Magyarországot, családunk pánikba esett. Apám úgy döntött, hogy az egész család öngyilkos lesz. Rendelőjében ki volt készítve a méreg, a kémcsőre is emlékszem. Ma sem tudom, hogy miért nem történt meg ez azon a vasárnapon.

Azt azonban tudtuk, hogy életveszélyben vagyunk. Az irataink formailag rendben voltak, hiszen húgom is, én is katolikusnak születünk, de a családból el kellett tűnnünk, mert az egyre szigorodó rendeletek vészesen közeledtek a mi kategóriánkhoz is. Szüleink úgy döntöttek, hogy illegalitásba küldenek. Én a szaléziánusok óbudai otthonába kerültem. Ez eredetileg egy tanoncotthon és iskola volt, ahol talán csak az otthont vezető atya tudta az ott összesereglett fiúkról, hogy kicsodák-micsodák. Arra jól emlékszem, hogy nagy légiriadó esetén a rendház melletti óbudai nyilas ház pincéjébe kellett átmenünk. Persze arról akkor fogalmam sem volt, hogy a kapuban álló nyilas pártszolgálatos mellett elhaladva milyen helyre jutottam valójában, de a kockázatot azért valahogy többé-kevésbé felfogtuk. Így utólag is csak csodálni tudom az otthon vezetőinek bátorságát. Talán itt jegyzem meg, hogy unokáim később abba a katolikus iskolába jártak, amelyet a szaléziánusok tartanak fenn, és sok időt töltöttek, s töltenek ma is a bécsi úti rendház udvarán, ott, ahol magam is játszottam 1944 késő tavaszán.

Egy egzisztenciális élményem fűződik ehhez az otthonhoz. Az udvar közepén volt egy használaton kívüli kút. Mi fiúk elhatároztuk, hogy megvizsgáljuk a fenekét, és kitisztítjuk a vízszintet. Egy létrát engedtünk le, amelyikről azonban lefelé még volt egy kis ugrásnyi. Lent alig volt levegő. Mikor rám került a sor, én is lementem, de

mikor vissza kellett jönnöm, nem tudtam felhúzódkodni, s a levegő fogyni kezdett. Talán ekkor éreztem először igazán halálfélelmet. Az egyik társam jött le és segített ki.

Augusztus lehetett, mikor visszakerültem a családhoz. A háború után tudtam meg, hogy novemberben az akkor ott lévő összes fiút kivitték a Duna partra és kivégezték. Egy fiú maradt életben, aki előbb ugrott a Dunába. Ő átjutott a zajló folyón, és egy tüdőgyulladásal megúszta. Vele egy strandon találkoztam véletlenül a háború után. Ekkor értettem meg, hogy milyen közel járt hozzám a halál.

Gondolom áprilisban volt, hogy Apámat behívták munkaszolgálatra. Szolnokra gyalogoltatták a csoportot, valamikor nyáron jött ő is haza. Hazajövele inkább menekülésszerű lehetett. A szolnoki Tisza-hídon már éppen csak át tudott jutni. Ott, a híd közepén „futott össze” Sándor nagybátyámmal, aki szintén Pest felé menekült. Aztán újra szem elől veszítették egymást. A nyár szorongásokkal telt el. A rádióra tapadtam, s hallgattam a külföldi híreket, nem csak a londoni rádió magyar adását, ami fő hírforrásunk volt, hanem más német és angol nyelvű adásokat is, s rendre beszámoltam szüleimnek arról, amit hallottam. Egy idő után megtanultam az adókat a bemondók angol kiejtése után azonosítani. Ez jó nyelvgyakorlat lehetett, bár engem ez akkor kevésbé érdekelt.

Az 1944. október 15-i eseményeknek részben szemtanúja voltam, mert a kormányzó rádióbeszéde után előbb a Kossuth Lajos utcai lakásunk ablakából figyeltem az eseményeket, majd mikor láttam, hogy az Eskü téren a katonaság körülvesz egy épületet, lementem az utcára. Ott azt a hírt hallottam, hogy szökött zsidókat, meg munkaszolgálatosokat keresnek (igazából ekkor és itt csalták törbe az ifjabb Horthy Miklóst). Azután a helyőrségi laktanya felől érkezett egy nyitott gépkocsi, abban állt egy trombitás, aki lefújta az akciót. Bár igazából nem értettem, hogy mi történik itt, végtelen szomorusággal mentem haza. Mindannyian úgy éreztük, hogy a németek

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

elleni magyar katonai ellenállást fújták le, s nem is voltunk olyan messze az igazságtól, amelyet persze jóval a háború után tudtam meg.

A már-már felcsillanó remény életben maradásunkra ismét eltűnőben volt. A Kossuth Lajos utcai lakásunkat fel kellett adnunk, és a család átköltözött a Fehérhajú utcába, amely a zsidók és zsidó származásúak számára kijelölt ház lett. Mi azonban a húgommal nem mentünk a családdal, hanem ismét elküldtek. Anyám is illegalitásba vonult. Sándor nagybátyám házvezetőnőjének papírjait kapta meg, s ezzel vonult a Szociális Nővérek Bokréta utcai otthonába.

Én a Ráday utcai Szent Imre Kollégiumba kerültem, ahol az egyetemista kollégisták mellett néhány fiatalabb fiú is elhelyezést kapott. Az egyetemista fiúk nagy vagányok voltak, s állandóan félni kellett a nyilas razziáktól. A kollégisták egy részét kiegészítő katonai alakulatokba szervezték, s reggel kivillamosoztak a frontra, amely egyre közeledett. De az első napok után egyre kevésbé voltak erre rávehetőek, s igyekeztek ők is a kollégiumban elbújni és berendezkedni az átvészelésre. Ezzel az épület egyszerre tele lett „katonaszökevényekkel”. Éppen a kollégium portáján álltam, amikor megérkezett egy nyilas különítmény a „katonaszökevényekért”. Még fel sem ocsúdtam a rémülettől, amikor a lépcsőn lefelé jött egy „német” katonatiszt, kigombolt felső zubbonytal. A tiszt elkezdett üvölni a nyilasokkal ékes német nyelven. A hirtelen meglepett nyilasok elébb magyarázkodni kezdtek, de azután visszavonulót fújtak, s eltakarodtak. A „német” egy sváb származású magyar orvostanhallgató volt, aki valahol Dél-Magyarországon egy német katonai kórházban dolgozott, míg meg nem lépett, de magával hozta német egyenruháját. Bátor fellépésével akkor megmentett mindannyiunkat.

Az egyetemisták hamarosan elszivárogtak a kollégiumból, s csak kevesen maradtunk. Reggelente ministráltam a kápolnában, azután a pincében éltünk, folyt Budapest ostroma. December 27-én egy üveg eperdzsemet kaptam, Anyám küldte, isten tudja honnan

szerezte, tudta, hogy ez a kedvenc ételem, talán karácsonyra szánta és később érkezett meg, amit én már közelgő születésnapomra tettem félre. Koszterszitz atya valamit még mondott, hogy imádkozzam érte. Anyámat aznap végezték ki a nyilasok.

Anyám kivégzésének történetét a háború után Apám nagyjából felderítette, de teljes részletességgel a történeteket csak most, 1989-ben tudtam meg. A Bokréta utcai Munkásleányotthonon eredetileg az egyik apácarend kezében volt, de azok nem bírták a munkát, részben mert az apácák kiöregedtek, részben azért, mert egyre több lány került oda, s a munkára nem voltak igazán felkészülve. Így kérték a Schlachta Margit és társai által alapított rendet, a szürke nővéreket, hogy legyenek segítségükre. A Szociális Testvérek erre a munkára jól fel voltak készülve, s előbb csak segítettek, majd át is vették az Otthon irányítását. Az elején csak a hadművelleti területekről menekülteket, azután már a bujdosásra kényszerülteket is felvették. Így került oda Anyám is, akinek már korábban jó kapcsolata lehetett az eredeti renddel, a kék nővérekkel, a Farkas Edith által alapított Szociális Nővérekkel és a belőlük kivált szürke nővérekkel, a Szociális Testvérekkel. Részletekről nem tudok, de a két rend történetét, szétválásukat, teljesen újszerű felfogásukat arról, hogy a rendnek aktívan kell a szociális munkát végeznie, s erre embereket képeznie, valamikor Anyám mesélte el. Ez a szociális kereszténység számára és később egy ideig számomra is valós alternatívának tűnt.

Talán ezért, talán csak személyes barátságok révén került Anyám a Bokréta utcai Otthonba. Mindesetre én ott már nem láto-gattam meg. Az Otthonban volt egy lány, akinek a magaviseletével a nővérek nem voltak megelégedve, mert az Otthon egyik hátsó épületében beszállásolt katonákkal tartott fent kapcsolatot. Ezért megfeddték a lányt, és közölték vele, hogy egy másik rendházba helyezik. A megszeppent lány a korábbi apácarend ottmaradt gondnoknőjéhez fordult. Ez a világi gondnoknő, aki az előző apácák idején a teljes gazdasági irányítást a kezében tartotta, a szürke nővérek

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

beköltözése után háttérbe szorult, nem tarthatta meg pozícióját, mert a világi ügyek intézésére a szürke nővérek maguk is fel voltak készülve. Nagyon valószínű, hogy Anyám is segíthetett az Otthon gazdasági ügyeinek vezetésében, hiszen neki közgazdasági diplomája volt.

1944. december 27-én reggel Salkaházi Sára nővér és Hedvig testvér gyalog indultak a Liszt Ferenc téri rendházukba, hogy megbeszéljék a rossz magaviseletű lány áthelyezését. Két bőröndöt is vittek magukkal, hogy visszafelé bevásároljanak. Amikor visszaérkezve befordultak a Bokréta utcába, a sarokról meglátták, hogy az Otthon előtt fegyveres őr áll. Hedvig azt kérte Sárától, hogy menjen el, mert őrá az üldözötteknek nagy szüksége van. De Sára testvér nem akarta otthagyni az Otthont. A nyilas fegyveres előbb nem akarta beengedni őket, majd amikor igazolták, hogy ott laknak, bemehettek. A kápolnát őrizték, s nem tudtak betérni ide egy futó imára sem, csak térdet hajtottak a küszöbön, mert ott is őr állt. Lementek az óvóhelyre, ahová minden lakót összehívtak. Középen egy odaállított asztal előtt egy nyilas ült és mindenkinek ki kellett lépnie, az iratait a nyilas elé lerakni. Mikor beléptek, Sára testvér helyettesét már félreállították és éppen Anyám volt soron. Egy köteg iratot szorongatott a kezében. Sára testvér megkísérelt közbelépni, de erre őt állították félre, és az addig nyilván túszként kiállított helyettesét visszaengedték a többiek közé. A nyilas beletúrt az iratokba és üvöltve kérdezte Anyámat, hová járt iskolába. „Az Angol-kisasszonyokhoz” – volt a válasz, „Úgy, az angolokhoz járt iskolába” – csattant fel a nyilas, s ettől kezdve minden eldőlt, bár nagyon valószínű, hogy már előbb is eldőlt minden. Csak gyanítom, hogy a volt gondnoknő, aki a feljelentésre felbujtott, Anyámban is potenciális riválist látott, s elképzelhető, hogy nem is azért vitette el, mert sejtett valamit, hanem ugyanazért, amiért Sára nővért. Anyám néhány adatba belezavarodott. Még mielőtt bevonult a Bokréta utcába, elmondta nekem szorongását, hogy neki most hazudnia kell, meg hogy bele fog zavarodni az adatokba. A mi számunkra a hazugság abszolút rossz volt, s akkor nehéz volt egy 12

éves kisfiúnak megmagyarázni, hogy noha a cél nem szentesíti az eszközt, ebből Anyám sohasem engedett, de hogy vannak esetek, amikor a hazugság megengedett. Azt hiszem, lelkében ezzel sohasem tudott megbékélni (emlékszem egy beszélgetésünkre a kegyes hazugságról, de az sem tűnt számomra nagyon meggyőzőnek). A nyilasok félreállították Anyámat, s még néhányukat, köztük az Otthon hitoktatónőjét, Berkovits Vilmát, s egy férfit, akit fűtőként alkalmaztak, de aki szintén üldözött volt és ott bujkált. Elvitték őket együtt Salkaházi Sárával, s még aznap a Duna-parton, a Ferenc József híd pesti hídfője alatt kivégezték őket. Állítólag a férfi túlélte a kivégzést, s a háború után Nyugatra távozott, Salkaházi Sára és Berkovits Vilma, valamint társaik emléktábláját 1989. december 30-án avatták fel a kivégzés helyszínén, a mostani Matróz Csárda mellett.

Itt most csak egy rövid kitérő arról, hogy az életben maradt nővéreket később a szerzetesrendek államosítása után bebörtönözték, Hedvig nővért 8 évi börtönre ítélték, együtt ült többek között Kéthly Annával. A tábla története pedig az, hogy a Bokréta utcai házba később drogosokat, nehezen kezelhető fiatalokat helyeztek. S az Intézet egyik vezetője egyszer meghívta a nővéreket, hogy életükről beszéljenek. Ez a kapcsolat azután terebélyesedett, a nővérek rendszeresen meglátogatták az ott nevelteket, és talán két évvel ezelőtt az intézetbeliek elhatározták, hogy az épület falán egy emléktáblát helyeznek el. Ezt azonban az illetékes szervek sorra gátolták még 1987-ben és 1988-ban is. 1989-ben azután jelentkezett a Partizán Szövetség és egy izraeli intézmény, hogy ők felállítanák a táblát. Bár ez mozdította ki a holtpontról az ügyet, a szürke nővérek úgy gondolták, a halottak az ő halottjaik, s megköszönve a segítséget úgy döntöttek, hogy maguk állítják fel az emléktáblát. Ekkor már régen megjelent Hetényi Varga könyve (*Akiket üldöztek az igazságért*, Ecclesia, 1985), amelyben egy fejezetet szentelt Salkaházi Sárának és Szenes Sándor könyve, amelyben Hetényi Varga röviden elmondja Salkaházi történetét, s mozgalom indult Salkaházi Sára boldoggá

avatásáért. A tábla végül is a kivégzés helyére került. A felavatáskor Hetényi Varga Károly, a Komló mellett élő tanár, a katolikus antifasiszta mozgalom krónikása és dokumentátora mondott táblaavató beszédet és Jancsó Adrien szavalt. A szép és megható kis ünnepségen sok intézmény, s a mártírok rendtársai, családtagjai, ismerősei voltak ott, s helyeztek el koszorút. A húgommal mi is egy koszorút vittünk, amelyen *Édesanyánk emlékének* felirat állt. Utána a közeli étteremben gyűltünk össze, és sikerült Hedvig nővérrel és Hetényi Varga Károllyal sok mindenről elbeszélgetni. Salkaházi Sárát 2006-ban avatták boldoggá. A Szent István Bazilika előtt megtartott magyarországi szertartáson Erdő Péter érsek felkérésére aktívan vettem részt.

Apám rögtön a felszabadulás után kereste Anyámat, s mikor megtudta, hogy mi történt, kinyomozta a feljelentőket is. De nem tett semmi lépést ellenük. Azt mondta nekem, hogy minden bosszú csak újabb bosszút szül, csak a megbocsájtás emelhet ki ebből a borzalomból. Azt csak sokkal később tudtam meg, hogy az ún. zuglói nyilas per kapcsán állítólag a tettesek megkerültek.

A harcok egyre jobban közeledtek a Ráday utcai Szent Imre Kollégiumhoz, s igyekeztük a pincének is a legbiztonságosabb részét választani. Az első orosz katona, amelyik megjelent az óvóhely feljárójának tetején, egy tangóharmonikát tartott a kezében, s a kövé dermedt lent szorongóknak eljátszotta a *Gimbelem-gombolom* című operett slágert Kálmán Imrétől. Néhány nap múlva már egy holland segélykonyha működött a pincében. Paradicsomlevest, meg csokoládét osztottak. Nagyon éhes voltam, s nekem valami miatt nem jutott. Egy magyar hölgy irányította az osztást, s mikor nem kaptam belőle, és odamentem azzal, hogy én is kérek, nekem elvitték az anyukámat, akkor szelíden megmagyarázta, hogy ha enni kapok, akkor azért kapok, mert éhes vagyok, és nem azért, mert az anyukámat elvitték a nyilasok. Akkor ott megfogadtam, hogy erre soha többé nem hivatkozom, s nem is hivatkoztam rá a mai napig. Ha valamire vinni

RÓNA-TAS ANDRÁS

akarom az életben, azt a magam erejéből kell, hogy tegyem. Akkor múlt néhány hete, hogy betöltöttem a 13. születésnapomat. Sok vonatkozásban felnőttnek, szomorúan felnőttnek éreztem magam.

II. Háború után, veszteségek és nyereségek, az egyetemi évek

A felszabadulás utáni napok szorongással teltek, hiszen nem tudtam, hogy családomból ki maradt életben. Talán két hét is elmúlt, míg Apám megjelent. Borzalmas látvány volt, alig ismertem meg, lesoványodva, borostás arccal, szinte rongyokban. Valahogy újra kellett kezdenünk az életet, de magunk sem tudtuk, hogy hogyan. Hamarosan kiderült, hogy a húgom életben van, s hogy Anyám eltűnt, nagyszüleim megvannak, ők a Fehérhajó utcai házban vészelték át az eseményeket. Nagypám úgy megörült az első orosz katonának, hogy odaajándékozta neki arany Patek óráját. Sok ilyen óratörténet volt egyébként az orosz hadseregről. Az első front harcoló katonái általában rendesen viselkedtek, azonban az őket követő második hullám, a hátországot biztosítók már kevésbé. A felszabadulási emlékekben ezek már összekeveredtek. Nagyon hamar elterjedt a híre annak, hogy az oroszok karórára és nőkre vadásznak. Ezért én már a felszabadulás utáni napokban eladtam a karórámat egy orosz katonának, aki az orosz hadsereg által kibocsájtott ideiglenes pénzzel fizetett. Ekkor még fogalmam sem volt, hogy mi vár rám, s úgy gondoltam, valamiből csak el kell indulni az új életbe.

Kiderült, hogy Kossuth Lajos utcai lakásunkat leírhatjuk. Az egyik szobába összezsúfolva ott maradtak azok a bútoraink, értékeink, amelyeket nem tudtak szüleim a Fehérhajó utcai lakásba menekíteni. Ez teljesen elpusztult egy belövéstől, illetve a kisebb méretű értékeket a szomszédok, s ki tudja még kik elhordták, eltüntették. Közvetlenül a harci cselekmények után volt egy nem is kis csoportja az embereknek, akiket csak a szerzés érdekelt, vittek, loptak, a náluk elhelyezett értékeket letagadták, lakatlanul maradt épületeket, lakásokat foglaltak el. Egy másik csoport viszont azt kereste, hogyan segíthetne, értékeket mentett, hajléktalanokat fogadott be, árván maradtakat vett magához.

A lakosság többsége azonban csak ocsúdott, s igyekezett tájékozódni, hogy milyen világ jön.

Ahogy lassan összekerült a család, kiderült, hogy Vera nagynénéméknél egy kis kétlakásos háza a Kuruc utcában épen maradt. Az a döntés született, hogy nagyszüleim kiköltöznek oda. Mai napig emlékszem, hogy egy nagyobb kocsin hogyan toltuk ki gyalog, át a pontonhídon a legfontosabbakat a Fehérhajó utcából a Kuruc utcába. Apám úgy döntött, hogy minket a húgommal intézetben helyez el. Húgom a budai Angolkisasszonyokhoz, én a ciszterciek budai rendházába kerültem. A ciszterciek ekkor Ibrahim utcai rendházukban egy kisebb fiúkollégiumot rendeztek be, részben azért, mert sokan maradtak lakás nélkül, részben azonban azért, mert így tudták a szerzetesek élelmezését biztosítani. A kollégiumi díj ugyanis két ember élelmiszer-fejadagja volt, természetben. Egy listán pontosan meg volt határozva, hogy havonta mennyi lisztet, zsírt, téstát, cukrot stb. kellett adni. Az élelmiszerek beszerzése nem volt könnyű. Apám a Szövetség utcai Kórházban kapott állást, és ott lakott egy orvosi szobában. Itt szállása és élelmezése is meg volt oldva.

Mindez természetesen magán viselte az ideiglenesség jegyeit, mint ahogy az egész országban mindenki ideiglenesnek érzett mindent, s hunyorgó szemmel fürkészte a jövőt. Hogy a magyar polgárság mit várt a jövőtől, arra egy beszélgetést idéznék, amely a felszabadulás előtti napokban a pincében zajlott le. Nem emlékszem, kik voltak a beszélgetőpartnerek, de mindannyian azt latolgatták, hogy milyen lesz az új világ, ha bejönnek az oroszok. Ekkor hangzott el az a mondat, amire később sokszor gondoltam vissza: „A gazdag zsidók a kapitalizmust fogják akarni, a kis zsidók viszont a kommunizmust”. Az oroszokról, a kommunizmusról különböző hírek terjengtek, de egyik sem tűnt biztatónak. Azt, hogy elveszik a tulajdont, a földet, kolhozokat szerveznek és terrort alkalmaznak, ezt azért mindenütt hallották, s vagy hitték, vagy nem hitték. Igazi ismeretei senkinek sem voltak, de a hírek makacsok, és 1945–46-ban a Kommunista Pártnak

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

keményen kellett küzdenie ez ellen, amit elsősorban azzal az agresszív módszerrel hárítottak el, hogy ezt a fasiszták terjesztették, s aki ezt most elhiszi, az maga is fasiszta.

1945 nyara mégis az élet nyara volt, az eszmélkedés ideje. E hetek hónapok formálódásomban azért játszottak fontos szerepet, mert míg eddig csak az állt életem központjában, hogy megkíséreljek úgy viselkedni, hogy életben maradjak, egyszerre arra döbbsentem rá, hogy most már a jövőmmel is foglalkoznom kell. Ez egyszerűen abból következett, hogy nem állt helyre a családi életünk. Nyáron én is a nagyszüleimhez költöztem, s onnan iratkoztam be a ciszterciák Szent Imre herceg úti gimnáziumába és a kollégiumba is. Rövid időre felmerült, hogy most már mehetnék a piaristákhoz is, de ezt két okból sem akarta Apám. Egyrészt a régebbi sérelem miatt, másrészt azért, mert a nagyszüleimtől nem járhattam volna át Pestre, hiszen akkor még nem voltak hidak.

Húgommal már korábban is nagyon közel álltunk egymáshoz, de ekkor, ebben az egymásra utaltságban alakult ki igazi kapcsolatunk, s azt, hogy most apánk szakított el egymástól minket, nagyon rosszul viseltük.

Beköltöztem a ciszterci kollégiumba és elkezdtem az iskolában a tanulást, ahol nem volt gondom az adaptálódással. A szerzetes tanároktól sok mindent kaptam, de hamarosan megjelentek a konfliktusok első jelei is, elsősorban a kollégiumban. Így visszatekintve emlékeimre mindenekelőtt az otthonosság hiánya hatott rám igen rosszul, a fegyelem ugyan nem volt túl szigorú. De nehezen tűrtem a korlátozásokat, azt, hogy délután nem mehettem szabadon sehová.

Egy-egy tanárral igen jó kapcsolatot alakítottam ki, így különösen kiváló történelemtanárommal, Pataki Vidorral. Vele többször beszélgettem arról, hogy milyen jövő is várható. Szemben a tanárok jelentős részével, akik, érthető módon, valahogy abban reménykedtek, hogy majd az amerikaiak rendet csinálnak a világban,

és elhárítják az egyre fenyegetőbbben felénk robogó jövőt, Pataki tanár úr igen józan volt. Azt fejtegette nekem, hogy természetesen elképzelhető egy harmadik világháború, de az nem, hogy az amerikaiak megszállják a Szovjetuniót, még ha le is győznék (ekkor az atombomba még nemigen játszott szerepet gondolkodásunkban). Ezért, bármit is óhajtunk, nem reális azzal számolni, hogy kikerülhetünk az orosz befolyás alól, márpedig ha ez így van, akkor arra kell berendezkedni. Ha nem is ez volt az egyetlen oka annak, hamarosan bennem is az a meggyőződés kezdett kialakulni, hogy ami felé robogunk, az elkerülhetetlen. Nézeteim formálódásában nem kis szerepet játszott Pataki tanár úr, ő azonban inkább kivétel volt. Szerzetes tanáraim többségének kereszténységéből ekkor hiányoztak azok a válaszok, amelyekre nekem kínzóan szükségem volt. Így arra, hogy hogyan lehet megszüntetni a társadalom igazságtalanságait, hogy mit kell tennünk, hogy az az iszonyat, amin mindannyian átmentünk, soha ne ismétlődjék meg. S hiányzott számomra egy olyan tanár is, akivel igazi szellemi kapcsolatot teremthettem volna. Mindezen kérdések ekkor még nem vetődtek fel komolyan, inkább a pozitívum hiánya volt a meghatározó, szubjektív rossz érzéseimmel, otthontalanságommal szemben semmi nem állt, ami tartóztatott volna.

Ekkor, 13. évem végén lázadtam fel először, s fordultam szembe Apámmal. Kijelentettem, hogy nem vagyok hajlandó a kollégiumban maradni, és a nagyanyámhoz költözöm. Akkor óriási dolognak tűnt ez, így utólag tekintve nagyon valószínű, hogy Apám hamarosan engedett, s ez nyilván nagyanyám határozottságának volt köszönhető. Nagyanyámmal való kapcsolatunk már a nyár óta egyre szorosabbá vált, a kollégiumból is hozzá mentem azokon a hétvégeken, amikor elengedtek.

Nagyanyám sok szempontból fantasztikus asszony volt. Gyermekkoráról, családi háttéréről már szoltam. Kiválóan beszélt angolul, németül, franciául és olaszul, s műveltsége is európai volt. Lány korában kórusban énekelt, sőt szólót is, de rám mindenekelőtt

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

Wagner-rajongása hatott. Wagner és Ady meghatározó pontok voltak szellemi horizontján, tőle hallottam először Nietzsche nevét. Zenei műveltségem alapjait, zeneszeretemet ő alakította. Korábbi életének elválaszthatatlan része volt a zene, s hozzá tartozott a háború előtti világhoz, hogy Bécsbe is eljártak az Operába (létezett egy operai vonat, amely felvitte őket Bécsbe és az előadás után visszahozta), vagy hogy minden kiemelkedő pesti zenei eseményen ott voltak. Értő módon magyarázta a zene történetét, a műfajokat, ő vitt el először a pesti Operába és hangversenyekre. Náluk olvastam még a háború előtt Shakespeare-t és a *Magyar remekírók*-at. Jól tájékozódott a magyar irodalomban, Karinthy Frigyes a család barátja volt. Szintén barátja volt, talán több is, Kóbor Tamás. Erről érthetően igen keveset beszélt akkor nekem, de néhány történet azért elhangzott arról, hogy szívesebben járt hangversenyre Kóbor Tamással, mint a nagyapámmal, aki unta a zenét, s néha bizony el is aludt egy-egy hangversenyen. Kóbor összes művei meg is voltak, ezek közül néhányat elolvastam. Kóbor nem tartozott a magyar irodalom élvonalába, a pesti polgárság közepes írója volt, de későbbi szememmel úgy látom, hogy a pesti polgárság hétköznapi életéről tőle talán többet lehet megtudni, mint nagyobb tehetségű társaitól. Nagyanyám aktív szabadkőműves is volt. Sajnos a részleteket nem tudom, de fennmaradt egy családi történet arról, hogy egy női páholy nagymestere is volt. A háború előtt sokat utazott, Olaszországot, Svájcot, Párizst jól ismerte, tavasszal Abbáziába mentek, nyáron a Boden-tó mellett nyaraltak, s bárhol volt, a kultúra érdekelte. Mindennek a háború véget vetett, s a háború után kilátás sem volt arra, hogy ezt az életet folytassák.

Azonban mindez nem jelentett számára nagy problémát. Életének központjába én kerültem. Hitt abban, hogy valami rendkívüli tehetség vagyok, s ezt, a maga módján, nem is titkolta előttem. Erre igen nagy szükségem volt, mert magamban nemigen hittem. Apám szigora mindig letörte kis sikerélményeimet is. Barátaimmal, társa-

immal folytatott vitáimban, nézeteltéréseimben sohasem lehetett igazam, ha kisgyerekkoromban a játszótéren az erősebbek megverték, akkor Apám sohasem védett meg, hanem mindig elmagyarázta, hogy miért van nekik igazuk. Ma is érthetetlen előttem ez a nevelési elv. Jól emlékszem arra, hogy életemben először akkor láttam Apám arcán elismerést, kissé meghatódott szemeket, amikor a tiszta kitűnő érettségi bizonyítványomat megmutattam neki. Nagyanyám egyszerre pótolta, amennyire ezt lehetett, Anyámat és egészítette ki Apámat. Nagyon okos volt az élet mindennapi dolgaiban, s miközben nem kis szerepet játszott műveltségem kialakulásában, nem befolyásolta közvetlenül nézeteim alakulását. Itt ugyanis lényeges kérdésekben álltunk egymással szemben. Én hívő katolikus voltam, míg ő semmilyen valláshoz nem kötődött, liberális világlátását nem erőltette rám, sőt, vagy éppen ezért, úgy gondolta, hogy amiben hisz az ember, azt teljes becsületességgel csinálja. Egyszóval nagyanyám ideális háttérrel és lehetőségeket biztosított szellemi alakulásomhoz.

Néhány szót kell szólnom nagyapámról is, hiszen ezután napi életünk összekapcsolódott. Lechner Ödön tanítványa volt, a magyarországi építészet egyik kiemelkedő alakja. Tervező építész, aki Budapesten több mint száz épületet épített. Nagyon szerette volna, ha én is építőművész leszek. Néha elvitt vasárnapi sétákra, és akkor sok mindent magyarázott. Elmondta, hogy a házaknál hogyan függ össze a homlokzat és a belső térelosztás. S felhívta a figyelmemet, hogy mennyi hazug homlokzat van, ahol kívülről úgy néz ki, mintha valami pompás, nagy, tágas belső volna, de mögötte apróra tervezett, kisléptékű lakások vannak, ahol kiuzsorázták az alapterületet, mert az építetőknek nem az volt a célja, hogy szép, egészséges lakásokat hozassanak létre, hanem hogy minél több pénzt kapjanak egy-egy négyzetméterért. Ezért a jó építész számukra az volt, aki egy egység alapterületből a legtöbb lakást tudta kihozni. Néhány házra, így az Anker-palotára és a Duna-parti Tonett-házra büszke volt. Többször is elpanaszolta, hogy a Madách téri épület és az oda tervezett sugárút

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

kezdetének kiépítési tervét ő nyerte meg, de nem ő kapta a megbízást, így ami ott áll, az nem az ő álma. Ő mutatta meg nekem a hídépítés teherelosztás-elvét a Horthy Miklós hídon, ahol egy henger egy vonala tartotta az egész terhelést, s tőle hallottam először a magyar szecesszió építészetéről. Szívesen sakkozott velem, s néha beszélünk politikáról is. Szivarfüstjének illatára még most is jól emlékszem, de azon felül, hogy mindig tisztelettel beszélt az angolokról, sokkal többet nem tudok róla mondani. Nagyon valószínű, hogy ha valami kis érdeklődés lett volna bennem a műszaki kérdések iránt, akkor közelebb lett volna kapcsolatunk. Volt egy rövid idő később, amikor gondolkoztam, hogy ne menjek-e a Műegyetemre, de mindig elriasztott, hogy annyira ügyetlen voltam a rajzban.

1945 karácsonyát Kőbányán, a Vaspálya utcában töltöttük. Itt volt Dénes nagybátyám gyára. Ezt a szót illenék idézőjelbe tenni, egy kis csipke- és cipőfüzőüzem volt. Dénes nagybátyám nem volt egy üzleti zseni, úgy tudom, hogy a családi történet nem egy tönkremenést tartott nyilván. Egzisztenciáját nagynéném hozománya alapozta meg, sok ez sem lehetett, mert a háború után annyit megtudtam, hogy a Fehérhajó utcai ház fele a nagyszüleim, másik fele az Anyám nevéen volt. S az a pénz, amit Dénes nagybátyám kapott, az nagyjából azonos értékű volt azzal, amit a fél Fehérhajó utcai ház ért a vásárlásakor. Ezt a teljes pénzt azután, isten tudja hogyan, elveszítette, s egy újabb családi és baráti kölcsönből indította el a Vaspálya utcai üzemet, amit természetesen a zsidótörvények idején elvettek, de 1945-ben nagyon hamar újra tudtak indítani. Az üzemhez csatlakozott egy ház és nagynéném oda költözött. Akkor csak igen halvány utalások történtek arra, hogy a nagybátyám miért nem ment szintén oda, de hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy van neki egy barátnője, aki valahol a Pasaréten lakott, s ő oda vonult.

Egyszer egy Szilveszter néhány óráját töltöttem ebben a pasaréti lakásban, talán 1947-ben, egy számomra teljesen idegen környezetben. Akkor tanultam ott tőle egy biztos rulett szisztémát. Ha

az ember egy 50%-ban esélyes mezőre tesz, tehát például feketére, vagy párosra stb., s első tétjét, mondjuk száz forintot, elveszti, ugyanarra kell tennie a következő fordulóban, csak a dupláját, tehát kétszázat. Ha ismét veszít, négyszázat, és így tovább, egyszer visszakapja a pénzét. Jó játék nagyobb veszteség nélkül, bár kell hozzá némi induló tőke. Ez elvileg lehetne gazdasági beruházások szemlélete is. Mindenesetre 1947 nyarán még jól mehetett a gyár, mert az összes munkásnőt és munkást maga vitte le a Balatonra, én is valami miatt velük utaztam, és tíz forintot ígért annak, aki először a vonatablakból meglátja a tavat.

1945 karácsonyát Vera nagynéném rendezte, aki igyekezett feledtetni velünk, gyerekekkel mindazt, ami mögöttünk volt, meg ami bennünk élt. Kukoricalepényből formázott tortát, s a kis fán hamis szaloncukrok lógtak, de valódi gyertyák égtek, s kicsi ajándékok is voltak a fa alatt. Nagynénémet 1944-ben elhurcolták és Hegyeshalom előtt érte utol a szállítmányt egy rendőrtiszt barátja, aki kiemelte a menetből. Nagyszerűen rajzolt és szobrokat készített, ehhez lett volna korábban is kedve, de erre az élettől nem sok lehetőséget kapott. Később lámpatesteket formázott, majd szabás-varrásból igyekezett fenntartani magát, mígnem megszerveztem neki, hogy valamilyen papírt kapjon, amivel az 50-es években angolt taníthatott. Apánk valószínűleg kísérletet tett rá, hogy itt, a Vaspálya utcában kezdjünk új életet, de erre semmilyen lehetőség nem volt, így életem következő szakasza a nagyszüleimhez kötött, s a Kuruc utcából jártam be a cisztercita gimnáziumba. Az elkövetkező évek nézeteim szempontjából meghatározóvá váltak. Érdeklődésem homlokterében három kérdés állt, a vallás, a filozófia és a politika.

A vallást emlitem első helyen. Részben az iskolai környezetem hatására, de részben annak ellenére kezdtem mindinkább elmélyedni a hit különböző kérdéseiben. Mint cserkész barátságot kötöttem idősebb iskolatársaimmal, s ott kerültem össze egy-két fiatalabb ciszterci szerzetessel, akik komolyabb szerepet játszottak

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

életemben, mint az osztályban tanító tanáraink. Hamar megtanultam, hogy kínzó kérdéseimre könyvekben keressek választ. Természetesen izgatott az Isten léte, annak különböző bizonyítékai, a hit és a tudás viszonya, a szeretet lényege.

1947 nyarára már komolyan fontolóra vettem, hogy papnak készülök. Azon a nyáron le is mentem Zircre, és részt vettem egy olyan lelkigyakorlaton, amit kifejezetten az ilyen gondolatokkal foglalkozó fiatal embereknek tartottak. A lelkigyakorlaton egy külön lelkiatyát jelöltek ki, akivel minden problémát megbeszélhetett az ember. Ekkor még igazából nem voltak komoly teológiai-filozófiai problémáim, a kulscsőrdés az engedelmesség volt, világosan megértettem, hogy a saját döntésem alárendelése más döntésének olyan dolog, amire én képtelen lennék. Két átvirrasztott éjszakányi elmélkedés után úgy láttuk, lelkiatyám is, én is, hogy ez nem fog menni. Máskülönben nagyon szép élmény volt. A gregorián énekek, az elmélyült imádság az éjszaka csendjében, a szerzetesek méltóságteljes vonulása a folyosón – mindig a fal mellett, középen csak az apát mehetett – mély nyomokat hagytak bennem.

Hazatértem után egyik barátom még rábeszélrt arra, hogy menjek el a jezsuiták egy lelkigyakorlatára. Ezt a budai Manrézában tartották, s életem egyik legnagyobb szellemi élménye volt. Itt kevesebbet imádkoztunk, viszont olyan előadásokat hallgattunk, amelyek kiválóak voltak. Jól emlékszem az első előadásra, mely összetört mindent, amiben addig hittem, rámutatott mindennek az ürességére, tartalmatlanságára, hazugságára. A két részes előadás után az ember az életet is értelmetlennek látta, s többen depressziótól gyötörve sétáltak a kertben. Azután a teljesen lerombolt alapokra szépen ráépültek a következő előadások, lassan újra felépítve a hitet, a bizalmat a kereszténység értékeiben. Esténként, a szabadidőben egy tizenhat éves gimnazista és egy igen képzett jezsuita vitáztak, érveltek. Itt is volt egy lelkiatyám, akivel azonban másról vitatkoztunk. Ekkor már filozófiai érvekkel kíséreltem meg az Isten-érveket megcáfolni. Mai

napig emlékszem a búcsúnkra. „Tudja, fiatalember” – mondta – „nem ezek az igazi problémák Isten létevel kapcsolatban. Az igazi problémákat én tudom.” Meglepett és tiszteletet ébresztett őszintesége. Ekkor vált el végleg, hogy nem lesz belőlem pap. Rájöttem, hogy engem a filozófia jobban érdekel, jobban izgat, mint a teológia, a ráció, mint a hit.

Jó iskolát jelentettek e vitához azok a beszélgetések, amelyeket ezekben az években, 1946-ban, 1947 elején Apámmal folytattam. Apám változatlanul bent lakott a Szövetség utcai Kórházban, s én egy-egy alkalommal úgy mentem be hozzá este, hogy ott aludtam nála. Ilyenkor hosszas beszélgetésekbe merültünk a világ teremtéséről, az anyag és a szellem viszonyáról, az Istenről. Apám, mint ekkor kiderült, nemhogy vallásos nem volt, azt korábban is tudtam, de ateista is volt és egy racionális materializmust fogadott el. Természettudományos világnézete, ma már tudom, a 19. század felvilágosult racionalizmusa volt, amelyet igen jó ismeretterjesztő művekből merített. Miután ekkor már teológiai munkákat, filozófiatörténeti bevezetések olvastam, kemény vitapartnernek bizonyultam. Apámat hihetetlenül érdekelni kezdték ezek a beszélgetések, és már a második alkalomtól kezdve feljegyzéseket vezetett, melyben leírta vitánkat, gondolatmenetemet. Nekem is nagy élmény volt, nem csak azért, mert először alakult ki Apámmal igazi kapcsolat, hanem mert először kerültem szembe nem hívővel, akivel vitázhattam. Az a tény, hogy mind Apám, mind lelkiatyáim bensőséges meggyőződéssel vallották álláspontjukat, vagyis a két ellenkező álláspont mögött egyaránt emberi hitel állott, nagyon hamar egy olyan áttekintéshez és távlatához segített, amely döntően formálta későbbi nézeteimet. Arra sarkallt, hogy újabb és újabb olvasmányokkal kíséreljem meg saját nézeteimet ellenőrizni és megerősíteni.

A kereszténység azonban számomra nem csak teológia és filozófia volt, hanem társadalomszemlélet és politika is. Meg voltam győződve, hogy van egy modern, szociális tartalmú kereszténység.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

Persze ez a felfogásom lassan alakult ki. Apám 1945-ben belépett a Szociáldemokrata Pártba, de ez politikailag nem befolyásolt. Wilhelm Röpke, Salvador de Maderiaga, Huizinga voltak inkább a mestereim. Komolyan képzeltem, hogy létezik egy harmadik út az ateista szocializmus és a liberális, s nálunk erős feudális jelleggel terhelt kapitalizmus között. Mai szemmel természetesen mindezek igen felületes dolgok voltak, azonban akkor bizonyos szempontból koravénnek tettek. Osztálytársaim többsége nem is nagyon érdeklődött az ilyen problémák iránt, de azok, akiket érdekelt, se értettek meg. Ilyen szempontból nagyon hamar elszigetelődtem az osztályban, s különösebb baráti köröm sem volt, egy-két kivétellel, akikhez inkább emberi szimpátia, mint szellemi rokonság kötött.

Ami a politikát illeti, helyzetem szinte elviselhetetlen volt, mert már 1946-ban végzetesen polarizálódott a körülöttem lévő világ. A társadalom két részre oszlott, a haladókra, akik igent mondtak az új világra, a haladásra, a társadalom megújítására és a reakcióra, amely a régi, értsd Horthy-rendszert akarta vissza. Meg voltam győződve, hogy a társadalomnak alapvető átalakulásra van szüksége, s hogy a már megtett lépések, mint a földreform, elengedhetetlenül szükségesek. Ezzel teljesen szembekerültem azzal a XI. kerületi polgári világgal, amelynek gyermekeivel együtt jártam iskolába. Meghatározó volt az az osztályfőnöki óra, amelyet Golenszky tanár úr, osztályfőnökünk és hittantanárunk rendezett a földreformról. Az osztályban ketten, mindössze ketten voltunk, akik egyáltalában a földreform mellett foglaltunk állást, persze annak kinövése, káros vadhajtasai nélkül, de mindenesetre az egyházi nagybirtokok felosztása mellett. Golenszky tanár úr nem volt lovagias. Előbb hittanból próbált elhasaltatni, s mikor ez nem sikerült, akkor az évvégi tiszta kitűnő bizonyítványomba magaviseletből adott jót, hogy ne legyek kitűnő. A dolog tragikomédiájához tartozik, hogy 1958-ban ezért nem folyamodtam gyűrűs doktorátusért. Ortutay Gyulánál nem volt kedvem ebben az ügyben magyarázkodni.

Ugyanakkor elképzelhetetlen volt számomra egy „ateista” haladás és egy antihumánus diktatúra, ahol a cél szentesíti az eszközt. 1947 februárjáig azonban komolyan gondoltam arra, hogy politikus leszek. Ekkor tartóztatták le a szovjetek Magyarországon Kovács Bélát, a Független Kisgazdapárt „engedetlen” főtitkárát. Egyre nagyobb székszisszel néztem a fejleményeket. Júliusban vagy augusztus elején még elmentem a Városmajorba egy politikai nagygyűlésre, amelyen Balogh páter szólalt fel. Ez volt egyébként az egyetlen politikai „tettem”, Balogh páter politikai tevékenységén, amely ál ellenzékiiség volt a kommunistákkal szemben, az ekkor 16 éves fiú egészen jól átlátott, mert a beszéd elhangzása után, ahol Balogh megkísérelte magát mint az igazi ellenzék beállítani, egy kérdést tettem fel : „Azt mondja meg, hogy hol van Kovács Béla?” Mikor mellébeszél, hátat fordítottam és elmentem. Számomra ilyen hamar ért véget a politikusi pálya.

Ez azonban nem jelentette azt, hogy hátat fordítottam a közéletnek. Ellenkezőleg. Egyre inkább arra a meggyőződésre jutottam, hogy valamit cselekedni kell. A gimnáziumban forrt a szellemi élet. Rendszeresen összejártunk, s hamarosan kiderült, hogy a többieket érdekli az, amit én olvastam. Több kis társaság is alakult, s ezek kezdtek rendszeresen összejönni. A kis csoportok szervezésének háttérben különböző személyek álltak. A cserkészlet szervező elve az volt, hogy az őrvezetők mindig az idősebb, rendszerint három osztállyal felettünk járó diákok közül kerültek ki. A rajvezetők meg még idősebbek voltak. Ez igen jó rendszer volt, mert a cserkészcsapatokat vezető paptanárok mellett ezek az idősebb diákok segítették, alakították szellemi fejlődésünket.

Hamarosan kialakult az iskolában, a cserkészzel párhuzamosan, egy másik szervezet is. Itt az őröket a csoportok helyettesítették, amelyek magánlakásokon jöttek össze. A csoportok feladata a keresztény hit őrzése, a hitélet fejlesztése volt, ami lassan kiszorult az iskolából. Számomra ezek a csoportok jelentették az igazi

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

lételemet. Itt kezdtem el, talán 16 éves koromban, a tanítást, annak is a legértelmesebb formáját, a tanulva tanítást. Hiszen mindent, amit elolvastam és kijegyzeteltem, azt azért és úgy is jegyzeteltem, hogy továbbadhassam. Míg a cserkészetbe nem tudtam teljesen beilleszkedni, sőt egy idő múlva kiléptem az iskolai csapatból, és a Csörsz utcai kápolna (a sarkon akkor egy kis kápolna állt) cserkészcsapatában vállaltam őrvezetői feladatot, addig a csoportnálózatban teljes energiával vettem részt. Az akkor tartott előadásaim jegyzeteinek egy része a mai napig megvan. Kultúr-filozófia (Huizinga, Salvador de Maderiaga), politikatörténet (Röpke, W. Sombart), filozófiatörténet (Kecskés), a szociológia története (Sorokin), szociológia (Eglis), történelem (Szekfü), pszichológia (Jung) mellett tartottam például előadást Ady istenes verseiről, cáfolva, hogy Ady ateista lett volna, a marxizmus előfutára, ahogy akkor írták. Természetesen megismerkedtem az akkori marxista kiadványokkal is, így Rudas László művével, meg a híres-hírhedt piros sztálini brosúrákkal. Minden erőmmel igyekeztem a helyzetet elemezni és megérteni. Megkísértem ideiktatni egy eszmefuttatásom megmaradt részletét, úgy tűnik, hogy a szöveg, amelyet csak a rövidítéseimet feloldva, eredetiben és betűhíven másolok ide, 1948 nyarán íródott:

Ki a felelős a kelet-európai helyzetért?

Tagadhatatlan, hogy a materialista ideológia igen nagy tért foglalt el a kelet-európai államok belső, kulisszák mögött folyó – életében. Mi ennek az oka? Elsősorban azt kell megnéznünk, hogy kiknek a körében hódított a leginkább a marxista ideológia. Az első csoport az antifascisták (sic) elfogadták azt a marxista propagandát, mely bebizonyítani igyekszik, hogy a fasiszmus terrorja ellen mindenütt egyedül a kommunizmus harcol és a kommunista uralom megszüntetésével újra a nyilas, a fasiszta és a nemzeti szocialista uralom kerül a kormányrúdra. Ennek megcáfolása nevetségesen könnyű, hiszen akár

Svájc, akár Anglia vagy akár az északi államok szocialista és antifasiszta regiemjét kell néznünk és látni fogjuk, hogy a kommunisták nélkül is le lehet győzni a szélsőjobboldali totalitárius irányok feltörését. Azonban a kommunista propaganda, mely elzárja a nyugati életről érkező híreket, a fasiszta mumus ijesztgetésével el tudja ennek a rétegnek a hűségét érni.

Igen nagy számot tesz ki a marxista meggyőződésű, szegényebb zsidóság is, és azok akik ezekkel akár érzelmi, akár anyagi kapcsolatban állnak. Magyarországon, de Kelet-Európa más országaiban is hatalmas az antiszemitizmus lappangó zsarátnoka. Ennek kézenfekvő okai vannak, de ez nem tartozik most ide. Ezek a zsidó körök félnek, hogy a regiem bukásával az antiszemitizmusnak gátat vető kommunista párt hatalmát veszti, és a Dachau, Auschwitz rémével fenyegetett emberek nem hajlandók még egyszer ezt a kockázatot vállalni. Inkább bele törődnének a fennálló rendbe, a status quo-ba, amely életüket biztosítja.

Nem utolsó sorban igen nagy számot tesznek ki az elnyomott egzisztenciák. Igen sok embernek volt kisebbségi komplexusa, részben az az érzése, hogy Ő nagyra hivatott, hogy ő kiváló vezető. Sokan tehetségtelenségük miatt, mások a múlt regiemek elnyomása miatt vagy egyszerűen azért mert nem jutottak vezető szerephez, mert nem volt vezető, állás. pozíció. Ezek az emberek, a házbizalmiságtól kezdve a szakszervezeteken és ifjúsági szervezeteken keresztül a magasabb állami és pártfunkciókig élük ki vezetői "tehetségüket", ambíciójukat, hajlamaikat. Vadul szerveznek, előadnak, intrikálnak, s az ideológiai meggyőződés, a tudás csak kifelé játszik szerepet és csak annyira, amennyire ez pozíciójuk megtartásához, és egy jobb megszerzéséhez szükséges. Természetesen a túllicitálás következtében igen magasra srófolták az ideológiai követelményeket.

Hatalmas tömeget tesznek ki a "megdolgozott" rétegek. Ezek az emberek a politika iránt érdeklődők köréből kerülnek ki, s a párt nagy súlyt fektet ezeknek a tömegeknek a nevelésére. A nyomorból

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

felkiáltó ipari munkásság és a minden regiemmel elégedetlen entellektüel réteg hálás talajnak mutatkozik a marxista ideológia apostolainak, A tőkés elnyomásról szóló tanítás kihangsúlyozása, a gazdasági válság és a tervgazdálkodás szembeállítás, és a munka erkölcsi értékének kihangsúlyozása, "a dolgok uralmának" fennállásáról hirdetett propaganda szólamok hozzájárultak a marxista ideológia terjedéséhez a proletárok körébe. A munkás vállalatvezetők, az államosított gyárak törvényei nem tévesztik el hatásukat azok körében, akik elfelejtik, hogy a vállalatvezetők nem a saját akaratuk szerint cselekednek, nem a munkásság által választottak, s az állami vállalatok vezetője a párt és az ideológia irányítása alatt van.

Az elégedetlen intellektuelek a sziporkázó szónoklatok és a csillogó érvek elkápráztató, hamis fényében, vezető szerepük hangoztatásának csábszírén hangjaitól elkábulva járnak a vidéket, s a maguk igazáról félig meggyőződve hirdetik a tant és terjesztik a kultúrát.

A következő csoportot azok alkotják, aki tudni vágytak, de nem volt módjuk, körülményeik nem engedték, hogy tanuljanak. Ezeket most "kezelés alá veszik" a kommunisták s a tudományok köntösébe bujtatva beadják saját tanaikat is. A mit sem sejtő, tudni vágyó tömegek a földrajz, a szociológia, a közgazdaságtan, de a filozófia és az irodalom ostyájában is, észre sem veszik a keserű mérget, a kommunista ideológiát.

Nem szabad a laikus, ateista, antiklerikális réteget kihagynunk. Ezeknek imponál az, hogy a kommunisták az egyház elnyomásával, s a materializmus propagálásával háttérbe szorítják a klérust, a theizmust stb. Örömmel csatlakoznak új szövetségeseikhez, s a hulladékba néha ők is bele-bele rúgnak.

Nagyjából ezek azok akik befogadták a marxista ideológiát és önként felvetődik a kérdés ki a felelős ezekért.

Miért van szükség a felelősség felvetésére? Azért mert ha ismét a nem kommunista tényezők kerülnek uralomra, ugyanazon

hibák és felelőtlenségek elkövetésével, ugyanazon délibábos álomképek kergetésével és ugyanakkor ugyanazon reális tények figyelembe nem vételével ismét saját sírjuk megásásához és újból a marxista ideológia feltámadásához fognak hozzájárulni.

Vétkes mulasztások történtek, melyek mindegyike egy lépéssel közelebb hozta a marxizmust. És kik követték el ezeket? Kik a felelősek azért a sok anyagi és szellemi pusztulásért, amellyel a kommunista ideológia jár?

Felelős a kommunista uralom eljöveteleért, de még inkább a marxista elvek el terjedéséért minden olyan politikai és szellemi tényező, aki a kommunista ideológián kívül állt és áll ma is. Egyenkint és kollektíve felelős az ideológia elterjedéséért mindenki és minden irányzat, aki vagy amely 25 éven keresztül vakon a saját fennmaradásán kívül mással nem vagy nem kielégítő módon foglalkozott. Vakon lekicsinyelték ellenfelük vagy akár partnerük erejét, s igen sokszor intézkedéseikkel alapot teremtettek, életlehetőséget nyújtottak a marxista ideológiának. Vádat kell emelni azok ellen, akik a Szovjetuniótól való félelmükben a szélsőjobbon kerestek segítséget, de vádat kell emelni azok ellen is, akik, igazi érdekeiket fel nem ismerve rövidebb-hosszabb időre szövetkeztek a kommunistákkal. Felelősek azok, akik a haladással szemben álltak, és ezzel módot adtak a kommunistáknak, hogy magukat a haladás bajnokainak tüntessék fel. Felelősek azok, akik a haladás állomásait rosszul és rosszkor csinálták meg. Felelősek azok akik a keresztény szót felhasználták arra, hogy megcsúfolják a keresztény gondolatot és gyűlölködést, szerte télen-séget hirdettek, s a politika fedőszervének használták a keresztény szót, ellentétben az Egyházzal és annak szellemével. Felelősek azok, akinek módjuk lett volna a munkásságot megnyerni a keresztény elvek és a humanista gondolat számára. Vegyük hozzá mindazon csoportokat, akik felelősek a marxista ideológia elterjesztéséért.

Egyedül az építő kritika jogos. A hibák megmondása után a jó és helyes utat is meg kell mondani, és csak akkor szabad még ilyen

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

kritikát is gyakorolni, ha ez használ egy magasabb jó szempontjának. Ebben a rövid fejtegetésben szempont egyedül az, hogy majd ha ismét a marxizmuson kívül álló tényezők kerülnek uralomra, ne kövessék el ugyanazokat a hibákat. F(Aki nem látja be saját hibáját, aki nem rendelkezik megfelelő önkritikával és nem hallgatja meg az őt jó szándékkal kritikálókat az nem áll feladata magaslatán)F

E fejtegetés végén a hibák objektív beismerése alapján a jövő helyes és egyedül helyes útját igyekszünk megkeresni. Kezdjük talán történelmi sorrend szerint, a társadalom fejlődése szerint az első politikai, társadalmi, gazdasági irányzattal a liberalizmussal. Mint már említettem a marxista ideológia elterjedését, elősegítették azok a sorozatos hibák, amelyeket az előttük szereplő irányok elkövettek. A kelet-európai liberalizmus - mint ezt Székfü a Három nemzedék idézett - helyén meg is állapítja - sokkal későbbi termék mint Nyugat Európa hasonló... (a kézirat itt véget ér).

A kézirat dátumában nem vagyok teljesen biztos, de sokkal későbbről, mint 1948 második feléből, biztosan nem származhat. Az utolsó előtti bekezdésben az F betűk közötti, zárójelbe tett rész valószínűleg azt jelenti, hogy ezt a maxima gyűjteményembe szántam.

Az ez időből származó jegyzeteimnek három típusa van. Olvasmányaim, több ízben kommentált, kivonatai, a maximák és a tanulmányok, önálló eszmefuttatások. A töredékesen fennmaradt 1948-as esszémhez csak nagyon kevés megjegyeznivalóm van. A mondanivaló lényege az, hogy a romló-rossz helyzetért nem a kommunisták a hibásak, hanem azok, akik lehetővé tették térnyerésüket, tehát a keresztény polgári világ. Ez a világos evidenciaként bennem élő meggyőződés természetesen szemben állt a környezetem túlnyomó többségével, mert mindenki a szovjeteket, a kommunistákat okolta, s nem volt hajlandó elismerni a saját hibáját. A mai napig emlékszem arra, hogy a németeket, sőt a nácikat védőket azzal az érveléssel próbáltam meggyőzni, hogy ha nincsenek a nácik, akkor nem jönnek a nyakunkra az oroszok. Most visszatekintve az a különösen érdekes,

hogy Bibórol semmit nem tudtam, nevét először a 60-as években hallottam (vagy ha korábban hallottam, nem volt mit a nevéhez kötni), és Szárszóról sem voltak igazi ismereteim. Németh Lászlót olvastam, de nem tudtam igazán megbarátkozni vele. Igaz, a minőség forradalma nagy hatást tehetett rám, de nem tudtam elválasztani az elit minőségét a tömegek felemelésétől. Szembekerültem mindazokkal, akik vakon védték az Egyházat és a kereszténységet. Gyanúsán néztek rám, aki a kereszténység szociális megújulását hirdetem, aki nem is tudtam másképpen ekkor elképzelni jövőt, mint a keresztény szociális tanok, a szeretet szellemében. Ekkor fordultam a *Rerum novarum*, a szociális enciklika felé, olvastam a francia munkáspapokról és idegenül tekintettem Mindszenty fanatizmusára és intranzigenciájára. Úgy gondoltam, hogy Mindszentynek kevésbé kellene harcos politikai beszédeket tartania, mint az Egyház szociális tanait hirdetnie.

Ebben az évben államosították az iskolát, s én a gimnázium utolsó két évében már az államosított iskolába jártam. Nézeteim alakulása szempontjából új tanárim, akik igen különbözőek voltak, nem jelentettek komoly tényezőt. A diákság viszont teljesen egységes volt abban, hogy mereven szemben állt a jövevényekkel. Én képtelen voltam erre a differenciálatlan gyűlöletre. Két konfliktusomra emlékszem. Az egyik Takách tanár úrral volt, aki az új latin tanárunk lett. Nem fogadta el az osztályban ekkorra már kialakult „besorolásokat”, hanem felmérőket íratott. Ebből kiderült, hogy az én latintudásom nemhogy nem kitűnő, mint ezt eddigi jegyeim mutatták, hanem közelít a zérushoz. A felmérők értékelésekor közölte velem, hogy ha nem lesz változás, félévkor meg fog buktatni. Ez kisebb lelki összeomlást okozott.

Az történt ugyanis, hogy előző tanárunk, Nemes tanár úr a jó tanulókat mindig az új szöveg előre fordításához hívta fel. Erre hamar rájöttem, s mindig készültem egy kicsit a következő óra szövegéből. Mikor már komoly latin szövegek voltak, Cicero, Tacitus, akkor az ún. Aczél-puskát használtam, ezeket a latin klasszikusok magyar fordí-

tását tartalmazó füzeteket a Múzeum körúton lehetett kapni az Aczél-féle könyv- és papírkereskedésben. Kialakult egy viszonylag jó fordítás készségem (aminek később nagy hasznát vettem), de súlyos hiányosságaim voltak a latin nyelvtanban. Kivételesen néhány héten át komoly időt kellett szentelnem a latin nyelvtan megtanulásának. Takách tanár úr nem volt elnéző, szinte minden órán feleltetett, s a mai napig hálás vagyok neki. Nem csak megtanultam a latin nyelvtant, hanem végül is a kudarcélményből többszörös sikerélményem született. Egyrészt már félévre nemhogy bukásra álltam, hanem az akkor hetes osztályzati skálán elértem az ötöst, azaz a jó jegyet, másfelől küzdelmünk igazi barátokká tett.

Ennek két következménye volt. Egyrészt beszélgetéseinkkor megtudtam, hogy Takách tanár úr oroszul tanul, s mikor jeleztem neki, hogy én is szeretnék, akkor beleegyezett abba, hogy a tanítás előtt háromszor egy héten tanul velem a Potapovából. Ennek az lett a vége, hogy 1950-ben Magyarországon én tettem le először, miniszteri engedéllyel, orosz érettségit (persze orosztudásom igen gyenge volt). Ez az orosz érettségi inkább anekdotikus külsőségeivel vált emlékké, hiszen Takách tanár úron meg rajtam kívül, beleértve az érettségi biztost, senki sem tudott „cirillül” s megbabonázva nézték, hallgatták az előre betanult produkciót, Gorkij *Anyájáról* vágtam be 40 sort. A másik következmény az volt, hogy Takách tanár úr és a tanári kar mérsékeltjei rá akartak venni, hogy vállaljam el az iskolai önkormányzat vezetését, amikor a nyolcadik osztályba, azaz az érettségiző osztályba lépünk. Erről még a hetedikben, tehát 1949 tavaszán indultak meg a tárgyalások.

A másik konfliktusom Benczedy Józseffel, magyar-tanárral volt, aki alacsony termetű és pedagógiai kisebb-rendűségét többek között rajtam akarta kompenzálni, s bizony az elején igen kemény összeütközéseink adódtak. Ez nem záródott olyan csendesen és jól, mint Takách tanár úrral, s végigkísért további pályámon, mondhatnám pályáinkon. (1989-ben tagja voltam annak a TMB

bizottságnak, amely dönteni volt hivatott Benczédy József kandidátusi fokozatáról, hogy most pályáink korábbi kereszteződéseit kihagyjam). Kiállításomról Fehér Klára némettanárnőnk mellett (akit a diáktársaim összekevertek az azonos nevű, s akkor a Szabad Népbe író kommunista újságírójával) majd a későbbiekben fogok szólni.

Közben viharos gyorsasággal alakult az iskolán kívüli életem. Első igazi szerelmemet Bozzay Juditnak hívták. Nem csak a szellemi világomban voltam bizonytalan, és nem csak ott hiányzott belőlem minden magabiztosság (ez állítólag kívülről nemigen volt észrevehető, s bizonyára sokféle kompenzációra kerülhetett sor), de a lányokkal szemben is. Diával (Jutkával) is úgy kerültünk össze, hogy ő üzent Hajtman Bélán keresztül, hogy tetszem neki. A szomszédos Margit Gimnázium lányaival tánciskolába jártunk, ott csetlettem-botlottam. 16 évesek voltunk, a kamasz-szerelem minden sodrásával, a nagy beszélgetések és a rövid csókolózások ideje volt ez.

De mindkettőnk mögött ott állt fekete árnyékként valaki, aki az elkövetkező két-három évben alapvetően meghatározta életem és nézeteim alakulását. Jutka lelkiatyja ugyanaz a Barlay Szabolcs volt, aki a csoportok szervezése mögött állt. Kezdeti viszonyunk Barlayval kifejezetten jó volt. Barlay a fiatal ciszter papok közül kiemelkedett műveltségével, tettvágájával és, akkor úgy tűnt, modernségével. Célja egy olyan hálózat felállítása volt, amely mintegy keresztény szellemi ellenállásként működött. Sok szempontból ekkor, a kezdetekkor nézeteink is közel álltak, ő is látta az Egyház szociális felelősségét. Volt is konfliktusa az államosítás előtt a renddel, s különösen azzal a paptípussal, amelyet osztályfőnököm, Golenszky Kandid képviselt. Ebben mindenképpen Barlay mellé álltam, s így alakult ki kapcsolatunk. Ekkori olvasmányaim egy részét is nyilván neki köszönhettem.

Első, még múltó konfliktusaink a magánlakásokon zajló beszélgetéseken alakultak ki. Alig emlékszem a részletekre. Emlékezetes maradt számomra a tegezés-vita. 1948-ban igen nagy sebes-

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

séggel terjedt a fiúk és lányok közötti tegeződés. Mi természetesnek tartottuk ezt, és úgy gondoltuk, hogy nem csak az iskolában és a nyilvános összejöveteleken tegeződünk a lányokkal, hanem ezeken a magán-összejöveteleken is. Egyszer a fülembbe jutott, hogy Barlay ezt nem csak hogy ellenzi, hanem tiltja is, s aki ebben nem hajlandó engedelmeskedni, azt ki fogják zárni a csoportból. Mai szemmel ez szinte nevetségesnek tűnhet, de akkor korántsem volt az. Én az ügyet minden szempontból hibásnak tartottam, s ezt természetesen nyíltan meg is mondtam. Tiltakoztam az ellen, hogy nem teológiai kérdésekben itt tekintélyelv uralkodjék, meg valahogy úgy is éreztem, hogy ez egy kísérlet a haladás feltartóztatására. Mai fejemmel ezt egy helyettes problémának látom, akkor persze nem tudtam ilyen világosan megfogalmazni. Mindenesetre a csoport egy része fellázadt, egy másik része vakon engedelmeskedett, sikerült majdnem szétverni az egész mozgalmat, s csak nagy nehezen simultak el a kedélyek. Az azonban nyilvánvalóvá vált, hogy Barlay nem csak a keresztény szellemiség alakulásába kíván beleszólni, hanem a magánéletünkbe is. Tettre kész erélyessége egyre inkább átcsúszott az erőszakosságba, s a konfliktusok előrevetették árnyékukat.

Kétségtelen ugyanakkor, hogy az 1948–49-es tanévben ezek a csoportok kissé konspiratív jelleget öltöttek. Ekkor már semmilyen kétségünk nem volt azt illetően, hogy Magyarország és a magyar társadalom egy alagút felé robog, sőt, hogy már el is kezdődött az alagút.

A csoportok perspektíváját, tennivalóját illetően kezdtek nézeteltérések kialakulni Barlay és köztem. 1949 tavaszán nem csak az került szóba, hogy vállaltam el az iskolai önkormányzat vezetését, hanem az is, hogy a csoportnál az diákirányítást vegyem át. Barlay szerint erre ketten lettünk volna alkalmasak, Gosztonyi György osztálytársam és én. Az iskolai önkormányzatra józan megfontolásból nemet mondtam. Számomra már akkor nyilvánvaló volt, hogy ez nem igaz önkormányzat. A mai napig megvannak azok a jegyzeteim, amit

Révai József beszédeiből kiírtam, bizonyítván azt a magam s környezetem számára, hogy ez az önkormányzat csak eszköz. Megértettem, s természetesen hízelgett is hiúságomnak, hogy a tanári kar egy jelentős csoportja és Takách tanár úr, aki akkor osztályfőnököm volt, szívesebben dolgozna egy magamfajta diákkal, mint az ekkor már megjelent szélsőség képviselőivel. Számomra azonban a döntő csata a másik területen volt fontosabb. Gosztonyi félrevonult, s én egyszerre kerültem Barlay mellé és vele szembe.

Konfliktusunk több síkon zajlott. Az én véleményem az volt, hogy a csoportok feladata az, hogy mindenkinek közvetítsük a lehető legtöbb műveltséget, és törekedjünk arra, hogy az emberek gondolkozásukban minél önállóbbak legyenek. Világosan láttam, hogy egy nagyon nehéz korszak előtt állunk. Történelmi perspektíváimat jelentősen befolyásolta, hogy sokat olvastam a francia forradalomról. Ma már belátom, hogy ezek az olvasmányok is felületesek voltak, s Stefan Zweig *Fuché* című regénye nagyobb hatással volt rám, mint egyéb olvasmányaim. A lényegét illetően azonban talán nem láttam rosszul. Az volt az álláspontom, hogy a társadalmi átalakulás elkerülhetetlen történelmi szükségszerűség, az ezzel járó erőszak kultúra- és emberellenes. A gondolkodó ember feladata, hogy a műveltséget, az európai kultúrát átmentse Thermidor idejére. A történelmet, a társadalmi változásokat nem lehet visszafordítani, nem az a kérdés, hogy ezeket szeretjük-e. Az a kérdés, hogy milyen lesz a magyar értelmiség, a magyar kultúra, ha már kijöttünk az alagútból, amiben én szilárdan hittem. A kultúra, a műveltség átmentése pedig csak úgy lehetséges, ha azt önállóan gondolkodó emberek teszik. A humanista műveltség, a keresztény értékek fennmaradásának egyetlen lehetősége a tolerancia. Barlay az egyre növekvő erőszakkal szemben a fegyelmet, az engedelmisséget, az erős kezet hangsúlyozta, úgy látta, hogy egy illegális korszakot csak egy kemény, fegyelmezett, egy központnak engedelmeskedő szervezet élhet túl. Én viszont úgy gondoltam, hogy az önálló, szervesen élő, belső igényeiket követő, egymástól

függetlenül működő baráti társaságok képesek csak átvészelni a sötét korszakot.

A közöttünk egyre növekvő ellentét hosszú beszélgetéseken, indulatos vitákon formálódott. El kellett jönnie egy pontnak, mikor a feszültség elpattantotta kapcsolatunkat. Ehhez nem kis mértékben hozzájárult, hogy Barlay visszaélt azzal, hogy nem csak irányítója volt a csoportoknak, hanem ugyanakkor lelkiatyja, gyóntatója is többünknek. Gyóntatóként fokozta a lelki nyomást akaratának érvényesítése érdekében. S visszaélt a 17–18 éves fiúk és lányok közötti kusza érzelmi kapcsolatokkal, melyek a dolgok természete szerint gyóntatószékében is lecsapódtak. Utolsó beszélgetésünkkor megkísérelt olyan érvvel támadni, ami szerintem a gyónás körébe tartozott. Diával való kapcsolatunk végéhez érkezett, s búcsúnk egy zaklatott, szertelen estével záródott, s ő azt hitte, több történet közöttünk, mint ami, félreérthette, amit hallott, vagy igazából a lényegét nem fogta fel. Követelte, hogy gyónjam meg, vagy kizárnak a csoportok munkájából. Nem volt mit meggyónjak, méltatlannak tartottam az egészet, s elképzelhetetlennek, hogy a továbbiakban együttműködjünk. Késő este váltunk el, magányosan ballagtam haza. Egyszerre szakadtam el valamitől, ami életem egy jelentős részét alkotta.

Barlayval ekkor ugyan megszűnt minden közvetlen kapcsolatom, de közvetett kapcsolatra még sor került. Véleményem, ítéletem ma is egyértelmű, s nem változott. Az élete szomorúan alakult, s mindenben igazolta azt, hogy nem volt igaza. Barlay börtönbe került, megtört, kilépett, megházasodott, elvált. Ismét pap lett, s egy vidéki városban él. S bár a tudományhoz visszatért, mindazok, akiknek a félresiklásáért felelős, jogosan kéri, vagy kérhetik számon, amit akkor egy jó ügy érdekében elmulasztott. Arról most itt nem is beszélek, hogy mindez életveszélyessé is vált, és neki, meg az általa irányított csoportok tagjainak is többéves börtönnel kellett ezt megszenvedniük. Ezt az üldöztetést igyekeznie kellett volna elkerülni. De arra persze nem volt semmi biztosíték, hogy ha ő abba

az irányba alakítja a csoportok életét, amelybe szerintem kellett volna, akkor nem lett volna része, részük, részünk üldöztetésben.

Később olvastam csak Thomas Mann *Marióját*, nekem Barlay jutott eszembe. Mai napig úgy tartom, hogy közöttünk a lényegét illetően volt nézeteltérés. Én úgy gondoltam, hogy a szuverén ember szükségszerűen alázas, ő pedig úgy, hogy az alázat előbbre való az önállóságnál. Persze óriási dolog volt az, hogy egy diák fellázad. S az igazi nyugalmat csak az hozta meg ebben a vonatkozásban számomra, hogy megtaláltam Kalmár Ödönt, akit az ekkor már felosztatott ciszter rend küldött az ügyek rendezésére. Kalmár plébánosként működött, míg Barlay káplán volt. Kalmárnak név és konfliktus említése nélkül tettem fel a kérdést, hogy mi a fontosabb, önálló embereket nevelni, vagy engedelmeskedőket, s számára a válasz egyértelmű volt. Csak önálló emberek élhetik túl a ránk váró kataklizmát. S ekkor már 1950-re fordult a naptár.

Még 1949 őszén beköltöztünk a Városház utcai lakásba. Apám nagyon nehezen tért magához. Bár én nagyon jól éreztem magam a nagyszüleimnél. Ekkorra már elviselhetetlenné vált az, hogy a húgomnak nem volt otthona. Szerencsére akkor volt az Apámnak egy barátnője, aki szintén fejébe vette, hogy segít otthont teremteni. Így azután megszületett a Városház utcai lakás, amelybe egyelőre Apámmal ketten költöztünk be. Apám ugyanis nem akarta a felelősséget (és terhet) vállalni az ekkor 14 éves húgom neveléséért. Újabb lázadás következett. Szabályos éhségstrájkot jelentettem be, s megmondtam az Apámnak, hogy nem mozdulok ki a szobámból sem, amíg a húgom hazahozásáról nem dönt. Két napig tartott ez a küzdelem, míg végre beadta a derekát. Odaköltözött egy idős házvezetőnő, Apám egykori betege, Mária néni, s ezzel új fordulatot vett életünk. Akkor úgy tűnt, hogy míg a külső világ egyre jobban sötétedik, családi életünk belső nyugalma biztosítja a lelki hátteret.

A gimnázium utolsó félévét jártuk, jelentkezni kellett az egyetemre. Pályaválasztásom és nézeteim alakulása természetesen

szorosan összefüggött. Amire eljutottam a nyolcadik gimnáziumba, addigra világossá vált előttem, hogy sem a papi, sem a politikusi pálya nem felel meg nekem. Viszont nagyon megszerettem a matematikát. Ez csak részben volt köszönhető jó tanáraimnak, ezek ugyanis túl sűrűn váltották egymást. Volt olyan matektanárom, aki a jeleseknek külön házi feladatot adott. Négy-öten voltunk az osztályban, akik mindig megoldottuk ezeket, és ez igen fontos volt számomra, ugyanis kiderült, hogy nagyon szeretem ezt a szellemi tornát, a kombinatív készségem igen jó, ugyanakkor, ezt persze ma visszanézve világosabban látom, kifejezett matematikai tehetségem nem volt. Az igen furfangos külön példákat általában mindig jól meg megoldottam, de a megoldásom rendszerint bonyolult volt. Nem rendelkeztem azzal a tehetséggel, amely ránéz és azonnal látja a megoldást, nekem próbálkoznia kellett, és többszörös nekifutással értem csak el az eredményt. Ez néha éjszakákat vett igénybe, s mikor másnap reggel az órakezdés előtt egyeztettük példáinkat, akkor kiderült, hogy mindig volt valaki másnak egy elegáns megoldása, amelyre én nem jöttem rá. Ez persze engem részben sarkallt arra, hogy többet foglalkozzam a matematikával, s így egyik lehetséges pályaválasztási irányom a matematika lett. Indultam is az országos matematikai versenyen. A három kapott példa közül az első kettőt jól megoldottam, de a harmadikra már olyan kevés időm jutott, hogy nem tudtam, csak éppen elkezdni. Nagyon szerettem a differenciálszámítást, mert azt a tanárom igen jól és világosan megtanította. Ha akkor végig egy jó matematikatanárom lett volna, aki megfelelően vezet, nagyon nagy valószínűséggel matematikus lettem volna, így is majdnem az lettem.

A háború előtti utolsó nyarunkat érdligeti nyaralónkban töltöttük. Itt egy hosszabb időre nálunk nyaralt Anyám unokatestvére, Doctor (később Dégh) Linda, angol szakos egyetemi hallgató, aki e mellett néprajzot tanult. Volt valami megállapodás, hogy a nyár folyamán engem angolra tanít. Ekkor már egészen jól tudtam angolul, mert Egger Mária, aki húgom keresztanyja volt, s Anyám jó barátnője,

nagy kegyképpen elfogadott engem tanítványának. Mici néni, azaz Egger Mária szüleinek egy kis gyógyszer- és cukorkagyára volt, s a Negro cukorka a nevét Mici néni kiskutyájáról kapta. A kutyust magam is ismertem, sokszor üdvözölt, amikor angol órára érkeztem a Révay utcai házba, ahol az üzem és a lakás is volt. Mici néni angoltanítási módszere felnőttekre volt szabva és mérhetetlen szigorú volt. Az oktatás legnagyobbbrészt diktálásra épült: pontosan hallani kellett a különbséget a *man* és a *men* típusú szavak között és nem volt szabad helyesírási hibát ejteni. Az egy órára feladott leckék hossza és a megtanulandó szavak mennyisége felnőtt méretű volt. Hosszú ideig én voltam a legrosszabb tanítvány, mert Mici néni sem tudott sohasem dicsérni, csak mindig, a legkisebb hibánál is szidni. Helyzetem csak akkor javult, amikor beszerveztem Márkus János barátomat, aki ezután átvette a legrosszabb tanítványi címet. Mici néni azonban két év alatt olyan alapokat rakott le az angolból, amely egész életemre elegendőnek bizonyult. Persze állandóan foglalkozni kellett vele, és így került szóba az, hogy Dégh Lindával nyáron angolozzunk. Különösen nagy tanulásra nem emlékszem, de ekkor, Lindától hallottam először a néprajzról, és ez később meghatározta pályaválasztásomat.

Hetedikben, megriadva a politikától mint hivatástól, a szociológia felé fordultam, mert úgy véltem, hogy a társadalom formálásához ezt ismerni kell. Még 1947 elején írtam Katona Györgynek, keresztapámnak Ann Arborba, hogy szociológus szeretnék lenni, és küldjön könyveket. Kaptam is tőle egy bevezetést, Stuart Chase könyvét. Közben ismerkedtem, persze brosúra szinten, a marxizmussal is. Emlékszem, 1949-ben egy szemináriumot rendeztünk az iskolában, ahol valamelyik marxista brosúrárt tárgyaltuk meg. Ekkor még ezt lehetett, és a brosúrán, amelyet én ismertettem, jól kivitatkoztuk magunkat.

Világos volt számomra, hogy a mérnöki és a természettudományos pályákra nem sok hajlamom van. A fizika egyszer csillant fel: egy Cornides nevű tanárom az államosítás után ragyogó órákat

tartott, s majdnem megszeretette velem a fizikát. De, szemben a matematikával, a fizika egymástól független alapfogalmait képtelen voltam valami összefüggő egésszé rendezni, s nehezen viseltem el, hogy a fizika minden területén a semmiből kellett elindulni a megértésben. Igaz, Cornides tanár úr nem elégedett meg a képletek bema-goltatásával, a fizikaoktatás rákfenéjével – és a képleteket érteni és levezetni kellett, ezért is szerettem meg –, de az alapfogalmak valami-képpen felbonthatatlan magokként megfeküdtek a gyomromat. A természet-ismereti tárgyaknál fel sem merült, hogy itt tudományos kérdések is vannak, márpedig lassan világossá vált, hogy nem akarok tanár lenni, sokkal inkább kutató.

Végül is nyolcadikban a szociológia és a matek között ingadoztam. De 1949-ből kifelé haladva egyre inkább világossá vált, hogy a szociológia is lehetetlenné válik. Bár szociológiai művelt-ségem igen felületes volt, ahhoz eleget olvastam, hogy a marxista társadalom-tudományt ne az egyetlen üdvözítőnek tekintsem. Bár az érdek, a tulajdon és az osztály szerepét természetesen fontosnak tartottam, érzékenyen szembefordultam egy ideologizált, vagyis tudományon kívüli axiómákból, vagy azokra felépített társadalom-tudománnyal. Ez a szembefordulásom a dogmatizmussal, amely az elején a primitívséggel való szembenállás formájában jelentkezett, magával vont egy súlyos következményt. Ha ugyanis természetesnek tartottam a tudománynak a dogmatizmustól való szabadságát, ez egyaránt kellett hogy vonatkozzon a marxizmusra és a keresz-ténységre.

Vizsgálódásaim alapja az ismeretelmélet volt. Ebbe mélyedtem el legjobban, s végigolvastam egy csomó könyvet. Meghatározó volt számomra az, amit Descartes-ról olvastam. Úgy láttam, hogy a saját gondolkodásra történő önreflexió az egyetlen biztos pont, amelyre egy objektív filozófiát fel lehet építeni, és el kellett hogy fogadjam a kétely alapvető szerepét az emberi gondolkodásban. Az önreflexió – kétely – kritika – megismerés – kritika, illetve ezek

viszonya számomra egyfelől biztos talajt szolgáltatott, másfelől szembeállított mindenfajta dogmatizmussal, tekintélyelvűséggel. Annak a felismerése, hogy éppen a kétely nyújthatja a bizonyosságot (*dubito ergo sum*), egyik legnagyobb szellemi felfedezésem volt. Amint eddig csak személyes életemben szálltam szembe a tekintéllyel a magam egyéni szabadsága érdekében, úgy ez most már gondolkodásomba is beépült, és lassan szembefordultam mindenfajta tekintélyelvű gondolatvilággal. Ez első pillanattól kezdve megmentett attól, hogy elfogadjam a marxizmust. S majd ahogy ezt a küzdelmet le kellett folytatnom az egyre agresszívabbá váló marxizmussal szemben, olyan mértékben kellett szembefordulnom a másik dogmatizmussal, azzal a fajta kereszténységgel, amely érvényességét ki akarta terjeszteni a tudományra is. Apámmal szemben még észérvekkel védtem a világképem és filozófiám keresztény jellegét, vitáink azonban főleg olyan kérdések körül forogtak, mint a világ teremtése, az élet keletkezése, a szabad akarat. Apámnak nem volt filozófiai vétezettsége, s talán érdeklődése sem, így az igazi filozófiai kérdések napirendre se kerültek. S ahol érintettük, ott racionálisan tudtam érvelni a keresztény álláspont mellett. 1949–50-re azonban a filozófiai kérdések kerültek előtérbe számomra.

Ez nem érintette keresztény értékrendemet. A szeretet, az alázat és a keresztény etika számomra magától értetődő értékek voltak. A szeretetnek központi jelentőséget tulajdonítottam, s ennek az aktív, a másik ember felé irányuló formáját a történelem legértékesebb princípiumának tartottam. Az alázat feltétele a szeretetnek, hiszen a gőg és az önzés lehetetlenné teszik, hogy másokon segítsünk. Az etika is világosan elfogadható volt számomra. Itt természetesen sokat szenvedtem a kettős etikától, attól, hogy a hirdetett és a megvalósított etikai elvek kettősségét állandóan tapasztalnom kellett. De itt is megtaláltam a magam útját. Egy olyan etikát fogadtam el a magam számára, amely szerint én magammal szemben sokkal magasabb követelményeket állítok, mint amit másokkal szemben elfogadhatónak

tartok. Ugyanis az emberi gyengeség szeretetteljes megértést igényel, ugyanakkor etikai állásfoglalást, s sokszor elítélést. Ebben a kettősségben úgy éreztem, hogy csak az lehet a megoldás, ha másoktól kevesebbet várok el, mint magamtól. Ez vonatkozott a szexuális etikára is. A kor szexuális értékrendje fekete-fehér volt. A keresztény etika a teljes önmegtartóztatást követelte meg a házasságig. Aki ezt nem tartotta be, azt kizárták lelki-egyházi közösségéből, így azután elveszítette a fiatalság döntő többségét. Én úgy gondoltam, hogy nekem akkor van erkölcsi alapom megértőnek lenni másokkal, ha magam egy szigorúbb mércét is elbírok, hiszen egyébként a megértés a cinkosságból fakad.

Szemben a korosztályom nem egy tagjával, aki előbb a szexuáletikai problémák miatt került szembe az Egyházzal, majd később a kereszténységgel, én úgy tudtam megmaradni a keresztény etika alapjain, hogy közben megindult a lassú szembefordulásom a keresztény dogmatikán alapuló filozófiával, s az erre épülő tudományos nézetekkel. E folyamat igen lassú volt és több évig tartott. Hogyan nyilvánult ez meg? Például úgy, hogy igen kritikusan néztem az Egyház történetét, ugyanakkor nem fogadtam el a marxista történetiszemléletet sem. A csodákról tett pápai kinyilatkoztatások ugyanúgy elfogadhatatlanok voltak számomra, mint a megfellebbezhetetlen sztálini állásfoglalások.

Mindezen lassan alakuló nézeteimmel ismét teljesen magamra maradtam, hiszen szemben álltam az egyre inkább elhatalmasodó új ideológiával, de ugyanakkor nem tudtam, és egyre kevésbé tudtam fenntartás nélkül követője maradni a réginek. Ezekben a gyötrődésekben kerültünk igazán közel egymáshoz Ziniel Katival, akivel a kapcsolatom nyolcadikos gimnazista koromban vált szerelemmé, olyannyira, hogy elhatároztuk, együtt megyünk egyetemre.

Az egyetemre való bejutásom mára anekdotikussá szelődött története akkor véresen komoly volt. Valamikor még a téli szünet előtt egyik tanárnőnk bejött az osztályba és azt mondta, hogy fel kell

mérnie, ki hová fog jelentkezni, mert ugye már tervgazdálkodás van és tudnia kell a felsőbb szerveknek, hogy milyen arányban lesz a beiskolázás. Ugyanakkor arra kért minket, hogy aki csak teheti, erre a statisztikai felmérőlapra a Műszaki Egyetemet írja be, akkor is, ha nem oda szándékozik majd menni, mert az iskolák versenyben vannak, s ha ők nagyobb számban tudnak a Műegyetemre jelentkezőket felmutatni, akkor ez nekik jó pont lesz. Amit most beadunk, az semmire sem kötelez, mert a valódi jelentkezési lapokat majd csak a téli szünet után osztják ki és az lesz érvényes. Szerettük ezt a tanárnőt, vagy már mi is kezdtünk cinikusak lenni, így az osztály jelentős része beírta a Műegyetemet, én is.

Tényleg már ekkor cinikusak voltunk az ilyen állami igényekkel szemben. Kitalálták a tanulmányi versenyt, no nem azt, ami később a legjobbak versenye volt. Minden osztálynak kétféle kellett oszlania és minden hét végén a két fél osztály két versenyfelelősének értékelni kellett a kapott jegyeket és megállapítani, hogy az egyik vagy a másik fél osztály-e a jobb. Eckhardt Józseffel ketten voltunk a versenyfelelősök. Minden héten szépen megbeszéltük, hogy hol az egyik fél osztály, hol a másik kerüljön ki győztesnek. Ezt úgy értük el, hogy a számítási alapokat jól megkevertük. Hol az előzőhöz képesti százalékot, hol az egymáshoz viszonyított abszolút értéket, hol isten tudja még mit vettünk alapul.

Hamarosan azonban már nem volt elég a verseny szervezőinek az egymáshoz viszonyított elsőség. Mindig többet kellett kimutatni, vagyis állandó javulást. Előbb jelentettük, hogy ezt nem vállaljuk, ennek semmi értelme (mi mindketten tiszta kitűnők voltunk), de komoly retorziókat helyeztek kilátásba, így hát csináltuk. Most már nem egymáshoz képest mutattuk ki a váltakozó értékeket, hanem az átlagszámítás különféle trükkjeit vetettük be. Az elején ez könnyedén ment, 110-120 százalékos javulásokat mutattunk ki, de azután volt úgy, hogy szombatonként fél-, háromnegyed órát is törtük a fejünket, hogy mutassuk ki az osztályzatok egyre javuló

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

eredményeit. Mivel érettségi felé haladtunk, még a tisztességes tanárok is segítettek, így azután cinikus cinkosokká váltunk. Nem is volt csoda, hogy az osztályt megdicsérték, hogy milyen nagyon szívén viseli a nehézipar fejlesztését, mert hiszen annyian kívánnak majd Műegyetemre jelentkezni.

Mire a tényleges jelentkezési lapot kellett kitölteni, tavasz lett. Még részt vettem egy egyetemi nyílt napon, ahol bekeveredtem egy kolloidkémiai bemutatóra, de ami, bár nem volt érdektelen, nem térített el. Az viszont világossá vált, hogy szociológiára nem szabad jelentkezni. Ez olyan ideológiai tárgygyá vált, amely életveszélyes volt (a tényleges jelentkezés idejére már nem is létezett). Kerestem valamilyen kompromisszumot. Katinak kedve volt a néprajzhoz, és én úgy gondoltam, hogy majd társadalmi néprajz címen kerülök közel a szociológiához. Bár később Apám ezt állította, Dégh Lindának nem volt több szerepe ebben a választásban, minthogy elmondta a tudnivalókat. Nem beszélt rá, s ha tette volna, se lett volna eredménye. A néprajznak az is előnye volt, hogy bár bölcsészkarra lehetett menni, nem kellett tanárszakra jelentkezni. Ehhez semmi kedvem nem volt, látva a tanári testület helyzetét, de még azért sem, mert a kutatómunkához nagyobb kedvet éreztem. Teljesen a matematikától sem fordultam el. Elméleti matematikához nem éreztem magamat elég jónak, de volt egy alkalmazott matematika szak, úgy tűnt, ez az én szintemnek jól megfelel. Így a sorrenden való több éjszakai töprengés után első helyen a muzeológiát írtam be (ez volt a néprajz választása esetén feltüntetendő szak), és a második helyen az alkalmazott matematikát.

Az érettségi különösebb gond nélkül lezajlott, egyedül a versek jelentettek problémát: vagy húszegynéhány verset kellett kívülről tudni a szóbelin, ezeket igen nehezen tanultam meg kívülről, és az érettségi után azonnal el is felejtettem őket. Sajnos a középiskolai oktatás számos hibája mellett a memóriafejlesztést is elhanyagolták és ezzel a továbbiakban is sok bajom volt. A tiszta

kitűnő osztálybizonyítványom, majd tiszta kitűnő érettségi (meg külön orosz érettségi) után Apámmal lementünk Dömsödre horgászni, s vártam a felvételire az értesítőt.

Kisebb izgalmak után (nem jött meg időben) kaptam egy behívót a Műszaki Egyetemre. Akkor még csak szóbeli felvételi volt. Gyanútlanul mentem be, mert nem láttam át a rendszert, azt sem tudtam, hogy mindenki egy központi helyen felvételizik, vagy hogyan megy ez. A bizottság behívott, az elnök be is mutatkozott, hogy ő a Műszaki Egyetem matematika professzora. Megkérdezte, hogy szeretem-e a matematikát. Azt válaszoltam, hogy olyannyira, hogy indultam is az országos versenyen, s csak a harmadik példát szúrtam el, azért nem nyertem. Hát akkor diktálna egy differenciálegyenletet. Ez óriási szerencse volt, mert mint írtam, a differenciálszámítást nagyon szerettem, úgyhogy nagyon hamar felírtam a táblánál egy elegáns megoldást. Valami DISZ-es alak kérdezett valamit az újságból, hogy mit olvastam, s máris kihírdették ott helyben a döntést: felvételt nyertem a Műegyetemre.

Igazából ekkor fogtam fel, hogy mi történik, bár az okot, hogy tudniillik nem a tényleges felvételi kérelmem, hanem az előzetes és komolytalan statisztikai felmérés miatt hívtak be ide, csak később tudtam meg. Ahogy a bizottság ünnepélyesen közölte velem, hogy a Párt és az Állam lehetővé teszi, hogy a Műegyetemen építsem a népi demokráciát (már 1950 nyara volt), meghűlt bennem a vér. Kihúztam magam és így szóltam: „Professzor elvtárs (ekkor már kötelező volt ez a megszólítás), én a népi demokráciát a muzeológia szakon akarom építeni.” A bizottság teljesen megzavarodott, ez annyira váratlanul jött. A professzor nagyon-nagyon kedves volt, újra leültetett és elkezdtünk beszélgetni. Elmondtam, hogy én muzeológiát írtam az első helyre, a másodikra az alkalmazott matematikát, de mindenképpen muzeológus akarok lenni. A professzor mondta nekem, hogy a muzeológia az nagyon szép dolog, de én matematikusnak születtem, a Műegyetemen a helyem, és az ember szombat-vasárnap művel olyan

dolgokat, mint a muzeológia. Mire én újra kihúztam magam és így szóltam: „Professzor elvtárs, én szombat-vasárnap szeretnék matematikával foglalkozni.” Még egy kicsit megpróbált kapacitálni, majd mikor látta, hogy hajthatatlan vagyok, szólt az adminisztrátornőnek, hogy írja be, muzeológusnak fel vagyok véve, és küldje át a papírjaimat. Még megkérdeztem, hogy újra kell-e felvételt tennem, de azt mondta, hogy nem, az ügy el van intézve.

Egy kicsit kábultan támolyogtam ki, igazából boldogan, hiszen fel vagyok véve az egyetemre és arra a szakra, amelyet szeretnék tanulni – persze csak így gondoltam. Egyelőre visszamentem Dömsödre, s elmerültem a nyaralás örömeibe. Elmúlt egy-két hét és egyszer csak valami megfoghatatlan nyugtalanság vett erőt rajtam. Igazából nem volt tényleges okom rá, hiszen felvettek. Mégis, mivel a harmadik héten sem kaptam meg a felvételemről szóló papírt, bementem a Bölcsészkar Tanulmányi Osztályára és megkérdeztem, hogy mi történt. Nagy merészség kellett a nagyhatalmú irodába bemenni, de hát erősebb volt a kíváncsiságom meg a nyugtalanságom, mint a szorongásom. A Tanulmányi Osztályon nem tudtak az átírányításomról. Rohanás a Műszaki Egyetem Tanulmányi Osztályára. Ott nagy nehezen bekerültem, nagy nehezen utánanéztek, megtalálták az iktatókönyvben, hogy ekkor meg ekkor átküldték. Vissza a BTK TO-ra dátummal, iktatószámmal a kezemben. Ilyen hozzájuk nem érkezett. Kértem őket, hogy adjanak egy írást, hogy ilyen náluk nincs, de ezt nem tették. Újra vissza, kértem a Műszaki Egyetem Tanulmányi Osztályát, hogy adjanak egy írást, hogy ők elküldték. Azt ők nem. A dolog egyre rosszabbul nézett ki. Megkíséréltem valami felsőbb instanciákat, de az ügy egyre reménytelenebbé vált. A végén a Műszaki Egyetem adott valamilyen papírt, de az nem volt jó. A felvételi ügyem a két egyetem között eltűnt.

Az idő közben múlt, s elérkezett az a szombat, 1950. július 2-a, amelyikről tudtam, hogy aznap minden lista lezárul, s ha én nem kerülök be, akkor nincs apelláta. Noha felvettek, mégse vettek fel. Az

egyetem Múzeum körüti kertjében elkeseredetten sétáltam és intenzíven törtem a fejemet, mit lehetne még csinálni. Ahogy már ötödször megyek fel és alá, szemembe ötlík a felirat: „Természettudományi Kar Dékáni Hivatala”. Az esélye annak, hogy tévedésből ide kerültek az irataim, alig volt nagyobb a nullánál, de elhatároztam, szerencsét próbálok.

Még kb. egy óra volt hátra az aznapi, szombati hivatali időből. A Dékáni Hivatal előtt irtó hosszú sor, szülők hada vár, hogy csemetéje érdekében szóljon, beiratkozó, meg isten tudja mire váró felsőbb évesek. Itt nem kerülök be, ha sorba állok. A Dékáni Hivatal vezetője Verebes Pál volt, míg a Bölcsészkarét Kékesnek hívták, futtomban azonban Veresnek jegyeztem meg a nevét, s ezen jót mulattam. Azután mit volt mit tenni, félretoltam mindenkit és biztos léptekkel benyitottam a hivatalvezető szentélyébe. Ha itt most kérem, hogy nézzen utána vagy kérdezek, kirúgnak. Így határozott arccal azzal állítottam be, hogy felvételi papírjaim tévedésből ide kerültek, kérem azonnal intézkedjék. A határozott fellépés megtette hatását, felállt, utána nézett, s mit ad isten ott voltak a papírjaim. „De – mondta ő – semmi tévedés nincs, hiszen arra vettek fel, amire kértem.” „A Természettudományi Karon?” – kérdeztem elhűlve. „Persze, meteorológia szakra” – így a válasz. Egy végtelennek tűnő pillanat után hirtelen világosság gyúlt a fejemben. Muzeológia ~ meteorológia, a nyilván kitűnő káder adminisztrátornő elírta. Minden rábeszélő képességemet igénybe vettem, hogy meggyőzzem a Dékáni Hivatal zord vezetőjét arról, hogy egyszerű elírás történt. Előbb nem hitte el, a papír az papír, hozzak egy másikat, de arra az érvemre, hogy ez lehetetlen, hiszen már mindenütt zárnak, meg hogy hogyan épül majd így fel ez a népi demokrácia, végül is beadta a derekát. Kértem, adja ide, magam viszem át a papírokat a szemben lévő épületbe. Eddig némi szimpátiával vegyes lenézéssel tekintett rám, most egyszerre megváltozott. „Hogyan képzeled? Ebben káderanyag van – mondta méltóságteljesen. Majd átküldöm a hivatalsegéddel”. Nem volt mit

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

tenni, elsomfordáltam. Még átrohantam a Bölcsészkarra, szóltam, hogy megvan az anyag, azonnal küldik, azután hazamentem.

Öt nap múlva hozta a posta a várva-várt borítékot. Feltéptem. Ez állt benne:

Kedves Barátom!

Népi demokráciánk fejlődése, a szocializmus megvalósítása hatalmas lehetőséget biztosít minden dolgozó számára, Te, amikor középiskoláid befejezése után jelentkezted egyetemi továbbtanulásra, megértetted azt, hogy milyen feladat vár az értelmiségre a szocializmus építésében. Tudatában voltál annak, hogy Pártunk ma már biztosítja minden becsületes, népi demokráciához hű fiatal számára az egyetemi továbbtanulás lehetőségét.

Örömmel értesítünk, hogy a megtartott felvételi eredményeként Budapesti Tudomány egyetemre (főiskolára) a Természettudományi karra felvételt nyertél

a meteorológus szakra.

Az elkövetkező években, mint egyetemünk (főiskolánk) hallgatója, jó tanulással kell bebizonyítanod, hogy valóban rászolgáltál a dolgozó nép által előlegezett bizalomra.

Bp. 1950 VIII hó 16 nap

Baráti üdvözléssel

VEREBES PÁL

A világ elsötétült előttem és reménytelenül bámultam magam elé.

Mindenekelőtt Dégh Lindához rohantam, és elmondtam az egész kálváriát, ő Ortutay Gyulához fordult, aki elintézte, hogy az anyagom átkerüljön a Bölcsészkarra. A tanév indulása utáni héten a Bölcsészettudományi Kar Dékáni Hivatalának vezetője behívott és közölte velem, hogy a körülményekre tekintettel kénytelen felvenni,

de vegyem tudomásul, hogy terven felüli vagyok, és ezért ha végzek, nem lesz állásom.

A történethez három utótörténet is tartozik. Már vagy négy hete jártam rendes, beiratkozott hallgatóként az egyetemre, amikor egy szép napon délebedkor expresszlevelet hozott a postás a nevemre. Apámmal ültünk az asztalnál. Felbontottam a Minisztériumból jött levelet és elolvastam. Apám érdeklődéssel nézett rám. „Semmi, lényegtelen” – hajtottam össze a levelet és zsebre vágtam. A levél így szólt:

...

Értesítjük, hogy a Bölcsész Kar muzeológia szakán ebben a tanévben felvenni nem tudjuk, mert ezen a karon nagy volt a túljelentkezés és a létszám betelt.

Kérjük, egyetemi felvételi kérelmét a következő évben ismételje meg és akkor minden bizonnyal felvételt fog nyerni,

Budapest, 1950. október 4-én.

A Minisztérium valószínűleg a mai napig úgy tudja, hogy nem vettek fel az egyetemre.

A második utótörténet. Több évtizeddel később régi volt osztálytársammal, Czelnai Rudolffal találkoztam, aki akkor már a Magyar Tudományos Akadémia tagja és a Nemzetközi Meteorológiai Szövetség alelnöke volt. Elmesélte, hogy 1950-ben nem vették fel az egyetemre, de egy idő múlva valamilyen ismerőse révén megtudta, hogy mégis felveszik egy utólag megürült helyre. Ez a hely úgy keletkezett, hogy én átkerültem a Bölcsészkarra. Egy világhírű meteorológus pályája így kezdődött.

A harmadik utótörténet Kékes elvtárhoz fűződik, aki ugye biztosított, hogy terven felüli lévén nem lesz állásom. Arra, hogy mi történt velem a végzésem után, még visszatérek, de Kékesnek, a volt cipőfelsőrész-készítőnek, a Bölcsészkar egyik megnyomorítójának az 1950-es években, aki 1956-ban gyorsan megragadta a nemzeti színű

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

zászlót és a felvonulók élére állt, nos, ennek az embernek nem volt állása, legalábbis az egyetemen, mire az én állásügyem látszólag révbe került.

Mielőtt rátérnék arra, hogy egyetemi tanulmányaim és családi életem hogyan formálták nézeteimet, vissza kell kanyarodnom 1950 nyarához. Rövid nyaralás után ugyanis elmentem hat hétre dolgozni. Erre részben anyagi okok is serkentettek, de igazából az volt az oka, hogy zavart, hogy nem ismerem a magyar társadalom egy jelentős részét, így a munkásságot. Mikor egy ízben Jónás Albert nagybátyám, Anyám unokatestvére elmondta, hogy több mérnökkel és munkással egy ipari szövetséget alapítottak, és hogy ez milyen érdekes, megkérdeztem, hogy nem mehetnék-e el nyáron hozzájuk dolgozni. A Gépszakmai Kisipari Termelőszövetség üzeme a Fóti út 34. alatt volt, tagjai fém alkatrészek különleges megmunkálásával foglalkoztak. Azt kértem, állítsanak be a legegyszerűbb tanonc munkára, így kerültem a marógép mellé, ahol nagyobb fémszavak sliccét kellett bevágni. A munkát elég hamar megtanultam, s egy-két nap múlva már vígan gyártottam a csavarakat.

Mikor elértem a normát, már kezdtem ráérni arra, hogy a körülöttem lévő világgal is foglalkozzak. Igen vegyes népség volt itt. Vagy négy gépnyre tölem egy mérnök dolgozott, aki egy olyan automata gépet szerkesztett, amit csak ritkán kellett bejönnie ellenőriznie, az gyártotta magától a műanyag alkatrészeket, egy kis tanonc csak a forgácsot septe el időnként. A többség azonban angyalföldi munkás volt, akik keményen dolgoztak. Az egyik valamilyen vallási szekta tagja volt, akit senki sem bántott különösegeiért, volt egy-két lógós, akiket senki sem szeretett. Teljesen új volt nekem a hang, a beszédtemák. Politikáról senki sem szólt. Én nem titkoltam, hogy diák vagyok, s egyszer az egyik megkérdezte, nem tudnék-e segíteni egy matematikafeladat megoldásában, mert esti iskolába járt. Ennek nagyon nagy sikere lett, mert ettől fogva egyre többen jöttek, hogy segítsék a tanulásban, ebben-abbán. Hogy ne

essek el a keresettől és tudjak segíteni is, átraktak a raktárba, ahol szerszámokat kellett kiadnom, és közben mindenki jöhetett. Igazság szerint ezt nem bántam, mert a második hét után már nagyon untam a vég nélkül azonos marós munkát, s bár mélységesen átéreztem azt, hogy milyen lehet ezt egy életen át csinálni, jobban örültem annak, hogy olyan helyzetbe jutottam, ahol emberekkel tudtam rendszeresen beszélni.

Hamarosan tanfolyamot szerveztünk és számtant meg angolt tanítottam a munkásoknak. A végén még áttettek anyagbeszerzőnek. Ez azt jelentette, hogy kaptam egy listát, meg címeket és el kellett mennem beszerezni az üzletekben mindenféle vasárukat. Ez azért volt érdekes, mert ismét egy teljesen más társadalommal találkoztam. Az anyagbeszerzők világa egy teljesen eltérő társadalmi kategória volt, s ebbe persze nem tudtam bejutni, csak a sorban állások közben elejtett megjegyzésekből, meg a várakozások közötti beszélgetésekből kaptam egy kis képet. Mint mindent ebben az időben, ezeket a heteket is nagyon intenzíven éltem meg, és másként néztem a világra, mikor végül visszatértem a tanuláshoz. Első fizetésemre büszke voltam, mai napig megvan egy „borítékom”. 1 forint 89 filléres órabérért dolgoztam kétheti turnusban számolva 122 órát, amiért 230 Ft 58 fillért kaptam. 1950-ből megvan Apám fizetési besorolása is, vezető főorvosként havi alapfizetése 1400 Ft volt. Ez azt jelenti, hogy egy teljesen tanulatlan munkás és egy vezető főorvos havi fizetése között kevesebb mint háromszoros volt csak a különbség.

Ennél persze sokkal fontosabb volt számomra, hogy ha csak egy rövid időre is, de élményként éltem meg, mit jelent minden hajnalban Angyalföldre villamosozni. Ezeknek a hajnali villamosoknak mások voltak az utasai, mint akikhez eddig szokva voltam. Velem egy időben Kati a Magasépítő Vállalatnál dolgozott mint segédmunkás.

1950-ben családi életünkben más fontos változások is történtek. Apámat ebben az évben nevezték ki a Paula Kórház igazgató

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

főorvosává, ahová a Szövetség utcai Kórházból pályázattal került. Ekkor természetesen még nem sejthettük, hogy az, aminek akkor örültünk, olyan tragikusan fog végződni. Apám teljes erejével hozzáfogott, hogy az eredetileg csak szülőotthonként működő Paulát egy teljes szülészeti és nőgyógyászati osztállyá tegye. Otthon is kiépítette rendelőjét, ahová mindenféle ember járt. Anyagi létünket ez nagyon nem változtatta meg, sem a főorvosi, sem a magánpraxis. Apám sohasem tartozott a sokat keresők közé, de a viszonyok sem voltak olyanok.

1949-ben még valami történt a családi életünkben, ekkor erről a húgommal nem tudtunk, de hamarosan ez is a nyakunkba szakadt. 1950 tavaszán az érettségire való készülés megfeszített munkája kötötte le. Ez főleg abból állt, hogy a tételeket dolgoztam ki. Az osztály rájött arra, hogy igen világosan tudom pontokba szedni őket, és jó felépítésű vázlatokat tudok csinálni, így ez vette el szinte minden időmet. Egyszer délután, mikor még Apám nem volt otthon, megszólalt a telefon, de mire felvettem, már letették. Ez így ment egy darabig, majd néhány nap múlva már jelentkezett egy fiatal női hang, engem keresett, majd mikor mondtam, hogy én vagyok, ismét letette a kagylót. Nem tudtam mire vélni a dolgot. Azután ismét hívott és egy randevút akart megbeszélni. Se kedvem, se időm nem volt, hiszen az érettségire való felkészülés finisében voltunk, de természetesen igen kíváncsi lettem. Egy idő után a hang tulajdonosa erőszakosabb lett és a végén közölte, hogy ha nem megyek el, akkor annak igen rossz következményei lesznek. Mivel azonban erre sem voltam hajlandó reagálni, végül is közölte velem, hogy ő az öcsémnek a nővére.

A dolog teljesen abszurdnak tűnt, először nem is értettem, mit beszél. Mikor azután megmagyarázta, hogy Apámnak van egy fia, akiről én nem tudok, elnémultam és letettem a kagylót. Amúgy sem különösen stabil lelki egyensúlyom erősen veszélybe került. Teljesen meg voltam zavarodva. Képtelen voltam koncentrálni, tanulni. Alig vártam, hogy Apám hazajöjjön, ami napoknak tűnt, ma sem emlék-

szem a tényleges időre, ami a bejelentés és a között eltelt, hogy Apám megjött. Azonnal bementem hozzá és elmondtam a dolgot, addig a korábbi telefonokról nem, vagy csak futó említést tettem. Igyekeztem világossá tenni, ha némileg dadogva is, hogy én nem a tényről omlottam össze, hanem attól, hogy mi, a húgom meg én olyan valamiről nem tudtunk, ami a legszorosabb családi életünkhöz tartozik. Azt a kis reményemet, hogy a dolog nem igaz, s csak valami ostoba tréfáról van szó, Apám arckifejezése azonnal megszüntette.

Sajnos Apám akkor sem mondott el mindent. Péter öcsénk egy volt betegének hetedik gyermekeként jött 1949-ben a napvilágra. Amit akkor nem említett, az az emberi környezet volt, amibe Péter beleszületett. Mint ez később lassan kiderült, ekkor, 1950-ben, a család pénzért pumpolta. Amikor ennek valami határt szabott, akkor azzal fenyegették meg, hogy előttünk leleplezik. Ez a manőver talált bele abba az időszakba, amikor az érettségimre készültem. Az elkövetkező időben Apám hőiesen küzdött azért, hogy a két családot, vagyis a húgomat, engem meg nagyanyámat, nagynénémet távol tartson Péter családjától és rokonságától – jó okkal. Péter anyjának férje városházi tisztviselő volt, jogi doktor, abból a korrupt fajtából, aki régebben kisiparosok engedélyének kiadásáért kapott megvesztegetési pénzekből tartotta fent nagy létszámú családját. Péter anyja talán sohasem dolgozott, csak az otthoni munkát látta el, hosszú cigarettaszipkából szította a cigarettát, és nagyon szeretett volna sejtelmes úrinőnek látszani. A gyerekeket se a munkára, se a tanulásra nem nevelte senki, a lányok pályaképe a varieté-táncosnőtől a fodrászatig terjedt. Nagyanyám, nagynéném és családom néhány más tagja azon a nézetten voltak, hogy az Apámat átverték, Péter nem a valódi fia. Ennek a későbbiekben még szerepe lesz. Nekem ez meg sem fordult a fejemben. Később pedig azon az állásponton voltam, hogy számomra az a fontos, hogy Apám elismerte a gyereket, a többi más lapra tartozik.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

Mindenesetre ez az év, s a következők is azzal teltek el, hogy ha nem is tudjuk teljesen helyreállítani a családi harmóniát, de valahogyan törekedjünk erre. Hihetetlenül hiányzott egy asszony ebből az együttesből. Nagyanyám ekkor már beköltözött a Kuruc utcából Vera nagynénémhez, de nemigen tudott mit kezdeni velünk, hiszen az ő világa meg az Apám világa teljesen más volt, s a Péter-ügy csak tovább rontotta viszonyukat, hiszen ő úgy érezte, a méltatlanság vele történt, aki Anyám anyja.

Ma természetesen úgy látom, s homályosan akkor is úgy láttam, hogy ha az Apám újra megnősül, akkor sok minden megoldódott volna. Ezt egyébként többször meg is mondtam neki. Az azonban a benyomásom, hogy ő valahol olyan nagy szakadékot érzett a között, amit egyfelől anyánk emléke meg a mi szellemi életünk jelentett, és másfelől amit azok a nők képviseltek, akik körülötte előfordultak, hogy félt a konfliktusoktól. Ha egy-egy nő elkezdett előfordulni mellette, szinte félszegen hozott össze néha-néha vele, legalább három-négy ilyen esetre emlékszem. Az is bizonyos, hogy a húgommal nem voltunk sem kedvesek, sem alkalmazkodóak. De mai is úgy látom, hogy ami a konkrét eseteket illette, Apámnak igaza volt, egyik nénit sem fogadtuk volna be. Ha egy ideális embert talál, akkor sem lett volna velünk könnyű dolga, de erről messze nem volt szó.

A helyzetben Apám kezdett felőrlődni. Ebben az időben a húgommal jobb volt a viszonya, a miénk erősen ambivalens volt. Szerencsére az egyetem teljesen új világot jelentett, s erős odaforulásomat mindahhoz, ami az egyetemhez kapcsolódott, sok minden motiválta, de egyik tényezője bizonyára az is volt, hogy hiányzott otthonunkból minden harmónia. Nem vonatkozott ez a húgommal való viszonyomra. Vele mindig jól megértettük egymást. Nem tudtam, nem is tudhattam azonban pótolni számára az anyát, talán fel sem fogtam akkor, hogy erre milyen nagy szüksége volt, hiszen 1950-ben 14 éves lett. Az én életemnek nem csak a súlypontja, hanem szinte a teljes egésze áttolódott az egyetemre.

Nézeteim kialakulása szempontjából az első év igen fontos volt. Az előadások közül messze kiemelkedett Vajda Lászlóé. A képzés akkor úgy nézett ki, hogy a muzeológus hallgatóknak első évben egy-egy bevezetést kellett hallgatniuk a néprajzba, a régészetbe illetve a művészettörténetbe. Az év végén szigorlatot kellett tenni, s el kellett döntení, hogy melyik szakot veszi fel az ember a három közül. Vajda László kitűnő tanár volt, előző évben jött vissza Bécsből, ahová azért küldték, hogy a Wilhelm Schmidt–Koppers-féle iskolát tanulja meg és egyetemes néprajzzal foglalkozzon. 1950-re ez életveszélyessé vált, hiszen a híres bécsi iskola burzsoá tudomány volt. Vajda ezt elegánsan úgy oldotta meg, hogy előadta a bécsi iskola marxista kritikáját. Széles látóköre volt, s foglalkozott a diákokkal. Megtanított minket arra, hogy hogyan kell cédulázni, hogyan kell bibliográfiát összeállítani, hogyan kell egy tudományos problémát megfogalmazni. Meghívott a lakására, tegeződött velünk, udvarolt a lányoknak, egyszóval ideális tanárnak tűnt. Nézeteim alakulására a legnagyobb hatással összehasonlító vallástudományi előadásai voltak. Eddig számomra csak a kereszténység létezett, a többi vallás az egzotikus ismeretlenségbe burkolózott. Vajdánál meg lehetett tanulni azt, hogy a vallások hogyan alakultak ki, milyen az ember prelogikus gondolkodása, s a kereszténység egyszer csak egy óriási összehasonlító anyag egyik egységeként jelent meg. Vajda azután hamar szembekerült az őt eredetileg pártfogoló Ortutayval, és az egyetemről átment a Néprajzi Múzeumba. 1956-ban disszidált, Münchenben lett professzor, ahol halála előtt még egyszer találkoztunk.

Még az első évben ismerkedtem meg Fél Edittel. Fél Editet ekkorra már kiszorították a hivatalos néprajztudományból, de néhányan megtaláltuk hozzá az utat, és felkerestük a lakásán. Neki adtam elő azt a tervemet, hogy társadalmi néprajzzal szeretnék foglalkozni és a segítségét kértem. Fél Edit jóindulattal fogadott, azonban nem bizonyult megfelelő tudományos vezetőnek. Egy ízben óvatosan megkísérelt rábeszélni, hogy menjek külföldre tanulni, amiben valószínűleg

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

igaza lehetett, de ez akkor már irreális volt. Adott néhány könyvcím, szorosabb kapcsolatunk azonban nem alakult ki.

Volt egy kis konfliktusom is. Nyáron a leendő néprajz szakosok nagy kirándulásra mentek és a Nyírségtől az Őrségig végiglátogattuk a magyar néprajzi tájakat. Erről írni kellett egy dolgozatot. Még igazából el sem kezdődött a második év, hívatott Vajda és elem rakta a dolgozatomat. „Miket írtál?” – mennydörögte. Fogalmam sem volt, hogy mit kifogásolt. Mint kiderült, azt nehezményezte, hogy azt írtam, hogy a magyar táj annál kulturáltabb, minél jobban megyünk keletről nyugat felé. Azután közölte, hogy most, még utoljára, ilyen ideológiai eltévelyedésért nem fognak eltávolítani az egyetemről, de nagyon vigyázzak magamra.

Vajda afrikanisztikát hirdetett, és ekkor úgy láttam, hogy mivel a néprajz a magyar kultúra sajátosságait kutatja, ehhez az afrikanisztika nem sok segítséget ad. Nem volt viszont lehetősége a társadalmi néprajznak sem. Ortutay magyar népszokásokat, Tálasi a magyar etnikai csoportokat adta elő, a két Tanszék, a Folklor- és a Tárgyi Néprajzi- „versengett” a hallgatókért, de ha valaki társadalmi néprajzot akart volna csinálni, arra nem volt tanár, s a két Tanszék között a pad alá esett volna. Hirtelen valami mérhetetlen kiábrándulás fogott el. Mindazt, amit a néprajz kínált, egyszerre végtelenül sekélynek és provinciálisnak éreztem.

Elkeseredésemben Diószegi Vilmoshoz fordultam, aki akkor volt utolsó éves és akivel az ilyen dolgokat jól meg lehetett beszélni. Vili megkérdezte, hogy igazából mit is akarok. Magam sem tudtam valójában. Az elmélettől menekültem, mert az már csak a marxizmus volt, a szociológia pedig reménytelen volt még a népi társadalom ürügyén is. Egy kérdés ragadt meg bennem. Mitől olyan a magyar népi kultúra, amilyen, és miért tér el a szomszédokétól? Talán azért, mert más az eredete, más a története. A magyar kultúra keleti eredete talán megadja a kulcsot. Vili azt tanácsolta, menjek el Németh Gyulához, a Török Tanszék vezetőjéhez. Igazából Vilit is ez izgatta, s

így kerültünk össze. A nagyon fiatalon meghalt Diószegi Vilmostal egyébként később is jó barátságban voltunk. A magyar sámánizmusról megjelent könyvéről annak idején jelentős vitánk volt (írásban ezt sohasem jelentettem meg), de ez nem érintette kapcsolatunkat.

Nem volt egyszerű Németh Gyulától időpontot kapni. Első alkalommal a nyelvismeretéről faggatott. Mikor mondtam, hogy milyen nyelveken olvasok, eléem tett könyveket, kinyitotta őket és olvasnom kellett. A német, az angol és az orosz jól ment, a francia nagyon dőcögött, igazából csak a latin ismereteim voltak segítségemre. Németh azonban meg volt elégedve. Néhány kérdés után aziránt érdeklődött, hogy van-e témám. Ez váratlanul ért, és ahelyett, hogy azt mondtam volna, hogy nincs, épp azért jövök, hogy tőle tanácsot kérjek, azt találtam mondani, hogy természetesen van. Nem is szólt többet, meg sem kérdezte, mi az, hanem azt mondta, hogy írjam le, és két hét múlva ismét jöjjenek.

Hazatérve valami olyan cím mellett döntöttem, hogy *A magyar rokonsági rendszer eurázsiai háttere*. Itt nyilván a Vajdától tanult afrikai meg óceániai rokonsági rendszerek lebegtek a szemem előtt. Beástam magamat a Néprajzi Intézet könyvtárába és elkezdtem fűt-fát olvasni. Nyilván a Vajdától tanult kultúrkör-elmélet sem volt hatástalan, s a végén egy óriási és nagyképű vázlatot állítottam össze, amelyben minden volt, a belső-ázsiai népektől kezdve az ókori Távol- és Közel-Keletig, még a sumerok is szerepeltek benne. Minderre igen büszkén vittem be és tettem le a vázlatot Németh asztalára. Németh figyelmesen elolvasta, majd felállt. Kezet nyújtott: „Kérem, én ehhez nem értek. Viszontlátásra.” Kisomfordáltam és először fel sem tudtam fogni, hogy mi történt. Csak úgy egy fél óra múlva döbbsentem rá, hogy Németh Gyula kirúgott. Elkecseregettem kerestem a következő héten Diószegi Vilmost és elmondtam neki, hogy mi történt. Vili csóválta a fejét és elgondolkozva így szólt: „Van még egy esélyed, menj el Ligetihez.”

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

A bemutatkozás és az ügy első része Ligetinél ugyanúgy zajlott le, mint Németh Gyulánál, ő is ellenőrizte nyelvtudásomat, kérdéseket tett fel és a témám iránt érdeklődött. Mint ezt később megtudtam, az eljárás azonos volt az Eötvös Collegiumban régen volt ún. fejtapogatással, ami mintegy felvételiként működött. Mikor azonban, most már félve, átnyújtottam a magyar rokonsági rendszer eurázsiai hátterének megoldására vonatkozó tudományos programtervemet, Ligeti elolvasta, majd rám nézett, és ezt mondta: „Kérem, magának fogalma sincs, hogy mi a tudomány. Maga idejön, leül, és azt fogja csinálni, amit mondok, tibetit fog tanulni.” A tibeti szak abban az évben indult, Ligeti csak négy-ötévenként indított tibeti szakot, s ekkor éppen szüksége volt hallgatókra. Nem mertem ellentmondani, mert féltem, hogy ő is ugyanúgy kidob, mint Németh. Így kerültem kapcsolatba Ligeti Lajossal, aki a következő időben lényegesen hozzájárult nézeteim alakulásához és életem hátralévő részében egész pályámat alapvetően befolyásolta.

Tehát felvettem a tibeti szakot 1951 őszén. A speciális és egyedi szakpárosítást (néprajz–orientalisztika) a Minisztérium 1952-ben hivatalosan is jóváhagyta. Az elkövetkező időben a négy kiemelkedő, ugyanakkor teljesen eltérő tanáregyéniség: Ligeti, Németh, Ortutay és Tálasi sok mindenben formálta világomat. Tanulmányaimban a súlypont lassan tolódott át a néprajzról az orientalisztikára, az elején a keleti tanulmányokat csak mint a néprajzi kutatást segítő stúdiumokat folytattam.

1952 nyarán Ortutay, mint egyik reményteljes hallgatóját, leküldött Nógrádbercelre tsz-folklórt gyűjteni. Ilyenekre akkor már pártelőírások voltak, jól emlékszem arra, mikor Lukács és Fogarasi úgy döntöttek, hogy van munkás folklór és azt gyűjteni kell. Egyedül érkeztem a faluba, életem első néprajzi gyűjtésére. Még szerencse, hogy úgy akartam szállást szerezni, hogy megkerestem a falu tanítóját. Mikor meghallotta, mi járatban vagyok, erősen lebeszél arról, hogy a termelőségvetkezetnek még a nevét is kiejtsem a számon, mert ekkor

bizony nem jó szemmel nézték a városi embert, s néhány tsz-szervező el is tűnt a kutak mélyén. Ezt persze rögtön felfogtam, és elindultam szállást keresni. Benéztem az első címre. Egy idősebb parasztasszony mondta, szokott szobát kiadni, eddig is adott ki, de aki kivette, elment, így hát éppen szabad volna a szoba. Meg is alkudtunk, be is költöztem azután beültem a konyhába és elkezdtünk beszélgetni. Nagyon bizalmatlan volt, de én elmondtam, hogy lakodalmi szokásokat, régi rigmusokat gyűjtök. Olyan vőfélyeket keresek, akik ma is szólnak a lakodalomban. Nem sokkal biztatott.

Este lefeküdtem aludni. Már jó későn lehetett, egyszer csak nyílik az ajtó és látom, hogy egy fiatal lány jön be, megtorpan az ajtóban, mert egy idegen fekszik az ágyban, nagyot kiállt, és elrohan. Gyorsan magamra kaptam valamit és én is kimentem a konyhába. Ott ült a lány, aki váratlanul jött vissza, az volt, akinek a szoba egyébként ki volt adva. Perelt a parasztasszonnyal, az meg nem hagyta az igazát... Én meg alig tudtam kimagyarázkodni. A lány azután átengedte nekem arra a hétre a szobát, ő meg a kamrába húzódott. Hamar összebarátkoztunk, s segített megtalálni a vőfélyverseket tudókat, meg mesélt a falu életéről. A hét nyomasztó volt, mindenki egy kis idő múlva csak panaszkodott, a berceliek félelmei és elkeseredése nagyon lehangoltak. A vőfélyverseket később beadtam a Tanszékre, mint a tsz-folklór első emlékeit, hiszen az adatközlők már tsz-tagok voltak. A lánnyal 1956 végén vagy 1957 elején véletlenül futottam össze Pesten. Akkor már Maléter Pálnénak hívták.

1952, így visszatekintve, a legsötétebb év volt, de persze ezt akkor nem tudtuk. Csak szenvedtünk lehetőségeink fokozatos beszűkülésétől. Számomra különösen nehéz volt annak elviselése, hogy nem utazhattunk. Még gimnazista koromban olvastam Upton Sinclair *Lenny Bud*-sorozatát, amely az európai történelem utolsó évtizedeit mutatta be úgy, hogy a hős, Lenny Bud mindig véletlenül ott tartózkodott, ahol a világtörténelmi események éppen zajlottak. Hol Spanyolországban, hol Berlinben, hol Gibraltárban, hol Moszk-

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

vában bukkant fel. Ez volt valahogy a szívem vágya, ott lenni, ahol a történelem történik, de úgy, hogy csak szemlélője legyek. Utazni szerettem volna, világot látni, s persze erre még gondolni sem lehetett. Nem is egyszer tettem meg, hogy kimentem a Keleti pályaudvarra, és ott szomorúan néztem azokat a vonatokat, amelyek Nyugatra mentek.

1953-tól néprajzi gyűjtésre Őrhalomba jártam. Furcsa palóc falu volt ez, közel Balassagyarmathoz. 1958-ig nem volt termelőszövetkezet a faluban. Mikor megkérdeztem legjobb adatközlőmet, Örzse nénémet, hogy mikor lesz tsz a faluban, azt mondta, hogy majd akkor, ha azt Jézus Szíve Tsz-nek lehet nevezni. A faluban Györffy István és Fél Edit is gyűjtöttek, s Fél Edit ajánlására kerültem oda. 1955-ig sokat és rendszeresen jártam Őrhalomra, hiszen szakdolgozatomat az őrhalmi nagycsaládról írtam, Örzse néninek köszönhettem, hogy hamar megszerettek a faluban. Pedig nem volt könnyű a dolgom, hiszen a családi kapcsolatokról való faggatózás sokszor az emberek legszemélyesebb viszonyait feszegette. Egyszer majdnem kisebb botrány is kerekedett, mert egy adatközlőtől házassáletére vonatkozó dolgokat jegyeztem fel, a füzet kint maradt az asztalomon, s valaki beleolvasott.

Soha nem kíséreltem meg, hogy úgy tegyek, mintha közülük való volnék, ugyanakkor mindig mindenben részt vettem, elkísértem őket a munkába, leültem a földek szélére, vagy a konyhában, míg az asszonyok készítették az étket. Kisebb delegáció jött egyik alkalommal, hogy bocsánatot kérjenek tőlem. Kérdeztem, miért kellene bocsánatot kérni. Hát azért, mert ők azt hitték Dezsőnek hívnak, oszt így beszéltek rólam a hátam mögött. Kiderült, hogy a Dezső az nem szép név, így hát akaratlanul megbántottak. Kérdőíveket készítettem a munkámhoz, s mindig alaposan készültem, majd otthon feldolgoztam a hallottakat. A néprajzi terepmunka fortélyait itt tanultam meg, s ennek később mongóliai, meg Volga-vidéki utaimon igen nagy hasznát vettem. De talán még fontosabb volt, hogy sokat tanultam a gyűjtés során abból, hogy hogyan kell emberi kapcsolatokat létesíteni. Ez

nekem mindig nagyon nehezen ment. Megismertem a paraszti élet mindennapjait, s olyan közel kerültem ezekhez az emberekhez, mint soha másokhoz. Egyszerűen jól éreztem magamat közöttük. Sokszor már alig vártam, hogy újra mehessek.

Mert az egyetem, eltekintve a tanulás szellemi örömeitől, nem volt igazán jó környezet. Néha-néha beültünk egy eszpresszóba, vagy felmentünk valamelyikünk lakására beszélgetni. De ritkán tettük ezt felszabadultan. Egy alkalommal nálunk volt a csoport, s a hanglemezeimet nézegették. Horváth Béla, a csoportunk egyik igen szerény képességű tagja, aki már akkor párttag volt, meglátott egy karácsonyi dalokat tartalmazó hanglemezt, s kommunista felháborodásában ott a helyszínen összetörte a térdén ezt a klerikális fertőzetet. Némán néztük, majd lassan mindenki felállt és hazaszállingózott.

Az egyetemen a legerősebben a Ligeti szemináriumok formáltak. Ligeti kitűnő és igen szigorú tanár volt. A szemináriumi dolgozatok megvitatása óriási élmény volt. Első dolgozatom a tibeti poliandriáról még inkább néprajzi érdeklődésemet tükrözte, és Ligeti nemigen méltatta különleges figyelemre. Arra jöttem rá, hogy kétfajta többférjűség van. Az egyik az, amikor a nő a gazdag, ő öröklí a vagyont és több férjet tarthat, ez van néhány dél-ázsiai népnél, míg a második fajtaban a férfiaknak, fent a Himalája alpesi legelőin, csak egy nő jut. A második dolgozatomat a felolvasás előtt kellett átadnom. Ligeti két hétig nem szólt semmit, majd behívott a szobájába és szabályosan kikészített. Minden mondatáról bebizonyította, hogy rossz, tele van tévedésekkel, felületességgel, pontatlansággal, hibás következtetésekkel. A végén közölte lesújtó bírálatát, amiben összegezte, hogy fogalmam sincs arról, hogy mi a tudomány.

Teljesen lesújtva távoztam. Elmentem a Duna partjára sétálni, hogy átgondoljam, mit is tegyek. Úgy láttam, abba kell hagynom egyetemi tanulmányaimat, mert most kiderült, hogy alkalmatlan vagyok a tudományos munkára. Még az is felmerült bennem, hogy van-e értelme az életnek. Úgy félórás meditáció után egyszer csak

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

eszembe jutott valami. Ha Ligeti ennyi időt szentelt annak, hogy elmagyarázza nekem, hogy miért rossz ez a dolgozat, akkor nem tartotta reménytelennek a helyzetet. Ha annak tartotta volna, akkor egy szót sem szólt volna.

Így azután nekiültem, hátha sikerül a dolgozatot újraírnom, amit ezután Ligeti még vagy ötször adott vissza. Az utolsó alkalommal már csak egy kifogása volt. Szerinte egy ótibeti adatot nem vettem figyelembe. De nem volt hajlandó megmondani, hogy az hol, melyik szövegben fordul elő. Így azután hazasomfordáltam és újra átolvastam az összes kiadott ótibeti szöveget. Az adatot nem találtam. Egy idő után, feladva a harcot, jelentkeztem Ligetinnél. Mondtam neki, hogy újra átolvastam a szövegeket és nem találom az adatot (míg erőt gyűjtöttem, hogy ezt bevalljam, kis időbe tellett). Ligeti diadalmasan közölte: nincs is ilyen adat, csak azt akarta, hogy még egyszer átolvassam eredetiben az ótibeti szövegeket. Akkor meg tudtam volna fojtani. De utolsó éves koromban, 1955-ben a sokszor javított dolgozat alapján írt cikkem az *Acta Orientaliában* megjelent angolul. Ez óriási dolog volt. Éjszaka elmentem az Akadémiai Nyomda épületéhez a Gerlóczy utcába, és az ablakon át benézve bámultam, hogy itt nyomják most az én cikkemet. Erre a sikerélményre kimondhatatlanul nagy szükségem volt.

Mint írtam, Apámat 1950-ben nevezték ki a Paula utcai Kórház vezető főorvosává. A szülőotthonból átalakított kis intézményt nagy ambíciókkal szervezte meg és vezette. Hamarosan a különálló kórház beintegrálódott a Bajcsy-Zsilinszky Kórházba, annak egy önálló osztálya lett. A Bajcsy-Zsilinszky Kórház igazgatója Andics Gabriella volt, a nagyhatalmú Andics Erzsébet húga, s így döntés született, hogy a kórház új, modern szülészeti és nőgyógyászati osztályt kap. Andics Gabriella behívatta Apámat és közölte vele, hogy őt szemelték ki a leendő új osztály vezetőjének, és a kezébe tette le az építkezés szakmai vezetését.

1953 végétől kezdve Apám éjt nappallá téve dolgozott az új osztály kialakításán. Mindent pontosan és részletesen megtervezett, építésszel és szakmérnökökkel tárgyalt, műszereket kutatót fel. A mai napig emlékszem, hogy a tervezett alaprajzokat hazahozta, kivágta papírból a berendezési tárgyak arányosan kicsinyített mását, és azokat tologattuk. Ez a munka teljesen lekötötte. Hamarosan kezdte elhanyagolni amúgy sem nagy magánpraxisát. Egyre többször fordult elő, hogy betegek érkeztek a megbeszélte időpontokra, de Apám nem érkezett haza, s nekem kellett a várakozókat szóval tartani és hitegetni, hogy hamarosan jön.

1954 júliusában a húgom érettségizett, én befejeztem a tulajdonképpeni egyetemet, s már csak a gyakorló évem volt hátra néprajzból, míg orientálistikából még rendes hallgató voltam. 1954 őszén azonban újabb felhők kezdtek tornyosulni. Egy szép napon közölték Apámmal, hogy az új nőgyógyászati osztály vezetésére pályázatot fognak kiírni. Eredetileg nem ez volt a megállapodás, hanem az, hogy Apámat a kórházon belül áthelyezik az új osztály élére, s majd a Paula Kórház ügyét oldják meg pályázattal. Az igazgatóság biztatta Apámat, hogy a pályázat csak formalitás. Hamarosan azonban hírek érkeztek, hogy más pályázó is lesz. Magyarországon akkor legmodernebb nőgyógyászati-szülészeti osztályára nagyobb erők vetették ki hálójukat. Apámnak balsejtelmek támadtak és ezek nem voltak alaptalanok. A Szabad Nép a műszaki átvételkor egy riportot készített, amelyhez Apám adta a szakmai tanácsokat, de nemhogy nem említették meg a nevét, valahogy a szöveg is furcsa volt és ellenséges. A részletekre ugyan nem emlékezem, de arra igen, hogy ezután Apám írt egy levelet a Szabad Népnek, amelynek a megfogalmazásában segítettem.

1955 elején nyomozók jelentek meg a Paula Kórházban. Orvosokat és nővéreket hallgattak ki, s lassan kibontakozott az is, hogy miről van szó. Valakik átnézték az elmúlt évek kórlapjait, és két halálesetet bányásztak ki, amelyeket ugyan már lezártak, de most újra

elővettek. Bár Apám egyik halálesetnél sem volt jelen, minden kérdés, az egész nyomozás arra irányult, hogy neki miben lehetett felelőssége. A kórház egyik, erősen alkoholizáló orvosa, aki az ügy után jutalomként a Kútvölgyi úti Kórházba került, igyekezett Apámat befeketíteni. Az országban erős orvos ellenes hangulatot szítottak. Több főorvost elítéltek amiatt, mert az osztályukon mulasztások történtek, amelyekért ugyan nem ők voltak a felelősek, de példát kellett statuálni. Állítólag e hajszáknak volt valami antiszemita felhangja is, erről azonban nem tudtam meggyőződni. Közben az ügy az ügyészségre került, s a háttér-információkból világossá vált, hogy az új osztály vezetése körüli csatározásról van szó. Az egyetem Nőgyógyászati Klinikájának vezetője a saját emberét akarta az új osztály élére állíttatni, és ehhez az kellett, hogy Apámat rendőrségi segédlettel félreállítsák az útból. Ehhez tanúvallomásokat hamisítottak, vizsgálati anyagokat tüntettek el, s világos volt, hogy az ügyészség felsőbb pártutasításra, ma úgy mondanánk, koncepciós pert készített elő. Apám természetesen igyekezett védekezni, és sikerült is néhány becsületes embert találni, akik mellé álltak, így Kelemen Endrét, a törvényszéki orvostan akkori vezetőjét, a vádemelést azonban nem tudták elkerülni. 1955 áprilisában a X. kerületi ügyészség Apám és két beosztott orvosa ellen vádat emelt. Bár az ügy látszólag nem volt politikai, azt mégis úgy kezelték, s mi is csak ügynevezett dupla nullás, tehát súlyos politikai ügyekben is eljáró ügyvédet fogadhattunk.

A hétköznapiak iszonyatos szorongásokkal és izgalommal teltek el. Minden nap volt valami hír, telefonok és kapcsolatok, megbeszélések és töprengések. Az országban is romlott a helyzet, Nagy Imrét elítélték, kizárták a Pártból, majd felmentették mint miniszterelnököt. Apám egyre nehezebben bírta pszichikailag a zaklatásokat, kihallgatásokat, úgy látta, minden összeomlott, hiszen az a remény, hogy a munkájában találja meg az élete értelmét, hogy egy új, modern kórházi osztályt teremtsen, lehetetlenné vált. Munkatársai

egy részében s a kórház vezetésében csalódott. Az első bírósági tárgyalás nem hozott eredményt, de az a tény, hogy egy makulátlan ember, aki egész orvosi pályáját, hivatását annak szentelte, hogy a betegeken segítsen, annak bíróság elé kell állnia, már önmagában véve iszonyatos volt. Ott szorongtam a tárgyaláson és elképedtem az ügyész pökhendiségén, agresszivitásán. Apám az egyik haláleset idején, ami szombati napra esett, egy baráti társaságban vacsorázott. Az ügyész ezt úgy állította be, hogy „számára egy horgászvacsora fontosabb volt, mint betegének az élete”.

Egyik nap este elmondta nekem, hogy napközben rosszul lett és bement a Kórházba, hogy megvizsgáltassa magát. A hírek a második tárgyalás kilátásairól viszonylag biztatóak voltak. 1955. június 19-én éjszaka hörgést hallottam a szobája felől. Berohantam, s tehetetlenül néztem, amint vergődik. Még annyit ki tudtam venni elhaló szavaiból, hogy a szívével van baj. Megkíséreltem mentőt hívni, a mentők azonban nem jöttek ki, szívpanaszok az ügyeletes orvosra tartoztak. Az ügyeletes orvost nem tudtam előkeríteni. Kétségbeesésemben átszaladtam a szemben lévő házba, ahol egy orvos lakott. Az azonnal jött, de már csak a halál beálltát tudta megállapítani. A halál és az élet egyszerre zuhantak ránk.

A temetés után három dologgal kellett szembenéznem. A hátralévő második tárgyalással, azzal, hogy anyagi helyzetünk, egzisztenciánk teljesen megrendült, s Péter családja jelentkezett az „örökségért”. Mindezen közben pedig a pályámmal kapcsolatban meghatározó hónapok következtek. 1955 nyarán még más is történt. Magánéletemben is magamra maradtam. Katival lassan elváltak útjaink. Ekkor, a lelki mélypontra, futottam össze a Bródy Sándor utcában Évával. Régebről ismertük egymást, de már évek óta nem találkoztunk.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

III. A pálya kezdetei, a forradalom

Természetesen egyetemi tanulmányaim idején sem tudtam elkerülni, hogy későbbi egzisztenciámon gondolkodjam. Apám mindig ellenezte a muzeológus szakot, szerinte abból nem lehet megélni és családot eltartani. Engem igazából nem ez izgatott. Az ötvenes években olyan problémánk nem volt, hogy ha végzünk, nem fogunk állást kapni (Kékes fenyegetését, hogy terven felülként nem lesz állásom, nem vettem komolyan). Azonban az világos volt, hogy a jobb helyeket csak azok fogják megkapni, akik politikailag jól állnak. Ebben az időben jó állásnak a pesti állás számított, s igazából nem is volt kedvem egy vidéki néprajzi múzeumba lemenni. Rövid ideig gyakorlaton voltam a balassagyarmati múzeumban és volt fogalmam arról, hogy ez mit jelent. 1954-ben azonban nem csak az szólt egy vidéki állás ellen, hogy nehezen tudtam elképzelni, hogy hosszabb ideig el fogom tudni viselni egy vidéki múzeum légkörét, hanem az, hogy egyre nagyobb kedvvel tanultam tibetit, majd mongolt, sőt elkezdtem jární a turkológiai órákra is. A néprajz provincializmusa és kicsinyes személyi légköre egyre jobban riasztott, míg Ligeti, Németh és szellemi körük egyre jobban vonzott. Márpedig avval tisztában voltam, hogy az egyetem formális befejezése után orientalisztikából még tovább kell tanulnom.

Már 1954-ben, tehát a negyedik év végeztével mindenfélével próbálkoztam. Márciusban jelentkeztem aspirantúrára, miközben január-februárban a negyedéves egyetemi gyakorlatra a Néprajzi Múzeumba kértem magam. Maga az aspirantúra felvételi két részből állt, egy ideológiai vizsgából és egy szakmaiból. Utóbbi ez alkalommal magyar nyelvészetből volt és a vizsgáztatók között Pais Dezső és Bárczi Géza is szerepelt. Ez a vizsga igen hasznos volt számomra, mert néhány hónapig tanulnom kellett rá a magyar nyelvészet alapjait, amit egyébként nem hallgattam az egyetemen. Az aspi-

rantúra felvételi vizsgám jól sikerült, Pais és Bárczi meg voltak elégedve tudásommal.

Azonban a káderosztályok láthatatlan hálózata úgy döntött, hogy nem vagyok politikailag alkalmas erre a kitüntetésre. Ez volt az első komoly figyelmeztetés számomra, hogy pályám nem lesz komoly nehézségektől mentes. Ugyanakkor igazából senki nem mondott semmit, azt, hogy politikailag nem voltam alkalmas is csak onnan tudom, hogy Paisék elmondták Ligetinek rögtön a felvételi után, hogy jól vizsgáztam, de azután mégis elutasítottak. Az 1954. augusztus 12-én kiállított értesítés kerethiányra hivatkozott. Júniusban a bajai múzeumba kaptam kinevezést, majd júliusban értesített az illetékes dékánhelyettes, hogy a Minisztérium úgy döntött, hogy az Országos Néprajzi Múzeumba fognak ötödéves szakmai gyakorlatra beosztani, még hozzá a teljes évre:

A fenti módosítást az tette szükségessé, hogy az Elvtárs a korábbi elképzelésekkel szemben nem tudományos kutatói (aspirantura) vonalon nyert elhelyezést...

Ilyen formában közölték, hogy nem lettem aspiráns. Az 1954-es téli gyakorlaton már megtaláltam a Néprajzi Múzeum Lederergyűjteményét, és abban figyelmes lettem egy tibeti festményre, amellyel elkezdtem foglalkozni, s sikerült megfejtennem egy ikonográfiai kérdést azoknak az ótibeti szövegeknek a segítségével, amelyeket Ligetivel olvastunk. Ebből született a Lha-mo ikonográfiájáról írt cikkem, amelyet azonban Ligeti nem engedett elsőnek kiadni. Ennek az volt az egyszerű oka, hogy ez egy szakszerű, a buddhizmus egy ikonográfiai kérdésével foglalkozó cikk volt, és Ligeti úgy ítélte meg, hogy pályám alakulása szempontjából nem lenne szerencsés, ha első cikkem buddhista vallásos tárgyú lenne. Így közölte előbb az ótibeti rokonsági szervezet egy terminusáról írott, a megírás időrendje szerint második cikkemet, amelyet már említettem. Ez, ha nem is volt benne semmi ideológia, mégis társadalomtörténeti tárgyú volt. Nem voltam hajlandó semmilyen „vörös farkot” írni a

cikkemhez és az ekkor még elvárt Marx-, Engels- és Sztálin-idézeteket sem írtam bele. Igaz, Ligeti sem kívánta ezt meg, amiben nem kis szerepet játszott igényessége és az, hogy elvárta, a teljes nemzetközi tudománynak írjunk. Ugyanakkor egyes kollégáim már ekkor rám akasztották a „polgári/burzoá objektivitás” címkéjét, ami akkor legalábbis másodosztályú állampolgári besorolást jelentett, ha nem még rosszabbat.

Két jelentős esemény formálta még életemet. Az egyik, bármilyen furcsa is első hallásra, Sztálin nyelvtudományi cikkeinek a megjelenése volt. Igaz, ezeket még 1950-ben publikálták, de hatásuk valamivel később jelentkezett a környezetemben. A magyar nyelvtudomány ugyanis, lényegében Ligetinek és Zsirainak köszönhetően és Németh Gyula közreműködésével 1949–50-ben még megúsza a jelentősebb tisztogatást. Ez azonban csak rövid haladéknak tűnt. Egy militáns fiatal csoport el kívánta távolítani ezeket a „polgári tudósokat” a tudományos életből. Erre 1950-ben már minden előkészület megtörtént. Az volt ellenük a vád, hogy nem fogadják el az ekkor egyedül üdvöztetőnek tartott marrizmust. Ekkor, 1950 nyarán, jelentek meg Sztálin nevezetes „nyelvtudományi” cikkei. Az egyikben (egyébként váratlan módon) kinyilatkoztatta, hogy az összehasonlító nyelvtudomány még mindig toronymagasan a marrizmus felett áll, a felett az áltudományos irányzat felett, amely a marxizmus köntösében jelent meg, s amelyet az említett fiatal nyelvészekből álló csoport is a zászlajára (vagy inkább dárdájára) tűzött. Ez a cikk az utolsó percben mentette meg tanárain és körük egzisztenciáját, sőt a dolgok logikája szerint jelentősen megerősítette pozíciójukat.

Baljósan indult egy másik tudományos vita is. Molnár Erik már a háború előtt foglalkozott a korai magyar történelem kérdéseivel, s az 1950-es években visszatért e témához. 1953-ban jelent meg a magyar őstörténetről írott munkájának első kiadása. Ez szakmailag gyenge mű volt, szovjet összefoglaló művekből, enciklopédiákból merített ismeretek alapján vette revízió alá a hagyományos magyar

őstörténeti koncepciót, az őshazát a Szaján hegységbe helyezte, s elítélően szólt a „polgári tudósok őstörténeti munkásságáról”. Molnár Erik a mindenható pártvezetés tagja volt és ezért nézetei szinte kötelezőek voltak. Ez ellen azonban, bízva a sztálini cikkek nyomán megerősödött pozícióikban, a magyar tudósok fellázadtak. Az aknamező kipuhatolását Zsirai Miklós végezte el, aki párttag volt, és aki a Szabad Nép 1953. december 3-i számában nem is túlzottan óvatos fogalmazású kritikát tett közzé Molnár Erik könyvéről. A cikket természetesen már hetekkel előbb elfogadták, és így a híres őstörténeti vita december elsején abban a tudatban kezdődhetett meg, hogy a tudósoknak nem kell retorziótól félniük.

Mint egyetemi hallgató a karzaton ülve hallgattam végig a nevezetes vitát. Ott láttam először a szakma számos kiemelkedő képviselőjét. A legnagyobb benyomást a fiatal Hajdú Péter felszólalása tette rám, akinek későbbi pályafutásomban nem kis szerepe volt. Az igazsághoz tartozik, hogy Molnár Eriknek, ma már tudjuk, nem állt szándékában tudományon kívüli eszközöket használni a vita eldöntéséhez. Ugyanakkor mélységesen megrendített, hogy, bár tudtam, hogy Ligeti és Németh nem csak egyetértenek a Molnár Erik-féle elmélet ellenzőivel, hanem az egész vitát a háttérből még szervezték is, maguk nem szólaltak fel, és nem foglaltak nyíltan állást. Persze ezt azzal ideologizálták meg, hogy „semleges” pozícióikból így jobban tudják védeni az igazi tudományt. Ebben lehetett valami gyakorlati igazság, de ennek ellenére elgondolkodtatott az ügy. Mindezen dolgoktól függetlenül egyre jobban kezdett érdekelni a magyarság őstörténete, úgy gondoltam, hogy a magyar népi kultúra sajátosságát mindenekelőtt eredetéből lehet megmagyarázni.

1954 júniusában kaptam meg kinevezésemet a bajai múzeumba. Egy hónapos rohangálás után azután sikerült egy év haladékot szereznem azzal, hogy gyakorlatra a budapesti Néprajzi Múzeumba osztottak be („felrendeltek”). Az előző év rövid gyakorlata, meg hát sok egyéb személyes tapasztalat alapján azt láttam, hogy

a múzeumban klikkek viaskodnak egymás ellen. A feljelentgetés és az egymás magánéletének a kitergetése épp oly riasztó volt, mint az, hogy ha az ember csak éppen az időjárásról állt le valakivel beszélni, a másik csoport már kiközösítette. Ezért, hogy biztosítsam a munkámhoz szükséges nyugalmat és semleges helyet, megkértem Sándor Istvánt, a könyvtár akkori vezetőjét, hogy a könyvtárban helyezzen el. Ezt sikerült is keresztülvinni, és a könyvraktárba kerültem. Itt viszonylag nyugalomban tudtam tanulni és készülni a tibetisztika mellett most már a mongolisztikai és turkológiai vizsgáimra. Ezért Sándor Istvánnak a mai napig hálás vagyok, fiaival máig tartom a barátságot.

Ekkor már egyre inkább világossá vált, hogy az orientalisztika jobban érdekel, mint a néprajz. Bár diplomamunkámat még néprajzból írtam, az őrhalmi nagycsalád kialakulásáról. A nagycsaládról azt tanították, Györffy István nyomán, hogy az a kettős beltelkes településsel együtt ősi és nomád eredetre mutat. A kettős beltelek a lakó és a legelőnek fenntartott telek együttes. Szakdolgozatomban kimutattam, hogy az őrhalmi, tágabb értelemben a palóc nagycsalád másodlagosan kialakult képződmény, a hódoltság utáni adózási politika és a gazdálkodási struktúra közös eredője. A telekszerkezet nem függ össze közvetlenül a nagycsaláddal. Ezt a dolgozatomat mai napig jónak tartom, sajnálom, hogy nem jelent meg. Tálasi István sokszor buzdított arra, hogy adjam ki németül, de akkor már elvett volna az időből a kiadásra alkalmas változat megírása és erre az időre az orientalisztikai tanulmányaimhoz nagyon nagy szükségem volt. A tibeti, mongol és török mellett kínait is tanulnom kellett.

A Néprajzi Múzeumban eltöltött idő ismét élessé tett egy etikai kérdést is. Újra és újra szembe kellett néznem a tisztesség és az érvényesülés ellentmondásával. Itt is azt láttam, hogy az életben való előrejutáshoz sok mindennel meg kell alkudni, a célszerűség szerint formálni az ember mondanivalóját és tetteit. Az, aki tisztességes akart maradni, annak viszont nem nyílt lehetősége a továbbjutásra.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

Számomra létkérdés volt, hogy olyan feltételeket harcoljak ki magamnak, amelyek között viszonylag nyugodtan tudok dolgozni. Ugyanakkor nem voltam hajlandó olyat tenni, amivel felbolydult volna az amúgy sem nagyon stabil lelki nyugalmam. Az a régen kialakított meggyőződésem, hogy a gyakorlati okosság összeegyeztethető az erkölcsös magatartással, nem változott meg. Ma már tudom, hogy egy időben küzdöttem belső autonómiámért és hogy elérjem kitűzött céljaimat. Képtelen voltam beilleszkedni a múzeum intrikus légkörébe, s miután egyik klikkhez sem csatlakoztam, a múzeum vezetői, vezetője, igazából Balassa Iván, végül is úgy döntött, hogy nem kíván ott tartani. Lehet, hogy ebben szerepet játszott az is, hogy nem éreztek bennem elég érdeklődést a múzeum tárgyi anyaga iránt, de a döntésnek mégis elsősorban személyi okai voltak. A mai napig magamban hordozott lelki sérülést okozott, hogy Vargyas Lajos, akivel megkíséréltem őszintén megbeszélni problémáimat, szabályosan feljelentett, vagy mondjuk enyhébben, kiadott Balassa Ivánnak, így azután Apám halála és az állástalanság szinte egyszerre szakadt rám.

Ebben a helyzetben Ortutaytól és Ligetitől kértem segítséget. Ortutay megkísérelt a Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Múzeumban, illetve a Néprajzi Múzeum Nemzetközi Osztályán elhelyezni. A láthatatlan káderosztály azonban ellenállt, és csak annyira voltak hajlandóak, hogy a bajai múzeum helyett Debrecenbe helyezzenek, ahol a Déri Múzeumban volt valami keleti anyag. Igaz egyiptomi, amihez én nem értettem, de hát ez számukra mellékesnek tűnt.

Ligeti segítsége hatékonyabbnak bizonyult. 1955-ig Ligeti legalábbis ambivalens volt megítélésemben. 1954-ben egy gyakornoki pályázat alkalmából még évfolyamtársamat, jóbarátomat, a később Indiában fiatalon öngyilkos Tóth Editet támogatta, s nekem azt javasolta, forduljak Ortutayhoz, hogy a Néprajzi Tanszéken kapjam meg a demonstrátori ösztöndíjat. Ortutay azonban ekkor már látta, hogy egyre erősebben váltok az orientalisztikára és ezért nem nagy meg-

győződéssel támogatott ebben, így a demonstrátori ösztöndíjat nem is kaptam meg. Mindez nem tántorított el az orientalisztikától és rendkívüli erőfeszítésekre serkentett. A két cikk elkészülte meggyőzhette Ligetit, ezért azután 1955 elején még egyszer megkísérelte, hogy aspirantúrára hozzanak be, majd ennek újbóli sikertelensége után az Akadémián kísérelt meg elhelyezni. Ligeti 1955 júniusában magához Rusznyák Istvánhoz fordult ez ügyben, aki valószínűleg a Minisztériummal tárgyalhatott. Mindenestre a Minisztérium káderesei 1955. július 15-én közölték Rusznyákkal, hogy nem tudnak (igazából nem akarnak) számomra állást biztosítani. A feljegyzést Rusznyák továbbította Ligetinek. Ezután Ligeti 1955 nyarán elintézte, hogy felvegyenek az Akadémiai Kiadó keretében működő *Magyar Enciklopédia* szerkesztőségébe.

Első munkahelyemen már jelentkezésemkor történt egy-két incidens. Az egyik szerkesztőnél, Molnár Albertnél kellett bemutatkoznom. Mikor bejelentettek neki, elfelejtették az ajtót becsukni, s így kihallatszott a hangja: „Már megint a nyakamra küldtek egy használhatatlan embert.” Molnár Albertnek jogosan voltak rossz tapasztalatai a protekciósokkal. Mindezek ellenére később nagyon jó barátságba kerültünk. Molnár továbbá első nap közölte velem, hogy főnököm Boga István lesz. Ez sem esett valami jól, mert Isti nem vették fel nagypolgári származása miatt az egyetemre, és mint vendéghallgató az alattam lévő valamelyik évfolyamra járt be arabot tanulni. Friss, egyébként kitűnő és vörös diplomával a zsebemben ezt eléggé méltánytalannak tartottam, de azután hamarosan túltettük magunkat ezeken a dolgokon. Isti beavatott a cédularendezés rejtelseibe és máris a világ legunalmasabb munkájának éreztem azt a rutint, amellyel kenyeret kellett keresnem.

A cédularendezőknél vagy három hónapot töltöttem el, amikor felfigyelt rám Gortvay György, az orvosi anyag szerkesztője, akinek szüksége volt egy használható és nyelveket tudó segédszerkesztőre az orvosi anyaghoz. Az egykori hajóorvos és polihisztor Gortvay

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

hamarosan beavatott a szerkesztés és saját múltjának számos rejtelmébe. Kitűnő alkalmam nyílt arra, hogy rendszerező képességemet alkalmazzam, és Gortvay hamarosan nem kisebb feladatokat bízott rám, mint hogy neves orvosprofesszorokkal címszójegyzékeket tárgyaljak meg.

Így egy alkalommal Soós professzorhoz, a táplálkozás-tudomány kiváló kutatójához küldött el, aki fel volt háborodva, hogy egy laikus jelentkezett nála. Ezért rám förmedt: „Kérem, maga még azt sem tudja, hogy mi a különbség az étel és a táplálék között!”, mire én megjegyeztem, hogy szerintem a különbség ugyanaz, mint a lakás és az otthon között. Soós elképedt a válaszon, elgondolkozott, majd szelídebben így szólt: „De még egy ilyen párt nem tud mondani!” Mire én hozzátettem, hogy ilyen a ruha és a viselet is. Soós arca barátságosra derült, hellyel kínált és nagyon kellemesen elbeszélgettünk. Az *Enciklopédia* szerkesztése valamelyest segítette áttekin-tésemet a különféle, elsősorban biológiai tudományok felett, s ha más hasznom nem is volt belőle, gyarapította az általános műveltségemet. Míg napközben az Enciklopédiában dolgoztam, este tovább látogat-tam Ligeti óráit.

1956 nyarán érkezett első ízben Budapestre Rincsen professzor, a mongol tudomány (és irodalom, művelődés) egyik kiváló képviselője. Többek között azért jött, hogy megbeszélje, Magyarországon és nem a Szovjetunióban, mint előtte minden mongol, szeretné megvédeni akadémiai doktori disszertációját. Ligeti engem és Karát rendelt ki kísérőnek. Nagyon nagy élmény volt számomra, hogy egy eleven mongollal tudtam életemben először beszélgetni, s bár a beszélgetés oroszul folyt, tőle hallottam az első mongol szavakat, s nagyon jól összebarátkoztunk. Az egyetemen az írott mongol nyelvet tanultuk, ami nagyon különbözött a beszélt mongoltól, lektor akkor még nem volt. Jártunk a Hortobágyon, amelyet Rincsen nem kis meglepéssel hasonlított össze hazájának sztyeppéivel. Októberben volt a disszertáció védeése, ezen én voltam a

titkár. Sorsom későbbi fordulását nem kis mértékben Rincsennek köszönhettem.

Apám halála után, amit már említettem, nekem kellett átvennem a második tárgyaláson a felmentő ítéletet. Volt egy másik kellemetlen tárgyalás is. Ugyanis Péter szülei nem hitték el, hogy Péterre nem várt semmilyen örökség, úgy gondolták, hogy Apám egy igen gazdag ember, és hogy én a Péterre jutó örökséget elsikkasztottam. A közjegyző előtt nem csak Péter anyja emelt ilyen vádat, hanem férje is, aki jogász volt. Igen megalázó volt ez, s minden tárgyaló képességemet és energiámat igénybe kellett vennem ahhoz, hogy végül is kiegyezzünk. Másfelől családom egyes tagjai kétségbe vonták, hogy Péter az Apám gyereke, és ezért azt tanácsolták, hogy én pereljem őket és kérjek apasági bizonyítást (apám vércsoportja ismert volt). Ezt azonban nem tudtam elfogadni, mert számomra közömbös volt, hogy mi a biológiai igazság. Apám vállalta a gyereket, és ez engem kötelezett. Ezen kívül így Péter árva ellátáshoz is jutott, amiről le kellett volna mondani, ha kiderül, hogy a nevelőapja a természetes apja is. Nagybátyám, Sándor nagy nehezen elvállalta, hogy ő lesz Péter gyámja, egyebekben azonban csak nehezítette a helyzetemet. Egy darabig úgy gondoltam, hogy Péter emberi formálódásáért is felelősséggel tartozom, s megkísértem látogatni, de hamar be kellett látnom, hogy a környezetével szemben tehetetlen vagyok.

Alig telt el egy év, amikor Péter anyja öngyilkos lett. Valahogy bemászott egy kihúzható fiókú ruhásszekrénybe, s nagy adag altatót vett be. Másnap valamelyik lánya a ruháját keresve bukkant rá a holttestre. Nehéz napok, és a temetés következett. Majd újabb hagyatéki tárgyalás, most már a teljes árvaellátás érdekében. Az otthoni körülményei olyan rosszak voltak, hogy megkísértem az ekkor nyolc éves Pétert nevelőotthonba adni. Ez nem sikerült, mert a család érdekelve volt abban, hogy a teljes árvaellátást ők kapják. Mikor Sándor nagybátyám 1965-ben meghalt, a gyámságot nekem kellett átvállalnom.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

Húgommal, akinek az Apám halála után fel kellett adnia álmát, hogy egyetemre menjen, a lakás rezsijét sem tudtuk kifizetni. Azt találtuk ki, hogy kiadjuk Apám rendelőjét. Ezzel valamelyest lélegzetvételhez jutottunk. 1956 nyarán életem első külföldi útja Vekerdi József és Kara György társaságában Prágába vitt, ahonnan Szlovákián keresztül, Kassán át jöttünk haza. Prága, az első európai város, amelyet láttam, nagy hatással volt rám. Az első szállodában, ahol magyarul kértünk szállást, nem kaptunk. Ebből okulva a második szállodában már németül kértük a szállást, és magyar voltunk csak a bejelentkezéskor derült ki. Akkor már nem mondhatták, hogy nincs szobájuk.

1955 életem egyik legnehezebb éve volt, s valahogy nagyon megrendült a lelki világom. A halál, a magány, az egzisztencia és a külvilág szorításai komoly krízist okoztak. A lelki gödörből való kikapaszkodáshoz szinte sehol nem láttam fogódzót. Ekkorra vált világossá, persze egy nagyon hosszú folyamat eredményeképpen, hogy a kereszténység értéket igen, de belső élményt nem jelent számomra. Időnként úgy éreztem, hogy fel kell adnom a magamra szabott erkölcsi mértéket, és valahol valami olyan feloldódást, örömet kell találnom, ami elviselhetővé teszi az életet. Az ivás és a nők mint ilyen kiút ekkor jelentek meg először valódi problémaként. Ugyanakkor az a szellemi erőfeszítés, amit tanulmányaim jelentettek, alternatíva elé állítottak. Úgy láttam, hogy ha elmerülök a „köznapi örömek” világába, akkor elveszítem az időt és a szellemi frissességet, amire a tanulmányaimhoz, kutatómunkámhoz szükségem van. Ez a munka viszont éppen azért volt veszélyben, mert hiányzott a biztonságos, nyugodt magánélet mögüle. Mindezek inkább belső gyötrődéseimet, mint cselekedeteimet alakították. A választás a napi szellemi feladatok elvégzése és a kapcsolódás között nagyon feszültté és feszessé tette a lelki világomat.

Nagy valószínűséggel a körülöttem lévő emberek is megérezhették ezt, és félrehúzódtak. Igazából nem tudtam kialakítani

valódi baráti kapcsolatokat. Állandóan azt a dilemmát éreztem, hogy az emberi kapcsolatok kiépítése időt és koncentrációt jelent, s ezt abból az időből és korlátozott energiából kell elvennem, amire a tanulmányaimhoz szükségem van. Ez napi konkrét kis konfliktusokban jelent meg. Bárkivel kezdtem el beszélgetni, hamarosan eszembe jutott, hogy mit kell még aznap elvégezni az íróasztalom mögött, s hamarosan nem tudtam úgy figyelni a másikra, és a beszélgetések kurtán-furcsán megszakadtak. Ha valakivel összefutottam az egyetemen, vagy az utcán, ritkán voltam képes megállni, mert mindig éreztem, hogy nekem sietnem kell. Tisztában voltam vele, hogy többszörösen hátrányos helyzetben vagyok. Különbféle okokból negatív előjelű a családi háttér, az, hogy politikailag legalábbis kívülálló, másodosztályú tagja voltam a szisztémának, s hogy képességeim is erősen korlátozottak voltak, hihetetlen munkára sarkallt, hiszen tisztában voltam vele, hogy nekem háromszor annyit kell produkálnom azért, hogy elismerjenek és hogy sikerem legyen, mint azoknak, akiknél ezek a hátrányok vagy nem voltak, vagy nem mindegyik volt meg együtt. Ez a belülről jövő teljesítménykényszer erősen meghatározta lelki világomat, és befolyásolta a tanulmányaimmal látszólag össze nem függő döntéseimet is.

Ennek az egzisztenciális szorításnak az oldását, a szorító abroncsok feltörését jelentette Évával való találkozásunk. Bár nézeteim alakulásában fontos szerepet játszott szerelmünk, ennek a története egy másik írás tárgya lehet. Ide most csak az tartozik, ami közvetlenül megjelent a kettőnk kapcsolatán kívüli világból, de 1955 őszétől már együtt ért bennünket. Számomra semmilyen gondot nem jelentett Éva családi környezete, édesapja, a BSZKRT kalauz, és csodálatos édesanyja, aki korábban takarításból egészítette ki férje keresetét, majd csak a gyerekeit nevelte.

1956 kora tavaszán Évát behívták az orvosegyetem DISZ bizottságába. Két ismeretlen férfi ült a szobában, s az egyik megmutatta belüleges igazolványát. Majd elkezdtek arról beszélni, hogy

tudják, hogy Éva munkás származású, és ezért szeretnének többször elbeszélgetni vele az egyetemről, az egyetemi kapcsolatairól. Éva megkísérelt kitérő válaszokat adni, ami láthatólag nemigen tetszett nekik. Az első beszélgetés úgy zárult, hogy még jelentkezni fognak, s figyelmeztették, hogy erről a beszélgetésről senkinek sem szabad tudnia. Ezt Éva komolyan vette, és ijedtségében még nekem sem szólt az ügyről, nyilván féltett. Nagyon hamar újra jelentkezett az egyik belügyes és közölte Évával, hogy egy meghatározott napon az Astoria Szálló eszpresszójában kell lennie. Ez már annyira komoly volt, hogy Éva elmondta nekem, s én szorongva vártam, hogy mi fog történni.

Az Astoria-beli beszélgetés azzal kezdődött, hogy közölték, hogy ők persze tudják, hogy Éva államellenes szervezkedésben vesz részt, lehet, hogy ennek nincs tudatában, de ez őt nem mentesíti. Majd azt hangoztatták, hogy a népi demokrácia mint munkás származásút juttatta őt az egyetemre és ezért is kötelezettségei vannak. Ezután beültették egy lefüggönyözött kocsiba, amely Budára hajtott, valahol a hegyek között haladhatott. Közben felváltva hangzottak el fenyegető és rábeszélő szövegek, melyekről igazában nem lehetett még világosan tudni, hogy mire irányulnak, s elsősorban azt célozták, hogy megfélemlítsék áldozatukat. A beszélgetés baljós, de nem konkrét fenyegetésekkel végződött. Megdermedve találgattuk, hogy mi következhet. Néhány nap múlva egy lezárt borítékot adtak át Évának a DISZ bizottságban, amelyben egy idézés volt egy Fő utcai címre. Az emlékek töredékeiből nehéz összeállítani annak a hat-hét órának az eseményeit, amelyet Éva a Fő utcában töltött. Azokról a kis csoportokról faggatták, amelyekkel 1953–54-ig kapcsolata volt, neveket akartak hallani, s időnként elhangzottak fenyegetések, amelyek közül legérzékenyebben az érintette, hogy ki fogják záratni az egyetemről. Éva őszintén próbálta megmagyarázni, hogy a csoportokban csak hitbuzgalmi beszélgetések folytak vallásos témákról, semmiféle politikai, nemhogy államellenes összeesküvés nem volt, de ez nem talált visszhangra. Közölték, hogy azt, hogy mi

az államellenes, azt ők határozzák meg. Éva néhány kitalált névvel próbált meg kibújni a nyomás alól, s mikor látta, hogy ezeket buzgón feljegyezték, kissé megnyugodott, ugyanis előtte természetesen azt mondták, hogy ők úgyis mindent tudnak. A kimerítő nap után, kora délután elengedték azzal, hogy remélik, tudni fogja a kötelességét, s hogy még találkozni fognak. Ez a találkozás azonban a történelem közbeavatkozása folytán elmaradt. Éva azután nyáron cseregyakorlat címén Erdélyben volt, ami életre szóló nagy élményt jelentett.

1956 októberéről az utóbbi időben sokat írtak. Ide most csak nagyon szűkszavúan jegyzem fel azokat az eseményeket, amelyek velem voltak kapcsolatosak. A Petőfi Kör Lukács-vitáján jelen voltam, jól emlékszem Szigeti József köpönyegforgató magatartására, meg arra is, hogy a pódiumon, ahol Lukács ült középen, de sokan szorongtak körülötte, egyszer csak hátulról, a tábla felől (a Közgazdasági Egyetem egy nagy tantermében volt a vita) megjelent Ortutay, színpadiasan végigvonult a színen, s egy nagy mozdulattal leült Lukács lábához a földre. Számomra egyszerre jelentette ez a gesztus, hogy megváltozott a világ és hogy ebben is lesz, ami nem ízlésem szerint való.

Az Enciklopédiából be-beszaladtam az egyetemre, hogy híreket halljak. Így volt ez október 23-án is. Csatlakoztam a felvonulókhoz, bár nem kerülte el a figyelmemet, hogy a Pesti Barnabás utcai bejáratnál ki más osztotta a nemzeti színű zászlókat, mint az a Kékes, aki a Tanulmányi Osztály vezetője volt s aki megígérte nekem 1950-ben, hogy ha végzek, nem lesz állásom. Nagy élmény volt a Bem téri gyűlés, s visszafelé ismét a tömeggel jöttem. A Parlament előtt szorongva vártam, hogy mi fog történni. Déry Tibor mellettem kapaszkodott fel egy lámpaoszlop magasabb talapzatára, és onnan kiáltotta, hogy őrizzük meg a forradalom tisztaságát, mert félt attól, hogy a tömeg elveszti a türelmét és nekilódul a Parlamentnek, mikor Nagy Imre nem akart, vagy nem mert kijönni.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

A Parlament előtti gyűlésről a Belvárosi Kávéházba siettem, mert akkor ott volt minden kedd este a Kruzsok. A Kruzsok nagyszerű intézmény volt. A 19. században Budenz József, a német származású, Magyarországra bevándorolt kiváló tudós oroszul akart tanulni és ehhez megnyerte a Budapestre akkreditált orosz főkonzult. E köré alakult egy kis tudós asztaltársaság, amely azután az első világháború után is minden héten kedden találkozott. Neve az orosz *kruzsok* 'kör' szóból származott. A Kruzsokba csak meghívással lehetett elmenni, és én nagyon büszke voltam, mikor Ligeti közölte, úgy 1955 tavaszán, hogy elmehelek.

A bemutatkozás igen szertartásos volt, mert a fal mellett ültek a professzorok, akadémikusok, és az újoncot professzora mutatta be, engem Ligeti elsőnek Pais Dezsőnek, aki akkor a szenior volt. Pais egy darabig ízlelgette a nevemet, majd így szólt: „Akkor mi névrokonok volnánk.” Ez arra vonatkozott, hogy Pais Dezsőt Tosu úrnak hívták, mégpedig azért, mert erről a névről, amely a Tas vezér nevének a korai forrásokban feljegyzett alakja volt, egy féléven keresztül tartott egyetemi előadást. Pais kedves köszöntésére én azt válaszoltam: „Igen, professzor úr, én lennék a nyíltabbá vált és lekopott változata”, ugyanis a *Tosu* alakban az *o* hang nyíltabb lett és a név végéről az *u* lekopott, így lett *Tas* (Pais szerint). Paisnak nagyon tetszett a talpraesett és szakszerű válasz és kegyébe fogadott. Később is sokszor hívott lekopott változatának.

A Kruzsokba lehetőleg mindig elmentem, mert nagy élmény volt az idősebb generációval beszélni, vagy csak hallgatni, amint a tudományt és a világ dolgait tárgyalják. Persze 1956. október 23-án is szerettem volna tudni, hogy mi a véleményük az eseményekről. A beszélgetés a Belvárosi Kávéház galériáján a szokásos mederben folydogált, míg csaknem betört az ablakokon keresztül is a történelem hangja, mert a tömeg azt skandálta, hogy ledöntötték a Sztálin szobrot. A társaság úgy döntött, hogy hazamegy.

Október 24-én igyekeztem tájékozódni, mi is történt, ezért úgy határoztam, hogy átmegyek a Frankel Leó utcába rokonomhoz, Lengyel Jánoshoz. A Margit hídon mentem gyalog, mikor megszólaltak a gépfegyverek valahonnan, és úgy éreztem, hogy engem lőnek, s futottam át Budára. Valójában akkor volt a Parlament előtti sortűz, de a fegyverek pontosan abba az irányba lőttek, ahol én is voltam a hídon. Az utcán már kisebb fegyveres csoportok vonultak, úgyhogy örültem, hogy baj nélkül elértem Lengyel János lakásáig. Az éjszakát ott töltöttem, az ajtót elbarikádoztuk. Lengyel ugyanis akkor a Vízművek ipari őrsegének volt a parancsnoka, és félő volt, hogy egyesek meg akarják lincselni. Nyitva hagytuk éjjel a szellőzőakna ablakát, hogy ha megkísérlik az ajtót betörni, arra meneküljünk. Jancsi kibiztosított és az asztalra tett pisztolyától még máig is a hideg futkároz a hátamon. Másnap azután siettem vissza a lakásunkba.

Az októberi napok lázas sétálással teltek. Jártam az utcákat, rácsodálkoztam a történelemre, igazából azonban a kíváncsi és nem a tevékeny attitűdjét vettem fel. Összefutottam régi osztálytársammal, majd egyetemi évfolyamtársammal, Rosdy Pállal, akivel igyekeztünk tájékozódni. Elmentünk az alakuló Cserkészszövetségbe, de Palit lebeszéltem arról, hogy a kitett ívre beírja a neveinket, a mai napig nem tudom, megtette-e végül. Bementem az egyetemre is. A kapuban Csongor Barnabás állt puskával, kínai tanárom, egy sinológus filosz, aki egyébként '45 előtt a Nyilas-, '45 után a Polgári Demokrata Pártba lépett be, majd gyorsan váltott. El voltam képedve. Megkérdeztem, mi a fenét csinál itt, fegyverrel a kezében. „Öröm a forradalmat” – volt a válasz. Azután beengedett és feljutottam az ülésező forradalmi bizottság előszobájáig. A folyton kijövő emberek hozták a híreket, mi van bent. Mikor hallottam, hogy Waldapfel József szónokol a forradalom mellett, akkor hátat fordítottam és elmentem. Waldapfel József a sztálinista tanárok között is a butább csoportot képviselte az ötvenes évek elején, testvére, Trencsényi-Waldapfel, a kaporszakállú rektor egy hajszállal talán jobb színvonal volt.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

Többször előfordultam az Akadémián is. A forradalmi bizottság egyik korifeusa Garamvölgyi József volt, aki arról tárgyalt velem, hogy hogyan kellene Ligetit eltávolítani az Akadémiáról a többi régi vezetővel együtt. Én azonban nem bíztam benne, és kitértem a kérdés megvitatása elől. Garamvölgyi november után gyorsan belépett a Pártba és KB osztályvezető-helyettes, majd varsói nagykövet lett.

Egyik este későn mentem haza és a Városház utcában egy fegyveres járőr megállított. A személyimben lévő „egyetemi hallgató” beírás elolvasása után elengedtek, de pár percig igencsak rossz érzésem volt, ezekben a napokban nem lehetett tudni, kinek a kezében van fegyver, vagy hogy akinek a kezében fegyver van, az ki és mire használja. Egy másik alkalommal az utcán megállított egy ismeretlen hölgy és arra akart rábeszélni, hogy lépjek be a Keresztény Unióba. Kérdeztem, mi a céljuk, mondta, a keresztény pártokat fogják összefogni és irányítani. És ki a vezetője, érdeklődtem a középkorú asszonyságnál, remélve, hogy legalább egy nevet mond. „Az édesapám” – volt a válasz. A nevüket ma sem tudom, de nem tett rám jó benyomást, mert személyes ambíciónál többet nem láttam.

Természetesen bementem a munkahelyemre is az Enciklopédiához. Ott is izgatottan tárgyalták az emberek, hogy meg kell alakítani a forradalmi bizottságot, amelybe egyesek engem is javasolni akartak. De én leültem Simonffy Gézával, aki korábban vezérkari tiszt volt, s ekkor az Enciklopédiánál dolgozott, és megkérdeztem, hogy hogyan látja katonapolitikailag a helyzetet. Simonffy a legegyszerűsebb napokban is reménytelennek látta e szempontból Magyarország helyzetét és ezt szakszerűen el is magyarázta. Sem abban nem bízott, hogy a Szovjetunió feladja Magyarországot, sem abban, hogy a Nyugat hatásos segítséget tud nyújtani. Megítélését akkor reálisnak tartottam és bár titokban reméltem, hogy nem lesz igaza, nem vállaltam tagságot a munkahelyi forradalmi bizottságban sem. November 4-e után egyetemista barátaim hívtak, hogy csatlakozzam

egy csoportjukhoz, de nekik is azt mondtam, amit egész idő alatt gondoltam: én történész szeretnék lenni és nem történelem. Valahogy *Lenny Bud* jött elő bennem Upton Sinclairtől: „Ott lenni, de nem részt venni.”

Bár valóban csak a forradalom ügye mellett szorongó emberként vettem részt az eseményekben, sok emberrel beszélgettem és sok eseményt figyeltem meg közelről. Több mint fél évszázad távlatából is szükségesnek tartom azonban, hogy tanúságot tegyek arról, amit akkor láttam. Mindenekelőtt arról, hogy a forradalomban részt vevők nézetei nagyon eltérőek voltak, ahogy különböztek céljaik, a jövőről és a kíváncsú változásokról alakult, vagy alakuló nézeteik is. Egység csak a fennálló diktatúra és a szovjet elnyomás ellen volt. Az emberek többsége azonban nem akarta vissza a régi, háború előtti rendszert, s hazug minden olyan állítás, amely valamiféle folytonosságot lát az 1945 előtti és az 1956-os gondolkodás között. Az emberek döntő többsége egy valódi, hibamentes és emberi szocializmust képzelt, szövetkezeteket és állami tulajdont, amely nem zárja ki a magántulajdont. Többpártrendszert, de korlátokat minden szélsőséggel szemben.

Nem szabad azonban letagadni, hogy a forradalomnak a fő sodra mellett már akkor voltak elfogadhatatlan mellékágai, kinövései is. Az utcai lincselések, ha emberileg néha érthetőek is voltak, az akkori népeesség nagy többségének sem tetszettek. A nagyon rövid idő nem engedte kifejlődni a különbségeket, de már ez alatt a néhány nap alatt is megjelentek a legnagyobb emberi tulajdonságok mellett az emberi aljasság jelenségei is.

Alig volt politikailag tisztán látó csoport. A villámgyorsan alakult pártok között volt királyválasztó, Habsburg restaurációs, kereszténydemokrata és keresztényszociális, szociáldemokrata és parasztpárti, helyezkedők és felelősséggel mérsékelők, buzdítók, provokálók és személyes hatalomra törők. Sokan voltak a gyorsan pálfordulók és az óvatosan távolmaradók.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

November 4-én levonultunk a pincébe. A házunkban volt egy belügyes, aki szintén ott volt. A pince mellett, a túlsó helyiségben egy kis KÖZÉRT-raktár volt és abban krumplicsok. Csak a falat kellett volna kibontani, hogy hozzájussunk. A pincében élénk vita tört ki arról, hogy mit csináljunk. Volt, aki azonnali falbontást javasolt, hiszen nem lehetett tudni, mennyi ideig leszünk a pincében elzárva az élelemtől és minden egyébtől. A ház megosztott lakóit végül is erélyes fellépésem tántorította el a falbontástól. A későbbi hetekben ez a belügyes ezt a viselkedésemet pozitívnak ítélte, ezért a ház lakóiról írott jelentésében nem írt semmi rosszat rólam. Ezt nem csak ő mondta el később, hanem ki is derült. A forradalom alatti viselkedésemről szóló bejelentések sajnos a barátaimtól származtak, akik, mikor kihallgatták őket, a sokadik óra után azért beszéltek rólam, mert azt gondolták, így mondanak is valamit, meg nem is keverik bajba azokat, akik tényleg csináltak valamit. Megértettem ezt a taktikát és egyikükre sem haragudtam, bár minden ilyen vallomás életveszélyessé válhatott. De ez még messze volt, addig még történt egy s más.

November közepén-végén lecsendesedett a világ, s mindenkinek fel volt téve a nagy kérdés: menni vagy maradni? Húgom Mezőkomáromban vészelte át ezeket az időket és onnan értesített, hogy férjhez fog menni. Nem értettem egyet választásával, s úgy éreztem, ezt világosan meg is kell írnom neki, természetesnek véve, hogy úgysem az én véleményem fogja meghatározni döntését. Levelem másolata a mai napig megvan, sajnálom, hogy igazam lett. Nekünk Évával döntenünk kellett, hogy maradjunk vagy menjünk. A helyzet egyre rosszabb volt. Kapcsolatba léptem egy társasággal, amely rendszeresen szállította ki a határra és onnan át a menekülőket. Mikor Évát megkérdeztem, azt mondta, hogy bárhová eljön velem. Ez volt igazából az eljegyzésünk, amit azután rögtön gyűrűcserével pecsételtünk meg, és Éva szüleinek is bejelentettük. A külföldre való távozáson azonban még töprengtünk. Sok mindent kellett elhatározni: mindent itt hagyni, új és ismeretlen körülmények közé menni és a

kockázatot is mérlegelni kellett, ami december elején a határon való átmenetellel járt. Iszonyatos lelki és szellemi megterhelés volt a döntés meghozatala. Napokig vitattuk, beszéltük és végül is talán az döntött a maradás mellett, hogy egy félíg átvirrasztott éjszaka után úgy éreztem, nem szabad elmenni és ez valami hihetetlen megnyugvást hozott. A mai napig nem tudom, nem tudjuk racionális okát adni, miért döntöttünk úgy, hogy maradunk. A politikai helyzet igen sötétnek látszott, s még azzal is számoltunk, hogy elvisznek Szibériába. Én nem hittem a december felé még igencsak csábító, megnyugtató szövegeknek. Viszont amikor eldöntöttük, hogy maradunk, megkerestem Ligetit. Kiderült, hogy van számomra egy állás.

Ennek az állásnak állítólag a következő története volt. 1956 nyarán az Akadémia elnökségében Fogarasi Béla marxista álfilozófus megpendítette, hogy egy tudományos kutató segéderőt akar kapni. Kiderült, hogy ilyen intézmény igazából nem létezik, nosza, csinálni kell. Majd mikor az ügy formálisan napirendre került, Fogarasi nagy előadást tartott, hogy a kiválóbb akadémikusok mellett kutatói állásokat kell létesíteni fiatalok számára. Példaképpen Ligetire hivatkozott. Az Akadémia csinovnyikjai azonnal utánaláttak ennek. A játékban természetesen az volt a lényeg, hogy Ligetinek ezután azt kellett ajánlania, hogy Fogarasinak is kell adni egy kutatót. Ligeti mindenesetre nem utasíthatta vissza az állást, s ha már megvolt, úgy azt énnekem szánta, hiszen én voltam az egyetlen a látóhatáron, aki akkor számításba jöhetett. Az állás azonban csak november végén vált betölthetővé, pont akkor, amikor Ligetinnél jelentkeztem. Az állást elvállaltam és 1956. december 16-án, havi 1800 Ft fizetéssel tudományos segédmunkatárs lettem akadémiai státuszon az ELTE Belső-Ázsiai Tanszékén. Tisztában voltam azzal, hogy nagyon sokat kell még tanulnom, de úgy gondoltam, hogy a tudományos pálya megnyílt előttem.

Tavasza a helyzet az egyetemen is egyre rosszabb lett, sok embernek távoznia kellett. Tudomásomra jutott, hogy Csongor, akinek

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

a kínai óráit hallgattam, szintén eltávolítás előtt áll, mert mások is emlékeztek arra, hogy fegyverrel álldogált a kapuban, az egyetem előtt. Elmentem Ortutayhoz, aki ekkor már az ELTE rektora volt, és megkértem, hogy segítsen, mert kár volna egy jó sinológusért. Ortutay azt kérdezte, milyen ötletem volna. Mondtam, küldje ki Kínába, és így is történt.

Ligeti hamarosan javasolt az orientalisztika előadójának az Akadémia I. Osztályán. Ez fizetés és befolyás nélküli hely volt. Szerepem nagyjából abban állt, hogy Ligeti nevében megírtam egy levelet az Akadémia I. Osztályának, ezt elvittem oda, majd az Osztállyal megbeszélve az Akadémián megírtam a választ Ligetinek, és aláírtam valakivel. Így azután jól ellevelezgettem saját magammal.

Nagyon hamar megjött Rincsen levele Mongóliából. Ebben a Mongol Tudományos Tanács (a leendő Mongol Akadémia) nevében felkérte a Magyar Tudományos Akadémiát, hogy küldjön Mongóliába egy expedíciót. Ligeti Karát, Köhalmi Katalint és engem jelölt ki, és megindultak az expedíció szervező munkái. 26 éves fejjel én lettem a háromtagú delegáció vezetője, mert Kati nő léte nem játszhatta Mongóliában ezt a szerepet, Kara meg fiatalabb volt. 1957-es közös expedíciónk és rövid kirándulásom Pekingbe, majd 1958-as utazásom Mongóliába újabb formáló élményt jelentett. Az útról beszámoltam a *Nomádok nyomában* (1961) című könyvemben. Itt csak arról írnék, hogy ez az út mennyiben formálta nézeteimet.

Korábbi, magyarországi néprajzi gyűjtőútjaim megtanítottak arra, hogy hogyan kell az emberek bizalmát elnyerni, hogyan kell néprajzi anyagot gyűjteni. Ez lehetővé tette, hogy hamar és viszonylag könnyen közel kerüljek a mongol nomádokhoz. Egy teljesen más világ, érték- és életcélrendszer igazából csak emberi érintkezések során ismerhető meg. A teljesen más keleti időfogalom, az, hogy a mongol nomád igazából nem akar valami újat alkotni, hanem egyszerűen élni, az állatokkal lenni, az életét és a környezetét

fenntartani az egyébként igen nehéz természeti és éghajlati viszonyok között, megértette velem az európai és a nem európai gondolkodás közötti egyik fő különbséget. Az első napok után leálltam azzal, hogy bármi különös is akarjak, hiszen semmi nem történt, és semmi nem úgy történt, ahogy ezt előre akartuk. Ugyanakkor mégis viszonylag rengeteget lehetett elintézni, megcsinálni, mert ahhoz képest, amihez ott szokva voltak, az igen csökkentett munkatempónk is igen-igen intenzív volt.

Az első napon Rincsen elvitt a nagy Szuhe Bátor térre és ott azt mondta: „Vigyázzunk, ha parázs is van a szívünkben, azt el ne árulja az orrunkon kijövő füst.” A tér közepén biztosítva voltunk a lehallgatás ellen, és a figyelmeztetés arról szólt, hogy a magyar eseményekről, de egyáltalában politikáról, a Szovjetunióról vagy a mongol viszonyokról ne nyilatkozzunk, hangosan még egymás között se beszéljünk ilyesmiről. Mongóliában tanultam meg oroszul beszélni, mert Vanduj, a mongol kísérőnk mindig oroszul akart velünk társalogni és passzív ismereteim a beszélt oroszban jobbak voltak, mint a mongolban, ahol csak a klasszikus mongolt tanultam. A három hónap alatt sikerült elég jó beszélt nyelvi szinten megtanulni oroszul és mongolul.

Könyvemben leírtam pekingi kirándulásomat, de nem írtam le, nem írhattam le ennek a kirándulásnak az igazi történetét. 1956-ban Patkó Imre és Rév Miklós újságírók elkísérték a Csepel Autógyár teherautóit Lhászába. Ez az út, amelyről a két szerző egy könyvben számolt be, a csehek előző évi útjának a mintájára indult. A magyar csapatot Tálás Barna sinológus kísérte, aki akkor a pekingi nagykövetségen dolgozott. Mikor visszaérkeztek Budapestre, elmondták, hogy találkoztak a Dalai lámával, s hogy Lhászában nem tudták, ki Kőrösi Csoma Sándor. Igaz, a név jó magyar kiejtéséből nem is tudhatták, hiszen Csoma tibeti neve *Szkander beg* volt (az Alexander névből). Ugyanakkor azonban Lhászában eldicsekedtek azzal, hogy Budapesten tibeti oktatás folyik, s nemrégiben végzett egy magyar

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

hallgató. A Dalai láma kíváncsi lett arra a tibetistára ott Európában és közölte, hogy szívesen látná. Persze ezt a hírt én nem vettem komolyan, csak akkor, amikor behívtak a Külügy-minisztériumba és átadták azt a hivatalos meghívást, amely a kínai Külügy-minisztériumon keresztül a kínai állami szervektől és a Dalai lámától érkezett.

Úgy gondoltam, hogy ez egy óriási alkalom, hiszen mód nyílik arra, hogy egy expedíciót szervezzünk Lhászába. Az utolsó angol rezidens, Richardson, akit később személyesen is megismertem Angliában, a kínaiak elől menekülve 1949 végén hagyta el Lhászáat. Elhozta magával azoknak a feliratoknak a másolatait, amelyek a 8. századi tibeti királysírok felett álltak. Ezeket hamarosan publikálta. Kézenfekvőnek tűnt, hogy most nekünk, magyar tibetistáknak nyílik meg az az óriási lehetőség, hogy valójában felfedezzük, feltárjuk a tibeti királysírokat. Ez egy teljes élet tudományos programja lehetett volna. Elkezdtem Pesten a tárgyalásokat egy lehetséges kínai-magyar közös expedíció ügyében, és annyira jutottam, hogy Mongóliából menjek át Pekingbe és kíséreljek meg egy előzetes megállapodást a kínaiakkal. A pekingi útnak ez volt az igazi célja. Sajnos az út teljesen eredménytelenül zárult. A kínaiak igen udvariasak voltak, fogadott a nemzetiségi tanács elnöke is, az akkori politikai hierarchiában a harmadik ember, tárgyaltam a kínai Akadémia nemzetiségi intézetének vezetőivel is, de amint a lehetséges expedícióra tereltem a szót, azonnal kitérő válaszokat kaptam és az időjárásról kezdtek el beszélni.

A nemzetiségi tanács vezetőivel való tárgyalásom igen előkelő volt, ezt a nagykövetségünk szervezte meg és a mai napig emlékezetes marad. A tárgyalás Csongor, s talán Tálás tolmácsolásával folyt. A kínai vezetés meglehetősen magas rangú gárdája volt jelen. Kis csészékből teát ittunk. Egyszer csak felálltak és minket otthagytva kivonult az összes kínai az udvarra, voltak vagy húszan, egy hangszóróból szóló zenére és vezényszavakra tornásztak, azután, mintha mi sem történt volna, visszajöttek, és folytattuk a

tárgyalásokat. A követség megbízásából fel kellett tennem azt a kérdést, hogy a kínai vezetés mit tart nagyobb veszélynek, a kis nemzetek nacionalizmusát, vagy a kínaiak nagyhatalmi sovinizmusát. Míg a többi kérdésre diplomatikus válaszokat kaptam, erre azonnal és határozottan az volt a válasz, hogy a nagyhatalmi *han*, vagyis kínai sovinizmus a nagyobb veszély. Egy pillanatra a világpolitika közepébe kerültem. Ami azonban a lhászai expedíciót illette, arról nem tudtam szót váltani. Minden alkalommal, amikor erre tereltem a szót, udvariasan kitértek a témának még az érintése elől is. Végül is csak annyiban tudtunk maradni, hogy az expedíció ügyére diplomáciai úton térünk vissza. Én nem tudtam, hogy már ekkor folytak a harcok a felkelő tibeti csoportok és a kínaiak között, s megindult az a harc, amely az 1959-es véres lhászai eseményekhez és a Dalai láma meneküléséhez vezetett.

Pekingben dolgozó barátaim a tibeti ügyekről nem tudtak semmit, tudtak azonban arról, hogy megromlott a kínai-orosz viszony. Elmondták, hogy a Pekingi Egyetemen a diákok megkérdezték Csü En-laj-tól, hogy az orosz „tanácsadók” meddig maradnak Kínában és meddig fognak kiváltságokat élvezni. Csü En-laj megnyugtatta az oroszellenes faliújságokat is író diákokat, hogy ennek hamarosan vége lesz, s amit az oroszok jogtalan kiváltsággént szereztek, az a kínai népnek marad meg. Ez a hír teljesen új és szokatlan volt és figyelmeztetett mindenkit, akinek füle volt, hogy az orosz-kínai viszonyban hamarosan változás áll be.

Pekingből Ulánbátorba repültem vissza. Felkerestem a Gandan kolostor-beli mongol láma ismerőseimet. Az ulánbátori Gandan kolostor az egyetlen megmaradt és működő kolostor volt Mongóliában. Később egy kiváló mongol építész és miniszter kiadott egy könyvet, amely tartalmazta az 1920-as, 1930-as években lerombolt kolostorok százainak a pontos földrajzi helyét, nevét, a még fellelhető dokumentumokat, régi fényképeket. De akkor persze ezekről még említést sem lehetett tenni. A Gandan kolostor-beli lámák

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

kiválóan tudtak tibetiül és én megkértem őket, hogy segítsenek nekem egy levelet írni a Dalai lámának, amelyben sajnálattal közlöm, hogy nem tudtam meghívásának eleget tenni. Bár mongol láma barátaim minden segítséget megadtak, ezt a kérésemet nem teljesítették. Ők többet tudtak, mint akkor én.

Segítőkézségükre jellemző, hogy amikor még néprajzi-nyelvészeti körutunkról visszatértem a kolostorba, s az erről szóló beszámolómban megemlítettem nekik, hogy egy nagyon jelentős tibeti munkát csak hiányosan tudtam Erdeni Dzu-ban megszerezni, akkor a kolostor apátja saját könyvtárából adott egy teljes példányt. Ők töltötték be a „béke-lámák” szerepét, de alkalmazkodtak a turizmus szükségleteihez is. Egy alkalommal, amikor fent dolgoztam a kolostorban, megszólalt a telefon. Azonnal mind összesereglették, s mire a turisták felértek a kolostorba, addigra ott egy ájtatosan imádkozó láma csoportot találtak.

1958-ban, mikor második utamon voltam Mongóliában, már meg sem kíséreltem, hogy tovább erőltessem a tibeti expedíció ügyét. Viszont egy szép napon az ulánbátori szállásomra bekopogtatott egy öreg mongol és fiatal társa. Kiderült, hogy ő az Ulánbátori Egyetem tibeti tanára. Nagyon megörültem Dordzs professzornak, mongolul beszélgettünk. De azután elővett egy tibeti szöveget, és kérte, hogy mutassam meg neki, hogy hogyan olvasom és fordítom. Merthogy ő nem hiszi, hogy ott Nyugaton mi tudunk tibetiül. Az elém tett tibeti szöveg nem volt nehéz, a problémám inkább az volt, hogy azt mongolra kellett fordítanom, mert Dordzs csak tibetiül és mongolul tudott. Jól megizzadtam, s nem is fordítást adtam, hanem elmondtam, hogy miről szól a szöveg. Nagyon megdicsért, és kaptam tőle néhány leckét, meg a tankönyvét. Ez utóbbi nagyon érdekelt, mert kíváncsi voltam, hogy melyik grammatikai tradíció szerint tanít. Bár a tankönyve a mai mongoloknak szólt, és mai mongol nyelven, cirill betűkkel volt írva, a klasszikus tibeti nyelvtan szerint volt felépítve, ezért ez nekem nagyon érdekes leletnek számított.

Szuhébátorral, történész barátommal továbbá leutaztam Dél-Mongóliába, ahol a dariganga nyelvjárást gyűjtöttem. Dél-mongóliai kalandjaimról szintén részletesen beszámoltam a *Nomádok nyomában* című könyvemben.

Még 1958 tavaszán elhatároztuk Évával, hogy házasságot kötünk. Ehhez többek között a lakáskérdést kellett megoldani. Ott volt a nagy alapterületű Városház utcai lakásunk, amely azonban alkalmatlan volt arra, hogy abban két család, a húgomé és az enyém, új életet kezdjen. Persze pénzünk sem volt a leválasztásra. Azt találtuk ki, hogy a lakás nagyobb részét eladjuk úgy, hogy a kapott pénzért egyrészt a húgomnak kialakítható legyen a kisebb felén egy lakás, másrészt, hogy én kapjak egy kis lakást. Ezt végül is egy orvos barátunkkal meg tudtuk oldani és a tranzakció eredményeképpen egy kis garzonlakáshoz jutottam, a húgom meg egy kis, de mégis emberi otthonhoz a leválasztott lakásban.

A második fázis az volt, hogy a kis garzonlakást el kellett cserélni az apósomék házában az ő lakásuk feletti, első emeleti lakásra, és ami bár az ő tulajdonuk volt, de egy idegen család lakott benne. Előbb hirdettünk, meg ügyvéddel próbálkoztunk, de végül is nekem kellett megszerveznem, hogy egy hatos cserével az egész lebonyolítható legyen. Vagyis a csereláncban hat ember költözött, mindegyik egy másik lakásba, s a lánc végén én beköltözhettem az Ozorai utcai felső, kis, egyszoba-konyhás lakásba. Az ügyvéd idegösszeroppanást kapott, s több ízben nézett ki úgy az ügy, hogy minden kútba esik, mert valaki a láncban meggondolta magát, vagy újabb követelésekkel állt elő. Végül azonban sikerült a tranzakció, és azzal az élménnyel zárhattam ezt, hogy az ember képes az anyagiakat jó szervezéssel és megfelelő elképzelésekkel pótolni. Mikor 1958-ban elindultam az említett második mongóliai utamra, az Ozorai utcai lakás már a miénk volt, és Évák nekifogtak, hogy alkalmassá tegyék arra, hogy ott kezdjük el a közös életünket.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

Előbb azonban még le kellett doktorálnom. Az 1956-os forradalom diákkövetelései között szerepelt az egyetemi doktorátus visszaállítása, és ez az egy megmaradt a forradalom leverése után is. A budapesti egyetem rektora Ortutay Gyula lett, aki ragaszkodott hozzá, hogy az első ember, aki a régi-új rendszerben az egyetemi doktorátust megkapja, az az ő tanítványa legyen. Így kerültem én a doktori bizottság elé, amely Ortutayból, Némethből és Ligetiből állt. Erre nem sokat készültem, hiszen pontosan ismertem már tanárimat, s azt hittem, tudom, mit fognak kérdezni. Azonban tévedtem, ugyanis kitűnő tanárim nem a saját tudományukból kérdeztek, hanem azt akarták megmutatni, hogy mindenki milyen okos a másik területén is. Németh tehát mongolisztikát kérdezett. Emlékszem Dzsingisz kán évszámait kérdezte, s én a születési évszámra azt mondtam, hogy ugyan nem tudom, de elmondom, miért bizonytalan és hogy milyen vélemények vannak. Eléggé megnyúztak, de végül *summa cum laude* ez is megvolt.

Mongóliából hazajövet egy újabb keserű tapasztalatot kellett szereznem. Bár a tibeti expedícióból nem lett semmi, a mongóliai kitűnően sikerült, és több tudományos könyvre való anyag gyűlt össze, továbbá több száz mongol és tibeti könyvet hoztunk haza a Magyar Tudományos Akadémiának. Sok expedíció jelentését ismertem és igazán nem kellett szégyenkezünk, úgy láttam, hogy megindíthatnánk az első magyar-mongol expedíció anyagainak kiadását, és felkészülhetnénk a további expedíciókra. Ez óriási nemzetközi presztízst jelenthetett volna a magyar tudománynak, a Magyar Tudományos Akadémiának, s nem utolsó sorban persze nekünk is. Mi Karával és Kőhalmival igen jó emberi viszonyban voltunk, és nem volt közöttünk semmilyen feszültség, vagy rivalizálás, olyan mértékben különböző alkatú emberek voltunk, hogy nem is merült fel közöttünk sem az úton, sem később a legkisebb nézeteltérés sem az anyag feldolgozásával kapcsolatban. Nekem a naplóm segítségével kész volt a könyvem. Erről mind őszintén

beszámoltam Ligetinek. Ligeti persze igen büszke volt ránk, és megtörtént az, amire nem volt példa a Magyar Tudományos Akadémián, hogy az Akadémia felolvasó ülésén hárman beszámoltunk a mongóliai expedíció tudományos eredményeiről úgy, hogy Ligeti mutatott be minket. Így joggal hittem, hogy támogatni fogja további terveinket.

Mint ez hamarosan kiderült, erről szó sem lehetett. Ligeti először azt kísérelte meg megakadályozni, hogy a Mongóliáról szóló könyvemet az én nevem alatt adjam ki. Azt akarta, hogy Kara és Közhalmi is írja rá a nevét. Ezt egyikünk sem támogatta, mert hiszen a könyvet én írtam. Az egész ügy kezdett igen kínossá válni. Valójában azonban Ligeti ekkor ismerte fel, hogy az expedícióból ő kimaradt és így, ha lesz egy nemzetközileg is kiemelkedő magyar expedíció Mongóliába, azt nem ő fogja jegyezni. Elég hamar rájöttem a problémára, s megkíséreltem megértetni vele, hogyha már nem tud, a kora és más okok miatt, velünk jönni, akkor jegyezze az expedíció eredményeit feldolgozó kiadványt. Végül is az anyag feldolgozását az ő irányítása alatt fogjuk elvégezni. Kétségtelen, hogy a tudása mongolisztikából magasan a miénk felett állt, és 1929–31-ben három évet töltött a Kínában élő mongolok között.

Az első útról szóló beszámoló ügyében végül nem tudtam vele kompromisszumot kötni, s a könyv a Gondolat Kiadónál meg is jelent *Nomádok nyomában* címen, s nagy sikere volt. Akkor 35000 példányban jelent meg, ami igen hamar elfogyott, később lefordították lengyelre (1965), japánra (1966), megjelent orosz fordítása (1964), s szöbe került német és angol kiadása, de azokból nem lett semmi.

Sem az a tény, hogy Ligetivel szembeszállva adtam ki az útleírásomat, sem a könyv sikere nem tett jót kettőnk viszonyának. A könyvről magáról meg azt mondta, hogy abban sok mindent az ő előadásaiból vettem át. Ez annyiban volt igaz, hogy az útleírás a műben csak a cselekményességet biztosította, a fő hangsúlyt a mongolok kultúrájának, néprajzának szenteltem és ez teljesen az én

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

gyűjtésem volt. Ligetitől mongol néprajzot sohasem hallgattam, s őt ez, az egy Geszer-mondakörön kívül különösebben nem is érdekelte. Mivel azonban a könyv egyben a széleskörű ismeretterjesztést is szolgálta, belevettem Mongóliáról szóló közismereti dolgokat is, a történelmükről, az írásukról, a *Mongolok Titkos Történetéről* stb. Kétségtelen, hogy ezekről először Ligetitől hallottam egyetemi óráin, s természetesen a könyv bevezetőjében illő módon utaltam is erre, meg az ő szerepére.

Nagyon hamar nyilvánvalóvá vált, hogy Ligeti nem támogatja a nagy magyar expedíciót Mongóliába, s viszonyunk ambivalenciája egyre erőteljesebb lett. Sikertelen maradt azonban minden kísérlete, hogy közöttünk, Kara és Kőhalmi meg énközöttem viszályt támasszon. Igaz, Kőhalmival élesebben fordult szembe. 1958 végén, 1959 elején egyesek érkezettnek látták az időt, hogy Ligetivel leszámoljanak, és megkísérelték őt politikailag támadni. Ehhez Rincsen 1956-os doktorálását is felhasználták, s azt, hogy Rincsennek otthon, Mongóliában politikai nehézségei támadtak, antimarxistának, meg szovjetellenesnek próbálták meg beállítani. Már azt a tényt is, hogy 1956-ban Magyarországon védte meg doktori disszertációját, vádként hozták fel ellene. A Ligeti ellen indult támadásban az Uray–Kőhalmi házaspár szolgáltatta (volna) a „mongol” muníciót. Az aljas és kisszerű támadást Ligeti kivédte, ettől kezdve kisujját sem mozdította Kőhalmiért, aki végül nem is orientalisztikából, hanem néprajzból kandidált.

Kara helyzetét viszont az határozta meg, hogy közben elvette Rincsen lányát. Mikor először Ulánbátorba érkeztünk, Rincsen egy alkalommal engem külön meghívott a lakására. Hosszan elbeszélgetett velem, majd megkérdezte, hogy elvonnék-e egy mongol lányt feleségül. Én ezt tesztnek éreztem, amit abból a célból kérdezett, hogy kipuhatolja, vajon mint európai lenézem-e a mongolokat, s természetesen azt válaszoltam, hogy igenis el tudom képzelni. Egy ideig másról folyt a szó, majd kinyílt az ajtó, és belépett Rincsen

legfiatalabb lánya, Sindza. Kedvesen elbeszélgettünk a világ dolgairól. Igazából ekkor még nem gyanítottam semmit. Majd egy más alkalommal kirándulni mentünk, ahol Sindzát egy nagynénje kísérte. Nagyon hamar feltűnt, hogy a nagynéni állandóan velem akart beszélni. Egy ideig arra gondoltam, hogy ez azért van, hogy Sindza egyedül maradhasson Karával. A helyzetet azonban félreértettem, s ez nagyon hamar kiderült, mert a nagynéni némi körülményes bevezetések után szintén megkérdezte, hogy képes lennék-e egy mongol lányt feleségül venni. Ekkor már óvatosabban válaszoltam, ugyanis azt mondtam, hogy elvben igen, de gyakorlatban ez nehézségekbe ütközik, miután nekem otthon menyasszonyom van és hamarosan esküvőnk lesz. Furcsa dolog volt ez, a nagy mongol sztyeppe szélén, egy köves, ligetes hegy oldalában Mongólia egyik legjelentősebb családja nem is burkolt házassági tárgyalásokba kezdett velem.

Egy-két áttöprengett éjszaka után úgy láttam, hogy jobb, ha teljesen világos helyzetet teremtek, nem használom ki a helyzetet, és egyértelműen megmondtam Rincsennek, hogy rám nem lehet számítani. Mindez nagy barátsággal történt, s Sindza később levelezett velünk, az én leveleim ritkábbak, Karáé sűrűbbek lettek, és így kerültek ők össze. Mivel Karának én annak idején az egészet elmondtam, közöttünk semmilyen tüske ebből kifolyólag nem maradt. Ligeti azonban úgy látta, hogy hármunk együttese szétesett, és talán ez is szempont lehetett, amikor nem támogatta további expedíciós terveinket. Arról pedig hallani sem akart, hogy én egyedül folytassam a terepmunkát. Igaz, hamarosan ennek még a lehetősége is megszűnt.

1958 őszén másodszor is hazajöttem Mongóliából, s hamarosan megvolt az esküvőnk. Csak a legszűkebb családot hívtuk meg, s nekem nagyon nagy szerencsém volt, hogy ekkorra már bensőséges jó kapcsolatom volt Nyíri Tamással. Vele társaságban találkoztam, s hamarosan rájöttem, hogy egy rendkívüli emberrel és pappal hozott össze a sors. Mindazon kételyeimre, amelyek a katolikus vallással

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

kapcsolatban ekkorra felhalmozódtak bennem, Tamás világos, tisztességes és őszinte válaszokat tudott adni, A problémák egy része az Egyház történeti szerepére vonatkozott, s legnagyobb meglepetésemre ezekben teljesen egyetértettünk. A mai napig meghatározó számomra az a tény, hogy Tamás egy olyan rendkívül vékony ösvényen járt, amely egyik oldalról szembekerült a hagyományos, konzervatív egyházi felfogással anélkül, hogy ez a szembefordulás szakadást okozott volna, másfelől kérlelhetetlenül tisztességesnek megmaradva kísérte megértő figyelemmel, de bírálattal is a világ átalakulását. Mindig tárgyyszerűen mérlegelve azt, ami az újban jó, vagy elfogadható, anélkül, hogy az egésze fenntartás nélkül igent mondott volna. Ez szembefordította őt a kritikátlan békepapsággal, de távol tartotta a konzervatívabb paptársaitól is. Mivel magamnak is ez volt a világa, igen hamar közel kerültünk egymáshoz. A hit és a ráció viszonyában is bölcs és megnyugtató válaszokat tudott adni, s azokban az etikai kérdésekben, amelyek ekkor foglalkoztattak, többek között a szexuális etika konzervatív egyházi felfogása témaköreiben is, olyan felvilágosult elveket vallott, hogy azokat teljeséggel el tudtam fogadni.

Nyíri Tamás lelki segítsége tette lehetővé, hogy az esküvőre hívó lélekkel készüljek fel, s bár ez külsőségeiben igen szerény volt, minden csodálatos volt, mentes minden görcstől. Számomra az ilyen ünnepi alkalmak sokszor okoztak lelki feszültséget, akár a karácsonyi ünnepek is, mert valahol a külső formák és a belső tartalom között ellentmondást, az ünnepiség hamisságát éreztem. Vagy azért, mert ha belülről igazán nem tudtam örülni, bármilyen okból is, akkor nehezen viseltem el, hogy azt kifelé mutatni kell, már csak azért is, hogy a többieket ne bántsam meg, vagy azért, mert az emberi örömet a legbelsőbb magánügynek tekintettem és zavart, hogy azt valóban, vagy a látszat szerint másokkal meg kell osztanom. Amikor az ember befelé szeretne figyelni, akkor másokra kell figyelni, s ez diszharmoniót okoz. Ez nem a szeretet hiányából fakadt, legalábbis remélem,

hogy nem, de bizonyosan jellemezte viszonyomat a világgal. Az esküvőnk csak annyiban volt mások számára ünnep, amennyire ezt magunk is természetesnek tartottuk. A Bartók Béla úti Szent Imre-kápolnában zajlott le. Majd vidáman és boldogan utaztunk el Szilvás-váradra, amit Éva szervezett meg.

Ezzel egy új szakasza kezdődött életemnek, úgy gondoltuk, hogy az legalábbis a külső világtól zavartalan lesz. Nem így alakult.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

IV. Család, munka, állásvesztés

Az 1958. szeptember 21-én megtartott esküvőnk csendes és családias volt. Teljesen új környezetbe kerültem, hiszen apósom és anyósom egy más világból jöttek, mint én. Mégsem volt egy pillanatig sem nehézségünk avval, hogy egy családnak érezzük magunkat. Ők nagyon hamar megszerettek, és én nem csak megszerettem, hanem tiszteltem is őket. Anyósommal olyan bensőséges kapcsolatot alakítottunk ki, amely külsőleg szinte elképzelhetetlen volt, hiszen egy alig iskolázott asszonnyal úgy el lehetett beszélgetni a világ dolgairól, hogy sohasem éreztem idegenséget. Olyan mélységesen intelligens volt, és úgy törekedett arra, hogy megértse, megvalloam nem könnyű, világomat, hogy ma is csak fejet tudok hajtani intelligenciája és embersége előtt. De apóssommal is jól kijöttünk, s ha néha félíg tréfásan, félíg komolyan emlegette is, hogy én nem dolgozom, csak a könyvek között ülök, azért pontosan tudta, hogy kemény munkával kísérlem meg kiépíteni életünk alapjait. Nekem igazából 1944-ben eltűnt mellőlem a család, és most mintha visszanyertem volna. Jó volt, hogy kissé átalakított emeleti lakásunkban magunkra zárhattuk az ajtót Évával, de a földszinten ott voltak ők is, és mindig lehetett rájuk számítani. Olyan emberek voltak, akik akkor voltak ott, ha szükség volt rájuk, és sohasem voltak egy perccel sem tovább, mint ahogy mindannyiunknak kellett. Az emberi érintkezés intelligenciáját nem iskolában tanítják. Nekem nagy élmény volt egy munkáscsalád napi életét, gondolkodásmódját ennyire testközelből megélni.

Ugyanakkor minden feltétele megvolt annak, hogy teljes időmet a tudománynak szenteljem. Éva utolsó éves orvostanhallgató volt, sokat tanult szigorlataira, én meg írtam a könyvemet, cikkeimet. S hamarosan nekikezdtam a kandidátusi disszertációmnak. Még 1958-ban, Ligeti javaslatára megválasztottak az UNESCO Bizottság egyik titkárának, mert volt egy Kelet–Nyugat főprogram, aminek Ligeti volt

a magyar elnöke, és kellett egy titkár. Ezzel volt társadalmi munkám, ami úgy tűnt, elegendő lesz arra, hogy különben békén hagyjanak.

Anyagi szempontból nagyon szerényen éltünk, hiszen a segéd munkatársi fizetéséből kellett megélnünk, de ez semmilyen gondot nem jelentett. Ha mégis szükség volt valami pénzre, olyan munkát vállaltam, amely közel állt hozzám. Így született meg a *Nyolcszirmú Lótusz* (1958) című magyarra fordított tibeti mese és legendagyűjtemény, a kiváló Karig Sára által szerkesztett *Népek meséi* sorozatban. Kudarcok is voltak. A Magyar Vöröskeresztnek volt egy *Családi Lapja*, s az „színesként” kért tőlem valami tibetit. Többször is visszautasítottam őket időhiányra hivatkozva, de végül is pénz kellett, és megírtam röviden és színesen azt, hogy hogyan választják a Dalai lámát. El is felejtettem már, amikor egy alkalommal igen nagy pénzszükébe kerültünk, és eszembe jutott a hónapokkal korábban beküldött cikk, amelyért a főszerkesztő autót küldött az Ozorai utcába. Hosszas érdeklődésemre végül választ kaptam. A cikk nem ütötte meg a *Családi Lap* színvonalát, így nem közölték.

1959 megfeszített munkával telt, miközben megszületett Ákos. Éva utolsó gyakorlatát a szülészetén tette le, és a végén gyakorlati bemutatóként megszülte fiunkat. Irtó ronda volt, és én némileg el voltam keseredve, mit is fogunk kezdeni egy ilyen kiabáló békával. Igazából persze nagyon büszke voltam, és alig vártam, hogy hazajöjjenek és fontos feladatomnak tartottam, hogy a fürdetésekből a kezdetektől kivegyem a részemet. Éva nem sokáig maradhatott otthon, s hamarosan valami örület kezdődött, minden második nap huszon-négy órás szolgálatban volt egy pesterzsébeti kórházban. De mindez nem okozott különösebb problémát. Anyósom mindent megoldott, s csak a havi nagymosásokhoz kellett valakit felvenni.

Anyósomat, aki már nem járt takarítani, bejelentettem az SZTK-nál mint családtag háztartási alkalmazottat, hogy SZTK- és nyugdíjjogosultságát ne veszítse el. Történt egy szép napon, hogy kijöttek az SZTK-ból ellenőrizni, mert az így bejelentett családtagok

egy részénél valóban fiktív volt a bejelentés. A havonta egyszer ott dolgozó mosónő éppen a kertben mosott. A látogató, miután tisztázta a személyek kilétét, nem igazán jószándékú kérdéseivel beugratta a mosónőt, hogy ugye ő rendszeresen segít a mi háztartásunkban, hiszen mi olyan rendes emberek vagyunk. „Persze, persze” – hagyta rá a mosónő a közegre. Ennek alapján az SZTK feljelentett csalásért és bíróság elé idéztek fiktív SZTK-bejelentésért. Elég alaposan felkészültem, elolvastam a rendeleteket, meg szerencsére az anyósomnak még megvolt a munkakönyve és abban az utolsó bejegyzése, amely szerint takarítónői munkát végzett, így az elsőfokú pert megnyertem. Nem is gondoltam, hogy az SZTK másodfokra viszi az ügyet. De ez lett.

A másodfokú tárgyalás a Markó utcában volt, s miközben a folyosón, a padon ülök, mellém ül egy úr, és kérdezi, mi járatban vagyok, mondom másodfok, idézés, SZTK. Mire bemutatkozik és közli, ő is erre a tárgyalásra jött és hogy ő az SZTK főügyésze. Kérdeztem, mi várható, mondja, hogy el fogom veszíteni. Ő még sohasem vesztett el egy pert sem, s ha nem lenne biztos a dolgában, akkor nem ő jött volna. Mondom neki, hogy nem tesz semmit, most lesz az első olyan ügye, amelyet elveszít. Kérdi, hol az ügyvédem. Mondom, nekem nem ügyvédem, hanem igazam van. Ennyi pimaszság kihozta a sodrából, felállt és otthagyt. Csak a tárgyaláson találkoztunk. A tárgyalás igen előkelő volt, nemigen tudtam mikor kell felállni, meg hova kell leülni, de a pert megnyertem. Valószínűleg azon felül, hogy igazunk volt, hiszen az anyósom ténylegesen vezette a háztartásunkat, és Éva huszonnégy órázott, az anyósom még munkás is volt. Az aznapi Esti Hírlapban kis riport jelent meg erről, hogy bizony van eset, amikor az állampolgárnak adnak igazat az állammal szemben a bíróságon.

1960 nyarán még minden felhőtlennek tűnt. Augusztusban Moszkvában rendezték meg a Nemzetközi Orientalista Kongresszust és a magyar delegáció vezetője Ligeti lett. Számos tanítványát kivitte,

köztük engem is, aki a delegáció titkáraként szerveztem az utat. Ligeti ragaszkodott hozzá, hogy vonaton utazzon, és hogy én is vele tartsak. Nem volt egy kellemes út. Moszkvában a már majdnem kész kandidátusi disszertációból vett témáról tartottam előadást. Sok érdekes kapcsolatot kötöttem, nem csak szovjet tudósokkal, többek között G. D. Sanžeevvel, hanem pl. Joe Fletcherrel, aki később a Harvard professzora lett, s nagyon fiatalon meghalt rákban. Moszkva virágkorát élte. A kongresszusi fogadást a Kremlben tartották, a Szent György teremben, s a főteremben Mikojan mondta a pohárköszöntőt.

1961-ben megszületett a lányom, Ágnes és elkészült a kandidátusi disszertációm. Az élet mindennapjai nem voltak könnyűek, de igazából csak sok-sok öröme emlékszem. Miden nap volt valami öröm a gyerekek körül, s én éppoly intenzíven foglalkoztam velük, mint a tudományos munkámmal. Esténként meséltem, bár ezek a mesék csak a következő években váltak kreatív mesékké. Ezek voltak a később a családban híressé vált „buta bácsi mesék”. A történetben általában három kis buta bácsi ment világgá, valahol egy feladat várta őket. A feladatot először az első kísérelte meg megoldani, de ez nem sikerült, valami nagy képtelenséget mondott, vagy csinált, ezt követte a második, mígnem a legkisebb buta bácsi rájött a megoldásra. A gyerekek az első rossz és képtelen megoldásokon jókat nevettek, de azután igyekeztek gyorsan kitalálni a helyes választ, mielőtt a legkisebb buta bácsi megoldja. Ilyen volt például, hogy Afrikában a nagy hőségben mentek fel a Kilimandzsáróra, s a tetején talált valamit az első mosópornak, a második ezüstnek hitte és csak a harmadik jött volna rá, hogy az hó, de ők hamarabb kitalálták.

A Belső-Ázsiai Tanszéken mindig adódtak kisebb koccanások, például mikor Ligeti átvette Németh Gyula Tanszékét, és elkezdett turkológiát tanítani, akkor én is el akartam járni ezekre az óráira, de kitiltott róluk. Úgy vélte, hogy én azt, amit ő ott mond, megtanulom, majd annyira magamévá teszem, hogy egy idő után már nem is emlékszem, hogy tőle származik, és a saját ötletemként megírom.

Hiába próbáltam megértetni vele, hogy ez több okból is sértő és képtelenség, nem engedett. Ugyanakkor rám bízta a tibeti órák tartását, és mikor elkészítette a *Mongolok Titkos Történetének* magyar fordítását, ideadta, hogy olvassam el, és mondjam meg, ha találok benne valami problematikusat. Sajnos elég óvatlanul találtam, s mikor szóltam valami – valódi, vagy vélt – hiba miatt, sértődötten visszavette a kéziratot.

Ugyanakkor látnia kellett, hogy milyen intenzíven dolgozom és produkálok. 1958 és 1961 között három könyvet és vagy kilenc cikket írtam, a kisebb írásokról mint recenziók, úti beszámolók, újságcikkek nem is beszélve. S 1961 őszére kész voltam a kandidátusi disszertációmmal, amely a monguor nyelv tibeti jövevényszavairól szólt, de lényegében a tibeti nyelvtörténet alapjait fektette le. Ez később angol nyelven, könyv formában megjelent Hollandiában, valamint Budapesten (*Tibeto-Mongolica*, 1966) és világszerte nagy tudományos visszhangot keltett. Sok helyen a mai napig erről a könyvről ismernek.

A disszertáció mellé megírtam egy kis második disszertációt is. Ugyanis a francia Akadémián a nagydoktori disszertáció mellé kell készíteni egy kiegészítő disszertációt, és én magamnak azt tűztem ki célul, hogy ezt a színvonalat és követelményt kell teljesíteni. Így készítettem el a dariganga nyelvjárásról írt kismonográfiámat, amit az *Acta Orientalia* angolul három részben közölt, s ami azután összekötve együtt is megjelent (*The Dariganga dialect*, 1961).

Mindezen közben odaköltözött hozzánk nagyanyám. Egészségi állapota eléggé romlani kezdett, és az tűnt a leghelyesebbnek, ha odavesszük. Ez persze azzal járt, hogy a lakást meg kellett nagyobbítani. Részben az ő, részben Géza nagybátyám, részben meg apósoméék anyagi segítségével egy szobát építettünk a lakásunkhoz, arra a szobára, amit a földszinten a sógoroméék már megépítettek. Az építkezés, költözés nem ment minden súrlódás nélkül. Nagyanyám nehezebben illeszkedett be a neki teljesen idegen környezetbe, mint

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

én, de a két idősebb asszony, a nagyanyám és az anyósom, ha két gyökeresen eltérő világ volt is, egyrészt nagyon intelligens volt, másrészt egyesítette őket az, hogy szerettek minket, meg a megjelenő unokákat, illetve dédunokákat. Számomra persze nagyon fontos volt, hogy a családban nyugalom legyen, és aggódva figyeltem, hogy a nagyanyám hogyan vitte át az anyósok lélektani szerepét nem Évára, hanem az anyósomra. Ugyanis persze nagyanyám számára én maradtam a világ közepe, és számomra mindennek tökéletesnek kellett lennie, éspedig úgy, ahogy ő azt annak elképzelte. Ha az anyósom valamit nem úgy csinált, akkor nagyanyám azt valamilyen, kissé körmönfont módon megjegyezte, vagy éreztette. Nem voltak ezek nagy ügyek, de anyósom igaz emberségét egy-egy ilyen helyzetben még jobban megtanultam becsülni. Akkor, 1961 őszén azt hittem, hogy igen nagy teljesítmény áll mögöttem, s reméltem, mindezek egyértelműen kijelölik a jövőmet. Nem így lett.

1961. augusztus elején idézést kaptam az Államvédelmi Hatóságtól a Gyorskocsi utcába. Az egész olyan váratlanul ért, hogy csak decemberben jutottam el addig, hogy írásban is rögzítsem, hogy mi történik velem. S decemberben már nem is tudtam rekonstruálni, hogy 1961. augusztus hanyadikára idéztek be. Amikor a papírt megkaptam, fogalmam sem volt, hogy miért is kell bemennem, a legrosszabb, amire gondoltam, az volt, hogy valami tanúkihallgatás lesz. A bejáratnál megnézték az idézésemet, majd elvették a személyimet és bekísértek egy kihallgatótiszthez, aki Fehér Gyula rendőrszázadosként mutatkozott be. Már az, hogy elvették a személyimet, rossz sejtelmekkel töltött el. A tiszt rövid úton közölte velem, hogy államellenes összeesküvésben való részvétel miatt hallgatnak ki. Egy pillanatra elsötétült előttem a világ. Nem voltak illúzióim. Ugyanakkor mégis arra gondoltam, hogy talán valami tévedés van a dologban, amit csak tisztázni kell (hányan hitték ezt), meg a pillanat egy tört része alatt össze is szedtem magam, mert úgy

gondoltam, hogy valahogyan azért tőlem is függ az, hogy én innen élve még egyszer kikerüljek (ami persze szintén tévedés volt).

A kihallgatás elején számomra teljesen ismeretlen neveket kérdeztek, főleg egy bizonyos Palos Györgyét, akinek még a nevét sem hallottam soha. Ez lélektani előnyhöz juttatott, bár természetesen a kihallgató, mint erről biztosított, egyfelől mindent tudott, másfelől egy percig sem hitte el, hogy én nem ismerek egy Palos György nevű ellenforradalmár összeesküvőt. Hamarosan azután kezdett kibontakozni a vád. Van egy nagy összeesküvés, amelyet elsősorban egyházi körök szerveztek, és ennek részei voltak illegális körök, és én ezekben vettem részt. Ekkor már kezdtem érteni, hogy itt az 1949–50-es évekbeli kis közösségekre gondolhattak. Én kitarítottam amellett, hogy semmilyen politikai jellegű illegális tevékenységben nem vettem részt, s azok az önképzőkörök kulturális-vallási jellegűek voltak. De azokkal is megszűnt a kapcsolatom 1950 körül, amikor az egyetemre kerültem.

A kihallgatás változó intenzitással folyt, időnként bejött egy másik tiszt, aki később Gyarmati néven szerepelt, hogy ellenőrizze, hogyan halad. Természetesen nevekre nem emlékeztem, pedig mindenáron névsorokat szeretett volna tudni. A többórás kihallgatás során felbukkant 1956 is. Néhány apróságot hoztak fel, pl. azt, hogy „azonnal jelentkeztem a Cserkész-szövetségben”. Ebből legalább megtudtam, hogy szegény Rosdy Pali is le van tartóztatva, hiszen csak ketten voltunk ott, s ezek szerint ő vagy felírta a nevünket a listára, vagy bevallotta a vallatásnál. Két dologra koncentráltam. Arra, hogy nekem fogalmam sem volt, hogy az önképzőkörök mögött mi folyik, s másfelől, hogy én az önképzőkörökkel megszakítottam a kapcsolatot már 1950-ben. De ekkor előszedtek egy jelentést, amelyből kiderült, hogy egy születésnapi uzsonnán, 1959-ben találkoztam az összeesküvés néhány vezetőjével. Ez egy csúnya dolog volt.

Történt korábban, hogy Évát felhívta egy régi barátnője, hogy menjünk el a születésnapjára. Éva megkérdezte, hogy ráérünk-e, meg

hogy el akarok-e menni. Én már csak rutinból is azt mondtam akkor, hogy ha nem lesz más ott, akkor szívesen megyek. Mikor megérkeztünk, kiderült, hogy néhány olyan ember is jelen volt, akivel 1950-ben együtt dolgoztunk az önképzőkörökben. Nem volt korrekt, hogy nem mondták meg előre, hogy mások is ott lesznek, de nem is éreztük jól magunkat a társaságban, úgyhogy nagyon hamar eljöttünk. Semmilyen fontosabb dologról nem beszéltünk ezen a születésnapon, ezért azonnal kértem a kihallgatómat, hogy szembesítsenek azzal, aki azt állítja, hogy ott akárcsak politikai témákról is beszéltünk volna. A kezének egy fáradt mozdulatából arra következtettem, hogy egy ilyen szembesítéstől nem vár semmit. De ekkor újabb adatot szedett elő: egy illegális találkozón, 1959-ben Gáldi László lakásán előadást tartottam Mongóliáról.

Gáldi László, aki a romanisztika professzora és jól ismert tudós volt, a Kruzsok köréhez tartozott. Nevét a szélesebb értelmiség körében mégis legtovább a Hadrovics Lászlóval közösen jegyzett orosz–magyar szótárak tartották fenn. Fiával egy gimnáziumba jártunk, később ő orvosi egyetemet végzett. Mongóliai utamról több helyen is tartottam TIT előadást, s ez valahogy a tudomására jutott, s felhívott és megkért, nem jönnék-e el hozzájuk s mesélnék mongóliai utamról. A lakáson valóban kicsit sokan voltak, vagy 15-20 ember, és kissé formális volt az előadás, de ennek nem tulajdonítottam nagyobb jelentőséget. Nem így a kihallgatóm, aki ebben is bizonyítékát látta annak, hogy nem hagytam fel ellenforradalmi tevékenységgemmel. Próbáltam neki megmagyarázni, hogy nekem csak egyféle mondanivalóm volt Mongóliáról, és ezt bárhol előadtam. Végül hosszabb okfejtésbe kezdett az objektív felelősségről, vagyis arról, hogy ha én nem is tudtam, hogy miben veszek részt, azért objektíve bűnös vagyok. Ez akkor annál, amit az első pillanatban mondott, viszonylag biztatóbban hangzott. Elismertem, hogy létezik gondatlanság, s e szerint én gondatlanul jártam el, de ennél többre nem voltam hajlandó.

Kihallgatóm, ekkor már vagy délután négyre járt az idő, jegyzőkönyvet vett fel. Igyekeztem gondosan elolvasni, belejavítottam, majd három példányban aláírtam (ez a jegyzőkönyv csak 2011-ben került elő). Kihallgatóm a viszonyokhoz képest nem tűnt rosszindulatúnak. Ez a jegyzőkönyv megfogalmazásából is kiderült, s miután aláírtam, meg is enyhült, úgy látszik, arra számított, hogy ezt megtagadom. Ekkor elmondtam, hogy már beadtam a kandidátusi disszertációm, mit gondol, ez az ügy hogyan fog kihatni a sorsára. Azt válaszolta, hogy ők igazából csak figyelmeztetni akartak, hogy mibe keveredtem, hogy nem voltam eléggé körültekintő. Mindez a disszertáció ügyére semmilyen kihatással nem lesz, tudományos pályámat nem érinti. S azzal búcsúzott el, hogy ha az Akadémián bármi problémám lenne, csak jelentkezzem nála bátran. Lekísért a kapuig, s visszaadta a személyimemet. Mikor kiléptem a sötétedő Gyorskocsi utcára, azt hittem, túl vagyok az ügyön, és valahogy úgy éreztem magamat, mint mikor egy autó éppen hogy elsuhan az ember mellett, pedig el is üthette volna. Nem tudtam, hogy milyen vékony jégen álltam, s azt sem, hogy mi várt rám.

December 12-én ajánlott levél érkezett, melyben fegyelmi tárgyalásra idéztek be 15-én 12 órára az Akadémiára. Másnap reggel telefonon elértem Gyarmatit, aki azt mondta, hogy az anyagot valóban átküldték az Akadémiára, amely saját belátása szerint intézkedhet. (Hogy ez milyen hazugság volt, azt persze akkor nem tudhattam.) A cél az, hogy annak érdekében, hogy folytathassam a tudományos munkámat, végleg lezárják az ügyet. Ha két héten belül nem kapom meg az erről szóló végzést, akkor jelentkezzek. December 15-én volt a fegyelmi tárgyalás első napja, amelyen Bognár akadémikus, Baksay a Személyzeti Osztályról és Szöllőssy, az Akadémia jogtanácsosa vettek részt. Felolvastam egy előre elkészített szöveget, de a hangulat igen ellenséges volt. A vád szerint illetékes helyről hitelt érdemlő értesítést kaptak az államellenes tevékenységről. Szinte semmi konkrétum nem hangzott el, az anyag láthatóan az énáltalam is aláírt kihallgatási

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

jegyzőkönyv volt, amelyből kiemelték, hogy a születésnap i uzsonnán való részvétel, meg a Gáldiékna! tartott előadásom is bizonyítja, hogy nem szakítottam az ellenforradalmárokkal.

Vas Zoltán Péter, az Akadémia Külügyi Osztályának akkori vezetője, jó ismerősöm, megkísérelt segíteni, utánanézni, hogy mi is van a háttérben. Annyi kiderült, hogy Szöllőssy viszonylag jóindulatú. Január 4-én azt mondta Vasnak, hogy két ellentmondó álláspont van velem kapcsolatban, s ha az egyik érvényesül, akkor felmentenek, ha a másik, akkor igen súlyos lesz a határozat. Közben Gyarmatitól hiába kértem, hogy küldje már el az ügyem lezárásáról szóló határozatot, csak kifogásokkal húzta az időt. Ligeti kivételesen megtörte hallgatását, és igen pesszimistán nyilatkozott az ügyről. Közben az Akadémián láthatólag történtek a dolgok, de velem semmit nem közöltek. Újabb és újabb időpontokat jelöltek meg, amikor lezárják az ügyet. Bekapcsolódott Gujdi Barna is, a Személyzeti Osztály vezetője. Ortutay előttem hívta fel Bognárt és kijelentette, hogy politikailag is felelősséget vállal értem. Valójában azonban a háttérben egészen más megbeszélések folytak, melyekről ekkor nem tudtam.

A bizonytalanságot egyre nehezebben viseltem. Most már bizonyos volt, hogy az állásom nem tartható, hiszen újra és újra annak a mérlegelését hallottam, hogy hová tudok majd elmenni az ügy lezárása után. Január 25-én Gujdi biztatóan közölte velem, hogy egy-két évvel ezelőtt nem úsztam volna meg így az ügyet, s még a héten megkapom a határozmányt. Fogalmam sem volt, mi vár rám. Január 29-én Ligeti meghívott vacsorázni és opitimistának tűnt. Másnap, kedden, január 30-án közölték vele a döntést. Én február 2-ára kaptam meg az idézést.

Ezen a tárgyaláson kicsiben az zajlott le, mint amikor valakivel közlik a halálos ítéletet, azután mikor túl van rajta, megmondják, hogy kegyelemből életfogytiglanra ítélték. Felolvasták a fegyelmi határozatot, amely azonnali elbocsátás volt. A határozat, egyébként Sötér István aláírásával, közölte, hogy 1962. január 31-i

hatállyal a Munka Törvénykönyve 113. § 2. bekezdésének d. pontja alapján a munkaviszonyomat megszüntetik, az MTA Elnökének 108.005/1962 sz. határozata alapján. Mikor még nem is tudtam teljesen felocsúdni, a kezembe adtak egy második határozatot. E szerint a Magyar Tudományos Akadémia állásán az Országos Széchényi Könyvtárba helyeznek, 1962. február 1-i hatállyal. Hozzáadták, hogy fizetésem, büntetésből, a legalacsonyabb lesz, de mégis megmaradok kutatói állásban, ha nem is az egyetemen. Egy év múlva már lehet esetleg kutatónapom, s két év múlva újra foglalkoznak a kandidátusimmal. Mikor szóhoz jutottam, megkíséreltem kétségbe vonni mindennek az alapját és jogosságát. Hiszen semmit nem bizonyítottak, senkivel nem szembesítettek, az egyetlen állítás az volt, hogy illetékes közlés történt. Végül Gujdi annyit mondott, hogy ha úgy érzem, ez helyes, forduljak a Belügyminisztériumhoz. Ez akkor meglepett, de később megértettem, hogy ez a kijelentés miért hangzott el.

A világ megváltozott körülöttem. Nagyon kevesen voltak, akik egy-egy emberi gesztussal együttérzésüket fejezték ki, a többség kioktatott, megmagyarázta, hogy ez így volt rendjén, ez járt nekem stb. Lassan összecsomagoltam a holmimat az egyetemen. Ligeti annyiban rendes volt, hogy úgy rendelkezett, hogy az íróasztalomat addig tartom meg, amíg akarom, s erre külön is figyelmeztette a többieket. Valahogy úgy éreztem, hogy egy pályától is el kell búcsúznom.

Azután jelentkeztem Hámosi Bélánál, az OSzK párttitkáránál, aki elég rendesen fogadott. Három hétig teljesen letargiába estem. A Széchényi Könyvtárban a Gyarapodási Jegyzék szakozói csoportjához kerültem, ami annyit jelentett, hogy az Állami Könyvellátó Vállalat (ÁKV) egyik raktárában a Magyarországra beérkező idegen nyelvű könyveket kellett szakozni napi nyolc órában. Azt csak egy idő után tudtam meg, hogy norma is van. Ugyanis új munkatársaim, köztük Szerb Judit, akiről az hírlett, hogy Szerb Antal lánya, figyelmeztettek,

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

hogy túl gyorsan dolgozom, ebből még baj lesz. Kiderült, hogy két hét után már a norma másfélszeresét teljesítettem, s nem is nagy hibaszázalékkal. Persze gyorsan csökkentettem a tempót. Február végén azonban már magamhoz tértem, s elhatároztam, kiderítem, mi is történt, és megkísérlek kimászni ebből a helyzetből.

Mindenfelé megkezdtem a kapcsolatok keresését. S hamarosan megtudtam, hogy a BM kívánsága volt az elbocsátásom. Az egész ügy hátterét azonban csak később ismertem meg. 1961-ben a politikai vezetésen belül élesedett a küzdelem. Egy csoport el akarta távolítani Kádárt. Kádárék ennek a régi ÁVH-s társaságnak azt vetették a szemére, hogy az igazi ellenség helyett a kommunistákat üldözik. Hát ők elhatározták, hogy produkálják az igazi ellenséget. Hollós Ervin és társai visszamenőleg felgöngyöltek minden olyan szálát, amelyben nem kommunisták szerepeltek, és valahogy belekeverhetők voltak valamilyen ügybe. Így többek között sorra került az egyházi önképzőkörök ügye is, s egy nagy monstre pert készítettek elő. Ennek előszele volt az, amiben nekem is szántak egy szerepet.

Nagy valószínűséggel ez csak az első lépcső volt. Ha a tervek szerint haladtak volna, akkor a második felvonás már nem ilyen enyhe következményekkel jár. Csakhogy két dolog is történt. Egyfelől az Akadémia az én ügyemben bizonyos ideig ellenállt. Mint utólag megtudtam, az Akadémia, személy szerint Erdei Ferenc, a főtitkár háromszor adta vissza a belügynek a labdát, hogy az átküldött anyag alapján nem látja indokoltnak a fegyelmi lefolytatását, s ha formálisan kiegészítést kértek is, mégis hátráltatták az ügyet. Harmadszorra azonban olyan határozott utasítást kaptak, amely ellen nem volt apelláta. Megindították a gépezetet. De még mindig megkísérelték, hogy elaltassák az ügyet. Míg a BM engem hitegetett, hogy ők nem kívántak semmit, s részükről minden rendben van, addig az Akadémiától a fejemet követelték. Ekkor már tudtam, hogy a döntés ügyemben Hollós Ervin és Erdei Ferenc találkozásán született. Hollós

egyszerűen utasította Erdei Ferencet, hogy hozzák már meg az elbocsátást kimondó fegyelmi határozatot. Ezt én már február 27-én tudtam, úgyhogy aznap délután felhívtam Gyarmatit, és elmondtam neki, hogy mit gondolok róluk, hiszen elbocsátásom Hollós utasítására történt. Gyarmati igen ijedtnek látszott, s közölte velem, Hollós ilyen utasítást nem adott. Ezzel persze elárulta magát.

Megkezdtem a harcot az ügy felülvizsgálatáért. Bár időnként úgy éreztem, jobb, ha belenyugszom, és más életet kezdek, de azután végiggondoltam, hogy arról van szó, hogy vagy kiszorítanak a tudományból és könyvtári tisztviselő leszek az életem végéig, vagy pedig újra lehetőségem lesz intenzíven tudománnyal foglalkozni, s többek között megvédeni a disszertációm.

Három ember segített. Az egyik a MOHOSZ, a Magyar Horgász Szövetség főtítkárának felesége, Berényiné volt. Berényiné Apám ismeretségi köréhez tartozott, talán betege is volt, mindenesetre egy szép napon felhívott, majd egy négyszemközti találkozáson elmondott bizonyos dolgokat. Kiderült, hogy az MTA Személyzeti Osztályáról tudott háttér-információkat, ahol maga is dolgozott. Elmondta, hogy a BM rögtön követelte az azonnali elbocsátásomat. Erről ugyan írás van, de természetesen én erről nem tudhatok. A másik ember, aki segített, az Hirschler Imre volt, a Pártkórház akkori főorvosa, akinél egyébként gyermekeim születtek, s aki Apámnak jóbarátja volt. Hirschler utánanézett az ügynek, és április 26-án már tudta, hogy az ügyben a kulcsembert Hollós Ervin. Hollós Ervint hamarosan Kádárék eltávolították a Belügyminisztériumból, de megmaradtak a jó kapcsolatai korábbi belügyi munkatársaival. S mikor Hirschler megkereste őt, hajlandónak mutatkozott legalább arra, hogy egy bizonyos idő múlva kezdeményezze a visszakerülésemet. Ez persze ismét megtévesztés volt. Ugyanis egy rendelet szerint egy év múlva minden fegyelmi ügyet felül kellett vizsgálni, s döntenie kellett arról, hogy folytatják-e a büntetést, vagy megszüntetik. Hollós csak annyit ígért meg Hirschlernek, hogy ezt a felülvizsgálatot majd annak

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

idején lefolytatják. A harmadik ember, aki segített, Vas Zoltán Péter volt, az Akadémia Külügyi Osztályának vezetője. Ő is megkísérelt emberekkel beszélni.

Gujdi Barna, a Személyzeti Osztály vezetője, aki viszonylag jóindulatú volt az ügyben (állítólag ő adta vissza az első alkalommal a BM-nek az egészset) azt állította, hogy Ligeti teljesen passzív volt, ha akkor kiáll mellettem, akkor megoldható lett volna, hogy felmentsenek. Sajnos attól félek, hogy ennek csak az a fele volt igaz, hogy t.i. Ligeti gyáva volt és nem állt ki mellettem, de ha kiállt volna, az sem jelentett volna semmit. Gujdi nem szerette Ligetit.

Október vége felé egy csúnya játékba kezdtek. A BM azt állította, hogy hajlandóak az ügyet felülvizsgálni, ha ezt az Akadémia kéri. Az Akadémia viszont azt, hogy ők ezt csak akkor kéri, ha a BM erre utasítja őket. Hollós ekkor már nem volt a BM-ben, egy Geréb nevű belügyes intézte az ügyemet. Novemberben beadtam egy kérvényt, de az Akadémia személyzetise azt mondta, hogy ők tehetetlenek: ha a BM nem változtatja meg az álláspontját, nem történik semmi. Elég nagy nyomás után végre hajlandóak voltak a kérvényemet a felülvizsgálatról november végén továbbítani, s a december azzal ment el, hogy senki nem tudott az irat sorsáról semmit. Pontosan kivárták az egy évet.

1963. február 4-i dátummal megkaptam Rusznyák Istvánnak, az MTA elnökének aláírásával az értesítést. Ebben ez állt:

...értesítem, hogy a Munka Törvénykönyve 114 §-a értelmében fegyelmi büntetése további végrehajtásától eltekintek. Egyben közlöm, hogy a fegyelmi büntetésre vonatkozó felfegyezés törlését elrendeltem....

Mint ezt később megtudtam, hiába kértem a rehabilitálásomat, azaz az eredeti határozat megsemmisítését, mert Rusznyák István megmakacsolta magát. Azt mondta, hogy ő sem tartotta akkor indokoltnak a fegyelmit, de ráparancsoltak. Most nem hajlandó olyan írást adni, amely szerint tulajdonképpen ő követte el a hibát. Eléged-

jek meg azzal, hogy a lehető legrövidebb idő, vagyis egy év múlva, törölték a fegyelmit. Ami persze nem volt igazi törlés, s kísért még hosszú ideig.

Az, hogy a fegyelmit egy év múlva törölték, igen intenzív munkámba került. Hiszen egyfelől a munkahelyemen kellett minden fontos tényezővel elfogadtatni magamat, másfelől az Akadémián is el kellett érnem, hogy ne csináljanak presztízskérdést az ügyemből. 2011-ig, több részletben, jelentős anyagot kaptam ennek az ügynek a háttéréről az Állambiztonsági Történeti Levéltártól. Itt csak egy dolgot említek meg. Kiderült, hogy számra pontos tervek voltak, hány embert fognak eljárás alá vonni, ebből mennyit kell lecsukni, és mennyit kell állásából kirúgni és ellehetetleníteni. Én valahogy a második kategóriába kerültem. A tervet teljesítették.

1962 októberében ünnepelte az Akadémia Ligeti hatvanadik születésnapját. Erre az ünnepségre minden tanítványát meghívták, csak engem nem, ami már csak azért is rosszul esett, mert a Ligeti-émlékkönyv nem jött volna létre, ha nem teszem meg az ehhez szükséges lépéseket. Ligeti különben is azon az állásponton volt, hogy bármi is történt, én voltam a hibás („Nem elég tisztességesnek lenni, annak is kell látszani.” – idézte Molnár Ferencet, ezt az álbölcsességet azóta utálok). Ligeti magatartását nehezen viseltem, úgyhogy amikor végre megkaptam a fegyelmit törölő határozatot, nem volt nagy kedvem visszamenni hozzá a Tanszékre. Hámosi Béla jó érzékkel választotta ki az időpontot, amikor felajánlotta, hogy amennyiben a Széchényi Könyvtárban maradok, akkor rám bízják a Központi Katalógus Osztályának vezetését. Természetesen kapok egy kutatónapot is. Mindez persze nem ment egyszerűen és nem várt újabb következményei lettek.

Az OSZK Központi Katalógus Osztályának két csoportja volt, s az egyik, a Gyarapodási Jegyzék Csoport készítette a *Gyarapodási Jegyzék* című kiadványt, s ide voltam beosztva én is. Ennek a csoportnak a vezetője egy Bessenyeiné nevű hölgy volt, akivel

sikerült egészen jó emberi kapcsolatot kialakítanom. Tudtam ugyanis, hogy nem kis befolyása van a pártszervezetben, meg belügyi kapcsolatai is vannak, s a fegyelmem törlésénél legalábbis a jóindulatú semlegességére szükségem is volt. Gyermekeit Éva gyógyította, s karácsonykor valami nagy mackót is kaptunk ajándékba tőlük.

Még nem alakult ki véglegesen a sorsom a Széchenyiiben, csak formálódott a döntés az ottani kinevezésem ügyében, amikor beidézték a Belügyminisztériumba, ezúttal a Roosevelti térre. A belépéskor nem vették el a személyimmet, ami jó jelnek mutatkozott, de igazából fogalmam sem volt, milyen újabb inzultus vár rám. Két ember volt egy szobában és közölték velem, hogy bejelentés érkezett ellenem, hogy becsmérő megjegyzéseket tettem Papp Jánosra, az akkori belügyminiszterre. Hirtelen nem is tudtam, hogy miről van szó. Csak hosszabb beszélgetés után derült ki, hogy Bessenyeiné jelentett fel (nevét természetesen nem közölték). Egy alkalommal ugyanis elmondtam neki, hogy találkoztam ifjabb koromban Papp Jánossal, aki veszprémi volt, s átjárt nagybátyámhoz, mert a házvezetőnőjének volt két csinos lánya. Ma sem tudom, hogy ebből hogyan lehetett államellenes magatartást, izgatást és a miniszter személyének megsértése vádat koholni. Szerencsémre a tiszték utálták az egészet, és a végén figyelmeztettek, hogy máskor jobban nézzem meg, hogy kinek mit mondok. Ezt úgy értelmeztem, hogy megvetésük inkább a feljelentőre, mint rám vonatkozik, s napirendre tértünk az ügy felett. Mindenesetre azt megígértem, hogy máskor körültekintőbb leszek a beszélgető partnereim kiválasztásánál.

Mikor néhány nap múlva bementem a Széchenyi Könyvtárba, közölték velem, hogy Bessenyeiné eltávozott az intézményből, úgy tudom, az OTP könyvtárának vezetője lett. Az ügy háttérében az volt, hogy ő szeretett volna osztályvezető lenni, s az útból való eltávolításom igen egyszerű, s akkoriban szokásos módszerét választotta.

A döntés, hogy elfogadjam a Széchenyi Könyvtár felajánlott osztályvezetői állását, nem volt könnyű. Ellene szólt, hogy

tudományos pályámtól ez bizonyos mértékig eltávolított. Abban biztos voltam, hogy nem kívánok Ligeti mellé visszamenni, emberi kapcsolatunk sohasem volt jó, de az előzmények után még inkább megromlott. A Nyelvtudományi Intézet jött volna szóba, s más lehetőségek is. Azonban én akkor úgy láttam, hogy a döntő az, hogy a kandidátusi disszertációmát meg tudjam védeni. Ennek pedig sok minden feltétele volt, mindenekelőtt az, hogy egyáltalában a védésre sor kerüljön. Úgy ítélt meg, hogy egy közgyűjteményben betöltött középvezetői funkció ebben pillanatnyilag jó háttérrel biztosít. Az ilyen osztályvezetői beosztások annyit jelentettek, hogy az ember egy bizonyos nómenklatúrába jutott. A másik ok, amely amellel szólt, hogy elvállaljam a felajánlott állást, az volt, hogy így teljesen függetlenné válhattam az Akadémiától és az apparátustól. Továbbá úgy láttam, hogy a munkaidőmet úgy tudom majd beosztani, hogy azért a tudományra elegendő időm maradjon. Az első kettőben igazam lett, a harmadik kérdésben tévedtem.

Kinevezésem előtt már csak egy akadály volt, Sebestyén Gézának, az OSzK főigazgató-helyettesének az ellenállása. Sebestyén valaha nyelvésznek indult, s a könyvtárban ő képviselte a tudományos ismereteket és a könyvtárosság színvonalát. Velem az volt a baja, hogy szerinte én az OSzK-t csak ugródeszkának fogom használni. Jól látta, hogy engem a tudományomtól nem lehet eltéríteni. Ő pedig olyan embert szeretett volna, aki teljes életét és energiáját a könyvtárügynek szenteli. Szempontjai tehát tisztességesek és korrekték voltak. Az ügyet két dolog döntötte el. Az egyik egy beszélgetés volt Jóború Magdával, az OSzK főigazgatójával. Jóborút még abból a korszakból ismertem, amikor a magyar UNESCO Bizottság titkára voltam, ő volt ugyanis a Bizottság elnöke. Egyszer-kétszer együtt tárgyaltunk külföldiekkel és megtanultam tisztelni jó eszét és nyelvtudását. Jóború világosan feltette a kérdést, akarom-e egész életemre elkötelezni magamat az OSzK mellett. Mire én azt válaszoltam, hogy nem, de ha megkapom a megbízást, úgy fogok dolgozni, mintha életem végéig ott

maradnék. Ez az őszinte és világos beszéd meggyőzte őt, s ettől kezdve támogatta a kinevezésemet. Már csak Sebestyént kellett meggyőzni, aki egy szép napon váratlanul be is adta a derekát.

Ennek, ahogy ezt később megtudtam, a következő volt a története. Sebestyén Géza napokon keresztül rosszkedvűen ment haza. A harmadik napon megkérdezte a felesége, hogy mi a baja. Mire Sebestyén elmondta, hogy engem akarnak osztályvezetővé kinevezni, s neki súlyos aggályai vannak. Mire a felesége azt mondta: „A Róna-Tast akarják kinevezni? Azt te csak támogassad, mert az egy tisztességes és kitűnő ember.” Sebestyén elámul, hogy ezt a felesége honnan veszi. Kiderült azonban, hogy a tanárnőm volt a gimnáziumban az államosítás után. Lánynevén Fehér Klárának hívták és németet tanított. Az osztályban a fiúk azt hitték, hogy azonos azzal a Fehér Klárával, aki akkor a Szabad Nép kommunista újságírónője volt, s meghirdették a bojkottját, úgy, hogy az életét megkeserítették. Én sem tudtam az elején, hogy nem azonos a névrokonával, de tiltakoztam e kamaszos kegyetlenség ellen, mert az első óráin bebizonyosodott, hogy jó tanár és tisztességes ember. Egyik óra után, ahol az osztály lehetetlen viselkedése miatt majdnem elsírta magát, utánamentem a folyósóra és vigasztaltam. Ennyiből állt emberi kapcsolatunk. S mivel németül elég jól tudtam, érthető, hogy igen kedvező képe alakult ki rólam. Azután útjaink elváltak, és igazat szólva már el is felejtkeztem róla. A történetet a férjével maga mesélte el, mikor azután egyszer találkoztunk. Sebestyén ezért, vagy más miatt, de végül is hozzájárult kinevezésemhez, s ezzel az utolsó akadály is elhárult, s 1963. február 16-i hatállyal az Országos Széchényi Könyvtár Központi Katalógus Osztálya vezetője lettem.

A könyvtárban dolgozók eléggé vegyes érzelmekkel fogadták kinevezésemet. Volt a könyvtárban egy csoport, akik magukat elhivatott könyvtárosnak tartották, és bizalmatlanul fogadtak mindenkit, aki nem szakmabeli volt. Ugyanakkor a könyvtár

menedékhelye volt a magyar értelmiség különböző okokból valahonnan elűzött csoportjainak.

Keresztury Dezső és Pajkossy György két világ voltak. Kereszturyt, aki Ortutay előtt kultuszminiszter volt, majd az Akadémia Könyvtárába került, szintén büntetésből száműzték a Széchényi Könyvtárba, s annak az aprónyomtatvány-részlegét fejlesztette. Hamarosan kialakult körülötte egy társaság, amelyben egymással jó kapcsolatban álló emberek tartottak önképzőkör-szerű előadásokat. Rövid idő alatt közeli barátságba kerültünk, és ez a barátság haláláig fennmaradt közöttünk. Pajkossy a Gyarapítási Főosztály nagyhatalmú és -befolyású vezetője volt. Mikor megkaptam osztályvezetői kinevezésemet, elmentem hozzá hivatalos bemutatkozásra, és megemlítettem, hogy szívesen vállalnám, hogy munkám mellett közreműködöm a hungarika beszerzésnél olyan témákban, amelyeket szakmám következtében viszonylag jó ismerek, tehát az orientalisztika, magyar őstörténet köréből. Szinte felháborodva magyarázta el nekem, hogy erről szó sem lehet, majd még magamnak hozatok külföldi könyveket a könyvtár számlájára.

Valóban, míg az OSzK-ban voltam, soha nem kérték ki a véleményemet olyan szakkérdésekben, amelyekhez tényleg értettem. Volt egy Haraszthy nevű főosztályvezető, aki egyszer egy megbeszélést tartott az olvasói katalógus szerkesztéséről. Ezen mint a Központi Katalógus vezetője hivatalból vettem részt. Több változatot is előterjesztettek az olvasói katalógus átszerkesztésének elveiről. Én azt találtam javasolni, hogy meg kellene vizsgálni, hogy az olvasó hol és milyen módon keres egy könyvet, vagyis a katalógushasználati szokásokat. Oly felháborodással utasították el szakszerűtlen javaslatomat, hogy később is ezt idézték egyik példaként, mennyire nem értem a könyvtártudományt.

Én természetesen tisztában voltam azzal, hogy a könyvtár bonyolult dolog, és a katalógusszerkesztésnek igen sok csínja-bínja van. Elolvastam a vonatkozó szakirodalmat, és a világban jártamkor

megnéztem számos külföldi központi katalógust, így többek között a washingtoni Library of Congress katalógusát, a lipcsei német, a párizsi és a londoni központi katalógusokat, amelyek egy-egy ország elvileg teljes könyvtári állományát tartják egy helyen nyilván. Ezeket tudományos útjaim, szakmai konferencia-részvételeim során látogattam meg, az OSzK soha sehová nem küldött.

Mikor átvettem az Osztályt, leültem, és a katalógusszerkesztés minden fázisát magam is végigcsináltam. Kétségtelen előnyöm volt a nyelvismeretem, így a keleti nyelvek ismerete. El is készítettem egy segédletet a keleti személynevek címfelvételéről és a katalógusban való elhelyezéséről, amelyet, tudomásom szerint, a mai napig használnak. A több mint egymillió cédulát tartalmazó katalógus szerkesztése, építése sok általános ismeretet, bizonyos műveltséget és kombinatív készséget igényelt. A mai napig emlékszem arra, hogy Balzac műveinek magyar fordításait rendeztem, s ehhez bizony meg kellett ismerkednem az eredeti kiadásainak titkaival, hogy az azonos műveket össze lehessen hozni, elválasztva az egyedi műveket, kisebb alsorozatok a nagy sorozattól, az *Emberi színjátéktól*.

Az orosz, illetve cirill eredetű művek esetében sikerült egy igen egyszerű és jól áttekinthető katalógust felállítani, úgy, hogy a szerző családneve után mindjárt a könyv címe volt a rendsző, kikapcsolva így a személy- és apai nevet. A keresés lett gyorsabb, természetesen úgy, hogy az eredeti adatok megmaradtak. Ezt az újítást még valahogy elfogadták. Részben, mert az egészet elődöm, Németh Mária, Németh Gyula lánya kezdte, másrészt a legtöbben szent borzadállyal viseltettek a cirill betűk iránt. Mikor azonban kidolgoztam a nagy központi katalógus rekonstrukciójának tervét, ezt a könyvtártudomány és a hagyomány nevében a könyvek központi katalógusának csoportvezetője, Szabad György akkori felesége, elvetette. Judittal különben jó kapcsolatom volt, ebben az ügyben azonban megmakacsolta magát, és mire odáig jutottam, hogy vele szemben is keresztül tudtam volna vinni elképzelésemet, addigra már

tudtam, hogy nem sokáig maradok a könyvtárban. Ezért nem tartottam volna korrektnek, ha megvalósítom azt, amivel neki, aki ott marad, kellene majd dolgoznia.

Mintegy harminc ember dolgozott az osztályomon, és ez volt életem első olyan helyzete, amikor embereket kellett irányítanom. Az első alkalommal, amikor valaki bejött hozzám, hogy kolléganőjére panaszt tegyen, a telefonhoz nyúltam. Az illető kérdésére megmondtam, hogy a bepanaszoltat hívom, hogy segítő szándékú bejelentését az illető jelenlétében mondhassa el. A bejelentő erős fejfájására hivatkozva gyorsan eltávozott. Ennek híre ment, s ottlétem hat éve alatt egyetlenegyszer nem jött hozzám többé senki a másikat a háta mögött feljelenteni.

Mint osztályvezetőnek külön szobám volt, s elvben lehetőségem lett volna, hogy munkaidő alatt tudományos kutatásaimmal is foglalkozzam, ezt azonban soha nem tettem, mert úgy éreztem, hogy ez egyrészt azokkal szemben, akiknek erre lehetőségük nem volt, nem lett volna korrekt, másrészt ha megteszem, nem lenne erkölcsi alapom arra, hogy másoktól megköveteljem a munkaidő kihasználását. Igaz, munkatársaimmal abban állapodtunk meg, hogy én csak azt ellenőrzöm, hogy mindenki elvégzi-e a munkáját, s az idejüket úgy osztják be, ahogy akarják, de a könyvtárban tilos volt mással foglalkozni, mint könyvtári munkával, ami persze a színvonal rovására ment. Az emberek felesleges idejüket beszélgetéssel, sétával, telefonálással, s a munka látszatával töltötték.

Hamarosan megkaptam a heti egy kutatónapot, amit, amint lehetett, két fél kutatónapként vettem ki, s ezekhez hozzászoltam a szombat délutánokat és a vasárnapokat, meg az éjszakákat és így rengeteget tudtam dolgozni.

1963 májusában megvédtem kandidátusi disszertációm. Ez év októberében egy hétig Moszkvában voltam saját költségemen. Ennek sem érdektelen a története. 1961-ben jelent meg, mint már említettem, a mongóliai kutatóutamról írott *Nomádok nyomában* című

könyvem. Felmerült, hogy a Corvina Könyvkiadó ezt kiadná oroszul. Ehhez persze az kellett, hogy az oroszok átvegyék. Az általam készített és oroszra lefordított szinopszist, próbaféjezetet és a könyv egy eredeti példányát ki is vitték Moszkvába. Egy fél év után közölték velem, hogy az orosz fél alaposan megvizsgálta a művet, és nem tart igényt rá. Alig múlt el néhány hét és kaptam egy levelet Moszkvából, Zlatkin professzortól, aki a mongol történelem tanára volt. Azt írta, hogy a könyvemet hamarosan megjelentetik Moszkvában, ő írja az előszavát és ezt mellékeli, hogy van-e hozzá valamilyen megjegyzésem. A Corvinánál semmit sem tudtak minderről. Mint utóbb kiderült, a Progress Kiadó egyszerűen elsajátította a könyvet, hiszen a Szovjetunió nem volt tagja a nemzetközi copyright egyezményeknek. Én persze több okból is örültem könyvem moszkvai kiadásának. Az orosz mégis nemzetközi nyelv volt, a szovjet mongolisztika elismerése is jól esett, hiszen ez volt az első Mongóliáról írt modern néprajzi-útleíró mű. Persze politikailag sem volt közömbös akkor, hogy szakmailag hogyan és hol jegyzik.

A könyv itthoni kiadása sem volt teljesen problémamentes. Politikai-ideológiai lektora Patkó Imre újságíró volt. Miután elolvasta a kéziratot, azt mondta, hogy a könyv tetszik neki, s csak azt furcsállja, hogy noha haladó szellemben írtam, hiányzik a marxizmus belőle. Ezt úgy érti, magyarázta, hogy hiányzik a marxista frazeológia. Ebben megmakacsoltam magamat, és nem voltam hajlandó egy betűnyit sem írni a megkívánt stílusban és kérdésekről. Patkó Imre becsületére legyen mondva, hogy végül is nem kis viták után, de áldását adta, s az ő politikai jóátállásával jelent meg a könyv.

Mikor megkaptam Zlatkin levelét, örültem tehát, de meg is ijedtem, ugyanis előszavában megemlítette néhány tévedésemet, amelyeket a lapalji jegyzetekben kijavított. Válaszomban kértem, hogy hadd láthassam a fordítást a megjelenése előtt. Erre nem volt mód. Így 1963 októberében az Akadémia segítségével, de saját költségemen elutaztam Moszkvába, hogy átnézzem a fordítást. Noha

nem kisebb személyiség segített mint Maytinskaya, aki szegről végről a rokonom volt, mégsem sikerült a fordítást látnom, vagy akár a fordítóval, Bočarnikovával találkoznom, akit csak később ismertem meg.

Maytinskaya anyja és az Apám unokatestvérek lehettek. Valamikor a húszas évek végén Majtinszky Klára, később Klara Jevgenyevna Maytinskaya mint eszperantista kapcsolatba került leendő orosz férjével, és kiutazott hozzá. Pályája elején üldözték, mint egy „fasiszta nép leszármazottját”. Később azonban a magyar nyelv grammatikájával, nagydoktori címével jelentős befolyásra tett szert, és sokat segített magyar kollégáinak. Mikor először felfedeztük „rokonságunkat”, éppen Pesten volt, és attól kezdve, furcsa, archaikus módon önözött. Maytinskaya férje, az egyik moszkvai kiadó igazgatója is megkísérelt segíteni. A Progress Kiadó azonban egyszerűen közölte, hogy az illetékes vidéken van, a kézirat be van zárva egy fiókba s így, noha előre jeleztem, hogy e célból jövök a nagy birodalom fővárosába, semmilyen illetékessel nem tudtam beszélni, s a kéziratot sem láttam. Az orosz fordítás megjelenése után kiderült, hogy aggodásom jogos volt, a fordító több helyen félreértette a magyar szöveget, ezt azután Zlatkin professzor kis lapalji jegyzetekben kijavította, többnyire az eredetivel egyező módon. Mai napig nem tudom, hogy a kiadó elzárkózása a szovjet bürokráciának, vagy Zlatkinnak volt köszönhető.

Kétségtelen jóindulatot tapasztaltam viszont Garma Dansaranovič Sanžeev részéről. Igen érdekes, burját származású tudós volt, akit munkái alapján nagyra tartottunk. Neve szélesebb körben is ismert volt, mert annak idején Sztálin egy külön levélben válaszolt neki a Marr-vita kapcsán (egyébként nem különösebben elismerően, de az a tény, hogy ez a levél megjelent, különleges tekintélyt adott neki). Sanžeev 1962-ben, Ligeti 60. születésnapja alkalmából írt egy ünneplő cikket a vezető szovjet folyóiratba. Ebben szerepelt, hogy Ligeti kiváló tanár, amit tanítványai is mutatnak, s első helyen engem

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

említett. 1963-ban azután elmondta, hogy tudott arról, hogy politikailag meghurcoltak, s azzal akart segíteni, és kiállni mellettem, hogy a felsorolás első helyére tett. Ekkor kerültünk igazán jó emberi viszonyba.

Egy alkalommal elmesélte, hogy az 1944-ben a németekkel Nyugatra távozott (és a Szovjetunióban közellenséggé nyilvánított) Poppéval, a világhírű mongolistával valójában igen jó barátok, s a nyomtatásban megjelenő, egymást politikailag elítélő jegyzeteikkel tulajdonképpen segítik egymást. Közvetítők útján kapcsolatban állnak, és eljuttatják egymáshoz tudományos munkáikat. Később személyesen is megismerkedtem Poppéval, és igen érdekes bepillantást nyerhettem a szovjet tudomány tényleges működésébe. A nyugati tudósok jó kapcsolatot tartottak fent szovjet kollégáikkal, ami főleg információk, tudományos cikkek, könyvek cseréjével történt. Mikor azonban megtudták, hogy a nagy Szovjetunióban éppen tisztogatás van, akkor addig nem küldtek különnyomatot, míg a szovjet kolléga megint nem küldött egyet, jelezve, hogy a felhő elvonult és szabadlábban van.

1964-ben részt vettem a Nemzetközi Altaisztikai Konferencia hollandiai évi összejövetelén. Ez a konferencia, rövidített angol nevén a PIAC (Permanent International Altaistic Conference) jelentős szerepet játszott életemben, mert, elsősorban Sinor Dénes jóvoltából, igen gyakran tudtam annak éves üléseire külföldre utazni, és ott jó szakmai kapcsolatokat kiépíteni. A hollandiai konferencia után meglátogattam Jónás Albertet, aki Anyám unokatestvére volt, s aki családjával 1957 elején szabályosan vándorolt ki Hollandiába. Azt kevesen tudják, hogy 1957 elején, pár hónapig, hivatalos kivándorló-útlevelet lehetett kapni Magyarországon. Új hazájából rendszeresen hosszú levelekben számolt be a holland mindennapokról. E leveleket sokszorosítva terjesztettük a családban. Hollandiából Londonba utaztam, ahol Ági unokatestvéremmel találkoztam, aki 1947 körül disszidált, és Svájcban tanult angol szakon. Ekkor látogattam meg első

ízben a híres Londoni Egyetem Keleti Intézetét, a SOAS-t, a School of Oriental and Asian Studies-t is.

Majd Párizsba vezetett utam, ahol elsősorban az Aubin házaspár vendége voltam, de bejutottam a Bibliothèque Nationale féltett keleti kincsei közé is. Párizsban Françoise és Jean Aubin lakásában laktam. A férfi iranista volt, Françoise mongolista. Esti megérkezésem után feltették a kérdést, hogy éhes vagyok-e? Mint jól nevelt polgári ifjú azt mondtam: „Á, nem vagyok éhes” – amit azonnal tudomásul vettek, s kijelölték hálóhelyemet. Korgó gyomorral feküdtem le. Azután másnap bevallottam az igazságot, amin jól nevettek. Elmondták, hogy Perzsiában háromszor kell visszautasítani az első kínálást. Az igen előkelő kerületben lévő lakásban nem volt fürdőszoba, a konyhában elfüggönyözve állt egy tusoló. Ez okozott apróbb problémákat reggel. Leutaztunk egy pár napot a Loire vidékére. Az egyik átszállásnál hosszabban kellett várnunk és a házaspár egymással franciául beszélte meg, hogy hol tudnának velem legolcsóbban tízóraizni. Én persze annyit tudtam franciául, hogy értem, de természetesen nem szóltam, csak megtanultam, hogy mitől lesznek a gazdagok gazdagok. Egyébként mindketten örökölték a vagyonukat, és ezért engedhették meg maguknak, hogy keleti tudományokkal foglalkozzanak. A Loire melletti házukat valamelyik Henrik királyról nevezték el, mert egyszer ott aludt öfelsége. Kívül több száz éves, belül szupermodernül berendezett kis palota volt. Életem első nyugati turista útjáról Svájcban keresztül érkeztem haza.

Svájcban ért még egy kellemetlen meglepetés. Tudtam, hogy valahol a svájci hegyekben van egy tibeti falu, ahol az 1959-ben Tibetből menekülők egy csoportja lakott. A svájci kormány igyekezett a szülőfalujukhoz hasonló alpesi környéken számukra életlehetőséget teremteni. Szerettem volna meglátogatni őket, hogy életem első igazi tibetijével tudjak találkozni, netán nyelvészeti felvételeket tudjak készíteni. A hely, Rikon, akkor még nem volt ismert, s svájci vendéglátóim úgy látták, hogy leghelyesebb, ha a zürichi rendőrségen

érdeklődöm. Ott előadtam, hogy tibetista vagyok és mi a jövetelem célja. Azt a választ kaptam, hogy két napon belül értesítenek. Így is lett, s azt üzenték, hogy az ügyben keressem fel Zürich egyik külvárosában Mme Olschakot.

A hölgyről korábban csak annyit tudtam, hogy Tibetről szóló szép képeskönyvek szerzője. Igen kedvesen fogadott. Elbeszélgettünk tibetisztikai kutatásaimról. Csak úgy mellékesen odaadott egy tibeti nyelvű könyvet, s kérte, mondjam meg, mit is tartalmaz. Hamarosan kiderült, hogy itt tulajdonképpen vizsgáztatnak. Ezt nem vettem rossz néven, hiszen megértettem, hogy a menekült tibetieket védeni akarják a Keletről jött esetleges veszedelmek ellen. Már-már úgy tűnt, hogy Mme Olschak meggyőződött arról, hogy én egy *bonafide* tibetista tudós vagyok.

Utolsó kérdésként arról érdeklődött, hogy ismerem-e a lipcsei Hummel és a Budapesten élő Hetényi professzorokat, tibetistákat. Mondtam neki, jól ismerem Hetényi-Heidelberg Ernőt, ott tanult tibetit (egyébként csekély sikerrel) az egyetemen, amikor én is odajártam, de Hetényi nem professzor. Hummel Lipcsében él, személyesen nem ismerem, de tudom, hogy a néprajzi múzeumban dolgozik. Mme Olschak azonban azt mondta, bizonyára tévedek, mert ő bizonyosan tudja, hogy Hummel és Hetényi Budapesten professzor. Azt válaszoltam erre, hogy annak igen kicsi a valószínűsége, hogy valaki tibetisztikából, vagy a buddhizmus kutatásából professzor legyen úgy, hogy én erről ne tudnék, de biztosan őt tájékoztatták tévesen. Erre felállt és hozott egy levelet. Ezt Hummel maga írta, tanácsot kért, hogy egy kommunista ország hivatalos szerveitől elfogadhatja-e a professzori kinevezést. Kezdtem magamat igen kellemetlenül érezni. Mindenesetre azt válaszoltam, hogy lehet, hogy ilyen kérdés felmerült, de hogy ebből nem lett semmi, abban biztos vagyok. Mme Olschak erre elkomorodott és a levegő megfagyott körülöttünk. Közölte velem, hogy tévedek, ugyanis neki van egy második levele Hummeltől, aki ebben azt írja, hogy, követve az ő és

más nyugati tibetisták tanácsát, elfogadta a budapesti professzúrárt. Beszélgetésünk a gazdagon berendezett zürichi villában kurtán-furcsán véget ért. S másnap, mikor elmentem a zürichi hatóságokhoz, hogy megkapjam az engedélyt a tibetiek meglátogatására, azt megtagadták.

Hetényi szélhámosságának, mint utóbb kiderült, annyi alapja volt, hogy a budapesti Buddhista Misszió szemináriumába „nevezte ki” magát tanárnak. Majd meghívta Hummelt az NDK-ból, nyilván belügi engedéllyel. Ezt a két úr úgy kísérelte meg a nyugati kollégáknak „eladni”, mintha professzor hívt volna meg professzort. Egyébként Hummel tisztességes tudós és evangélikus pap volt. 1955-ben, ezt később tudtam meg, eltávolították a lipcsei múzeumból és csak a hívei között élt 2001-ben bekövetkezett haláláig. Nem tudom, hogy járt-e egyáltalán Budapesten, ha igen, itt biztosan nem tanított hosszabb időt az ál-buddhista szemináriumban. Soha nem találkoztunk. Mme Olschak nem tudta megállapítani, hogy melyikünk a szélhámos. Később egy Kőrösi Csorna Szimpóziumra történt jelentkezésekor egy percre gondoltam arra, hogy emlékeztetem az egykori zürichi esetre, de azután elvettem ezt a kísértést. Nekem akkor Zürichben még várnom kellett, hogy kapcsolatba kerüljek a tibetiekkel.

Végső fokon könyvem orosz kiadása tette lehetővé, hogy 1965-ben hosszabb tanulmányútra a Szovjetunióba utazzam. A Progress Kiadó ugyanis fizetett honoráriumot, de úgy, hogy azt csak a Szovjetunióban vehettem fel, s ott is kellett elköltenem. Ekkorra már eldöntöttem, hogy nekikezdek egy újabb tudományos stúdiumnak, a csuvasnak. Kértem egy akadémiai kiküldetést a Szovjetunióba. Ahogy ez illet, beírtam, hogy el kívánok menni Moszkvába és Leningrádba, majd pedig a csuvasokhoz. A válasz az volt, hogy Moszkvában és Leningrádban fogadnak, a csuvasokhoz azonban nem mehetek. Kértem Ligetit, írjon egy ajánlólevelet, melyben fontosnak tartja, hogy eljussak a csuvasokhoz. Ezt megtagadta.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

1965. július végén mentünk ki Évával, s magánszervezésben lejutottunk Szocsiba, ahol kellemes két hetet töltöttünk, majd ő visszautazott, és én megkíséreltem a helyszínen elintézni, hogy elutazhassam a csuvasokhoz. Először a nagykövetségtől kértem segítséget. Elhárították, mondván, ha a szovjet elvtársak nemet mondtak, ne utazzam. A szovjet Akadémia illetékesével sem tudtam zöld ágra vergődni, a döntés az döntés, közölte.

Ekkor kockázatos lépésre szántam el magam. Elmentem az OVIR-ba, az idegeneket ellenőrző intézményhez. Hosszú sorok álltak és ültek. Néger asszony kért engedélyt, hogy Grúziába utazhasson, s többek között egy magyar tábornok, hogy Munkácsra mehessen a rokonait látogatni. Mikor soromra kerültem, egy főhadnagynő elé jutottam. Előadtam, ami az igazság volt, hogy Csuvasiába szeretnék utazni, mert a csuvasokkal foglalkozom, s sok barátom van ott. A főhadnagynő a legtermészetesebb szovjet választ adta, adjak be egy kérvényt. Kimentem, s a háború előtt a Szovjetunióban élt s most Munkácsra igyekvő magyar tábornok segítségével ott helyben megírtam a kérvényt ékes orosz nyelven, és egy fél óra múlva ismét a főhadnagynő előtt álltam. Ekkor láttam az érdeklődés első villanását a szemében. Kérdezte, hogy miből fedezem ott-tartózkodásomat. Elmondtam, hogy most jelent meg a könyvem a Szovjetunióban, s annak a honoráriumából. Elkérte az útlevelemet és eltűnt. Egy idő múlva visszajött és odaadta az útlevelemet. „Mikor jöhetek az engedélyért?” – kérdeztem. „Az engedély ott van az útlevelebe bepecsételve.” – válaszolta nem kis meglepetésemre. Visszamentem a nagykövetségre, s közöltem, hogy kiveszem rendes évi szabadságomat, s magánemberként utazom Csuvasiába, íme az engedély. A nagykövetség munkatársai nem akartak hinni a szemüknek, mikor a bepecsételt engedélyt meglátták.

Moszkvai tartózkodásom alatt barátaim összehoztak Andrej Alekseevvel, egy fiatal csuvassal, aki akkor aspirantúrán volt Moszkvában. Andrejjel kezdtem el csuvasul tanulni, s ő izgulta végig

velem azt az időt, amíg megkaptam az engedélyt az utazásra, s velem mentem vonaton Csebokszáriba. Éjszaka alig aludtunk, mert hazája történelmét, irodalmát mesélte. Reggel nyolc körül érkezünk a csuvas fővárosba. Kinéztem az ablakon és óriási tömeget láttam. Mondtam Andrejnek, hogy próbáljunk eltűnni, mert itt valami nagy ünnepély van, de ő csak tolt előre a lépcsőn. Virágcsokorral vártak, s alig tudtam egy-két, az éjszaka tanult csuvas köszönő szót elrebegni. Kiderült, hogy olyan ünnepélyes fogadtatást készítettek elő nekem, amilyet csak filmekben láttam korábban. Az akkor még csak főiskolai rangban lévő tanintézet rektora, meg a köztársaság képviselői üdvözöltek, zene szólt. Egy riporternő interjút kért, s olyan autókarakaván kísért a szállodába, hogy kezdtem furcsán érezni magam. Mint később kiderült, Alekseev végig kapcsolatban volt a csuvas vezetőkkel, s mikor azok megtudták, hogy megkaptam az engedélyt, úgy érezték, megtört valami varázs, hiszen előttem alig jutottak el külföldiek Csebokszáriba. Igaz, Vikár László és Bereczki Gábor egy évvel korábban átutaztak Csebokszárin, de ez valahogy mintha nem lett volna hivatalos, hiszen ők a cseremiszek között gyűjtöttek népzénét, s ezen kívül csak egy bulgár küldöttségnek sikerült előttem eljutni hozzájuk. Én viszont a helyszínen átalakultam hivatalos kutatóvá, s a csuvas nyelv tanulmányozása céljából jöttem. A húszas évek eleje óta semmilyen kapcsolatuk nem volt a külfölddel, s nagy dolog volt, hogy az első külföldi kutató megérkezett, megérkezhetett.

A csuvasok minden segítséget megadtak, és hatalmas nyelvészeti anyaggal, magnetofonon rögzített szövegekkel, nyelvtani vázlattal, szójegyzékkel érkeztem vissza Moszkvába. A szovjet Akadémia illetékese gratulált sikeres utamhoz, vagyis, hogy az ő tiltásuk ellenére sikerült kijutnom a terepre. Később megtudtam, mi volt a fő oka annak, hogy nem engedtek Csebokszáriba. Én a szovjet-magyar akadémiai csereprogramban utaztam. Ez azt jelentette, hogy a szovjet Akadémia fizette minden költségemet a Szovjetunióban. Igen ám, de Csebokszáriban nem volt az Akadémiának fiiláléja, tehát nem

volt fogadó intézmény. Ha pedig kísérővel, szállodával Moszkvából kell ellátni, akkor a keretből nem futja. Persze ezt nem mondták, nem mondhatták meg nekem.

A nagykövetség bizalmatlansága is eloszlott. Leningrádban még régi feljegyzésű csuvas szövegek ügyében tájékozódtam, s azzal a tudattal tértem haza, hogy sikerült egy új kutatás, s talán egy újabb disszertáció alapjait leraknom.

Még 1965 tavaszán megkíséreltem letenni az angol nyelv-vizsgát. Ezt munkahelyem nem engedélyezte, mert féltek, hogy nyelvpótlékra tartok igényt. Megtudtam ugyanakkor, hogy a nehezebb, de a nyelvvizsgával egyenértékű tolmácsvizsga letételére nem kell munkahelyi hozzájárulás, így a felsőfokú angol tolmács-vizsga bizonyítványt szereztem meg. Igazából csak a nyelvtannal volt bajom, amit sohasem tanultam. Hogy az unalmat valamelyest elűzzem, ami a nyelvtantanulással járt, egy orosz nyelvű angol grammatikát vettem át. Ez több szempontból is jónak bizonyult. A nyelvszerkezetbeli hasonlóságok jobban segítettek a megértésnél, másfelől kissé beletanultam az orosz grammatikai terminológiába.

Mikor azután kint a Szovjetunióban láttam, hogy az orosz beszélt nyelv is viszonylag jól megy, hazatelefonáltam Évának, hogy irasson fel az orosz nyelvvizsgára. Hazajövetelem után néhány héttel letettem, szintén felsőfokon, az orosz nyelvvizsgát. Erre akkor alig volt példa. A Rigó utcaiak presztízskérdést csináltak abból, hogy elsőre csak középfokot adtak. Erre a szóbeli volt a legalkalmasabb. Az én taktikám viszont az volt, hogy végigvártam az előttem vizsgázókat, mindenkit kikérdeztem, mi volt a legnehezebb kérdés, és azután utolsónak mentem be. Oroszból a befejezett múlt volt a buktató kérdés, amit a harmadik vizsgázó után már tudtam, és valóban tölem is ezt kérdezték.

Közben egymás után jelentek meg tanulmányaim, cikkeim. Kisebb nehézségem támadt a kandidátusi disszertációm angol nyelvű változatának a kiadásával. Ligeti némi rövidítést javasolt, majd miután

ezt végrehajtottam, egy eléggé méltatlan játék kezdődött. Arra hivatkozott, hogy fel kívánja venni a kötetet a *Bibliotheca Orientalia Hungarica* című sorozatba, s a kiadó nagyon hátrasorolta, évekig tarthat a megjelenése. Én ezt nemigen hittem el. S mikor Budapestre látogatott De Jong professzor, aki akkor még Hollandiában élt, és kiváló tibetista volt, elmondtam neki, hogy nehézségeim vannak a könyvem magyarországi kiadásával. Ő megnézte a kéziratot és azonnal intézkedett. A Mouton Kiadó jelentkezett, és vállalta a könyv kiadását. Ligeti megharagudott és büntetésből nem járult hozzá, hogy a kötet, amely végül is a Mouton és az Akadémiai Kiadó együttműködésével, mutált címlappal jelent meg, bekerüljön az általa szerkesztett sorozatba, a *Bibliotheca Orientalis Hungaricába*. A dolog már csak azért sem izgatott nagyon, mert Ligeti első könyve, a hírneves *Rapport preliminaire* is sorozaton kívül jelent meg, igaz, a sorozatot akkor Németh Gyula szerkesztette.

Még egy esemény történt, ami igen bizonytalan önbizalmamat erősítette. Üzenetet kaptam Seattle-ből Taylor professzortól, hogy nem volna-e kedvem a Washingtoni Egyetemen professzorságot vállalni. Ezt természetesen el kellett hárítanom, akkor elképzelhetetlen lett volna, akár egy évre is, külföldre utazni. A meghívás értékét emelte, hogy a hamarosan, 1968-ban nyugdíjba vonuló Poppe helyére kívántak meghívni. Más meghívásokat is kaptam. Sanžeev invitált, hogy menjek Moszkvába, és írjunk közösen egy mongol etimológiai szótárt. Buluç professzor hívott, hogy menjek egy fél évre Isztanbulba csuvast tanítani. Ezt szívesen elfogadtam volna, már csak azért is, mert módom lett volna a török beszélt nyelvet tanulni. Később tudtam meg Rásonyi Lászlótól, hogy mikor ez szóba került, Magyarországról Törökországba feljelentés érkezett, hogy vigyázzanak velem, mert harcos kommunista vagyok. Az egyetemnek vissza kellett vonnia a már megszavazott meghívást. Bloomington és a Harvard is érdeklődött. Ekkor merült fel először, hogy a Bonni Egyetemre is mehetnék.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

Mindez igen jólesett, s világossá tette, hogy a jövőmet nem kell és bizonyára nem is fogom a Széchényi Könyvtárban tölteni.

1965-ben Lipcsében részt vettem egy tibetisztikai konferencián. Kiderült, hogy a vasfüggönyön innen is van néhány tibetista, s egyikük-másikuknak jobb lehetősége volt, mint nekem, mert ha nem is Tibetbe, de Pekingbe kijutottak, és ott a kínai mellett valódi tibetiektől is tudtak tanulni.

Miközben megfeszített erővel dolgoztam nagydoktori disszertációm, egy sorozat fájdalmas esemény rázkódtatta meg életünket. 1966-ban meghalt a nagyanyám, s a rákövetkező évben hónapok alatt itthagytott minket anyósom. Halála teljesen váratlanul ért, s űrt hagyott emberi és mindennapi életünkben. 1968-at még az Ozorai utcában töltöttük, de már tudtuk, hogy házunk, amelynek kiépítését nemrégén fejeztük be, lebontásra kerül a kelenföldi lakótelep építési tervének megváltozása miatt. Egy panelházba való beköltözés súlyosan érintett volna. Közben elkezdődtek a lépések annak érdekében, hogy megfelelőbb körülmények között tudjak dolgozni. A Ligetivel való hosszú beszélgetések eredménye egy kompromisszum lett. Hajlandó volt támogatni, hogy egy vidéki egyetemre menjek. Ligeti személyi okokból Debrecen mellett volt, én szintén személyi okok miatt Szegedre szerettem volna menni. 1967-ben döntés született arról, hogy akadémiai kutatói álláson egy vidéki egyetemre kerülök, s le is utaztam Debrecenbe. Az Akadémia Személyzeti Osztálya azonban ez alkalommal még közbe tudott lépni. Az éppen távol lévő Gujdi Barna helyett Baksay, aki a fegyelmim ügyében is jeleskedett, teljesen negatív véleményt küldött Debrecenbe, aminek következtében a Debreceni Egyetem rektora elutasította azt, hogy akadémiai álláson Debrecenbe kerüljek. A szövegben, amely 1967. október 17-én kelt, többek között ez állt:

RÓNA-TAS ANDRÁS

Az Akadémia Személyzeti Osztályától nyert tájékoztatás alapján a Pártszervezettel egyetértésben úgy véljük, hogy Róna Tas András Debrecenben való elhelyezése nem lenne szerencsés.

Úgy éreztem, ismét bezárult előttem a kapu.

MÁSODIK RÉSZ

V. Újrakezdés Szegeden

1994. augusztus 25., Balatonalmádi

Most jutottam hozzá, hogy folytassam. A tisztességnek is tartozom azzal, hogy rögzítsem, mikor íródnak ezek a sorok, hiszen a nézeteket mindig befolyásolja a pont, amelyből nézzük a történetet.

Bár a debreceni fiasco letört, nem vesztettem el a reményemet. Az állás felett az Akadémia I. Osztálya rendelkezett, s ott Patyi Sándor, aki az Osztály titkára volt, vagyis az apparátus embere, támogatta az én vidékre kerülésemet. Támogatta ezt Ligeti is, aki mindenképpen rendezni akarta az ügyet. S végül is támogatta Gujdi Barna is, mert nem engedhette meg, hogy helyettese keresztülhúzza döntéseit. Az ellenzők között a legjelentősebb Czeglédy Károly volt.

Czeglédy református teológiát végzett, s Pais Dezsőék figyeltek fel keleti nyelvismeretére és képességeire. Az egyetemen hallgattam is Czeglédyt, aki nagy receptív tudású, jó áttekintésű ember volt, a Ligetiék után következő generáció egyik kulcsembere. A magyar őstörténet szakemberének számított, bár két nehézséget nem tudott áthidalni. Az őstörténet a történettudomány része volt, és ott kötelező volt a marxizmus. Ezt mint teológus nem tudta felvállalni. Másrészt nem volt szintetikus és újító elme. Ezért folyton kompenzált és igyekezett minden feltűnő tehetséget eltávolítani. Senkit nem engedett az arab szak, majd Tanszék közelébe. Sajnos jelleme sem volt mindig szilárd, a mindenkori hatalmasokkal soha sem mert még a legkisebb dolgokban, vagy szakmai kérdésekben sem szembeszállni. Pozíciófeltétele időnként a paranoia határát súrolta. Vidékre kerülésemet hevesen ellenezte, azzal a velem is közölt indokkal, hogy a vidéki orientalista centrum elviszi az amúgy is csekély anyagi támogatásokat (1967!). Karával megkíséreltem kiegyezni, elfogadom, hogy ő esélyesebb Ligeti tanszékének átvételére, ennek fejében talán dolgozhatnánk együtt a pesti Tanszéken. Ezt nem akarta, s így

támogatta a vidékre kerülésemet. A többiek is jobbnak látták, ha elmegyek az útjukból. Tőkei Ferenc felajánlotta, hogy menjek a kutatócsoportjába. Ezt számos okból nem fogadhattam el, amiért Tőkei igen megharagudott. Egyrészt mindig idegen volt tőlem Tőkei marxizáló elmélete, másrészt mindig szerettem tanítani.

Szegedre mindenekelőtt Hajdú Péter személye vonzott. Még emlékeztem a magyar őstörténeti vitában vállalt szerepére. Világos feje, emberi tulajdonságai messze felette álltak másoknak. Érdekes, Ligeti nem kedvelte, valószínűleg azért, mert nem volt eléggé simulékony, nevezzük így. Az elején itt is nehézségekbe ütköztem. Előbb Hajdú betegsége miatt húzódott a megbeszélésünk, majd Hajdú arra kért, várjak egy évet, mert Labádi Gizellát akarja tanársegédnek odavenni a Tanszékére. Igaz, hogy én „hozom az állásomat”, de ha ez az állás már ott van, akkor ő nehezebben kap egy tanársegédi helyet. Ez teljesen korrekt volt, és meg is értettem. Be is tartotta a megállapodást és amint Labádi ki volt nevezve, megírta a hozzájárulását, hogy fogad a Tanszékén. Mindezek a problémák időigényesek voltak, de ugyanakkor lehetőséget nyújtottak arra, hogy átgondoljam a kutatásaim alakulását.

Mindeddig jelentős sikereimet a tudományban a tibetisztika területén értem el, azonban itt is mínuszt jelentett, hogy nem volt lehetőségem beszélt tibetivel foglalkozni, olyan helyre jutni, ahol anyanyelven beszélő tibetiekkel tudtam volna dolgozni. Kétségtelenül jelentős eredmény volt, hogy a disszertációmban ki tudtam következtetni egy archaikus északkeleti nyelvjárást, amelyet azután az eredményeimben eredetileg kételkedő londoni szakember, R. K. Sprigg megtalált, s a tibeti nyelvtörténeti alapvetésem azóta is érvényes kiindulópontja a kutatásoknak. Később is tudtam a budapesti íróasztal mellett olyan fontos megállapításokat tenni, pl. a lhászai nyelvjárásról, amit mindenütt egyértelműen elfogadtak. Mégis a terep hiánya és számos más probléma gátolt abban, hogy teljes értékű tibetistává váljak. Az is az igazsághoz tartozik, hogy eredetileg nem

akartam tibetista lenni, s mint fentebb láttuk, csak a véletlenek sorozata miatt lettem az. A témaváltásom alapvető oka azonban az volt, hogy vissza akartam térni a fő témámhoz, a magyar kultúra eredetének kérdéséhez.

Ehhez járult az is, hogy nyilvánvaló volt, hogy a tibetisztika nem fog elegendő támogatást kapni egy vidéki egyetemen. Olyan szakot kell létrehozni, amely szervesen épül be egy ilyen egyetem eddigi tanszékei közé. Ezen kívül az is oka volt annak, hogy ne tibetisztikát csináljak, hogy a szegedi egyetemen egyszer már volt altajisztika. Mindenesetre Hajdú Péterrel is könnyebb volt megállapodni abban, hogy a Tanszékén altajisztikát oktassanak. A megállapodásnak volt még egy témája, aminek nagyon örültem. Hajdú különböző okokból általános nyelvészetet is akart tanítani, s ajánlotta, hogy ebbe kapcsolódjak be. Mivel ekkor a nagydoktorim már előrehaladott állapotban volt, s abban volt egy általános nyelvészeti rész, nagyon örültem a javaslatnak.

Tavasszal már olyan szinten állt a nagydoktori disszertációm, hogy el tudtam menni Leningrádba, ahol fontos források voltak. Három hónapot kutattam ott. Ekkor készült, s nemsokára meg is jelent Leningrádban a Vera Ivanovna Cincius által szerkesztett mandzsutunguz etimológiai szótár. Vera Ivanovna kitűnő tudós volt, akit korábban a Szovjetunióban meglehetősen elnyomtak. Poppe tanítványa, követője volt, s kiváló grammatikája Poppe útmutatásainak segítségével készült. De miután Poppe eltávozott a Szovjetunióból és „áruló” lett, teljesen át kellett írnia a disszertációját, törölni belőle szinte minden történeti utalást. Ezt azután, nem ismerve a háttérét, nyugati kollégái recenziójukban bírálták, amiből persze Leningrádban ismét Cinciusnak lett baja. Nagyon jóba lettünk, és nekem megmutatta, hogy hova dugták el Poppe kéziratait. Később meglátogattam egyszer a Ménesi úti lakásunkban is. Igen sokat tanultam a mandzsutunguz etimológiai szótárból, de számos más kollégával is jó kapcsolatot alakítottam ki, akik részben a szovjet

Akadémia leningrádi filiáléjának Nyelvtudományi Intézetében, részben Kelettudományi Intézetében dolgoztak. Sokat voltam együtt Ščerbakkal, a turkológussal, Kljaštornyjjal, aki a belső-ázsiai történelem és feliratok szakértője volt, Sunikkal, Vasilevič-csel és másokkal. Leningrád más világ volt, mint Moszkva. Sokkal európaibb, nem csak a város, az emberek is. Azonban a két város rivalizálása természetesen tudományos területen sem volt elkerülhető.

Az egyik PIAC Dániában volt, éppen 1968-ban. A moszkvaiak csak moszkvaiakat akartak küldeni, vagy kiengedni. Cincius felutazott a moszkvai főnökségre és bemutatta meghívólevelét, azzal, hogy őt a dán király hívta meg. Valóban Dániában minden „királyi”, s a Dán Orientalista Társaság is „királyi”, így a meghívó is az volt. Moszkvában megijedtek, és azonnal elintézték Cinciusnak az útlevelet és a kiutazást. Leningrádi tartózkodásom után én is Dániába utaztam, de egy kis körúttal. Hajón mentem Helsinkin át Stockholmba. Ezt még Pesten találtam ki, és kiderült, hogy olcsóbb, mint ha hazarepülök, és innen megyek Dániába. A hajóút gyönyörű volt. Összejöttem ausztráliai turistákkal, s kiderült, hogy, noha Ausztráliában is angolul beszélnek, azért kell egy idő, míg az ember füle hozzászokik.

Helsinkiben volt egy pár óránk, így kiszálltam. Jól megjegyeztem, hogy a zöldséges piac mellett hol kötött ki a hajónk és bementem egy kis városnézésre. Visszafelé azonban nem találtam meg a zöldségpiacot. Már-már úgy nézett ki, hogy lekésem a hajó indulását, amikor az egyik csatornarácson megpillantottam néhány szál zöldséglevelet. Erről rájöttem, hogy nem csak bezárták a piacot, hanem olyan tisztára takarították, hogy nyoma sem maradt. Már csöngettek a hajón, amikor odaértem. Az orosz kapitány rosszállóan nézett rám, bár nem tudom, miért. Stockholmból Malévvel repültem Koppenhágába. Mivel nagyon éhes voltam, a Maléves stuardesektől dupla adag finom magyar ételt kaptam, amit hátul a kiszolgálóban ettem meg, hogy nekik ne legyen ebből bajuk. A PIAC konferencia

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

Helsingörben volt, a *Hamlet* állítólagos színhelyén. Egy helyi idegenvezető nagyon tisztességesen elmondta, hogy a történet ugyan soha nem esett meg, de ennek ellenére turisták százezrei látogatják meg a helsingöri palotát. A PIAC-on örömmel találkoztam Cinciuszal, aki ekkor mesélte el kijutása történetét.

1968 szeptemberében mentem le először Szegedre mint akadémiai álláson odahelyezett kutató. A mai napig jól emlékszem arra, hogy halványan sütő nap világította meg az egyetem Ady téri épületét, s kíváncsian néztem az ablakokat, vajon melyik mögött fogom eltölteni életem következő szakaszát. Hajdú nagyon kedvesen fogadott, Mikola Tibor társaságában. Mikor megkérdeztem, hogy hol ülhetek majd le, melyik asztalhoz, azt mondta, hogy addig is, amíg nem rendeződnek a helyiségügyek, átadja nekem a saját íróasztala egyik sarkát. Az éjszakákat is Hajdú tanári szobájában töltöttem, az egyik ülőalkalmatosság kihúzható volt. Mosdani a folyosói WC-ben lehetett, korán kellett kelni, hogy mire a takarítónő megérkezik, kész legyen. Mindezek azonban nem érdekelték, hiszen elértem életem nagy vágyát, taníthattam az egyetemen.

Még a végső megállapodásunk előtt leküldtem Hajdú számára egy vázlatot, hogy mit fogok tanítani: *Bevezetés az altajisztikába finnugor és egyéb szakosok számára*. Hajdú elcsodálkozott ezen, de talán örült is, hogy milyen alaposan kezdek neki. Hogy milyenek voltak az óráim, azt csak abból lehet ma már megítélni, hogy nagyon sokan a mai napig egész pályájukra meghatározónak tartják ezeket. Nemrég említette valaki, hogy egy harvardi tanítványa, aki kiemelkedő tehetségű, arra a kérdésre, hogy mi fordította a nyelvészet mint tudomány felé, azt válaszolta, hogy a Szegeden nálam hallgatott órák. Későbbi szakos hallgatóim egyike-másika is ekkor került velem kapcsolatba.

1968 ősze más szempontból is nagy átalakulást hozott az életünkbe. Mikor az eredetileg két szerény egyszobás házból az Ozorai utcában sziszifuszi munkával egy háromlakásos házat

alakítottunk ki, megváltoztatták a kelenföldi lakótelep beépítési tervét. Ekkor az emeleten már egy háromszobás lakásunk volt, földszinten az apósomnak egy egyszobás és a sógoroméknak egy kétszobás. A házat lebontásra ítélték, mert a helyébe egy magasházat kívántak építeni, a miénket pedig kisajátították. A kisajátítási összeg persze igen alacsony volt. Ezt is perelni kellett, amit meg is nyertünk. Kiutaltak egy-egy lakást, de nekünk nem volt kedvünk egy panelházba beköltözni. Elkezdtem bejárni a XI. kerületi Tanács Lakásosztályára, azzal a kéréssel, hogy találjanak nekünk egy hasonló, kertes, háromszobás lakást. Ennek a valószínűsége igen kicsiny volt, miért találtak volna? De úgy látszik, elég meggyőző lehettem, mert végül találtak egy ilyet, és kiutalták nekünk a Ménesi út 66. alatti, akkor magántulajdonban lévő, de tanácsi rendelkezésű házat. A tulajdonosa, egyébként egy volt ciszter diák, akinek ősei telepítették be a Gellérthegy déli oldalát gyümölcsösbe, külföldre távozott, de a ház a tulajdonában maradt, így vált tanácsi rendelkezésűvé. Az állapota igen leromlott volt, így a kisajátításért járó pénzből kellett helyrehozni, aminek egy kis részét azután elvben le lehetett lakni. 1968 novemberében kezdtük el a ház átalakítását, s '69 májusában költöztünk be. A szegedi új élet kezdése tehát egybeesett az új lakással. Ebben az évben még megtartottam félállásban a Széchényi Könyvtári munkahelyemet is, és teljes erőbedobással dolgoztam a nagydoktorin.

A nagydoktori elkészültéhez jelentős segítség volt, hogy még 1967-ben több helyen jártam külföldön. Londoni utazásom egybeesett az izraeli-arab háború kitörésével. Emiatt nem akartak elengedni, s csak úgy tudtam megkapni az útlevelemet, hogy azt kértem, adják írásba, hogy nem engednek, mert vendéglátóimnak igazolniuk kell, miért nem jöttem. Erre senki nem volt hajlandó, s végül elengedtek. Londonban, az egyetem könyvtárában hihetetlen intenzív kutatást tudtam folytatni, hat hét alatt gyakorlatilag együtt volt a dolgozat elméleti részének majdnem a teljes szövege. Módom volt beülni a folyóiratraktárba, s utalásról utalásra elegendő volt a polcok között

járva kikeresni a megfelelő köteteket. Itt ismerkedtem meg a xerox-szal, és egy angol egyetem mindennapi működésével. Előadásokat is tartottam.

Londonban ismerkedtem meg Sir Gerard Clausonnal, akinek munkássága nagyon érdekes módon befolyásolta tudományos pályámat. Sir Gerard 1956-ban publikált egy cikket, amelyben szembeszállt az akkorra már mindenütt elfogadott altaji hipotézissel, amely azt állította, hogy az altaji nyelvek, a török, a mongol és a mandzsu-tunguz között genetikus rokonság áll fent. Eredetileg azt terveztem, hogy e cikk cáfolatának szentelek egy tanulmányt. Míg azonban az anyagot és az érveket gyűjtöttem, egyre kevésbé voltam biztos abban, hogy eredeti célomhoz elegendő a tudományos anyag, illetve egyre több érvet találtam, amely Clauson nézete mellett szólt. Így váltam az altaji hipotézis ellenzőjévé. Disszertációm is lényegében erről a kérdésről szólt, középpontjában a csuvas anyag állt, amellyel sokan foglalkoztak, de alaposan senki sem dolgozta fel. Még 1965-ben módom volt eredeti csuvas anyagot gyűjteni, és a szótári, meg egyéb nyomtatott anyag így élővé vált.

Clausonnal készülő szótáráról és az én készülő disszertációmról beszélgettünk. Amúgy is nagy élmény volt egy, a legjobb angliai iskolákban végzett, majd diplomáciai pályára lépett emberrel együtt lenni, aki kívül állt a tudományos közélet bizonyos körein, de teljesen ismeretében volt a tudományos problematikának. Baráti kapcsolatunk később is, haláláig, megmaradt, találkozásaink, levelezésünk fontos elemeket épített be tudományos világomba. Az első lépések nem voltak könnyűek. Meghívott lakására, s én már fél órával a megbeszélrt déli időpont előtt fel-alá jártam a háza előtt, nehogy elkéssek. A csengőt pontosan 12 órakor nyomtam le, s ez nagyon jó belépő volt. Lady Clauson magunkra hagyott minket az ebéddel, így utána együtt mosogattunk el Sir Gerarddal. Másnap kaptam egy levelet, amelyben megköszönte az értékes beszélgetést, és hogy ott voltam, amit megválaszoltam, bőven merítve Sprigg

professzor hasonló leveléből. Sprigg előző évben járt Pesten, s meglátogatott minket, meg Urayt, s az akkor írt levelei nagy hasznomra voltak a megfelelő angol fordulatok kiválasztásánál. Az is emlékezetes maradt, hogy a Londoni Egyetemen tartott nagy előadásomra, amelyre egyébként az egész egyetem, vagyis a teljes School of Oriental and African Studies hivatalos volt, Sir Gerard Clausont a kérésem ellenére sem hívták meg, holott tagja volt az egyetem anyagi ügyeit felügyelő Trusteesnek. Mivel nem volt akadémiai rangja, pénze helyet biztosított neki, de tekintélyt nem.

1967 volt a vietnami háború elleni tiltakozás és az amerikai-szovjet konfliktusok sűrűsödésének az éve. Ekkor rendezték meg az amerikai Ann Arborban a Nemzetközi Orientalista Kongresszust, és bekerültem az Akadémia delegációjába. Kiutazásunk majdnem zátonyra futott, ugyanis a Szovjetunió elhatározta, hogy a kongresszust bojkotálni fogja, s erről tájékoztatta a népi demokráciák Akadémiáit. A rítus szerint ezeknek azonnal csatlakozniuk kellett. Nálunk a szovjet ügyeket egy szovjet feleség intézte, aki nem nagyon szerethette a rendszert, mert szabályosan elfektette az iratot, addig, amíg mi el nem utaztunk. Az ügyről kevesen tudtunk, mélyen hallgattunk. Münchenben kellett átszállnunk egy különgépre, s ott az újságokból tudta meg a delegáció, hogy hivatalosan mi történt. Egyesek azonnal haza akartak utazni, de azt javasoltam, hogy szűnjünk meg hivatalos delegáció lenni, és innen magánemberként utazzunk tovább. Ezt többségi szavazattal elfogadtuk. Amerikában azután a fő szervező Sinor Dénest meg lehetett győzni, hogy tartsa távol a sajtót tőlünk. A tudományos és személyes kapcsolatokon túl első amerikai utam azért is fontos volt, mert valójában először ekkor találkoztam keresztapámmal, Katona Györggyel, s ekkor beszéltünk elsőként arról, hogy tudna-e segíteni abban, hogy Ákos kijusson.

Igen nagy hatással volt rám az a *sit-in*, amelyet az Orientalista Kongresszussal egy időben, a Michigani Egyetemen amerikai értelmiségiek tartottak Vietnam ügyében. A háborút ellenzők egy

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

óriási előadóteremben jöttek össze. Nem is az tette rám a nagy hatást, amit mondtak, bár ez sem volt érdektelen, hanem az, hogy mindenki öt percet kapott, és ez alatt az öt perc alatt rengeteg értelmes érvet tudott a véleménye mellett előadni. Senki nem fecsegett, és mindenki nagyjából betartotta az öt percet. A későbbi híres szegedi ötpercesek részben ebből az élményből jöttek létre. Otthon olyan mértékben irritált a hosszú és tartalmatlan fecsegés mindenütt, hogy frissítően hatott a világos tömörség.

A kongresszuson két találkozás volt számomra a továbbiakra nézve nagyon meghatározó. Itt találkoztam először N. Poppéval. Poppe az altajisztika legjelentősebb tudósa volt, sorsa egy külön regény. Balti származású német, a Szovjet Akadémia tagja, aki 1944-ben a visszavonuló németekkel elhagyta a Szovjetuniót, ezért kiátkozták, Németországba ment, majd a háború után onnan is menekülnie kellett. Amerikában is hányatott volt az élete, hamar és méltatlan körülmények között nyugdíjazták. Mint már írtam, állását nekem is felajánlották. A későbbiek során Poppéval folyamatos és igen jó tudományos kapcsolatot alakítottam ki, amely azután barátsággá melegeedett. Az életéről is sok mindent mesélt nekem. Tudományos alapkérdések tekintetében szemben álltunk, ő az altaji hipotézis atyja, igen nagy tudású képviselője volt, én disszertációmát a hipotézis cáfolatáról írtam. De ez sohasem jelentett problémát közöttünk, rengeteget vitakoztunk, érveltünk, levelezésünk is igen gazdag. Nagyon sokat tanultam tőle, anélkül, hogy az alapkérdéseket illetően valaha is meggyőződött volna. A másik fontos találkozásom Norbuval, az egyetemen tanító tibeti professzorral, a Dalai láma bátyjával történt. Erről később, a Dalai lámához fűződő barátságom kapcsán számolok be.

Még disszertációm kéziratának befejezése előtt jelent meg Gerhard Doerfer német tudós, később göttingai professzor nagy monográfiájának első kötete. Doerfer az altaji hipotézis ellenzője volt, s ezért némi aggodalommal vettem kézbe munkáját, félve attól, hogy

elírta előlem a fontosabb dolgokat. Könyvének végigolvasása azonban meggyőzött arról, hogy érdemes megírnom a saját munkámat, s ha egy sor részletben segítségemre volt is, a disszertáció egészét és legfontosabb részeit nem érintette. Doerferrel is szoros kapcsolatba kerültem és sokszor találkoztunk a későbbiek folyamán, végül a szegedi egyetem díszdoktora is lett.

1968-ban volt egy fontos utam Lengyelországba. Mind Varsóban, mind Krakkóban felkerestem az ott élő lengyel kollégáimat, és felmértem, hogy a szakmám kutatása és oktatása hogyan áll, milyen együttműködés lehetséges.

Mindezek és más személyes kapcsolatok kiemeltek elszigeteltségemből. E nélkül a nemzetközi tudományos háttér nélkül aligha mertem volna az altajisztika alapkérdéseivel foglalkozó disszertációt megírni. A disszertáció több mint ezer sűrűn gépelt oldal lett, s fizikai elkészítése is rendkívüli, éjt nappallá tevő erőfeszítést igényelt. Mindeközben Szegedre jártam tanítani, berendeztük Ménesi úti lakásunkat, és mindig maradt időm a gyerekeim számára is. A túlfeszített munka persze nem tett jót lelkiállapotomnak, többször voltam kissé depressziós. Mindent összevéve azonban elkészült a munka, aminek már a leadása sem volt probléma nélküli.

Ligeti ambivalens volt vele kapcsolatban. Volt idő, amikor maga is biztatott a csuvas anyag feldolgozására, más alkalommal meg lebeszélte róla. Időnként megmutattam neki kidolgozott részeket, vázlatokat. Egy alkalommal meglátta, hogy az egyik fejezetben a magyar nyelv török jövevényszavaira vonatkozó tanulságokat is le akarom vonni. Erre közölte velem, hogy amennyiben a magyarban előforduló török jövevényszavak kérdése benn marad a disszertációban, akkor azt nem fogom megvédeni. Ez nyílt fenyegetés volt egy olyan szakmai ügyben, amelyet szinte lehetetlen volt megoldani. Ha ugyanis a magyar vonatkozásokat kihagyom, az joggal kifogásolható, s én természetesen nyilvánosan nem hivatkozhatom

Ligeti fenyegetésére, ha viszont bennehagyom, akkor Ligeti megakadályozza, hogy a vitáig eljusson. Ebben a helyzetben azt a megoldást választottam, hogy a vonatkozó fejezetet töröltem, viszont az anyagot szétszórtam különböző fejezetekbe, mivel biztos voltam benne, hogy a sűrű anyag nagy részét Ligeti már nem olvassa el.

A disszertáció beadása után került sor az ún. habitus kérdés vizsgálatára. Itt volt lehetősége azoknak, akik ellenezték személyemet, hogy elgáncsolják a folyamatot. Az ekkor lezajlott vitákat nem ismerem. Ligeti biztosan támogatott, Németh Gyula furcsán viselkedett. Miután Ligeti támogatásáról megbizonyosodott, pozitívan foglalt állást, azzal a megjegyzéssel, hogy eredményeimmel nagyrészt nem ért egyet. Ez annál is inkább furcsa volt, mert ezek nagy része éppen az ő nézeteihez való visszatérés volt. Németh ugyanis nem bocsájtotta meg nekem, hogy nem dolgoztam át a Wickerhausert. Ez az arab írásos, oszmán török szöveggyűjtemény volt Némethnél az egyik belépő a tudományba. Németh igazából csak akkor változtatta meg a véleményét rólam mint turkológusról, amikor kiadtam az arab írásos volgai bulgár török feliratokat (*Epigraphica Bulgarica, A volgai bolgár-török feliratok*, 1973). Végül is azonban Ligeti és Németh tekintélye akkora volt, hogy a disszertációval, vagy annak szerzőjével szembeni aggályokat nem lehetett érvényesíteni. Akkor.

A védés mégsem ment simán. Az egyik opponens, Ligeti elemében volt, szövege, mint mindig, fölényes és kioktató. Ezt a bírálatot előre megkaptam, s igen gondosan készítettem el a választ. A nagyon udvarias szövegben, amelyben többszörösen köszönetet mondok neki, azért egy-két helyen megjegyeztem, hogy az általa kifogásolt megállapítás éppen az ő, itt meg itt kifejtett álláspontjával egyezik. Ligeti ugyan megkapta előre a válaszomat, de valószínűleg nem olvasta el, mert mikor a védésen elhangzott az a rész, amelyben szerényen utalok arra, hogy ezek nála is így vannak, felugrott és kirohant a teremből. A kérdéses ügyek az egész szempontjából nem voltak különösen fontosak, s csak azért reagáltam rá, mert mindenre

reflektálni akartam, amit mondott. Valaki utánasietett, s a kinti beszélgetésről csak annyit tudok, hogy csitították, és kérték, hogy ne legyen botrány, ugyanis mint kiderült, nem akarta elfogadni a válaszat, ami viszont azt eredményezte volna, hogy nem megy át a disszertációm. Végül az elnöklő Bárczi Géza rábeszélésére engedett, s valamilyen semleges szöveggel áthidalta a helyzetet. Ezek után a szavazás már egyhangú volt.

Én pedig azt hittem, hogy most már biztosan megérkeztem a doktori fokozat magaslatára. Alaposan tévedtem.

VI. Bekapcsolódás a nemzetközi tudományba

1971-ben egy nehéz szervezési feladatot kellett megoldanom. A Sinor Dénes által szervezett és irányított nemzetközi altajisztikai konferencia-sorozat, a PIAC 1969-ig mindig a vasfüggöny nyugati oldalán tartotta éves üléseit. Sinor lehetővé tette, hogy elsősorban Magyarországról, de más keleti országokból is fiatal, jól képzett altajisták ezeken részt vehessenek. A konferenciákon előadások hangzottak el, és egy teljes délutánt töltöttek be az ún. „gyónások”. Ezek beszámolók voltak arról, hogy milyen tudományos munkákat készítettünk az elmúlt időben, illetve tervezünk a közeljövőben. Különösen fontosak voltak a szünetek, az esti beszélgetések, az étkezések társalgásai. A konferenciák anyagi alapjait a részvételi díjakból biztosították, amelyet általában úgy állapítottak meg, hogy magában foglalja a szállás, az étkezés, a terembérlés költségeit, és az összeg úgy alakult, hogy 10 résztvevő egy keleti résztvevő helyi költségeit fedezte. Ezek a konferenciák nagyszerű lehetőséget biztosítottak az idősebb kollégákkal, a szakma jelentős személyiségeivel való találkozásra, a velük való kapcsolatteremtésre. Tudományos nézeteim alakulásában nem kis szerepet játszottak az itt zajló viták, s annak felismerése, hogy a nyugati kollégákkal tudományos szempontból teljesen egyenrangú alapokkal rendelkezem, hála kiváló professzoraimnak. Ez nem volt elmondható minden keleti országról, ahol az elszigeteltség, az ideológiai nyomás és a rossz káder-kiválasztási gyakorlat miatt sok, egyébként tehetséges kolléga tudományos színvonala nem mindig érte el a nyugatiakét.

Sinor sokat tett a Kelet–Nyugat szembenállás enyhítéséért, s régebb óta szorgalmazta, hogy a PIAC éves üléseit kíséreljük meg a vasfüggöny keleti oldalán megrendezni. Ez először 1969-ben Berlinben sikerült. Sinornak mint a PIAC főtitkárának csak annyi engedményt kellett tennie, hogy minden lehető és lehetetlen alkalommal elmondta, hogy „Berlin a Népi Demokratikus

Németország fővárosa.” Ez természetesen utalás volt Nyugat-Berlin rendezetlen státuszára, s az NDK vezetésének fontos volt egy nemzetközi konferencia megrendezése, amely Berlin tekintélyét hirdette. Nem volt ezzel semmi baj. Nagyobb nehézséget okozott, hogy a konferencia addig 30-40 fős baráti, vagy azzá váló tudományos ülésszak volt, ezt a jelleget azonban a kelet-német rendezők nem tudták megtartani. Óriási nyomás nehezedett rájuk, hogy a „Nagy Szovjetunió” fővárosából, Moszkvából, azután Leningrádból, továbbá minden érintett köztársaságából delegációk utazhassanak a konferenciára. Mi az orosz kollégák javát ekkor már jól ismertük, beleértve néhány más, nem moszkvai, vagy leningrádi tudóst is. Ugyanakkor a PIAC jövőjét veszélyeztette, ha egy protokolláris, nagy rendezvény válik belőle.

A berlini PIAC idején többen kifejtették, hogy amennyiben az a tendencia lesz úrrá, amely szakmai szempontból nem szűri meg a résztvevőket, a PIAC elveszti korábbi jellegét, s személy szerint ők nem fognak benne részt vállalni a jövőben. A következő PIAC Franciaországban volt, Strassbourghban, 1970-ben. Ezért hamar el kellett határozni, hogy 1971-ben Magyarország meghívja-e a konferenciát. Sinor és Ligeti négyszemközi megbeszélései oda jutottak, hogy erre megvan a lehetőség. Ezért Ligeti 1970-ben elutazott Strassbourghba, hogy ott hivatalosan is meghívja a következő, vagyis 1971-es évre a PIAC-ot. Én is vele utaztam, mert Ligeti döntése az volt, hogy a PIAC-ot Szegeden rendezzük meg, s annak szervezési feladatait én lássam el.

Az első kérdés, amivel kapcsolatban dönteni kellett, hogy meg tudjuk-e tartani az optimálisnak tartott 40-50-es létszámot, vagy ismét kitesszük a PIAC-ot a Keletről jövő szélesebb tömegeknek. Természetesen a meghívó nem szabhatott semmilyen feltételt, nem iktathatott be semmilyen szűrőt a résztvevők számára. Az Akadémia illetékeseivel való többszöri tárgyalás után arra az elhatározásra jutottunk, hogy csak a létszám kontingensre hivatkozunk, amelyet

elhelyezési nehézségekkel indokolunk. Ez meg is felelt a valóságnak, Szegeden nem volt akkor lehetőség egy ilyen konferencia alkalmával több száz fő olcsó elszállásolására. Ezt természetesen nem kellett a meghívólevélbe beleírni. Elegendő volt, hogy az Akadémia Külügyi Osztálya értesítette a szovjet Akadémia illetékes osztályát, hogy mintegy 20 fő fogadását tudjuk megoldani. Ezt Moszkvában meg is értették, s a delegációt ennek megfelelően állították össze.

Akadtt azonban egy magyar turkológus, aki nem jó szemmel nézte az eljövendő szegedi eseményt. Miután a szovjet Akadémia összeállította a küldendő szovjet altajisták névsorát, ebből néhányan kimaradtak. Ezekről kollégánk megtudta, hogy nem tudnak jönni, s mivel az érintett szovjet kollégáknak természetesen nem mondták meg a szovjet Akadémia tisztviselői, hogy a létszám egy szovjet-magyar megállapodáson nyugszik, azok elkezdtek tiltakozni. Magyar kollégánk ekkor az itthoni pártszerveknél feljelentette Ligetit és engem, hogy a szegedi PIAC-ot „szovjetellenes éllel” rendezzük meg. Az ügy átkerült az Akadémiára, ott azt kivizsgálták és megállapították, hogy mi történt és az egészet ad acta tették.

Kollégánk, Hazai György, azonban nem nyugodott meg, mindenáron meg akarta akadályozni a szegedi PIAC nemzetközi sikerét. Ezért a nyugat-német kollégáknak azt híresztelte el, hogy Szegeden a „nyugat-német altajisták megalázására készülünk” azzal, hogy csak a kelet-német delegációt fogjuk hivatalosnak elismerni. Felszólította őket, hogy tiltakozásul maradjanak távol a szegedi PIAC-tól. Sajnos néhány nyugat-német kolléga elhitte ezt a rágalmat, mások viszont eljöttek, és azt tapasztalták, hogy ilyen nem volt, ugyanis Szegeden egyszerűen nem szerepelt semmilyen „delegáció”, minden tudós csak maga nevében volt ott.

A szegedi PIAC-nak volt még egy igen nehéz megoldandó kérdése: meghívjuk-e N. Poppét, a kiváló mongolistát, a modern altajisztika egyik alapítóját. Az 1944-ben Nyugatra távozott Poppét, mint már említettem, a Szovjetunió ellenségének nyilvánították, ahol a

megítélése változó volt, s nem lehetett tudni, mi a helyzet 1971-ben. Ha őt nem hívjuk meg, az nem csak sértés, hanem számos kolléga visszatetszését is kiválthatja. Ugyanakkor nem tehattuk ki Magyarországot annak, hogy az itteni konferencián részt vevő tudóst a szovjet elhárítás letartóztatja és elhurcolja. Ezt a kényes kérdést nem lehetett másként kitapogatni, mint hogy én elutaztam Moszkvába, és az ottani barátaimat kérdeztem meg, hogy mit tanácsolnak. Persze tudtam, hogy kitől kell érdeklődni, kitől várható megbízható válasz. Három nap után ezt meg is kaptam. Azt tanácsolták (persze névtelenséget kérve), hogy ne hívjuk meg Poppét, Magyarországon veszélyben volna a szabadsága. Így azután közvetítőkön keresztül üzentem neki, hogy ne jöjjön. A magyarázatot csak néhány év múlva, személyes találkozásunkkor, egy utcai sétán mondtam el neki.

A szegedi PIAC 1971 augusztusában nagy siker volt. Kononov, a szovjet turkológia kiemelkedő egyénisége, külön beszélt négy szemközt Ligetivel. Elmondta, hogy tudomásukra jutott, hogy egy magyar kollégánk, Hazai György feljelentett minket, de ők kiállnak Ligeti és én mellett, és köszönik a konferencia kiváló rendezését és színvonalát.

Szegeden olyan világhírű tudósok voltak jelen, mint J. A. Boyle, Sir Gerard Clauson, R. A. Miller, E. Hamp, Laude-Cirtautas, B. Scherner, T. Tekin, P. Zieme. Különösen sokan jöttek Franciaországból (Lot-Falck, Tretiakoff, Beffa, Hamayon), Japánból és természetesen a Szovjetunióból (Baskakov, Bertagaev, Fazylov, Gadžieva, Kenesbaev, Šarybaev, Muratov, Musaev, Novgorodova, Sanžeev, Šastina, Cincius, Tveritina és mások).

Szakmai szempontból is izgalmas volt, hogy az altaji nyelvrokonság ellenzője, Clauson és védelmezője, Talat Tekin érdekes, jó hangulatú vitában vettek részt. Előadást tartott Roy Andrew Miller, aki itt fejtette ki először nézeteit a japán nyelv altaji rokonságáról. Neki tettem fel a vita során azt a kérdést, hogy ha a japán és az altaji nyelvek rokonok, akkor mikorra teszi a közös

alapnyelv idejét? A válasz az volt, hogy erről még nem gondolkodott. Egyébként Miller régi jó barátom volt, még a *Tibeto-Mongolica* megjelenéséről írt igen pozitív kritikája idejéből.

Nagy érdeklődés kísérte Ligetinek az altaji elméletről tartott francia nyelvű előadását. Tartozom az igazságnak azzal, hogy megemlítsem, ez nem tette egyértelművé a nézeteit, a konferencia több résztvevője kérdezte utána tőlem, hogy most tulajdonképpen Ligeti mit gondol az altaji hipotézisről, az altaji nyelvek rokonságáról. Az előadások megjelentek 1975-ben (Ligeti L. ed.: *Researches in Altaic languages*).

1971 kora őszen már megkaptam a Bonni Egyetem Belső-Ázsiai Intézetének végleges meghívását, hogy mint vendégprofesszor tanítsak ott két szemesztert. Az Institut für Zentralasienkunde a Bonni Egyetem viszonylag fiatal intézete volt, amelyet a kiváló mongolista, W. Heissig alapított, a Schulemann testvérek segítségével. Az egyik testvér tibetista volt és a Dalai lámák történetéről szóló könyvével lett közismert, a másik a német hadsereg orvos tábornoka, Németország egyik legbefolyásosabb embere. Heissig Bécsben néprajztudományt végzett, a háború alatt Kínában, a német követségen szolgált. Az idejének egy részét a belső-mongolok között töltötte és, talán részben hobbiként, régi mongol térképeket gyűjtött. Itt lett mongolista. Ma őt tekintik az európai mongol irodalomtudomány megalapítójának. Kiváló tanár és szervező volt. A tőle kapott meghívólevélben többek között az állt, hogy „kollokviumot” kell tartanom. Nálunk, Magyarországon ez vizsgát jelentett, ezért megkérdeztem a nyár végén Budapestre látogató Zender professzort, a bonni Néprajzi Tanszék vezetőjét, mit is jelent ez náluk. Azt mondta, hogy a „kollokviumon” a már végzeteknek, a Tanszék oktatóinak kell „továbbképző” előadásokat tartanom. Hát én nem erre számítottam, azt hittem, egyetemi hallgatóknak kell alapismereteket tanítani, vagyis olyasmire hívtak, amire nem voltam felkészülve.

Ezért azután éjt nappallá téve kezdtem elkészíteni bonni előadásaimat. Eközben a minden figyelmet igénylő munka közepette ért a hír: nincs rendben a nagydoktori disszertációm ügye. Az akkor még ellenőrizhetetlen hírek szerint a védecs után a TMB-hez az „illetékes szervektől” érdeklődés érkezett. Azt akarták megtudni, a TMB eléggé éber volt-e, mikor átengedte a személyi ügyemet, ugyanis a politikai megbízhatóságommal kapcsolatban súlyos vádak merültek fel.

Bárhon kezdtem is el érdeklődni, falba ütköztem. Végül 1971. szeptember végén elutaztam Bonnba, Évát kérve, hogy folytassa a tudakozódást. A bonni Belső-Ázsiai Intézet ideális körülményekkel fogadott. Minden héten egy alkalommal az Intézet szemináriumot tartott. Ezen az intézetet vezető professzor, Heissig beszámolt az aktuális kérdésekről, új könyvekről, vitákról, azután valaki előadott valamely témát, amit megvitattunk, s én tartottam egy előadást. Testközelből figyelhettem meg, hogyan működik egy jól vezetett intézet, amelynek egyaránt feladata az oktatás, a továbbképzés és a kutatás. A könyvtár elsőrendű volt, a kollégák kedvesek, segítőkészek. A kutatási feltételek technikailag is kiválóak voltak. Akkor még a mikrofilm volt az az eszköz, amellyel másutt meglévő könyveket, cikkeket meg lehetett szerezni. De már létezett másológép is. Magammal hoztam a híres mongol festő Mardzan Sherab néprajzi tárgyú festményeiről Ulánbátorban készített felvételeimet, amelyekről sikerült másolatokat készíteni és technikailag is rendbe tenni. Az Intézetben mongol lektor is dolgozott, így anyanyelvi szinten tudtam ellenőriztetni mongóliai feljegyzéseimet.

Kijutva Nyugatra, és hosszabb ideig tartózkodva a Szövetségi Köztársaságban egy számomra igen fontos kérdésre is választ kerestem. Mi az esélye annak, hogy Németország újra a náciizmus fészkevé válik? Természetesen nem végeztem ilyen tárgyú kutatásokat, de igen sok emberrel beszélgettem, és rendszeresen olvastam a helyi sajtót, a nagy német hetilapokat, a *Spiegel*t, a *Sternt*,

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

a *Die Welt*-et, a *Die Zeit*-et, a *Frankfurter Allgemeine* és a *Süddeutsche Zeitung* hétvégi számait. Persze rendszeresen néztem a helyi tv-t, figyeltem az ott zajló politikai vitákat.

Kevéske szabadidőmet, a hétvégéket újonnan szerzett barátaimmal töltöttem. Nagy megnyugvás volt számomra, hogy minden további nélkül befogadtak, s hosszú, sok esetben máig tartó barátságok alakultak ki közöttünk. Az esték azonban többnyire izgatott telefonálással teltek, Éva azonnal beszámolt, amint megtudott valamit. Annyi bizonyosnak látszott, hogy az akadémiai doktori ügyem elakadt.

Bonnban ért az American Association of Asian Studies meghívása: tartsak New Yorkban az éves ülésükön egy előadást mongol témában. Ekkor úgy láttuk, hogy ez jó alkalom arra, hogy Évát is magammal vigyem. Ő Pesten kapta meg az amerikai vízumot is, és kiutazott Bonnba. Nekem ez a második utam volt az Egyesült Államokba, először 1967-ben jártam kint. Elmentem a bonni amerikai konzulátusra, és kértem egy beutazási vízumot. Harmadnap kellett érte mennem, s legnagyobb meglepetésemre közölték velem, hogy nem áll módjukban megadni. Kértem, hogy a konzullal személyesen is beszélhessek, aki közölte, hogy ezt a vízumot Budapesten kell kérnem, utazzam vissza Magyarországra, és ott adjam be a kérelmet. Ugyanis – oktatott ki – csak ott ismerik a személyi anyagomat. Elmondtam neki, hogy az lehetetlen. Ugyanis ha visszautazom, előbb a magyar szervektől kell újabb kiutazási engedélyt kérnem, amit aligha adnak meg azért, mert én egy amerikai vízum miatt jöttem vissza. A magát megmakacsoló konzult végül is arra kértem, hogy ha nem áll módjában kiadni a beutazási vízumot, akkor adja ezt nekem írásba. Ezt elküldöm a meghívóimnak és részemről az ügy le van zárva. Erre kért egy nap gondolkodási időt, majd másnap megkaptam a pecsétet.

A repülőjegy megvásárlásában bonni barátaim segítettek, akikről megtanultam, hogy vannak normál árú és olcsóbb jegyek, és

ez utóbbiak megszerzésének vannak fortélyai. Az amerikaiak által küldött repülőjegy áráért így vettünk kettőt, és 1972 tavaszán Évával New Yorkba repültünk.

Előbb egy kisebb, olcsó szállodában laktunk, majd a kongresszus napján átköltözködtünk New York akkor legelőkelőbb szállodájába, a Waldorf Astoriába. Előadásom a mongol festő, Mardzan Sherab festményeinek néprajzi értékéről szólt. Egyik nap az ENSZ-hez delegált mongol nagykövettel ebédeltem, és elámultam azon, hogy ez a sztyeppékről jött ember jobban kiismerte magát a New York-i étterem elegáns étlapján, mint én. Viszont bajba kerültem a konferencia végén, ugyanis senki nem előlegezte meg a borsos szállodaszámlát, nekem persze egy fillérem sem volt. Vendéglátóim azt hitték, hogy én majd kifizetem, s ők átutalják a számlámra – valamikor. Csak a véletlenül múltott, hogy Sinort a kijáratnál még utolértem, és persze kifizette a szállodaszámlát, pontosabban megelőlegezte az AAAS számára. Ez az állandó függő érzés, minden pozitív élmény mellett is, igen megkeserítette amerikai tartózkodásomat.

Egyébként Amerikában két orientalista társaság van, a fentebb említett AAAS és az American Oriental Society. Az első a Keleten érdekelt gazdag amerikai üzletemberek által alapított tudós társaság, a második a filozofok és egyetemi tanárok szövetsége, érthetően az első gazdag, de nincs tudományos tekintélye, a második a tudományos tekintély, de alig van pénze. Az egyik a legdrágább szállodában tartja ülését, a másik egyetemi kampuszokon.

Egy különös élethelyzet az, amikor az ember a társadalom leggazdagabb rétegével találkozik. Míg minden örömmel azon voltam, hogy a szakmám legkiválóbb és legfontosabb képviselőivel találkozzam, és velük jó kapcsolatot alakítsak ki, a kíváncsiságon kívül semmi nem vitt Amerika leggazdagabbjai közé. A Waldorf Astoria és az AAAS konferencia vendégeire szinte egyáltalában nem

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

emlékszem. A folyosón és a lakosztályban állandóan jelen lévő statikus elektromosság elviselése jobban lekötött.

New Yorkból Bloomingtonba repültünk, ahol a Húsvétot töltöttük. Itt találkoztam a történetem elején említett Dégh Lindával, aki közben Bloomingtonban a folklorisztika professzora lett. Sohasem volt vele különösebben jó személyes kapcsolatom. Teljesen azonban nem tudtam elkerülni, hogy pesti környezetem hol azért, mert ő volt Ortutay kedvence, hol azért, mert Nyugatra disszidált, ne számítson be nekem rossz pontokat miatta. Igyekeztem megmagyarázni, hogy én nem tehetek róla, ahogy ő sem rólam, nem köt össze minket semmi, Anyámnak ő valamilyen harmadfokú unokatestvére. A magyarok közötti rossz viszonyt sajnos átvitte Bloomingtonba is, ahol Sinor és Dégh mellett még Thomas Sebeok, Sebők Tamás is dolgozott. Sebeok volt tulajdonképpen a bloomingtoni intézet alapítója, ő hívta meg Bloomingtonba Sinort. Később útjaik elváltak, Sebeok a nyelvek keletkezésével, az állatok nyelvével kezdett el foglalkozni.

Vagy harminc évvel később a fiam egyik tanítványa a Ford Alapítvány levéltárában dolgozott. Talált egy feljegyzést, amely felhívta az Alapítvány figyelmét rám. A feljegyzés Sebeoktól származott. A Ford Alapítvány többek között azzal is foglalkozott, hogy ígéretes tudományos tehetségeket hozzon az Egyesült Államokba. Minderről én természetesen nem tudtam. Ez a feljegyzés, bár nagyjából egyidős lehet a következő eseményekkel, attól teljesen független volt.

Bloomingtonban meghívott néhány, az Ural-Altaji Intézetben oktató barátom egy ebédre. Hosszas bevezető után előadták, hogy Sinor hamarosan visszavonul vezető szerepéből (65 éves volt), és ők mint search committee azzal vannak megbízva, hogy utódot keressenek. Úgy látják, én volnék a legalkalmasabb az Intézet vezetésének átvételére. Végzettségem és eddigi publikációim, otthonosságom a tibetisztika, mongolisztika és a turkológia területén lefedi az Intézet egyik fő irányát. A másikat, az uralisztikát pedig

megfelelő ember fogja vezetni, de ennek irányításához mint magyarnak megvannak a szakmai ismereteim. Érthető módon erre nem voltam felkészülve, alig jutottam szóhoz. Végül azt mondtam, hogy arra kérem őket, arról győzzenek meg, hogy ez *nekem* miért jó. Hogy ez nekik jó-e, azt ők döntenek el, de engem arról kell meggyőzniük, hogy énnekem milyen előnyöm származik ebből. Az anyagiakat ne említsék, mert ahogy életemben eddig, ezután sem fog ez a döntéseimben szerepet játszani. Bár Szegeden ekkor még bizonytalan volt a jövőm, még egy szerény kutatói álláson voltam, de láttam a perspektívát. Magyarországról könnyebben juthattam el kutatási területemre. S nem utolsó sorban ekkor már mint két gyermek apja gyermekeim jövőjéről, iskoláztatásáról is gondolkodnom kellett. Azt nem említettem, hogy a kérdést politikailag is nehéz lesz megoldani. Erre a válaszra nem voltak felkészülve, a beszélgetés végét ért. Arra kértek, hogy mindez maradjon titok. Az maradt a mai napig. Persze ez a meghívás-kísérlet komoly hatással volt nézeteimre. Megerősödött az önbizalmam, és arra gondoltam, hogy bármi történik is, meg tudom állni a helyemet.

Bloomingtonból Ann Arborba mentünk. Ennek a látogatásnak döntő szerepe volt családi történetünkben. Keresztapámmal, Katona Györggyel már találkoztam első Ann Arbor-i látogatásom idején. Most azonban Éva is jelen volt, és még élt Katona György felesége, Mici néni. Katona 1956-ban az amerikai kormány stábjában közreműködött a Nyugatra került magyarok ügyeinek intézésében, és kihozatta testvére két gyermekét, Katona Pétert és Katona Mariannát Bécsből Amerikába. Marianna Ann Arborban tanult. Sokat beszélgettünk arról, mi lett volna, ha én 1945–1946-ban ki tudok menni hozzá, s van-e esélye annak, hogy most kimenjünk, vagyis disszidáljunk. Én ennek nem láttam esélyét. Ugyanakkor felhoztam, hogy ami annak idején nem sikerült velem, esetleg sikerülhet Ákos fiammal, aki ekkor 13 éves volt. Katona György megígérte, hogy ezen komolyan gondolkodik, annál is inkább, miután nekik nem volt gyermekük.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

Budapestre hazaérkezve barátaim arról tájékoztattak, hogy az akadémiai nagydoktori ügyem közben lassan elrendeződött. A feljelentő ugyanaz volt, mint aki a szegedi PIAC konferenciát kísérelte meg „szovjetellenesnek” beállítani. Talán ha korábban jelent fel, akkor nagyobb sikerrel jár. Ekkor már arról kellett meggyőzni a Belügyet, az Akadémiát és az Akadémia szerveit, hogy akadémikusok, tisztviselők mind-mind gondatlanul jártak el, és nem vették észre egy „ellenséges elem” befurakodását. Ez nem sikerülhetett. Akadémiai doktori diplomám dátuma 1971. június 4. Az akadémiai doktorok hivatalos listájában hosszú ideig 1972 állt, s én természetesen ezt akkor nem kértem kijavítani, örültem, hogy rendben van és béke van.

1972 augusztusában részt vettem Ulánbátorban a Nemzetközi Mongolista Kongresszuson. Itt többek között elgondolkoztam azon, hogy történelmileg milyen messze van a mongol mindennapi valóság mondjuk az amerikai mindennapi valóságtól, pedig a két világ egyidejű, s repülővel is bejárható, szinte egy napi távra vannak egymástól. Ulánbátorban szóba került Mongóliáról írott könyvem is, amely orosz fordításban 1964 óta volt hozzáférhető. Barátaim jelezték, hogy rossz a hivatalos mongol pártvélemény róla. Nem emeltem ki eléggé a modern Mongóliát, annak a Párt vezetésével elért legújabb eredményeit, a mongol nehézipar fejlődését. Nostalgiaát ébreszték néprajzi leírásaimmal a régi, archaikus, elavult mezőgazdaság iránt, stb. stb. Halvány kérdést tettem fel, azt tudakolva, hogy ha ez a könyv Moszkvának megfelelt, miért akarnak ők ezen túltenni, de ennek a világnak ez volt a természete. Ezért könyvem mongol fordítása lekerült a napirendről. Egyébként könyvem megjelent lengyelül (1965) és japánul (1966). Angol és német kidásáról több tárgyalás folyt, de azokból nem lett semmi.

1972 őszén Hajdú Péter elmondta, hogy a szegedi egyetem javasolni szeretne egyetemi tanárnak. Ettől megijedtem. Ugyanis addig akadémiai státuszon voltam Szegeden, úgy véltem, ezen a vonalon már nem piszkálhatnak. Ha azonban átkerülök az egyetem

oktatói állására, akkor újra elindulhat az ellenem folytatott eljárás. Egyetemen nem volt elég az erkölcsi bizonyítvány, szükség volt az ún. feddhetetlenségi bizonyítványra is, ami a sokkal szorosabb, szigorúbb politikai szűrő volt. Azt kértem, hogy terjesszenek fel címzetes egyetemi tanárnak, ez ugyanis nem járt egyetemi állással. Úgy gondoltam, ezzel kiugrathatjuk a nyulat a bokorból. Ha nem megy, megmaradok kutatónak, ha megy, léphetünk tovább. Az eljárás bevált. 1973-ban címzetes egyetemi tanár lettem. Ekkor terjesztett fel azután a József Attila Tudományegyetem egyetemi tanárnak. Azt a káderosztályok nem vállalták, hogy valaki alkalmas címzetes egyetemi tanárnak, de nem alkalmas rendes egyetemi tanárnak. Megadták az egyetértésüket.

1974 fordulatot hozott szakmai életemben. Addig csak a Finnugor Tanszék munkatársaként oktattam, most meg lehetett indítani az altajisztikai szakot is, megalakult az Altajisztikai Tanszéki Csoport (a későbbi Tanszék előzménye). Az egyetem a szak indítását egy tanársegédi állással és némi pénzzel is támogatta. Az állásra Ivanics Máriát hívtam. Kiválasztásánál a személyi kiválósága mellett az volt a fő szempont, hogy ő képzettségénél fogva oszmanista volt, Káldy-Nagy Gyula tanítványa, tehát a turkológia azon részét művelte, amely nem az én területem volt, s így nagyon jól kiegészítettük egymást. Kiváló török nyelvismerete is nélkülözhetetlen volt.

A szakalapításhoz kapott pénzen vette meg az egyetem 1976-ban az akkor elhunyt Németh Gyula könyvtárát. Igaz, ez az elhatározás újabb konfliktust is okozott. Bár Ligeti eredetileg azt támogatta, hogy Debrecenbe menjek, mikor látta, hogy Szegeden jól működik a dolog, sikeres volt a szegedi PIAC, az egyetem támogatta a munkámat, elhatározta, hogy ezt a könyvtára odaajándékozásával is erősíti. Közölte velem elhatározását, hogy olyan végrendeletet készít, amelyben halála után a könyvtárát a szegedi József Attila Tudományegyetemnek ajándékozza. Kikötése csak annyi volt, hogy az ingyen ajándékozott könyvtár az egyetemi könyvtár többi részétől

elkülönítve kezeltessek. Ezt természetesen megígértük. Szegeden kis ünnepélyen adta át az iratot. 1976-ban azonban, mivel egyrészt kellett a szakmai könyvtár, másrészt félt, hogy Németh könyvtárát a családjá máshol adja el, ezért sikerült a szegedi egyetem vezetését rábeszélnem arra, hogy ezt vegye meg. Mikor Ligeti ezt megtudta, nagyon megharagudott, hívatott és közölte velem, hogy visszavonja a saját könyvtárának ajándékozására tett ígéretét. Mikor ennek okát kérdeztem, azt mondta: „Csak nem képzeli, hogy engem haló poraimban összekeverhet Németh Gyulával?” Nyilván attól félt, hogy a szegedi könyvtár nem az ő nevét fogja viselni, s nem fogja az emlékét megörökíteni. Lehet, hogy az is bántotta, hogy míg ő ingyenesen ajánlotta fel a könyvtárát, addig Németh Gyuláét megvettük. Szegeden azonban tudományos kutatókönyvtár kellett, s ezzel nem várhattunk Ligeti halálára. Hosszú és türelmes beszélgetésekkel végül elértem, hogy Ligeti megenyhült, és nem vette vissza ígéretét a könyvtárát illetően, azzal a feltétellel, hogy a két könyvtárát fizikailag is külön kezeljük Szegeden. 1987-ben bekövetkezett halálakor a könyvtár Szegedre került, s ma is a Keleti Gyűjtemény legértékesebb része. Ide került később Tardy Lajos és Palló Margit könyvtára is, majd 2012-ben Sinor Dénesé.

Talán itt van a helye, hogy röviden írjak Tardy Lajosról. Tardy Lajost a Múzeum-körúti antikváriumban ismertem meg, ahol a Széchényi Könyvtárban töltött időm alatt számtalanszor megfordultam. Élettörténete olvasható, némi rövidítésekkel, a *Szaggatott krónika* (1986) című önéletrajzi munkájában. Jogi végzettségű polihisztor volt, aki orosz fogságba került, ahol egy helyi pópától tanult meg oroszul. Az Országos Fordító Iroda vezetőjeként keveredett egy államellenesnek nyilvánított ügybe, majd börtönbüntetése letöltése után mint bolti kiszolgáló kereste kenyerét a Múzeum körúton. Nemsokára bekerült ő is, némi segítségemmel, a Széchényi Könyvtárba, és egy időben Kemény Istvánval, a

szociológussal, hárman dolgoztunk együtt egy szobában. Kihaszználva a remek társaságot sok fontos gondolatot cseréltünk.

Orosztudása egy alkalommal komoly diplomáciai nehézségeket okozott. Egy szép napon, amint hárman, Tardy, Kemény és én üldögélünk a szobánkban, telefon jött a Széchényi Könyvtár főigazgatójától, hogy készüljünk, mert a Lenin Könyvtár éppen Pesten vendégeskedő, nagyhatalmú főigazgatója látogatóban van a könyvtárban és átjön a szobánkba. Hamarosan nyílt az ajtó, belépett a hölgy és orosz, valamint magyar kísérete. Tardy felállt, mélyen meghajolt és egy hosszú, orosz nyelvű üdvözlőbeszédet vágott ki. A főigazgatónő arca egyre komorabb lett, majd sarkon fordult és elrohant, nyomában a slepp-pel. Nemsokára hívtak a főigazgatói irodába, ahol kiderült, hogy a hölgy súlyos politikai provokációért feljelentette a Széchényi Könyvtárat. A köszöntő beszéd tartalma ugyan kifogástalan volt (ezt oroszstudásommal én is tanúsíthatom), de a nyelvezete olyan régies, a cári időkből való, hogy a hölgy úgy gondolta, egy emigráns fehérgárdistával áll szemben. Ez pedig súlyos politikai provokációnak számított. Az ügy a Külügyminisztériumig jutott, a magyar külügy kapott egy szovjet átiratot, Jóború Magdának Tardy ártatlanságáról egy igazoló iratot kellett írnia. Én pedig megtanultam a nyelvi stílusrétegek politikai jelentőségét.

Tardy előbb a tokaji borvidék orosz kapcsolatairól, később a Krím magyar kapcsolatairól folytatott kutatásokat, mongol kori magyar rabszolgák nyomait találta meg. Igen korán kutatta a grúz-magyar kapcsolatokat is. A grúzok nagy becsben tartották, számos kitüntetéssel halmozták el. Ebben a témában védte meg akadémiai doktori értekezését is Tbiliszipben. Több ízben hívtam meg Szegedre, hogy kultúrtörténeti előadásokat tartson altajisztika szakos hallgatóimnak. Nagy tárgyismerete, remek humora és gazdag anekdota-kincse igen kedvelté tette a diákok között is.

Palló Margit Németh Gyula kortársa volt. Abban az időben nem volt szokás, hogy lányok tudománnyal, különösen turkológiával

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

foglalkozzanak, ő a kivételek közé tartozott. Berlinben W. Bangnál tanult, hosszabb időt töltött el Isztambulban, majd férjhez ment Katona Lajoshoz. Katona turkológiát és sinológiát tanult, Párizsban is képezte magát. Rossz nyelvek szerint Ligeti vetélytársnak érezte és a tudományos világ közelébe sem engedte. A gazdasági világválság idején Katona Lajosból gazdálkodó lett. Palló Margit két lányt nevelt fel, 1945-ben mint „nagybirtokosokat” megfosztották őket vagyontól (40 hold földjük volt). Hogy a lányokat felvegyék az egyetemre, formálisan elváltak. Margit néni Németh Gyulától kapott valamilyen cédulázó munkát, de hamarosan visszatért a tudományba, és elkezdett cikkeket írni, amelyeket fiatalkori barátnője, a közben a turkológia nagyasszonyává lett Annemarie von Gabain hamburgi professzor szívesen közölt az Ural-Altaische Jahrbücherben.

Katona Lajossal 1956 tavaszán ismerkedtem meg, akkor az Akadémia Keleti Könyvtárában ült és kínai forrásokat olvasott. 1956 decemberében találkoztam vele újra a Váci utcában. Intett, hogy ne disszidáljak, mert az országnak szüksége van a kiművelt emberfőkre. Mint kiderült, ő hamarosan egy kínai forrásokkal tömött aktatáskával Jugoszláviába távozott. Ott egy táborba került, ahonnan kijárhatott és a környék török ajkú parasztjaitól folklórt gyűjtött. Ezek a derék törökök nyugodt szívvel szidták Titót törökül. Katona nem csak a szövegeket jegyezte le pontosan, hanem az adatközlők neveit is. Mikor azután ezeket Törökországban kiadták, az adatközlők nemigen köszönhették meg neki a pontosságát. Katona Jugoszláviából hosszú levelekkel ostromolta Tajvan párizsi követségét, kérve, hogy szabadítsák ki a jugoszláv táborból, és tegyék lehetővé, hogy Tajvanra távozzon. Bár az elején leveleit meg sem válaszolták, volt párizsi barátainak közbenjárására mégis kihozták Párizsba, majd egy repülőgépen Tajpejbe juttatták. Itteni megérkezésének volt egy véletlen magyar tanúja, aki azután nekem mesélte el, hogy vörös szőnyeggel, katonazenekarral, igen előkelően fogadták, mert ő volt a

„magyar szabadsághős”. Előbb a tajvani Nemzeti Könyvtárban dolgozott, majd a Tajpeji Egyetemen is oktatott.

Felesége és két lánya itthon nagy nyomorban élt. A lányoknak, mint ezt egyszer elmesélték, egy ünneplő ruhájuk volt, amit felváltva vettek fel az egyetemi vizsgáikra. Később azután Nyugatról beszerzett könyvekkel támogatták anyjuk turkológiai tevékenységét. Még Ligeti adta neki mint kutatási témát a török eredetű magyar igéket. Ennek kéziratát 1985-ben, 85. születésnapja alkalmából, Szegeden adtuk ki. A kötetet Berta Árpád szerkesztette, sok munkája volt vele. Palló Margit pedig hálából a könyvtárát Szegednek adományozta.

1973-ban, most már jobb feltételekkel és körülmények között, ismét terepmunkán voltam a csuvasoknál. Az utamról részletesen beszámoltam magyar nyelven a Keletkutatás 1974-es számában. Nem csak nyelvészeti anyagot gyűjtöttem, hanem átnéztem levéltári forrásokat is. Mindenekelőtt azonban a volgai bulgár feliratokat kutattam. A csuvas napilapokban közzétettem, hogy régi feliratokat keresek. Egy csuvas kollégám egy igen érdekes emléket hozott. Rögtön láttam, hogy ez nem tartozik a volgai bulgár feliratok körébe.

A kolléga elmondta, hogy a rajzot egy idős tanárnőtől kapta, aki 1911-ben született. A tanárnő lánykorában Bolsoe Mikuskino helységben (Iszaklinszkij járás, Kujbisev megye) élt, ennek közelében volt egy *Kartla tu* nevű hely, ott pedig egy szikla. Azt táncolták körbe a fiatal lányok. A sziklán volt egy felirat, amelyet lerajzoltak. A követ magát a másodk világháború idején elvitték, feldarabolták és építési célokra használták fel, már nincs meg. De a rajz és a feljegyzés megmaradt. Természetesen tisztában voltam vele, hogy egy emlékezetből másolt felirat, illetve annak is a másolata nem lehet hiteles, ami a felirat alakját, a betűk formáját illeti. Azonban volt néhány eleme a történetnek, amely hitelesnek tűnt. A hegy neve, magyar fordításban „rovott kő” vagy „írott kő”, olyan csuvas szót rögzített, amelyet egy csuvas tanítónő nem találhatott ki. A pogány emlék körüli leány-

körtánc hiteles néprajzi elem. Ami azonban különösen fontosnak tűnt, az a helyszín. A megadott vidék régi csuvas település volt, ezért a felirat igen korai lehetett, az írás pedig rovásírásnak tűnt. Ha ezek a feltételezések beigazolódnak, akkor sikerült a kelet-európai rovásírások legészakibb emlékét megtalálni, s legalább a helyét rögzíteni. A történetet és a rajzot az *Acta Orientalia* 1976-os számában közzétettem. Csak sajnálni lehet, hogy minden figyelmeztetést figyelmen kívül hagyva Harmatta János „kiegészítette”, majd „megfejtette” a feliratot.

Harmatta János a magyar keletkutatás egyik legjelentősebb alakja volt. Kiváló iranista, az összehasonlító indo-európai kutatások magyarországi atyja, aki sokirányú ismereteit nemzetközileg is elismert publikációkban gyümölcsöztette. Sajnos Ligetivel nem volt jó emberi viszonyban, és ez rányomta bélyegét a magyar orientaliztikára. Bár a két tudós sok jó dologban tudott együttműködni, tudománypolitikai szembenállásuk ártott a közös ügyeknek. Ezt néhány kevésbé jellemes személy ki is használta és szította az ellentétet. Én sokat tanultam tőle, részben cikkeiből, részben személyes beszélgetéseinkből. Egy negatív és egy pozitív emléket iktatok ide.

1983-ban fedezte fel a szarvasi múzeum muzeológusa, Juhász Irén a szarvasi tűtartót. Ez nagy tudományos szenzáció volt. Nem csak az avar kori leletek között nem volt ilyen hosszúságú rovásírással írt emlék, hanem a kelet-európai rovásírással írt emlékek között sem. Juhász Irén a felirat vizsgálatát és a publikálás jogát Vásáry Istvánnak és nekem ajánlotta fel. Vásáryval megállapodtunk, hogy egymástól függetlenül dolgozunk, s a végén összehasonlítjuk eredményeinket. Izgalmas hónapok következtek, a felirat fényképei függtek az íróasztalom felett, minden más kutatást félretéve kíséreltem meg megfejteni a feliratot. Természetesen a régészek is munkába vették az emléket. Tisztázták korát, a tárgy mibenlétét, a csont sajátosságait. Míg éjt napallá téve dolgoztunk egy esetleges megfejtésen, hírt kaptunk, hogy Harmatta nagy bejelentésre készül: megfejtette a szarvasi feliratot,

mégpedig a magyarból. Juhász Irén ugyan ragaszkodott hozzá, hogy Vásáry és én publikáljuk, vagy legalábbis ismertessük először az eredményeinket, de Harmatta helyzete mint akadémikusé természetesen jobb volt. A bonyolult és nem minden részletében szép történet végén Harmatta visszavonta megfejtését. Élete végéig megfejtetlennek tartotta a feliratot. Ugyan Vékony Gábor, a budapesti egyetem Régészeti Tanszékének nagy tudású, de felületes kritikájú oktatója megkísérelte szintén magyarból megfejtetni, de az ő próbálkozása ugyanúgy sikertelen volt, mint az enyém törökből. Harmatta nagy kárt okozott volna idő előtti megfejtésével, amely nagy fantáziáján és a tekintélyén alapult, azonban tárgyilag tarthatatlan volt. Idős korára, főleg rovásírásos ügyekben, a tudományos kritika helyére a fantázia került.

Annyi kétségtelenné vált, hogy a szarvasi felirat azonos típusú írással íródott, mint a nevezetes nagyszentmiklósi kincse. Mivel a nagyszentmiklósi kincs elásott kincslelet volt, s a benne lévő tárgyak dátumához közvetlen archeológiai segítség nem állt rendelkezésre, a kincset különböző dátumokhoz és különböző népekhez kötötték. A szarvasi felirat azonban kétségtelenné tette, hogy a nagyszentmiklósi kincs rovásírásos feliratai ugyanabból az avar körből származnak.

Pozitív szerepe volt Harmattának a tibetisztikai szövetség elnökségével kapcsolatos ügyben. 1982-ben részt vettem New Yorkban a Nemzetközi Tibetisztikai Társaság (International Association for Tibetan Studies) ülésén. Ez a társaság egy európai fiatal tibetistákból álló körből nőtt ki, ekkor már a világ szinte minden tájáról voltak tekintélyes tagjai. Mint majd látni fogjuk, a tibetisztika nemzetközi szervezkedésének voltak más útjai is. A konferencia napirendjén a következő ciklusra történő elnökválasztás is szerepelt. Ezen az elnökválasztó ülésen, teljesen váratlanul, az esélyes Wylie professzor bejelentette, hogy nem vállalja a jelölést, és maga helyett engem javasol. Fogalmam sem volt, mit tegyek. Annyit elértem, hogy szünetet rendeltek el, de ezalatt mindenki azzal jött oda hozzám, hogy

a jelölést el kell fogadnom. Ezután titkos szavazással megválasztottak. Ez persze nagy megtiszteltetés volt, de egyben nagy felelősséggel és sok kötelezettséggel is járt, amit ekkor még nem is tudtam teljességgel felfogni.

Hazaérve ezt természetesen bejelentettem az Akadémiának és a szegedi József Attila Tudományegyetemnek, kérve támogatásukat. A Társaság következő ülését Münchenbe tervezte. Az Akadémia osztály-ülésén tárgyalta az ügyet. Ligeti sértve érezte magát, az Akadémia bürokratái szerint pedig nekem előbb engedélyt kellett volna kérnem, és csak azután fogadhattam volna el a jelölést, ha egyáltalában. Ekkor szólalt meg az I. Osztály frissen választott turkológus tagja, Hazai, hogy jó lesz itt vigyázni, ez egy ellenséges szervezet, Münchenben van a Szabad Európa központja, és különben is az ilyen kapcsolatoknak súlyos kockázatai vannak. A helyzetet Harmatta mentette meg, aki rámutatott arra, hogy ez egy tisztán szakmai szervezet, talán nem kellene ebből politikai kérdést csinálni. Az Osztály örült, hogy némi fejcsóválással napirendre térhetett az ügy felett.

A tibetisztika önállóságának a kérdése komolyan 1974-ben, a párizsi Nemzetközi Orientalista Kongresszuson merült fel, amelyen sok érdekes előadást hallgattam, és sok kiváló tudóssal ismerkedhettem meg. A kongresszus egészére az útkeresés volt jellemző, erről később még lesz szó. Míg ez régen egy-két száz nemzetközileg is közsímert tudós kongresszusa volt, ekkorra már kezelhetetlen létszámúvá vált. A keleti részdiszciplínák lépcsőzetesen kiváltak. Maga a „kelet” szó is vita tárgyává vált, egyesek, főleg Keletről, a terminust az európai felsőbbrendűség kifejezésének tartották: „ti nyugatiak tanácskoztok rólunk, keletiekről”. Felmerült, hogy az afrikanisztika milyen mértékben része az orientalisztikának stb. Szóba került, hogy hasonlóan más részdiszciplínákhoz mint az indológia, arabisztika, váljon ki a tibetisztika is. Ennek azonban volt egy súlyos nehézsége. A Kínai Népköztársaság igényt tartott rá, hogy minden tibetisztikai ügyben döntő szava legyen. Egy formális megalakulás (ahol a

Nemzetközi Orientalista Kongresszus mondta volna ki egy tibetológiai társaság megalakulását) nem tűnt sem kíváncsnak, sem lehetségesnek.

Izgatott folyosói beszélgetések következtek, amelyek során azt javasoltam, hogy a Kína problémát úgy lehetne megkerülni, hogy nem egy tibetológiai társaságot kezdeményezünk, hanem megalakítjuk a Nemzetközi Kőrösi Csoma Társaságot. Csoma a modern, tudományos tibetisztika megalapítója, neve védi a tudományosságot, de nem kötelez a kínaiakkal való együttműködésre, sem konfrontációra. A kongresszuson jelen lévő magyar kollégáim ezzel egyetértettek, szándékunkat ott bejelentettük, de nem propagáltuk, és nem kívántunk semmilyen formális szentesítést. Azután azzal tértünk haza, hogy Ligetinek felvetjük az ötletet.

Ligeti pozitívan fogadta a javaslatot, és szokása szerint igen óvatosan járt el. 1976 őszén a Magyar Tudományos Akadémia, formailag a magyar Kőrösi Csoma Társaság, egy nemzetközi Kőrösi Csoma Emlékülést rendezett, amelyre több mint ötven külföldi kutatót, zömmel tibetistákat hívott meg. A tartalmas szakmai ülészek végén egy nemzetközi tagokból álló bizottság javaslatot terjesztett elő, amelynek értelmében a Kőrösi Csoma Szimpóziumot állandó alagra helyezik, a következő szimpózium megtartására a magyar kollégákat kéri fel, és egy állandó bizottságot hoznak létre. Ennek elnökekül Ligeti Lajost választottuk. Még egy folyóirat indítását is elhatároztuk, amelynek neve *Bulletin of the Csoma de Kőrös Symposium* lett. A társaság Csopakon (1979), Bécs mellett (Velm, 1981), Visegrádon (1984), és Sopronban (1987) tartotta későbbi üléseit.

A magyar tudomány helyzete egyébként is kedvezett a nagy tudományos üléseknek. 1975-ben korábbi mestereim egyike, Ortutay Gyula rendezte meg Budapesten a Nemzetközi Finnugor Kongresszust. Kihasználva a javuló lehetőségeket egy csuvas tárgyú nemzetközi konferencia megtartását javasoltam. Ehhez is sikerült

Ligeti támogatását megnyerni, és váratlanul egy látszólag szokatlan támogatóra is szert tettem: a Heves megyei (egri) Pártbizottságra.

A szocializmusban szokás volt testvérvárosi, testvérmegyei kapcsolatokat kiépíteni a megfelelő szovjet településekkel. Hogy Heves megye miért „kapta” a Csuvas Autonóm Köztársaságot, nem tudom, de hamarosan megindultak a kapcsolatok. Egerben Csebokszáriról neveztek el egy városrészt, megyei és városi vezetők utaztak és barátkoztak. Az egri Tanárképző Főiskola orosz szakos hallgatói közül néhányan Csebokszáriba utazhattak orosz nyelvgyakorlatra. A főiskola tanárai között volt egy régebbi hallgatóm, Zahemszky László, aki elmesélte a részleteket. Ez azt a gondolatot ébresztette bennem, hogy hátha van a főiskolai hallgatók között olyan, aki nem csak orosz, hanem esetleg csuvas is akar tanulni. Ezért megkértem egri kollégámat, hogy beszélgessen el a Csebokszáriba pályázó hallgatókkal, s ha valamelyikük ráállna a csuvasra, küldje fel hozzám Pestre.

Így jelentkezett nálam Agyagási Klára. Első beszélgetésünk alapján jó benyomásom alakult ki. Elmondtam, mit várok tőle, cserébe egyrészt írtam csuvas barátaimnak, hogy segítsék Klárát, másrészt megígértem, hogy ha a csuvas elsajátítása sikerrel jár, és úgy látja, hogy szívesen jönne át Szegedre, akkor az Orosz Tanszékek együttműködése segítségével megkísérelem áthozni Egerből Szegedre. Mindez végül is sikerrel járt, Klára ma a nemzetközi csuvas kutatás kiemelkedő képviselője, a Debreceni Egyetem professzora, a tudományok doktora. A későbbi egri hallgatók között is voltak tehetségesek, így például Szalontai Judit, aki később Csebokszáriban férjhez ment, és ott telepedett le. Moszkvában védte meg kandidátusi értekezését.

A csuvas-magyar kapcsolatok fejlesztése érdeke volt a Heves megyei vezetőknek, és jól jött nekik, hogy Szegeden 1974-ben megindult egy olyan képzés, amely ezt támogatja. Fontos volt számukra a tolmácsolás. A hevesi vezetők nagy része még oroszul sem

tudott, de sokkal elegánsabb volt, ha Csebokszáriban egy csuvasul beszélő magyar tolmácsolt. Ezért örömmel fogadták együttműködési ajánlatomat, amelybe, természetesen, bevontuk a szegei egyetem rektorát is. Aláírtunk mindenféle hangzatos okmányokat, de számomra a lényeg az volt, hogy ők támogatták fiatalok kiutazását a Csuvas Autonóm Köztársaságba és konferenciák szervezését. Ez utóbbi keretében rendeztük meg 1977-ben Egerben az első csuvas tárgyú nemzetközi tudományos konferenciát. Igaz, külföldről csak a Szovjetunióból érkeztek előadók, de közöttük volt a csuvaskutatás egyik jelentős személyisége, Lia Sergeyevna Levitskaja. Az előadásokat tartalmazó kötet 1982-ben jelent meg (*Chuvash Studies*).

Az altajisztika szakon az oktatás 1974-ben indult. Az első évfolyamok hallgatói között sokan voltak, akik később is megmaradtak a tudományos pályán, vagy legalábbis nem veszítették el tudományos érdeklődésüket. Agyagási mellé csatlakozott ekkor Berta Árpád, Molnár Ádám, Torma József, Lénárt Eszter, Csáki Éva. A fiatalokat oktatók között volt Ivanics Mária mellett Tardy Lajos, U. Kőhalmi Katalin. Egyetemi óráimra igen sokat, de nagy örömmel és ambícióval készültem.

1974 életem talán legmozgalmasabb, számos szempontból legnehezebb éve is volt. Már azt gondoltuk, hogy a Ménesi úton kellemes körülmények közé kerültünk. A villát átalakítottuk, az apósomnak a földszinten berendeztünk egy kis lakást, s bár a kert alsó részét hamar elvették, újra boldogan éltünk. Kiderült azonban, hogy a lakás nem tanácsi tulajdonú, csak tanácsi rendelkezésű volt. A tulajdonos, egyébként Nyugaton élő volt iskolatársam, az új rendelkezések miatt el kellett, hogy adja a házat. Természetesen első helyen nekünk ajánlották fel 300.000 Ft-ért. Az újonnan beszerzett Lada autóm akkor 69.000 Ft-ot ért, a családban pár tízezer forintot tudtunk volna összeszedni. Azt találtuk ki, hogy beépítésre eladjuk a felettünk lévő padlásteret. Ennek összege nagyjából fedezte volna a vételár nagy részét. Hirdetésünkre sokan jöttek, az egyik érdeklődővel

megállapodtunk, a szerződést aláírtuk, s azt hittük, meg vagyunk mentve. 1974 decemberében azonban telefon jött, hogy a szerződést felmondják, a házaspár válik. A határidő lejárt, a házat, lakottan, megvette egy pénzes kisiparos. Minden eszközzel megkísérelt minket kirakni, és ezekben nem volt változtatás. Megvizsgáltatta a földemet, kimondatta, annak cseréje szükséges és megfenyegetett, hogy egy kis szükséglakásba rakat, ha nem hagyjuk el a házat. Ügyvédünket lefizette. Több hónapos idegtépő harc után feladtuk, és végül elfogadtuk a 10. felajánlott cserelakást a Csörsz utcában. 1975 májusában kiköltöztünk a Ménesi útról, de mivel az új lakás nem volt kész, különböző helyeken, tanácsi és akadémiai üdülőkben „csöveztünk”, hol meddig tűrtek meg. Eközben kellett élni, teljesíteni, utazni, publikálni.

Még 1973-ban történt, hogy Szegeden az utcán megszólított egy akkori kari vezető: „Jó, hogy látlak, utazni fogsz Iránba! Most jelöltünk.” Rögtön reagáltam, hogy semmi kedvem sincs Iránba utazni, nincs ott semmi dolgom, meg időm se. El is felejtettem ezt a beszélgetést, amikor hívtak az év végén a Rectori Hivatalba: „Utazik Irakba.” Mondom: „Irak? Nem Irán?” – „Nem, Irak.” Tájékoztattak, hogy az iraki–magyar kultúregyezmény keretében szükség volt egy olyan társadalomtudósra, aki legalább docens és tud angolul. Engem jelöltek ki egy kéthetes kiutazásra. Minden örömmel tiltakozni kezdtem, de nem volt foganatja. Gondoltam, talán elfelejtik. De hamarosan hívtak a Kulturális Kapcsolatok Intézetébe, ahol a részleteket kellett megbeszélni. Ekkor megmakacsoltam magamat. Közöltem velük, hogy én nem kértem egy ilyen utat. S amikor már évek óta hiába kérek egy kiutazást Törökországba, ami a szakmám miatt igen fontos volna, most olyan helyre akarnak küldeni, ahol semmi szakmai keresnivalóm nincs. Nem megyek! Hosszas tárgyalás következett, amelynek a végén egy kompromisszumot ajánlottak fel: ha kapok három napot Törökországba, akkor elfogadom-e Irakot. Erre nem volt mit tennem, elfogadtam.

Az útiterv: libanoni átszállással Bagdad, majd onnan Isztambul és vissza. Kiderült, hogy Éva egyik orvos munkatársa a Heim Pál Kórházban libanoni. Mikor megtudta, hogy Bejrútban átszállok, felajánlotta, hogy látogassam meg a családját, és nézzem meg Libanont, a Kelet Svájcát. Ehhez természetesen nem lehetett semmilyen engedélyt kapni. Én elvileg beleegyeztem. Mikor a repülőgép leszállt a bejrúti repülőtéren, és kinyílt a kabin ajtaja, egy egyenruhás férfi szólt be és név szerint engem keresett. Kiszálltam a gépből, s ő, megemlítve a pesti orvos nevét, átkísért a szigorúan őrzött repülőtér minden kijáróján. A repülőtér előtt egy Mercedes várt. Mondtam, ez szép és jó, de engem Bagdadban várnak. A válasz az volt, hogy hívjam fel a bagdadi nagykövetséget és mondjam azt nekik, hogy lekéstem a csatlakozást. Így történt. Ezután egy csodálatos nap következett. Kiderült, hogy a Pesten dolgozó orvos családja egyfelől igen gazdag volt, másfelől a libanoni Kommunista Párt egyik vezető családja. Mindez persze nem különösen érdekelt. Az viszont igen, hogy 24 óra alatt, pesti barátunk csodaszép húga kíséretében, mindent megnézhettem ebben a szép országban, egyedül a híres kaszinóba nem mentem el. Este azután feltettek a Bagdadba induló repülőre. Libanon ekkor már a teljes polgárháború előtt állt.

Bagdadban természetesen senki sem várt a repülőtéren. Már bezárták, mert közelgett a kijárási tilalom ideje. Végül egy stewardess segítségével szereztem egy taxit, s kértem, vigyen a magyar nagykövetségre. A taxis felvállalta és elindultunk az ekkorra már teljesen kihalt városba. Átfutott a fejemben, hogy bármit lehetett volna velem csinálni, soha nem talált volna meg senki. Egyszer csak két tank állított meg. A taxisofőr, úgy látszik, szót értett velük, s hamarosan a taxi két tank kíséretében fordult be a magyar nagykövetség épülete elé. Az álmos portás rémületét csak nagy nehezen tudtam csillapítani.

Bagdadi tartózkodásom első napján meglátogattam a Bagdadi Egyetemet, amely hivatalosan a fogadó intézményem volt. Ott meg kellett keresnem a Kulturális Antropológia Tanszéket. Nagy örömmel

fogadtak, és azonnal bemutatnak a Tanszék vezetőjének, aki Londonban végzett. A nagyon kedves hölgy közölte, hogy megtiszteltetés számukra, hogy fogadhatják a híres beduinkutatót. Végighallgatva a kedves szavakat felhívtam a figyelmüket, hogy itt valami tévedés van, én nem vagyok beduinkutató. Ezt a közlésemet vendéglátóim között némi zavar és hosszabb arab beszélgetés követte, majd egyikük eltűnt és egy papírlappal tért vissza. Hát itt van az Ön önéletrajza, ebben azt írja, hogy a belső-ázsiai beduinokkal foglalkozott. Rögtön világossá vált, mi történt. Az angol nomád szót beduinnak fordították arabra, majd vissza is beduinnak angolra. Így azután rögtön rengeteg témánk akadt. Másnap volt az előadásom az egyetemen, amit az Antropológiai és a Régészeti Tanszék közösen rendezett. Egy félig fedett nagy előadóhoz érkeztünk, ahol több száz hallgató ült várakozva. A kitett arab nyelvű plakátokon érdeklődve szemléltem a nevem arab írásos változatát. Noha arabul az egyetemen nem tanultam, az arab írás ismerete a turkológiában kötelező, hiszen a török szövegek nem kis része arab írással rögzült.

Vendéglátóm lendületes arab szavakkal mutatott be. Ennek eredménye meglepetésszerűen az volt, hogy a hallgatóság négyötöde felállt és még mielőtt elkezdtem volna a mondókámat, eltávozott. Vagy 20-25 hallgató és 10-15 oktató maradt. Kiderült, hogy nem az angol nyelvről, hanem angol nyelven fogok előadni. Valaki elírta a hirdetésekét. A megcsappant hallgatóság viszont nagy érdeklődéssel kísérte a belső-ázsiai nomadizmus sajátosságairól mondottakat. Utána szűkebb tanári körben beszélgettünk. Egy iraki régészprofesszor megjegyezte, hogy milyen nagy kultúrája lehet annak az országnak, ahol a vértesszőlősi ember lelőhelyét annak felfedezőjéről nevezik el. Igaz, hogy a vértesszőlősi ősember csontjait Vértesszőlősi László azonosította és határozta meg, de azt már nem hitték el nekem, hogy Vértesszőlősi névnek semmi köze Vértesszőlősi Lászlóhoz, aki a hatvanas években világhírűvé tette a leletet, és akit személyesen is ismertem.

Bagdadban találkoztam Elter Istvánnal. Korábról futólag már ismertük egymást, István arab-spanyol szakos volt. Kapott egy több hónapos ösztöndíjat Bagdadba. Czeglédy Károly azt a feladatot adta neki, hogy vizsgálja a spanyol nyelv arab jövevényszavait. Én ezt a témát rossznak tartottam, mert a feladatot nem lehetett Magyarországról megoldani, ez spanyol arabistáknak való kutatás volt. István ezt hamar belátta és nagyon el volt keseredve. Arra biztattam, hogy itt Bagdadban, ahol a nagy arab irodalom alapművei, kéziratok ezrei vannak meg, keressen új forrásokat a sztyeppe és a magyarság történetéhez. S ha nem is találna ilyeneket, szedje össze a régebből ismertek ismeretlen másolatait, átírásait, kiadásait stb. Istvánnak tetszett ez a feladat, de bevallotta, az ide vonatkozó egyetemi jegyzeteit el sem hozta magával, otthon vannak az íróasztalán. Megígértem, hogy ha hazautazom, elmegyek az édesapjához, megkeresem a jegyzeteit és elküldöm neki Bagdadba. Így is történt. Persze azt nem sejthettem, hogy ennek milyen szerteágazó következményei lesznek.

Azt a szakma régóta tudta, hogy Spanyolország számos középkori arab kézirat lelőhelye. Az 1970-es években feltűnt egy olyan kéziratrészlet, amely, mint kiderült, magyar szempontból is fontos. 1975-ben egy barcelonai kongresszuson a spanyol Chalmeta professzor egy ezt is érintő előadást tartott. Czeglédy a párizsi Vajda György és a budapesti Voigt Vilmos közreműködésével megszerezte a marokkói Rabatban őrzött kézirat részletének a másolatát, és közzétette a fordítását a Magyar Nyelv 1979-es számában. Ezzel egy időben P. Chalmeta kiadta az egész kéziratot 1979-ben Madridban [*Al-Muqtabas [V] de Ibn Ḥayyān*]. A magyar kutatás lecsapott az új adatra. Györffy György a Magyar Nyelv 1980-as számában megkísérelte az arab szövegben előforduló neveket azonosítani a középkori magyar helységnevekben előforduló névalakokkal, és a hét vezér nevét kiolvasni az arab írásos nevekből. Ekkor történt, hogy Elter István, elolvasva az arab írásos szöveget, úgy látta, hogy a

Czeglédy és Györffy által Csaba névvel azonosított arab szó nem egy név átírása, hanem egy arab közszó. Vagyis előfordulhatott, hogy az arabisztika professzorának egy arab olvasatát tanítványa kijavította. A Magyar Nyelv szerkesztőinek javára legyen írva, hogy a cikket, némi időhúzás után, leköszölték, Czeglédy válaszával együtt. Utóbbi alapján véve elismerte, hogy Elter olvasata (amely persze Chalmetáén alapult) a helyes, de azonnal kioktatta a fiatalabb kutatót, hogy mi lett volna az egyszerűbb és szerényebb eljárás. Annyi azonban bizonyos, hogy Elter pályája ettől fogva más irányt vett. Megélhetését egy arab fordításokra specializálódott vállalkozás biztosította. Én meghívtam Szegedre, hogy két szemeszterben tanítson arabot nem arab szakosoknak. Ennek eredménye egy használható gyakorlati egyetemi tankönyv lett (*Vázlatos arab nyelvtan*, 1982). Elter később nem korrekt szerepet vállalt Zimonyi István nagydoktori védése körül.

Itt lehet a helye annak, hogy megemlítsen Czeglédy Károly szerepét Mikola Tibor életében. Czeglédy azok közé a tanárok közé tartozott, akik tanítványaikban konkurenciát láttak. Nem csak Elter Istvánt kísérelte meg távol tartani saját kutatási területétől, de sok más hallgatóját is. Mikola Tibor a budapesti egyetemen a magyar szak mellett arab órákra is járt. Első évben olyan tehetségesnek és sikeresnek bizonyult, hogy Czeglédy a vizsga után külön megdicsérte. Ez annyira fellelkesítette Tibort, hogy lement a Tanulmányi Osztályra és kérte a felvételét az arab szakra. Ez persze nem volt ilyen egyszerű. A Tanulmányi Osztály illetékesei Czeglédyhez fordultak, aki azonnal hívatta Mikolát és lehordta a sárga földig. Mit képzelsz, először is az engedélye nélkül hogyan merészelte kezdeményezni a szak felvételét. Másodszor pedig, az arabisztikából nem lehet megélni, itt nincs is mit kutatni, azonnal menjen vissza a Tanulmányi Osztályra és vonja vissza beiratkozási kérelmét. Tibor később mint élete egyik legnagyobb megrázkódtatását mesélte el a beszélgetést. 1956 szeptembere volt. Mikola megtette, amit Czeglédy mondott neki, majd októberben szülei

leparancsolták Miskolcra, ahová csak az éppen nála lévő finn nyelvtant vitte magával. Így lett Mikola Tibor finnugrista, egyébként az uralisztika egyik kiváló kutatója, a szegedi egyetem korán elhunyt egyetemi tanára, akinek még jelentős szerepe lesz nézeteim és sorsom alakulásában.

1974-ben rendezték meg Párizsban a Nemzetközi Orientalista Kongresszust. Ekkor már lehetett Nyugatra turistavízumot kapni, és némi nehézséggel, de megkaptam az egész családnak, úgyhogy négyen utaztunk. Gyerekeim számára ez volt az első külföldi út, s ragaszkodtak hozzá, hogy minél több országot érintsünk, így jutottunk el San Marinóba, Liechtensteinbe és Andorrába is, de azért a lényeg, hogy első komoly állomásunk Svájc volt, ahol egy ismerősüknél szálltunk meg. Innen mentünk tovább és Olaszországon keresztül jutottunk Párizsba, ahol én a kongresszuson vettem részt, ők a várossal ismerkedtek, bár egy-egy fél napot én is elszöktem és elmentem velük.

Ez volt ebben a formában a Nemzetközi Orientalista Kongresszus utolsó összejövele. Átalakulását több tényező siettette. Maga a kongresszus egy igen régi intézmény volt, ahol a 19. században a világ legjobb tudósai találkoztak. Magyar részről Munkácsi Bernát, Goldziher Ignác vívott ki tekintélyt. De a második világháború után a „kelet” rossz hangzásúvá vált. Keleti kollégáink, főleg a kínaiak az orientalisztikát a nyugati fölény megtestesítőjének tartották, mindig rámutattak arra, hogy nincs „occidentalisztika”, „nyugattudomány”, s maga a szemlélet is rossz. A másik tényező, amely szétnyomta a kongresszust, az egyes keleti tudományok fejlődése és önállósodása volt. Az arabisták, a sinológusok, az India-kutatók már régen a saját szaktudományi kongresszusaikra jártak. Az Orientalista Kongresszus persze a saját tekintélye miatt csak nőttön-nőtt, egyre több párhuzamos szekciót kellett megtartani, ahol azután elveszett az, ami a keletkutatást esetleg még összetarthatta volna. Kérdéses volt az is, hogy az egyre inkább fejlődő afrikanisztika része-

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

e a Keletnek. Mindezek az okok szétfeszítették a kongresszus kereteit, s átalakult a harmadik világ, Ázsia és Afrika népeinek, nyelveinek kongresszusává, de itt meg a határokat volt nehéz megállapítani.

Sokat cikáztam a szekciók között. Itt kerültem össze Badiny Jóssal is. Az akkor Argentínában élő dilettáns sumérológus azzal hívta fel magára a figyelmet, hogy a Párizsban tartott előadását úgy publikálta, hogy azt a kongresszus (amelynek ő „tagja”), elfogadta. Ilyen persze nem létezik, a kongresszusnak nincsenek tagjai, csak résztvevői, és senkinek az elméletét nem fogadja vagy utasítja el, legfeljebb meghallgatja. Egy másik magyar ki is szúrta ezt az alaptalan dicsekvést, amire Badiny válaszul közölte, hogy az elméletét a legilletékesebb francia professzor fogadta el itt a párizsi kongresszuson. Az igazság, amit az illető francia kénytelen volt erre maga megírni, az volt, hogy az előadás vége után mint elnök udvariasan megköszönte a felolvasást és szólította a következőt. Badinyról még azt kell tudni, hogy „kiközösítette” a Vatikánt, és a pápát judaizmus miatt (!), és megalapította a saját vallását, állítólag papjai vörös cingulumot viseltek. Egyébként udvarias, kedves embernek ismertem meg, de kerültem vele a tudományos témáról való beszélgetést.

1974-ben lettem egyetemi tanár, s hivatalosan ettől kezdve van Szegeden altajisztika szak. A szak felépítése, engedélyeztetése elég sok bürokratikus munkát jelentett, de végül is sikerült.

1975-ben részt vettem a Budapesten rendezett Nemzetközi Finnugor Kongresszuson, ahol László Gyulával vitáztam magyar őstörténeti kérdésekről.

1976-ban egy tanulmányút keretében a Finn Akadémia vendégei voltunk Évával. Meglátogattam a jyvaskyläi és turkui egyetemet, kutattam a finn levéltárakban. Ekkor hallottam, hogy az amerikai egyetemek közül többen felesleges duplum-példányaikat ajándékba adják. Ezt az információt továbbítottam az Akadémiai Könyvtár vezetőinek, de ebből sem lett semmi. Míg azon huzakodtak,

hogy ki utazzon ezen a címen Amerikába, a határidő lejárt, és a duplumokat Helsinki kapta meg. A helsinki Egyetemi Könyvtár egészen az orosz forradalomig kötelezpéldány-könyvtár volt, és sok olyan könyvet és folyóiratot, amelyet a Szovjetunióban ideológiai okok miatt elzártak, vagy elpusztult, csak és kizárólag Helsinkiben lehetett megtalálni. Ez gazdag anyaggal segítette kutatásaimat, különösen a csuvasokkal kapcsolatban. Ebben az évben Helsinkiben volt a PIAC is. Úgy látszik, érdekelte finn kollégáimat a munkám, mert a következő évben a Finnugor Társaság levelező tagjává választottak. A régi akadémiákon a levelező tagság valójában tudományos tudósítót jelentett, ekkorra azonban már tiszteletbeli címmé változott.

1979-ben választottak meg először az Egyetemi Tanács tagjának. Ettől kezdve volt némi rálátásom arra, hogyan működik a szegedi egyetem, másfelől sikerült néhány egyetemi oktatóval hosszantartó barátságot kialakítanom. Ez is egyik alapja lett annak, hogy jó tíz év múlva az egyetem rektora lettem. De addig még sok dolog történt.

1980-ban egy hosszabb amerikai tanulmányúton voltam. Végiglátogattam azokat az amerikai egyetemeket, ahol a szakmámat valamilyen formában tanították. Úgy láttam, hogy egyrészt sok a tanulnivalóm, másrészt szükség van a nemzetközi kapcsolatokra. Bloomingtonból Ann Arborba repültem, ahol Katona Györggyel véglegesítettük Ákos kiutazásának részleteit. Innen Wisconsin-Madisonon át Seattle-be vezetett az utam. Itt sikerült többek között Boba Imrével találkoznom. Boba Imre neves szlavista-történész volt, aki a Kárpát-medence történetének szláv vonatkozásairól jelentős tanulmányokat közölt, később is jó kapcsolatban maradtunk. Gyakran jött haza, és a magyar tudomány is nagyra becsülte. Természetesen felkerestem Poppét, aki ekkor már sokat betegeskedett, de még mindig szívén viselte a szakmáját. Sokat beszélgettünk, tudományról és kollégákról. Itt tanított akkor R. A. Miller, akivel hosszan elvitat-

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

kozgattunk az altaji nyelvek rokonságáról, és remek lazac-steakeket ettünk a kikötői éttermekben. Továbbá itt volt Ilse Laude-Cirtautas, aki az egyetemen altajisztikát, de leginkább kazakot meg üzbéget tanított. Seattle-ből Berkeley-be repültem, ahol James Bosson fogadott. Meglátogattam azt a kis szállodát, ahol Thomas Mann élt, megnéztem a kampusznak azt a részét, ahol a nevezetes diáklázadások folytak. San Franciscóban Sinor várt, aki egy konferenciára hívott oda. Majd visszaúton Bostonban, a Harvardon álltam meg. Ide régi barátom, Joe Fletcher hívott meg, akit még Moszkvából, a Nemzetközi Orientalista Kongresszusról ismertem. Joe a szakma nagy ígérete volt, fiatalon halt meg 1984-ben. Itt találkoztam azután, többek között, Omeljan Pritsakkal.

Omeljan Pritsak a szakma egyik legérdekesebb embere volt. Nagy tudású, gazdag intuícióval rendelkező tudós, akinek a szakmai kritikája nem működik mindig elég szorosan, de rengeteget lehet tőle tanulni. Akkor már 1976 óta a Harvard Ukrán Tanszékcsoportjának a vezetője volt. Ezeket ukrán származású amerikai hallgatók mozgalmának eredményeképpen hozták létre, az USA leggazdagabb ukrán származású üzletembereinek pénzéből. Ebben a pénzgyűjtő akcióban nem kis szerepet játszott Pritsak, aki akkor már Seattle-ben tanított. Pritsak Kijevben volt a neves arabista, Krimskiy aspiránsa, és a legjobb képzést kapta történészként, arabistaként. Azonban miután a németek elfoglalták a világháborúban Kijevet, helyzete bizonytalanná vált, és a németek veresége kapcsán velük együtt visszavonult Németországba. Hamarosan doktorált, majd habilitált Göttingában. Részt vett Farkas Gyulával együtt az Ural-Altaische Jahrbücher és a Societas Uralo-Altaica alapításában. Ő volt a PIAC egyik alapító atyja is, W. Heissiggel kezdték el a konferenciákat, amelyhez hamarosan Sinor is csatlakozott.

Később egy alkalommal Omeljan egy margitszigeti kávézás közben elmesélte, hogy még a szovjet időkben meghívták Kijevbe. Akkor már a Harvard professzora volt. Nagy ünneplést csaptak, majd

a vacsora után felkérték, hogy maradjon Kijevben, és legyen az ottani Orientalista Intézet igazgatója. Ő erre azt válaszolta, hogy ezt az értékes meghívást meg kell fontolnia, s majd hazatérte után válaszol. Vendéglátói azonban nem így gondolták, és közölték vele, hogy Kijevből ő ugyan el nem utazik. Ha szükséges, akár erőszakkal is ott-tartják. A dolog kezdett komollyá válni. Omeljan másnapra ígérte a választ. Ekkor közölte a szovjet-ukrán vezetőkkel, hogy őneki még az aznapi repülőgéppel vissza kell térnie Nyugat-Berlinbe, ahol a felesége várja. Amennyiben nem érkezik meg az előre megbeszélt időpontban, a felesége egy általa előre megírt levelet fog felbontani és a sajtó előtt felolvasni. Ugyanis számított arra, hogy nehézségei lehetnek a visszautazással. Az ukránok végül elengedték, és Pritsak visszautazhatott a vasfüggönyön túlra. A történethez tartozik, hogy a Szovjetunió felbomlása után az önállóvá vált Ukrajna újból meghívta. 1991-ben újjá alapította az Orientalista Intézetet. 2006-ban Bostonban halt meg, 87 éves korában.

Visszatérve 1980-ra, az egyik nap Pritsakkal sétáltunk a Harvard kampuszán. Szembejön velünk egy úr, akit Omeljan bemutatott. Kiderült, hogy egy lengyel professzor volt, aki akkor a Harvardon tanított. Alig ért hallótávolságon kívül, amikor Pritsak felém fordult: „Tudja meg, hogy a magyar-lengyel barátság egy történelmi fikció, a magyarok sohasem voltak jóban a lengyelekkel.” Csak később tudtam meg, hogy Pritsak családja sokat szenvedett a lengyelektől, s ő maga is erősen exponálta magát ellenük. Azt azonban, hogy miért kellett engem ilyen villámgyorsan kioktatni a magyar-lengyel barátság természetéről a Harvard kampuszán, azt máig sem tudom.

A Harvardon találkoztam a mongolisztika egyik akkori legjelentősebb alakjával, Francis Woodman Cleaves-szel. Ő egyébként a sinológia professzora volt (mongol tanszék nem létezett). Ligetihez hasonlóan szintén Pelliot tanítvány volt, a háború után tanult, vagy pontosabban, fejezte be tanulmányait Párizsban Pelliot-nál. Nagy

szeretettel üdvözölt mint Ligeti tanítványt, és meghívott a házába, ahol Pritsakkal töltöttünk hármasan egy estét. Már régóta cseréltünk különnyomatokat, nekem megvolt minden cikke, ezeket nagy becsben tartottam. Neki is fantasztikus könyvtára volt. Ez a magas, indián származású férfi egyedül élt, és nagyon szerette a lovakat. Büszkén vitt ki hozzájuk és mutogatta nekem, melyik milyen. Persze elsősorban az akkor készülő nagy művéről, a *Mongolok Titkos Történetének* angol nyelvű kritikai kiadásáról beszélgettünk. A mű 1982-ben jelent meg, az eredeti, 13. században írott mongol nyelvű művet középkori angolra ültette át.

Személyes beszélgetésünkből sokat tanultam. Elmondta, hogy mestere egy W. Hung nevű kínai professzor volt, aki a Harvardon tanította. Hozzá írta és vezetése alatt készítette el a *Mongolok Titkos Történetének* hagyományozásáról szóló dolgozatát. Miután elvitte Hunghoz, egy darabig nem hallott róla, majd a legnagyobb csodálkozás mellett látta, hogy a cikk megjelent a *Harvard Journal of Asiatic Studies* 1951-es számában Hung neve alatt. Ez a kínai szerint a legtermészetesebb dolog volt. Mivel ennek később sem volt nyoma, a szakma is napirendre tért felette. Igor de Rachewiltz 2004-ben megjelent *Mongolok Titkos Története*-kiadásában is Hungnak tulajdonítja az 1951-ben megjelent megállapításokat. Cleaves a történetet minden harag vagy érzelem nélkül mesélte el, inkább a kínai oktatási szokások egyik illusztrálásaként.

A Harvardról New Yorkba utaztam, ahol Halasi Kun Tiborék vendége voltam. Halasi Kun Németh Gyula tanítványa, vagy ahogy tréfásan emlegettük, „legjobb tanítványa” volt. Egyetemi oktatási módszerében pontosan követte mesterét, ehhez lefordította angolra Németh török nyelvтанát, és a már említett Wickerhauser-féle arab írásos török szöveggyűjteményt is kiadta. A New York-i Columbia Egyetem Török Tanszékét vezette, amely egy magánegyetem török alapítású tanszéke volt.

Halasi Kun 1944-ben lett az ankarai Magyar Tanszék vezetője, miután a Tanszék korábbi vezetője, Rásonyi László a rövid időre Magyarországhoz visszakerült Kolozsvár egyetemén lett a turkológia professzora. Halasi Kun maga is pályázott a kolozsvári katedrára. A második világháború már igencsak a végéhez közeledett, amikor Ankarába ért, felesége, Éva állapotosan, bombázások közepette, vonaton utazott utána Törökországba. 1945-ben Halasi Kun egy levelet kapott, amely arra utasította, hogy a háború alatt viselt dolgai tisztázása ügyében jelenjen meg Budapesten, az Andrássy út 60. szám alatt. Magyar fizetésen, magyar állami tisztviselőként került Ankarába, s a háború végeztével mindenkinek, aki 1945-ben állami alkalmazásban volt, igazoló bizottság elé kellett állnia. Halasi Kun a világ legbékésebb emberei közé tartozott, nem vett részt semmilyen politikai ügyben, de ettől a „behívótól” megrémült, és tegyük hozzá, joggal. Ebben az időben ezeknek az igazoló bizottsági tárgyalásoknak bizonytalan volt a kimenetele. Rosszindulatú „tanúk” esetén nem sokat teketóriáztak. Más esetekben, mint pl. Hóman Bálinté, ahol Kosáry és Szekfű is pozitíven fogalt állást, a tanúk semmit sem jelentettek. Így Halasi Kun és családja úgy határozott, hogy nem áll a magyar igazoló bizottság elé. Ez azzal a következménnyel járt, hogy szeptemberben elmozdították ankarai állásából. Mint ezt később elmesélte, Eckmann Jánossal együtt egy ideig szódavíz árusításával tartották fent magukat a török fővárosban. Halasi azonban hamarosan visszakerült a tudományos körökbe. Amikor pedig a Török Köztársaság egy Turkológiai Tanszéket alapított a Columbián, akkor nem helyi török professzort, hanem a magyar Halasi Kun Tibort küldték New Yorkba. A választás kiváló volt, Halasi Kun nagy megbecsülést szerzett az egyetemes turkológiának Amerikában, és mindvégig kiváló kapcsolatban maradt a mindenkori török kormányokkal. Tiborral sokat beszélünk a magyar turkológiáról, az oktatási tapasztalatairól, a tudomány különböző kérdéseiről.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

A Columbián találkoztam még többek között Austerlitz Róberttel, pontosabban Robert Austerlitz-cel. Ő sem volt mindennapi figura. Már Pestről ismertük egymást. Egy vietnami papucsban járt, zsebében zoknival, s mikor becsöngetett hozzánk, még az Ozorai utcába, akkor megkérdezte, hogy húzza-e fel a zokniját, ha bejön. Amerikai származású anyja egy cseh üdülőhelyen ismerkedett meg cseh-morva apjával, aki erdész volt. Apját hamarosan Brassóba helyezték, s így az angol és cseh nyelv mellett az utcán, a többi gyerektől, megtanult magyarul, románul és szászul. Anyja és ő az utolsó hajóval hagyta el Európát, mielőtt a háború kitört. Amerikába érve a katonaság várt rá. Megtanult japánul, majd Japánban a nivh nyelvet is elsajátította. Egy finn hölgyet vett el feleségül, s természetesen finnül is megtanult. Azon kevés nyelvészek közé tartozott, aki annak ellenére volt kiváló nyelvész, hogy igen sok nyelvet tudott. Általában a széleskörű nyelvtudás nem segíti elő a nyelvek tudományos vizsgálatát. Austerlitz a Columbián általános nyelvészetet tanított. Szellemes, sosem dogmatikus, nagy ismeretekkel rendelkező tudós és nagyon kellemes ember, jó barát volt. Magyarul is kiválóan tudott. Egy alkalommal a Magyar Tudományos Akadémián egy előadás hangzott el az udvariassági nyelvekről. Az előadó megemlítette, hogy a japán a legkomplikáltabb az udvariassági nyelvek szerkesztésében. Az előadás végén az éppen jelenlévő Austerlitz hozzászólt, és jelezte, hogy a legkomplikáltabb udvariassági nyelve a magyarnak van. Ha szíveskednék esetleg ezt tudomásul venni.

A Halasi Kunnal és Austerlitz-cel eltöltött New York-i napok egyik élménye a Haarlem meglátogatása volt. Ez a negyed nem messze kezdődött Halasiék lakásától, és idegennek nem volt akkoriban nagyon tanácsos arrafelé járni. A fekete gettót érintő tapasztalataim később Detroitban bővültek, de Amerika megismerése nem lehetséges a fekete kérdés személyes ismerete nélkül. Későbbi utaimon is fontos volt a változások felmérése. Nagy beszélgetéseink

Halasival az amerikai egyetemi rendszerről, azok előnyeiről és hátrányairól szintén igen fontosak voltak.

New Yorkból repültem haza. Még elindulásom előtt elmentem ajándékokat vásárolni a családomnak. „Gazdag” ember voltam, mert Seattle-ben kaptam egy 100 dolláros csekket az előadásomért. Ezzel bementem az első New York-i bankba, és megpróbáltam beváltani. Ez azonban lehetetlennek bizonyult, s ugyanez történt még két másik banknál is, ugyanis nem volt amerikai folyószámlám. Ijedten szaladtam vissza Halasi Kun Tibornéhoz, hogy segítsen. Nagyon kedvesen eljött velem a saját bankjába, ott kiállítottak egy „double endorsed” csekket, és arra kifizették a pénzt. Vagyis az ő bankja hitelezett ennyi pénzt, míg az eredeti csekket be nem tudja hajtani a Seattle-i Egyetemen. Az összeg persze apró volt, de ismét tanultam valamit a kapitalista bankrendszerről. Most már elindulhattam vásárolni néhány apróságot.

1981-ben Taskentben voltam az Össz-szovjet Turkológus Kongresszuson. Ez az utam két dolog miatt maradt emlékezetes. Itt adtam elő a türk rovásírás kialakulásáról szóló elméletemet. Ez jelentős visszhangot keltett. Ennek egyik érdekes későbbi eredménye volt, hogy egy szép napon kaptam E. Helimskitől egy levelet, amelyben elnézésemet kérte. Ugyanis publikált egy cikket a türk rovásírásról, s csak később jött rá, hogy a kérdés kulcsát tőlem hallotta Taskentben. Helimski is érdekes figurája volt a tudománynak, barátságunkat ez az eset sem szakította meg. A Szovjetunió felbomlása után felmerült, hogy Budapestre kellene meghívni a Finnugor Tanszék vezetésére, amit én melegen támogattam. De Helimski Németországba utazott, és a Hamburgi Egyetem professzora lett.

A másik ide tartozó élmény az volt, hogy Taskentből való elutazásunk kissé hosszúra nyúlt, és a repülőhöz menet szembejött egy folyosónyi ember, nyilván arról a gépről, amelyen mi voltunk utazandók. Néhány ismerőssel üdvözöltük egymást. Amikor azután 1991. augusztus 20-án a Parlamentben fogadás volt, arra kértem

Andrásfalvy Bertalant, hogy mutasson be Antall József miniszterelnöknek. Antall nagyon kedvesen fogadott, közölte, hogy engem nem kell bemutatni, mert egyrészt az egyetemen ugyanarra az évfolyamra jártunk, onnan ismer, másrészt Taskentben a repülőtéren találkoztunk tíz éve, ahová egy orvostörténeti kongresszusra utazott. Bevallom, én nem emlékeztem rá. Későbbi találkozásainkról még lesz szó.

1981-ben Steinkellner az ausztriai Velmben rendezte meg a Kőrösi Csoma Szimpóziumot. A siker ellenére ez volt az egyetlen nem Magyarországon rendezett Csoma Szimpózium. A következő évben vettem részt New Yorkban az International Association for Tibetan Studies azon ülésén, ahol elnöknek választottak, s amiről fentebb, Harmattával kapcsolatban írtam.

1981-ben történt az, amit a „kazár ügy”-ként jegyeztem fel. A kazár népnevet hosszú ideig annak bizonyítására is felhasználták, Gombocz Zoltán egy ötletét követve, hogy bizonyítsák, a kazár nyelv nem *r*-török, tehát csuvasos, ogur, hanem *z*-török, tehát oguzos nyelv volt. 1980-ban azonban Klačtornyj orosz kollégánk publikált egy rovásírásos feliratot, amelyben előkerült a *kazár* népnév, mégpedig *kaszar* alakban. Klačtornyj az orosz cikk javított angol publikációját az *Acta Orientaliának* küldte el, ahol 1982-ben meg is jelent. Számunkra, akik ismertük a kérdés kutatástörténetét és problematikáját, ennek az új feliratnak a jelentősége azonnal világossá vált. Amint elolvastam az orosz publikációt, amely némi késéssel érkezett meg hozzánk, s átnéztem az anyagot, jeleztem Ligetinek, hogy fontos új adat került elő, s erről szívesen tartok előadást a Kőrösi Csoma Társaságban. Ennek időpontja ki is lett tűzve. Az előadás időpontjának a hetében tudtam meg, hogy Czeglédy Károly a pesti Bölcsészszéken egy nappal előbbi időpontra ugyancsak egy előadást hirdetett meg, ugyanerről a témáról. Engem ez a gyerekes törekvés az elsőbbség kérdéséről nem izgatott, az előadást megtartottam 1981. április 21-én, majd annak jegyzetekkel ellátott szövegét leadtam a Nyelvtudományi

Közleményeknek, amely azt 1981-es számában közölte. Czeglédy a Magyar Nyelvhez adta le előadását, amely azt soron kívül közölte az 1981-es évfolyam utolsó füzetében. A probléma körül kisebb vita parázslott fel, újabb adatok kerültek elő, én egy következő, 1983-ban megjelent cikkben foglalkoztam a kérdéssel. Érdekes, hogy L. Bazin, a párizsi turkológia professzora velünk egy időben szintén írt a kérdésről egy cikket. Voltak olyan információk, amelyek szerint ezt a budapesti vitát egy magyar kollégánk ismertette meg a párizsi kollégával, aki gyorsan maga is publikálta erre vonatkozó nézeteit. Ez a *Materialia Turcica* című folyóiratban jelent meg, annak az 1981/1982-vel jelzett számában, de a nyomdai kolofónból jól kivehetően 1983-ban.

Egy kissé hasonló történet volt a következő. 1982-ben jelent meg a hebraista Golb és a történetben már szerepelt Pritsak tollából egy kötet, amely 10. századi zsidó kazár dokumentumok kiadása volt. Ezeket a héberrel írott leveleket és dokumentumokat Kairóban találták. A kötetben szereplő egyik dokumentumon volt egy pár rovásbetűnek is nézhető írásjel, amelyet Pritsak türk rovásírásként kezelte, és el is olvasott. Ligetít ez a kérdés komolyan foglalkoztatta és egy cikkben reflektált rá. Engem jobban izgatott, hogy az egyik héber írással írott levél egyik szereplőjének neve, amely *szavarté*-nak volt olvasható. Ezt a kiadók a szabir népnévvel hozták összefüggésbe. Történt azután, hogy a kiváló hebraista és rabbi, Scheiber Sándor születésnapjára tudományos ülészeket rendeztek. Erre engem is meghívtak. Kis ünnepi hozzájárulásként elővettem a nemrég megjelent Golb–Pritsak kiadványt, és abból a *szavarté* nevet és erről tartottam egy igen óvatos előadást. Természetesen előtte hosszan konzultáltam Scheiber Sándorral mind az olvasatról, mind a névtani problémákról, és az előadásomban is csak mint egy lehetőséget említettem meg, hogy itt talán kapcsolat lehet azzal a Konsztantinosz Porfirogennetosz-i hellyel, amely szerint a magyarokat valamilyen okból *szavartoi aszfaloi*-nak nevezték. Az előadás végén a helyemre

indultam vissza, amikor az elnökségben ülő Czeglédy Károly elállta az utamat, és kézfogás közben a fülembe súgta, hogy ne merjem ezt az előadást publikálni. Máig nem értem indulatos szavait. A kéziratot leadtam a szerkesztőknek és az meg is jelent 1984-ben, a Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaságának Évkönyvében, Scheiber Sándor szerkesztésével. Ma már természetesen jóval többet tudunk ezekről a geniza töredékekről, s más elméletek is napvilágra kerültek az ott szereplő nevekről, de Czeglédy úgy látszik, azért haragudott meg ismételten rám, mert hamarabb vettem észre valamilyen összefüggést, mint ő. Pedig jelentős mennyiségű publikációja alapján erre nem lehetett oka.

Az 1982-es PIAC-ot Uppsalában nem kisebb személyiség rendezte mint Gunnar Jarring. Jarring turkológiát tanult Gustaf Raquette vezetésével Lundban, ahol 1933-ban docens lett. 1929–1930-ban. Kínában, Sinkiangban, turki nyelvi anyagot gyűjtött, de a háború után diplomáciai szolgálatba állt, első állomáshelye Ankara volt. Svédország ENSZ nagykövete volt (1956–1958), majd az ENSZ közel-keleti főmegbízottja az 1967-es arab-izraeli háború után. Ezzel a tevékenységével lett világhírűvé. 1964 és 1973 között Svédország moszkvai nagykövetségén szolgált. Orosz turkológus kollégáim mesélték, hogy gyakran meghívta őket a nagykövetségre, ahol teázás közben tudományról beszélgettek. Személyes barátságunk a 80-as években alakult ki. Az uppsalai PIAC-on egy nem európai módon viselkedő résztvevőt olyan határozottan kért fel a távozásra, amire a konferencia történetében nem volt példa. Egyébként azonban igen kedves és barátságos ember volt. 1978-ban a kínaiak meghívták, és ekkor végiglátogatta azokat a helyeket, ahol 1928–1930-ban járt. Emlékeit és benyomásait egy 1979-ben megjelent, svéd nyelvű kötetben adta ki. Diplomáciai pályájának zárultával visszatért a tudományba. Segített rendet rakni a Societas Uralo-Altaica súlyosbodó személyi ügyei között. Svéd nagytőkés vállalatok tanácsadójaként gyakran járt Pesten, és akkor felkeresett a Csörsz

utcában. Első alkalommal elragadtatással nyilatkozott házunk liftjéről. Ennek értékét csak akkor fogtam fel igazán, amikor Évával Stockholmban meglátogattuk, és láttam, hogy az ő házukban ugyanannak a cégnek a gyártmánya működik. 2002-ben, 95 éves korában hunyt el.

1982-ben jártam újra Ulánbátorban a Nemzetközi Mongolista Kongresszuson. Itt érdekes tudományos előadásokat hallgattunk, de sajnos a kelet- és nyugat-német delegációkkal kapcsolatos problémákat nem sikerült megkerülni. Presztízs és politika ide is betenyерelt. Érdekes volt megfigyelni, hogy mongol barátaink szinte mindenkit félretolva helyezték előtérbe a japán mongolistákat. Ennek is az volt a mozgatója, hogy Japán a sikeres keleti ország, példakép volt, ha ezt nem is lehetett, politikai okok miatt, bevallani.

1982 nyarán Ákos elutazott Stockholmba, ahol némi pénzkérés után Jutkával Amerikába mentek, Ann Arborba. Igaz, ehhez meg kellett előbb szerezni az összes kiutazási, beutazási engedélyt. A magyar papírok megszerzésében a budapesti egyetem akkori rektora, Eörsi Gyula segített. Ákost onnan ismerte, hogy felesége, Maya tanította a középiskolában. A magyar papírok amerikai elfogadásában, az Ákost meghívó és az egyéves ösztöndíját biztosító Katona Györgyön kívül, sokat segített a szociológus Szalai Sándor, aki nagyon szerette Ákost, és éppen az USA-ban tartózkodott. Ő igazolta, többek között, hogy az Ákos által Budapesten megszerzett kreditek megfelelnek az amerikai rendszer BA fokozatának, így MA fokozaton kezdheti meg tanulmányait. A szükséges TOEFL nyelvvizsgát Ákos Varsóban tette le, éppen a Jaruzelsky által végrehajtott puccs előtt (1981. december 13.). Így Amerikába való megérkezésekor már MA hallgatónak iratkozhatott volna be, ha közben nem hal meg Katona György. Az amerikai ösztöndíj egy kelet-európai egyetemi hallgatónak volt kiírva, aki angol-szociológia szakon tanult. Ezzel nem is volt baj. Elvben azzal sem, hogy Katona a végrendeletében is rendelkezett ennek az ösztöndíjnak a fedezetéről.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

Az egyetem azonban, amely a gyermektelenül elhunyt Katona általános örököse volt, az ösztöndíj forrására is igényt tartott. Ezért Ákosnak, még mielőtt beiratkozhatott volna a Michigani Egyetemre, jogi úton kellett perelnie leendő egyetemét. Ebben igen sokat segített Katona György unokahúga, Marianna, aki maga is Katona támogatásával került Ann Arborba. Az ügy pozitíven zárult, és Ákos beiratkozhatott az egyetem szociológia szakára. Első dolgozatára tanára azt írta: „Itt nem filozofálunk, itt számolunk.” Ez volt az Ann Arbor-i szociológiai iskola egyik erénye. Ettől kezdve Ákossal hosszú levelezést, majd e-mailezést bonyolítottunk le, és mindig volt valami megvitatnivalónk, ami nem kis mértékben alakította a nézeteimet.

Fontos fordulatot hozott életünkben, hogy 1983-ban két félévre vendégprofesszornak hívtak meg a Bécsi Egyetemre. Ernst Steinkellner, a Bécsi Egyetem Tibetológiai és Buddhizmus kutatás Tanszékének vezetője a kiváló osztrák orientalisták akkor fiatalabb generációjához tartozott. Széles látókörű, kiváló tanár, aki később az Osztrák Akadémia főtitkára is lett. Jó szervező és jó barát volt, személyes kapcsolatunk a nemzetközi tibetisztikai szimpóriumokon alakult ki. Fő kutatási területe a buddhista filozófia volt, ezért örült meg annak, hogy egy olyan tibetistát hívhat meg, aki nyelvész és a tibetisztika egy másik ágát képviseli, mint ő. Sikerült egy jó, berendezett, polgári lakást bérelnünk a Burggassében, közel az egyetemhez. Igaz, az emeletek magasak voltak és lift nem volt, de Évával jól bírtuk. A Tibetisztikai és Buddhizmus kutatási Intézet (Institut für Tibetologie und Buddhismuskunde) jelentős könyvtárral rendelkező és jól vezetett intézet volt, megfelelő személyzettel és érdeklődő hallgatókkal. Előadásaimra nagy kedvvel készültem. Az Intézetben dolgozott egy tibeti is. Vele is közeli barátságba kerültem, ha jól emlékszem, Amchog rinpoche volt a neve. A tudományos munkára és az egyetemi órákra való készülésnek remek lehetőségei voltak. Ha megtudtam, hogy az Intézetben valamilyen hivatalos értekezlet van, akkor nem mentem be, hiszen nekem nem kellett részt

vennem ezeken. Szabadidőnkben a bécsi, majd a Bécs környéki múzeumokat látogattuk, hangversenyekre jártunk, barátokat hívtunk meg és látogattunk. Egyik este meghívtuk Karl Mengest és Karl Jahnt, az ekkor már nyugdíjas professzorokat, akik ugyan nehezen caplattak fel a magas lépcsőkön, de azután igen kellemes hangulatban beszélgettünk tudományról, tudósokról.

Ebben az időben már itt élt és tanított Rédei Károly, aki pályázaton nyerte el a bécsi Finnugor Tanszék vezetését. Sokat voltunk együtt, és látogattuk a bécsi szaunákat. Rédeihez régi barátság fűzött, több cikket írtunk együtt, számomra mindig a megbízható, pontos filológus volt. A Bécsbe való pályázáshoz be kellett lépnie a Pártba, sőt vállalnia kellett az együttműködést a belügyi szervekkel is. Ez utóbbit igen vonakodva teljesítette. Mikor már egész családja kint volt, akkor bejelentette, hogy a Bécsi Egyetem dolgairól, ahol ő a Szenátus tagja lett, hivatalból, titoktartási kötelezettségei miatt, semmit nem mondhat. Ezen a belügyesek úgy megharagudtak, hogy kizárták a Pártból és lezárták a beszervezését. Ezt csak jóval később, a halála után, a Történeti Hivatal egyik iratából, véletlenül tudtam meg. De persze akkor ezek a háttér dolgok csak sejtésekként léteztek, és nem is voltak fontosak. Rédei kiváló ember volt, képtelen volt bárkinek is ártani. Ugyanakkor néha túlságosan is érzékeny volt, például azért, mert a Magyar Tudományos Akadémia nem levelező, hanem külső tagjának választotta, pedig nem mondott le a magyar állampolgárságáról. Ez életének utolsó éveiben az üldöztetési mániába fordult, olyan betegesen bántotta.

Bécsben hívott fel Mikola Tibor, hogy a következő kari választáson vállalnám-e a dékánhelyettesi posztot? Ezt azonnal és határozottan elhárítottam. Sok okom volt erre. Az egyik, hogy tisztában voltam vele, ezek az egyetemi funkciók rengeteg időt vesznek igénybe, ugyanakkor az ügyek intézése erős Párt- és belügyi nyomás alatt történik. Persze sokszor ki lehetett ügyeskedni jó dolgoknak valami engedékenységet, de ez is időigényes volt. Erős

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

nyomás volt rajtam, mert barátaim a szegedi Bölcsészszékön állandóan azzal érveltek, hogy csak belülről lehet valamit elérni. Ekkor, a '80-as években többen azért léptek be a Pártba, mert úgy látták, ha ezt nem teszik, akkor a dolgok sokkal rosszabbra fordulnak. Külön gond volt, hogy én Pesten laktam, ezért jóval több időm és energiám ment el az utazásra, mint a szegedieknek. Ők ugyan azt mondták, hogy amit én leutazással töltök, azt ők felutazással töltik, mert állandóan Pestre kell járniuk vagy tudományos, vagy hivatalos ügyekben. Mikola Tibor nem haragudott meg a döntésem miatt, sőt a későbbi fontos eseményeknek ez lett az egyik csírája.

Bécsben találkoztam egy Steinkellnerék által adott vacsorán Robert Göbl-lel. Göbl a Bécsi Egyetem Numizmatikai Tanszékének volt professzora és a numizmatika és felirattan nemzetközi hírnévű tudósa. Egy pénzről kérte a véleményemet, amelyen ismeretlen írású feliratok voltak. A pénz régóta ismert volt, 1832-ben egy példányát publikálta Fraehn, a Kazánban, majd Szentpétervárott dolgozó német orientalista, de a feliratot nem tudták megfejteni. Maga a pénz egy dirhem volt, vagyis egy korai arab pénz, amelyen azonban a szokásos arab feliratok helyett volt ugyan arab írásos rész, de elég sok ismeretlen betű is. Göbl kiderítette, hogy a pénzből több példány van különböző európai múzeumokban, így Londonban és Stockholmban is, s ezeket, legalábbis létüket jelzik a katalógusok.

1982 júniusában Stockholmban meglátogattam a Királyi Érmétárat, ahol Göbl ajánlására találkoztam B. E. Hovénal, aki fontos részleteket közölt az érméről, és megállapította, hogy két típusa van. A legfontosabb az volt, hogy megoldódott az érme datálásának kérdése, ugyanis a rajta lévő arab felirat egy olyan arab vezér címét tartalmazta, akit 818. február 12-én kivégeztek. Az arab vezérnek szoros kapcsolatai voltak a kazárokkal, más török népekkel is. Hőstetteiről egy 817. március 29-ére datálható arab okirat részletesen beszámol. A pénznek tehát ezekben az időkben, mindenesetre 818 februárja előtt kellett keletkeznie. Elhatároztuk Göbl-lel, hogy tovább

dolgozunk a pénz feliratán, hátha valamilyen kapcsolatban van az írás azzal a másikkal, amely a nagyszentmiklósi kincsen található.

A nagyszentmiklósi kincs feliratai régóta izgatták a tudományt. A kincset 1799-ben Nagyszentmiklóson, Bartók Béla későbbi szülőfalujában találták. Az aranykincs kalandos történetét többen megírták. Felirataival többek között Németh Gyula is foglalkozott. Átnézve az irodalmat megállapítottam, hogy nagyon kevesen jutottak hozzá az eredetihez, általában rézkarcok alapján publikált változatokat tettek közzé, ezeket fejtegették, magyarázták. Mivel a kincs Bécsben volt, a Kunsthistorisches Museumban, egyedülálló lehetőségem nyílt arra, hogy közelről is megvizsgálhassam a darabokat. Megállapodtam Göbl-lel, hogy együtt készítsünk egy kiadást, és segít nekem a publikálás technikai részében is, mert jól jött, hogy a fémeken található írásváltozatok, karcolás, vésés, stb. technikájához mint numizmata kiválóan értett. Göbl elintézte, hogy minden hétfőn, amikor a Múzeum zárva volt, mi bemehettünk, a tárlóból a kincs darabjait kivették és odahelyezték elénk. Ezen vizsgálatok során igen sokat tanultam Göbl-től, aki sorra magyarázta el nekem a technikákat, az arany fajsúly-megállapítás rejtelseit, a méretek pontos leírásának eljárásait. Bár már korábban is nyilvánvaló volt, ekkor véglegesen eldönthetővé vált, hogy a nagyszentmiklósi kincs ún. „rovásírásos” feliratai és a szarvasi tütartó írása azonos írástípussal készült. Göbl technikai szempontból körültekintően megvizsgálta az egyes tárgyakon előforduló feliratokat, s azt is igyekezett meghatározni, hogy az adott tárgyon lévő feliratok egyidejűek-e, egy kéztől és ugyanazzal a szerszámmal készültek-e.

Közös munkánk eredménye csak 1993-ban készült el és azt 1995-ben publikáltuk az Osztrák Akadémia kiadásában (*Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szentmiklós. Eine paläographische Dokumentation*). A kötetben a nagyszentmiklósi anyag mellett mindent közzétettünk, amit a Fraehn-féle dirhemről tudtunk, és kiadtuk a két típus némileg eltérő feliratait is. Az összehasonlítás

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

elősegítése végett újraközlöttük a szarvasi feliratot és néhány ábécét, amely megvilágíthatja a 9. század írásait. A kiadásokat szigorúan „paleográfiainak” neveztük, és tartózkodtunk minden megfajtási kísérlettől.

Külön sorsa volt a kötet bibliográfiájának. Ezekben az években Bécsben élt Ress Imre és felesége, Ivanics Mária. Ress Imre mint a magyar állam által Bécsbe delegált rezidens a bécsi levéltárban dolgozott, biztosítva, hogy az első világháború után Bécsben maradt fontos iratanyagokhoz a magyar történészek hozzájussanak. Ezen a helyen korábban is kiváló történészek dolgoztak, mint például Szekfü Gyula. Ivanics Mária, a szegedi Altajisztikai Tanszék oktatója fizetés nélküli szabadságon volt itt, hogy a család együtt lehessen, és ő bejárhasson a Bécsi Egyetem Turkológiai Tanszékére. Ivanics Mária vállalta a kötet bibliográfiájának összeállítását és szerkesztését, amihez megkapta Göbl technikai iránymutatásait. Göbl egy házsártos, rosszkedvű és nem igazán kellemes ember volt, és szegény Mari, bármit is adott le, akárhogyan igyekezett is az Osztrák Akadémia bibliográfiai rendszeréhez alkalmazkodni, az Göbl-nek nem felelt meg. Göbl technikai jellegű akadékoskodása miatt a könyv kiadása legalább két évet csúszott. Igaz, megjelenése után a téma sokáig legjobb bibliográfiája lett.

Bécsi tartózkodásunk idején hívott meg Andrea Csillaghy Velencébe. Csillaghy András az Udinei Egyetem tanára volt, de oktatott a Velencei Egyetemen is. Tanszékén volt magyar nyelvi lektor Lénárt Eszter, aki Szegeden végezte el az altajisztika szakot. Szívesen fogadtam el a meghívást. Más dolog volt a gyönyörű Velencében lakni, mint turistaként száguldozni benne. Egy kis, kőpadlójú lakást vettünk ki, lányom is eljött néhány napra Pestről. Lénárt Eszter kiváló idegenvezetőnek bizonyult. Olyan velencei helyekre vezetett el, ahol turisták nem jártak, sekrestyékbe, kis kápolnába, sikátorokba. Mindenütt voltak világhírű festők, szobrászok kevéssé ismert darabjai, gyűjtemények, amelyeket nemigen látogattak. Ott tanultam meg, hogy

a pizza az remekmű, és a kommersz formái mellett léteznek különösen jó ízű, omlós, remek változatai is, csak tudni kell, hol keresse az ember. Persze Velence vízi élete is sokkal közelebb került. Az egyetemet nehéz volt megtalálni, mikor második alkalommal, már egyedül kellett eljutnom az épület bejáratához, kissé eltévedtem, de azután időre sikerült megérkeznem. A kijelölt tanteremben éppen oroszoktatás folyt. Mondtam az olasz kollégának oroszul, hogy én szívesen részt veszek ebben, de alapjában véve engem más miatt küldtek ide. Szünetet rendelt el, alaposan megbeszéltük az ügyet, megállapodtunk, hogy most néhány hétig én fogok itt tanítani, de őt is szívesen látom. Beszélgetésünk végére megérkezett néhány olyan diák is, túl sokan nem voltak, akik az én bevezetésemre akarták hallgatni az altajisztikába.

Csillaghynak az volt az ötlete, hogy a korábban Szegeden kiadott *Bevezetés a magyar őstörténet forrásaiba* köteteit ő kiadná olaszul. Ennek részünkről semmi akadálya nem volt, de végül soha nem jelentek meg. Csillaghy erőssége egyébként az egyetemi kompendiumok kiadása volt. Az András név észak-olasz változata, az Andrea sok bonyodalmat okozott neki. Sokan gondolták nőnek, kongresszusokon nőkkal utalták azonos szállodai szobába. Ezekből azután kedves anekdoták születtek.

Még 1983-ban részt vettem az Anthropos Intézetben, St. Augustinban egy vallástudományi konferencián a vallási szinkretizmusról. Az egyetemes néprajz, kultúratudomány egyik legjelentősebb folyóirata az *Anthropos*. Alapítói verbita atyák voltak Bécsben, P. Wilhelm Schmidt és társai, akik a missziós tevékenységet nagyarányú néprajzi gyűjtéssel kötötték össze. Hitler elől Svájcba, Friburgba menekültek, majd a háború után a Bonn közelében lévő St. Augustinban telepedtek le. Fantasztikus könyvtáruk volt. Minden misszionárius alapos vallási, filozófiai oktatás mellett néprajzi képzést is kapott, majd működési területén mindent megfigyelt, leírt és az ismeretek az Anthropos Intézetben gyűltek. Öreg korukban ide

vonultak vissza, és dolgoztak az életükben gyűjtött néprajzi anyaguk feldolgozásán. A rend tagja volt Dominik Schröder, aki 1974-ben hunyt el. A monguorok között gyűjtött hatalmas anyagának nagy része publikálatlan maradt. Az atyák azt javasolták, hogy vállaljam el a kéziratban maradt monguor *Geszer-eposz* sajtó alá rendezését, kiadását. A szöveget, amelyet már a '70-es években megtekintettem, még 1980-ban Heissig adta ki, minden feldolgozás nélkül. Ennek a második kötete lett volna a munkám.

A felkérés nagy kísértés volt, és természetesen gondolkodási időt kértem. Bár Heissig professzor is rábeszél, gondolom, volt némi szerepe abban, hogy az atyák engem kerestek meg, végül is elhárítottam a felkérést. Világos volt, hogy tibeti és mongol ismereteim igen hasznosak lettek volna, azonban a téma túlságosan is elvitt volna azoktól a kérdésektől, amelyekkel akkor foglalkoztam. Fő okom azonban az volt, hogy a szegedi oktatói munkám mellett erre nem lett volna időm. Ehhez el kellett volna jönnöm egy évre St. Augustinba. Ezt az atyák fel is ajánlották, de természetesen nem tudtam elfogadni. Mint ez több ízben is előfordult, Szeged mellett döntöttem.

1984-ben, Heissig javaslatára, meghívott a Düsseldorfban székelő Rajna-Vesztfáliai Tudományos Akadémia, hogy tartsak egy előadást a magyar nép kialakulásáról, etnogeneziséről. Az előadásra való felkészülés, annak összeállítása és sikere lényegesen befolyásolta további kutatásaimat. Két változatot készítettem, az egyik a felolvasott, a másik a publikációra szánt változat volt. Az előadás egy sorozatba illeszkedett, amelyben, főleg német tudósok, a népalakulás elméleti kérdéseit tárgyalták. Az előadók között olyan kiváló kutatók voltak, mint W. E. Mühlmann (Heidelberg), K. J. Narr (Münster), J. Untermann (Köln), W. Conze (Heidelberg), H. von Petrikovits (Bonn), E. Risch (Zürich), R. Schott (Münster), S. Herrmann (Bochum), J. Šašel (Ljubljana) és W. Heissig (Bonn). Az előadások *Studien zur Ethnogenese* cím alatt a Rajna-Vesztfáliai Akadémia *Abhandlung-*

sorozatában jelentek meg 1985–1988-ban, két kötetben. A cél az volt, hogy a népalakulás elméleti kérdéseit kiszabadítsuk egyrészt a nacionalista interpretáció, másrészt a pozitivista bemutatás végletei közül, és konkrét anyagon bemutatva dolgozzuk ki annak elméleti kérdéseit. Bár az előadások igen heterogének voltak és szóbeli vitára nem volt mód, maga a kötet nem kis hatással volt a tudományos gondolkodás további európai folyamatára.

Az én előadásom címe *Etnogenezis és államalapítás. A magyarság etnogenezisének török komponense* volt. Ebben az időben Mühlmann és Wenskus határozták meg a népalakulással kapcsolatos kutatások elméleti háttérét. Előadásom, s főleg annak írott és megjelent változata sokban előképe lett későbbi munkáimnak, elsősorban az 1996-ban először megjelent *A honfoglaló magyar népnek*. Mikor az írott változattal elkészültem, úgy éreztem, ezen az úton kell továbbmennem. A düsseldorfi előadás igen elegáns körülmények között zajlott le, s külön örültem, hogy a német kollégákon kívül németországi barátaim közül is ott volt néhány, például Eckhardt József, korábban Pesten osztálytársam, aki a Kölni Rádió és Televízió egyik vezető munkatársa lett, és Köln mellett él.

1984-ben az Altajisztikai Tanszéki Csoport, amely eddig a Finnugor Tanszéken belül működött, önálló Tanszékké alakult. Ezzel biztosítva volt az altajisztika szak szervezeti háttere és jövője. Ugyanis az elképzelhető lett volna, hogy ha megmaradunk a Finnugor Tanszék keretei között, s oda olyan vezető kerül, aki nem az altajisztikát, hanem mást akar fejleszteni, az egyszerűen átirányítja az altajisztika státuszait a saját elképzelése szerint. Ez sem Hajdú Péter, sem Mikola Tibor idején nem fenyegetett, de a jövőt nem lehetett előre látni. Én persze elfogadtam a Kar professzorának, Deme Lászlónak a véleményét, hogy az ember a neve után, a tanszékvezető és az egyetemi tanár közé vesszőt tesz, mert a tanszékvezetés egy beosztás és nem az egyetemi tanár egy magasabb foka, tehát jelzője, de kollégáim nagy része erre máig nem hajlandó.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

A Nemzetközi Tibetisztikai Társaság 1985-ben rendezte meg müncheni szemináriumát. Ennek, a helyi tibetistákkal és a Bajor Akadémiával karöltve, én voltam a szervezője. Bár ekkorra már volt némi gyakorlatom nemzetközi kongresszusok megrendezésében, elég nagy szorongással utaztam Münchenbe. A megnyitó előadást én tartottam. Ebben áttekintettem a tibeti nyelvészet helyzetét, foglalkoztam az általam legfontosabbnak tartott problémáival és vázoltam feladatait. Az előadás 1988-ban jelent meg. Az előadás egy részében A. M. Harival vitáztam, aki egy kiváló cikket írt a lhászai tibeti nyelvjárás fonémáiról. A hölgyet ekkor nem ismertem, Kaliforniában megjelent tanulmányát barátaim közvetítésével kaptam meg. 1989-ben, mikor Indiába repültem, egy ismeretlen hölgy ült mellettem a gépen. Elkezdtünk beszélgetni és kiderült, hogy ő Hari, akinek a cikkét olyan magasra értékeltem néhány éve Münchenben. A müncheni kongresszus jól sikerült, engem újraválasztottak a szövetség elnökének, és a következő kongresszus helye Japán lett, ahová a Tokió melletti Narita kolostor tudományos intézete hívott meg minket.

VII. Vendégtanár külföldön, találkozás a Dalai lámával

Úgy látszik, a Bonni Egyetemmel jól alakultak a kapcsolatok, mert az 1985-ös tanévre újra meghívtak vendégprofesszornak. Az ottani Belső-Ázsiai Intézetben a barátaim közben elérték a professzori szintet, de persze ez azt is jelentette, hogy a korábbi egyetértő baráti kör egymással rivalizáló tudós emberekre vált szét. Nekem sikerült a kollégáim mindegyikével megőriznem a jó viszonyt, de hosszas beszélgetésekbe merültünk Heissig professzorral, akit aggasztott az Intézet sorsa, hiszen ő is látta, hogy kitűnő tanítványai nem fognak egy helyen megférni.

Egyébként remekül éreztük magunkat. Rövid ideig, a tavaszi félév végéig az Egyetem vendégházában laktunk, majd ősztől béreltünk egy lakást egy szép helyen, és hamarosan úgy éltünk, mint ahogy egy normális német egyetemi tanár. A hétvégéken felfedeztük (Nyugat-) Németországot, bejártuk azt a rengeteg szép és régi várost Aachentől Hamburgon, Lübecken és Bambergen át Rothenburgig, amelyekről sokat olvastunk, de sosem láttuk. Voltunk Münchenben, felkerestünk kirándulóhelyeket és egy-egy hétvégén meglátogattuk az akkor újdonságnak számító élményfürdőket. Szerettem tanítani, voltak érdekes hallgatóim, rengeteget olvastam, könyveket másoltattam. Az Egyetemre a Lada kocsimmal jártam, amit az Egyetem garázsába tettem le, ahova a helyet ez alkalommal már nehezebben, de végül a kancellár engedélyével megkaptam. Az Egyetem sokkal bürokratikusabb lett azóta, hogy legutoljára ott voltam, de az Intézet egy azilium volt az egyetemen belül is, és nekem nem kellett foglalkoznom adminisztrációval. Az Intézetet ekkor már Heissig kiváló tanítványa, Klaus Sagaster vezette.

Még a vendégházban laktunk, tehát a tavaszi szemeszter elején, pontosan május 5-én történt, hogy Éva ült a szobánkban, ahol nem volt külön telefon. A gondnoknő kopogott be, hogy engem

keresnek telefonon, szíveskedjek lefáradni. Én nem voltam otthon, úgyhogy Éva megkérdezte, ki keres, kit hívhatok vissza. „A Dalai láma keresi a professzor urat” – hangzott a válasz. Éva azt hitte, megbolondult a világ, de mikor hazaértem, már tudtam a tibetiek vallási vezetőjének érkezéséről, mert Klaus Sagaster említette, hogy a Dalai láma Bonnba jött. Barátságom a Dalai lámával régi időkre nyúlik vissza, bár először ott és akkor Bonnbán találkoztunk.

Mint erről már írtam, 1957-ben szerettem volna eljutni Tibetbe, ahová volt egy meghívásom a Dalai lámától, amely hivatalos úton, a kínai és a magyar Külügyminisztériumon keresztül jutott el hozzám. Ez a találkozás akkor nem sikerült, a kínaiak már a kezdődő tibeti felkelés elfojtásán harcoltak, és 1959-ben a Dalai láma, drámai körülmények között, a Himalája zezzugos útjain keresztül Indiába menekült.

Én persze nem adtam fel a reményt, hogy valaha találkozhatok a Dalai lámával, és megkíséréltem néhány későbbi alkalommal valamilyen utat szervezni Indiába, de ezek sikertelenek maradtak.

1967-ben, a Michiganben tartott Orientalista Kongresszuson az egyik este a különböző országokból érkezett mongolista tudósoknak rendeztek egy találkozót. Nagy örömmel ismerkedtem meg néhányukkal, akiket publikációjuk révén már névről ismertem. A teremben teljesen félrehúzódva, magányosan ült egyikük. Kérdeztem mongol barátaimat, hogy az ott kicsoda. „A Dalai láma testvére” – volt a válasz. Azonnal odamentem hozzá, és mongolul kezdtünk beszélgetni, hiszen a teremben mindenki mindenkivel mongolul társalgott. Kiderült, hogy a Dalai láma családja jól beszélt mongolul, hiszen a mongol-tibeti határvidékről származott. Elmeséltem újonnan szerzett ismerősömnök, Norbu professzornak, hogy bár több kísérletet tettem rá, de nem sikerült találkoznom az öccsével. Nagyon összebarátkoztunk, és megígérte, hogy az egész történetet megírja a Dalai lámának. Mint később kiderült, ezt meg is tette.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

Sinor Dénes, akinek az Intézetében Bloomingtonban Norbu dolgozott, elmondta, hogy kiváló ember és jó tanár, de nincs publikációja, ami egy amerikai egyetemen komoly hátrány, nem csak neki, hanem az Intézetnek is. Kis gondolkozás után vállaltam, hogy teszek valamit. Így született meg Norbunak az a cikke, amelyben ismertet egy nyelvjárásban írott tibeti szöveget. Ezt Steinkellner találta meg, és erről előadást tartott az egyik Kőrösi Csoma Szimpóziumon. A szöveg kivételesen nem a tibeti normalizált irodalmi nyelven íródott, hanem világosan a helyi tibeti nyelvjárást tükrözte. Steinkellner engedélyével kézbe vettem a szöveg kiadását. Áadtam Norbunak, akiről kiderült, hogy ugyanabban a kolostorban töltötte fiatal kora egy részét, mint ahol a szöveg keletkezett. Így semmi gondja nem volt azzal, hogy együtt átírjuk, ő lefordította, ellátta némi jegyzetekkel és publikálta. Én pedig egy ezt követő cikkben elemeztem a szöveg nyelvjárási és nyelvészeti problémáit. Mindkettőnk tanulmánya 1983-ban jelent meg Bécsben, egy Steinkellner által szerkesztett kötetben (*Contributions on Tibetan Language, History and Culture*).

Norbuval való kapcsolatomnak egyik epizódját kell még itt elmondanom. Egy szép napon kaptam egy Párizsban feladott levelet, amelyen nem szerepelt a feladó személye. A levelet Norbu írta. Öccse megbízásából Pekingbe utazott, hogy tárgyaljon a kínaiakkal. Nagyon félt, hogy valami baja eshet, és hogy nem engedik vissza a szabad világba. Ezért megírta, hogy utazását Kínába másnap kezdi, és én vagyok az egyetlen barátja, akinek erről ír és aki a világnak „ezen a felén” él. Tudja, hogy nem tudok konkrétan segíteni, ha valami baja lesz, mégis fontosnak tartja, hogy tudjak róla. Bár tárgyalásai eredménytelennek bizonyultak, hál’ Istennek visszaengedték, s Amerikába való visszaérkezéséről is küldött egy rövid értesítést.

Ilyen előzmények után történt, hogy amikor a Dalai láma Bonnba érkezett, és megtudta, hogy én is Bonnban vagyok, azonnal akart velem beszélni. Ez másnap meg is történt. Egy bonni szálloda

teljes legfelső emeletét bérelték ki neki, s természetesen gondoskodtak biztonságáról. Átjutva a német és tibeti őrségeken hamar hozzá vezettek és azonnal átöleltük egymást. Angolul szólított meg és végig angolul beszélünk. El kellett mondanom azt a történetet, amikor 1957-ben nem jutottam el Tibetbe, de természetesen nagyon érdekelte az is, hogy mit kutatnak az európai tibetológusok. A Dalai láma végtelenül kedves és nagyon művelt ember, aki miután teljes buddhista képzést kapott, a Pancsen lámával együtt Pekingbe került, ahol külön mesterek tanították, többek között angolra és egyetemi tárgyakra. Tájékozott volt a világirodalomban és természetesen a történelemben és a politikában is. Ugyanakkor a szorosabban vett tibetisztikával soha nem foglalkozott, bár tudott arról a *Skander* nevű nyugati tudósról, akit mi Körösi Csoma Sándornak ismerünk. Volt miről beszélgetnünk, és bonni tartózkodását arra használtam fel, hogy a nyugati tibetisztika legfontosabb kérdéseit vigyem közel hozzá. Ő egyébként Nyugaton inkább filozófusokkal tartott fent kapcsolatot. Ennek eredménye volt egy előadássorozat, amelyet a Harvard Egyetemen tartott a buddhista filozófiáról, s amit sikerült DVD-n megszereznem. Az előadást jó angolsággal tartotta meg, de amikor a tibeti buddhista filozófia komolyabb és mélyebb kérdéseire ért, öntudatlanul tibetire váltott. Ilyenkor egy amerikai tibetista ugrott elő és szinkronban tolmácsolt. Azután visszatért az angolra és zökkenő nélkül folytatta.

A Dalai lámának van egy tibetiül írott és kiadott önéletrajza, amit egyik tanítványommal, Porció Tiborral Szegeden elkezdünk lefordítani magyarra. Szépen haladtunk, és azután a munkát teljesen átadtam Tibornak. Az önéletrajzot azonban egy másik tibetista hamarabb fordította le, és adta oda egy kiadónak, anélkül, hogy a szegedi kísérletről tudott volna. Egy korábbi alkalommal a Dalai lámával abban állapodtunk meg, hogy amennyiben ez a Porció-féle fordítás megjelenik, akkor az őt illető honoráriumot Magyarországon a tibetiek ügyére fordítjuk.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

A '80-as években már sok helyütt voltak olyan tibeti képviselők, amelyek hivatalosan mint a Dalai láma megbízottai szerepeltek, valójában pedig az emigráns tibeti kormány, diplomáciai védeltséget hivatalosan nem élvező, de mégis elismert „követségei” voltak. 1990 után Budapesten is alakult egy ilyen egység, amely mögött egy alapítvány állt, és ennek vezetésében, a Dalai láma felkérésére, én is részt vettem néhány évig.

1989-ben a japán Narita kolostorban rendezett Nemzetközi Tibetista Konferencia előtt felkerestem őt Dharamszalában. Új-Delhiben szállt le a gépem, s mikor kiléptem a forró és párás indiai éjszakába, a sok felemelt tábla között megtaláltam az én nevemet is. A tibeti, aki rám várt, elvitt a Dalai láma Új-Delhi-i képviselőjére, ahol az éjszakát töltöttem. Még elalvás előtt beszéltem a kirendeltség vezetőjével a tibetiek helyzetéről Indiában. India nagylelkűen, s nem minden politikai indok nélkül befogadta a tibeti menekülteket, a helyzetük mégis kényes volt. A tibetiek egy része tovább vándorolt, főleg Európába és az Egyesült Államokba, más részük a számukra kijelölt területen maradt, s indiai egyetemeken keresett továbbtanulási lehetőséget. Másnap kivitték a vasútállomásra, és láttam valamit az akkori indiai fővárosból. A vonat igen egyszerű volt, de mindenkinek volt ülőhelye, ettől volt első osztály. Az úton megismerkedtem egy indiai lánnyal, aki valamelyik egyetemen mérnöki tanulmányokat folytatott, s érdekes dolgokat mesélt a feltörekvő új indiai értelmiségről. Sokan szeretnének külföldön tanulni, nem aggódnak a jövőjük miatt, de még mindig kaszton belül házasodnak.

A kezemben szorongattam azt a cédulát, amelyre fel volt írva, hol kell leszállnom. Szerencsére a megállóhelyeken angolul, vagy legalábbis latin betűkkel is ki volt írva az állomás neve. Sikerült ott leszállnom, ahol kellett, s a vasútállomás épülete előtt várt is egy újabb tibeti, aki beültetett egy nagy dzsipbe, és elindultunk föl Dharamszalába. Szállást a tibeti kormány vendégházában kaptam, s másnap mentem a Dalai lámát meglátogatni. Itt az ellenőrzés egy

kicsit szorosabb volt, nagyon alaposan végigtapogattak és fémdetektorral is megvizsgáltak, nagy elnézés kérések közepette. A Dalai lámával való találkozás megint nagyon szívélyes volt. Akkorra már értesültem róla, hogy nem tud eljönni a Nemzetközi Tibetista Konferenciára, így arra kértem, hogy írjon egy köszöntő beszédet, amit majd ott felolvasunk, s ezt meg is tette. De tárgyaltunk arról is, hogy ahhoz, hogy Szegeden tibetisztikát is tudjak csinálni, kellene egy tibeti lektor. Ha ő, illetve apparátusa kiválaszt egy megfelelő embert, a szegedi állásáról én gondoskodom. Ez sajnos nem sikerült. Ő két nevet küldött életrajzzal, az egyiket kiválasztottam. El is jött Szegedre, de teljesen használhatatlannak bizonyult, alig tudtam megszabadulni tőle.

Következő találkozásunk Budapesten volt. Bármilyen meglepő, ez az elején nehézségekkel járt, mert itt Magyarországon egy biztonsági őrként is fellépő buddhista közösség szervezte a programokat, s egyszerűen nem voltak hajlandók odaengedni. Végül felhívtam a főpolgármestert, Demszky Gábort, kérvén, hogy segítsen (a Főváros vendége volt a Dalai láma), s mikor ő meglátogatta, akkor egyszerűen elvitt magával. Azután már egyszerűbb volt a dolog, és később külön is fogadott, megint hosszan beszélgettünk. Itt, előttem fordult tibeti kíséretéhez, hogy felhívja a figyelmet a tibeti tudományok, pontosabban a nyugati tibetisztika fontosságára Tibet jövőjével kapcsolatban. Még egy-két budapesti látogatásán jelen voltam, többek között az akkor még Marxról elnevezett Közgazdaságtudományi Egyetem nagy aulájában. Itt történt, hogy a Marx szoborral szemben ülve tartotta elmélkedését. Egyszer csak felemelte a fejét, meglátta a Marx mellszobrot és megszakítva az elmélkedést – angolul – nevetve felkiáltott: „Jé, az ott Marx!” és jót mulatott azon, hogy az ő buddhista elmélkedését Marx Károly figyeli.

Személyisége lebilincselő volt, értem, hogy II. János Pál pápával igen jó kapcsolatba került, s mindenütt sok barátot szerzett Tibetnek. Soha nem akarta, hogy Tibet kiszakadjon Kínából, ellene

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

volt minden erőszaknak. Ezért kapta meg a Nobel-békedíjat, annak ellenére, hogy a kínaiak mindent megtettek ennek megakadályozására. Tudta, hogy az a világ, amelynek ő pap uralkodója volt, egy elmúlófélben lévő középkori világ, tudta, hogy a demokráciánál jobb, vagy kevésbé rossz világ nem lehetséges, hogy át kell alakítani a tibeti társadalmi és politikai szisztémát. De azt is tudta, tudja, hiszen mikor ezeket a sorokat írom, még él, hogy ez nem egy pár év munkája. Tulajdonképpen politikai hatalmáról lemondott, bár magáról a Dalai láma tisztségéről, személyiségéről nem lehet lemondani, ő az előző Dalai láma újjászületése. De bizalmas perceiben elmondta, hogy nem tudja, újjá fog-e születni. Ez egyébként nem csak személyes kérdés volt, hanem teológiai és politikai. Mélységesen megértettem. Az ember, a buddhista, és népének vezetője küzdött benne. A Dalai láma 2010-ben Budapest díszpolgára lett.

1986 karácsonyi szünetében meglátogattam Ligetit. Büszkén szólt a könyvéről (*A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*), amely ekkor már kész volt, és még 1986-os dátummal jelent meg. Vásáry volt a lektora. Karácsony után már kezében volt, és december 29-én dedikált nekem egy példányt. Ekkor már látszott, hogy Ligetinek az a legfontosabb, hogy tudományos hagyatéka, mindaz, ami belőle halála után a tudomány számára megmarad, jó kezekbe kerüljön.

Ligeti volt tanáraim közül az, aki a legnagyobb hatást gyakorolta rám. Ortutay ritka felcsillanásai, Tálasi alapos rendszeressége, Németh nagy tudása és igényessége mind fontosak voltak. De Ligeti nem csak nagy tudós, hanem kiváló tanár is volt. Tudósként szigorú, kritikus, aki félelmetes memóriával rendelkezett. Ugyanakkor nem volt nagy érzéke a tudomány megújulásához. Ha egy adatra, vagy egy összefüggésre ránézett, ítéletet alkotott, és az az esetek túlnyomó többségében jó volt. Munkák, emberek szakmai teljesítményének megítélésében ritkán, ha tévedett. Ebből azonban az is következett, hogy inkább bizalmatlan és kétkedő volt tanít-

ványaival, ifjabb kollégáival, minthogy bizalommal, vagy akár dicsérően forduljon hozzájuk. Érdes tulajdonságait, modorát nehéz volt megszokni. Azon kollégáit, akiket szakmailag becsült, magázta, míg akiket tudományos szempontból nem tartott színvonalasnak, tegezte. Az általa jónak ítélt cikkeket, tanulmányokat hosszasan vesézte, kereste bennük a gyenge pontokat, gúnyosan pécézte ki a hibákat. Azokat a cikkeket, amelyeket gyengének, vagy rossznak tartott, nem becsült, egy „érdekes” szóval eltolta, nem foglalkozott velük. Nem szerette a konfliktusokat. Ez a konfliktuskerülő magatartása a tudományban is megnyilvánult. Nem írt olyan cikket, amely igazából vitacikk lett volna, de nem engedte azt sem, hogy mi vitázzunk. Mikor egy-két alkalommal szakmai vitacikket akartam írni az *Acta Orientaliába*, nem fogadta el, lebeszélte, nem közölte. Ha átnézzük a magyar nyelv török eredetű elemeiről írott cikkeit, szinte alig van bennük egy-két új eredmény a korábbi kutatásokhoz képest. Viszont amire ő azt mondta, hogy elfogadható, arra mérget lehetett venni. Ligeti inkább megmagyarázta, miért igaz valami, minthogy új igazságokat állított volna.

Tudósi célkitűzése igen széles volt. Végző fokon őt is a magyar nyelv török kapcsolatai érdekelték, több munkája címében jelenik ez meg. De tudta, hogy ezek háttérét is ismerni, kutatni kell. A mongolisztikát is úgy fogta fel, mint a „Nagy Műhöz” szükséges előtanulmányokat. Persze a mongolisztika volt számára a fő kutatási terület. Míg turkológiát a nála csak 12 évvel idősebb Németh Gyulánál tanult, addig mongolisztikát, tibetisztikát és sinológiát Párizsban, Pelliot-nál, Bacot-nál, Grousset-nél. Mikor visszaérkezett Párizsból, nem volt állása, francia tanításból élt meg az Eötvös Collegiumban. Németh nem nagyon sietett a konkurenciát támogatni, s a tudományterületek felosztása Németh és Ligeti között sokáig sérthetetlen maradt. Ez két nagy tudós viszonya volt, mindketten tudták magukról, hogy jók, s gyanakodva figyelték, hogy a másik ezt elismeri-e. Azonban emberileg nem hagyták kijátszani magukat

egymás ellen. Ha valaki nem korrekt módon próbálta a másikat befeketíteni, akkor azonnal a telefonhoz nyúltak, és értesítették egymást. Több ilyen „kapcsolásnak” voltam tanúja. Németh Ligeti turkológiai nézeteiről, cikkeiről nem nyilatkozott, csak amikor az afsár nyelvjárásról írott cikke (1957), és abban néhány hangtani probléma megoldása megjelent, akkor változott meg a véleménye. Ettől fogva kezdte Ligeti turkológiai dolgait dicsérni. Bár Ligeti magyar nyelvű cikkeiben sokszor tért ki a magyar nyelv török jövevényszavaira, de korai magyar vonatkozású tevékenységének alpmunkája annak a kérdésnek a végleges tisztázása volt, hogy vannak-e mongol jövevényszavak a magyar nyelvben. Ez az 1935-ben megjelent tanulmánya máig alapvető.

Míg azonban Németh meghatározó személyiség volt a magyar tudományos közéletben, addig Ligeti a mongolisztika területén fejtette ki tudományos munkásságát. Megteremtette a mongol nyelvtörténet filológiai alapjait. Míg Poppe a mongol hangtörténet kérdéseiben hozott sok újat és adott összefoglalást, addig Ligeti a mongol nyelvtörténet forrásszövegeinek kiadását tűzte ki célul. Szövegkiadásai és szövegfeldolgozásai, az egyes szövegekről írt tanulmányai máig alapvetőek. Sajnos Ligeti majdnem haláláig csak franciául írt, és a mai mongolisztika, nyelvészet, filológia művelői már nem tudják olvasni (legfeljebb használni) publikációit. Vezetése alatt jelent meg a *Mongol Nyelvemléktár*, majd ennek átdolgozott, bővített formája, a *Monumenta Linguae Mongolicae Collecta*, s az ehhez csatlakozó *Indices Verborum Linguae Mongolicae Monumentis Traditorum*. Ezek a kötetek sehol nem kerültek könyvkereskedői forgalomba, annak voltak meg, akinek Ligeti, vagy Ligeti engedélyével mi elküldtük. Tervezte ezek nemzetközileg is elérhető kiadását, de nem jutott erre lehetősége. A magyar mongolisták következő generációja, Ligeti tanítványai ezeken a munkákon tanulták meg a filológiát, amelynek szigorát, módszereit Ligeti még egyetemi, klasszika-filológiai tanulmányaiból hozta magával.

Legnagyobb hírnévre természetesen a *Mongolok Titkos Történetének* rekonstruált mongol szövege tett szert. Ennek magyar fordítását is közreadta. Ligeti publikációi a nemzetközileg legjelentősebb *Titkos Történet*-kiadás, az Ausztráliában élő olasz tudós, Igor de Rachewiltz munkája alapjául is szolgáltak. Ligeti több ízben tréfásan említette is, hogy a legjobb tanítványa de Rachewiltz, mert ő ismeri a legjobban az ő mongolisztikai eredményeit, és ez meg is látszik a *Titkos Történet*-kiadásán. De Rachewiltz saját művében korrekten nyugtázta is Ligeti munkájának jelentőségét.

Ligeti tudta, hogy a mongol nyelvtörténet egyik kulcsa a kitaj nyelv és írás megfejtése, ezért ezzel is igen sokat foglalkozott. S végül a mongol nyelvtörténet egyik forrása a mandzsu, és annak igen korai formája, a dzsürcsi. Ezért mindkettőnek több tanulmányt szentelt.

Mivel Párizsban, Jacques Bacot-nál tibetisztikát is tanult, időnként e felé is fordult. Tibetisztikai tárgyú cikkei nem számosak, de előadásai kiválóak voltak. Soha nem publikálta a bevezetését a tibeti nyelv történetébe. Rám ez az előadása tette talán a legnagyobb hatást. Nem az abban foglaltak, hanem az előadásának felépítése, amely abból indult ki, hogy melyek a tibeti nyelv történetének forrásai, azokat hogyan kell értelmezni, felhasználni, hol lehet őket megtalálni, milyen filológiai problémákat kell velük kapcsolatban megoldani. Az, hogy első cikkeim tibetisztikai tárgyúak voltak, és hogy a kandidátusi disszertációm is egy tibeti-mongol problémáról írtam, hogy a tibeti nyelvtörténet néhány kérdését sikerült megfejtenem, és a mai tibeti nyelvjárások problémáit értelmezni, nem kis mértékben Ligeti elmemozgató, szuggesztív előadásainak, szemináriumi gyakorlatainak köszönhetem.

Ezek a szemináriumok egy életre emlékezetesek maradtak, pedig kemények, könyörtelenek voltak. Soha nem dicsért, kíméletlenül bíralt, gúnyos, szarkasztikus volt. Rengeteg tudománytörténeti anekdotával fűszerezte mondanivalóját, elbeszélései segítségével be tudtunk kapcsolódni a magyar és a nemzetközi tudományos

élet mindennapjaiba is. De mindig igaza volt és mindig igazságos volt. Azt hamar megtanultuk, hogy vitatkozni nem szabad vele. Sőt. Egy alkalommal bemutatta, hogy egy milyen nehezen olvasható szöveggel foglalkozik, ahol nem boldogul egy szó olvasatával. A később Golden által kiadott hatnyelvű szótár mongol része volt, kurzív arab írással. Én friss szemmel azt mondtam a szóra: „Hiszen ez *karcsigaj*.” Ligeti rám nézett, tekintete gyilkolni tudott volna, a kéziratot becsukta és elbúcsúzott. Nem bírta elviselni, hogy valaki valamiben, akár egyetlen esetben is olyat tudjon, amire ő nem jött rá. Gyakran emlegette, ha egy új magyar etimológiát javasoltunk, hogy ez biztosan rossz. S indoklása az volt, hogy ha ez jó lenne, Gombocz már megírta volna. Azt persze nem mondta ki, hogy – vagy ő. Néhány kudarca még óvatosabbá tette. Foglalkozott egy phagspa írásos szövegtöredékkel, és nem jött rá arra, hogy ez egy olyan szövegből való, amit ő is jól ismer. Mikor azután az amerikai Bosson kiadta, akkor Ligeti egy hosszú cikkben magyarázta meg, hogy mi micsoda. Igen tanulságos volt egy féléves előadása egy tudományos kérdésről (egy phagspa írásjel értelmezéséről volt szó), ahol a félév elején elmondta, mi a hipotézise, s a félév végére rájött, nem működik, nem jó. Ebből én sokat tanultam és sokkal jobban tiszteltem, mintha a végén kiderült volna, hogy jó volt a kiinduló hipotézis.

Rosszakarói emlegették, hogy a háború előtt katolikus körmeneteken jelent meg. Ennek egyik oka az lehetett, hogy akkor a budapesti egyetemen az egyetemi tanári kinevezéseknél az egy katolikus – egy református elvet alkalmazták, és Németh református volt. De egyébként sem a vallás, sem a marxizmus iránt soha nem mutatott érdeklődést. Mulatságos történeteket mesélt arról, amikor neki, számos más akadémikussal együtt, valami tanfolyamon marxizmust kellett tanulnia.

Tudjuk, hogy a háború után az Akadémia válságba került. Több próbálkozás is történt a helyzet megoldására. Kodály vezetésével a „régí” Akadémia megújítása, Szent-Györgyi Albert

vezetésével egy új természettudományos akadémia létrehozása, és kommunista irányítás alatt, Tudományos Tanács néven egy új intézmény felállítása is napirenden volt. A kérdést Moszkvában döntötték el, ahol a régi Akadémia megőrizve-megújított formája mellett foglaltak állást. Az utasításban az is szerepelt, hogy az új, párthű vezetéssel egy időben egy „régí” akadémikust is oda kell helyezni a vezetésbe, alelnökként. Az erre eredetileg kiszemelt személy Németh Gyula volt. Némethnek feltételül szabták, hogy írjon egy bíráló cikket a „régí” Akadémiáról. Németh ezt nem vállalta. Az ügyben sürgő-forgó Ortutay ekkor hozta szóba a vezetésnek (Geróné, Fazekas Erzsébet, Andics Erzsébet) Ligeti nevét. Ortutay és Ligeti ekkor jóban voltak, a miniszter Ortutay tanszékét ideiglenesen Ligeti vezette. Ligeti elvállalta a cikk megírását, és így ő lett a „megújult” Magyar Tudományos Akadémia alelnöke.

Amit tudott, megtett szűkebb szakmájáért, így lett az *Acta Orientalia Hungarica* a szakma világszínvonalú folyóirata, ő hozta létre a Körösi Csoma Társaságot. 1956. október 23-a után az Akadémia akkori elnöke, Rusznyák István elmenekült. Nem a Szovjetunióba ment, hanem a biztonságosabb Stockholmba, ahol az egyik lánya élt. Nem is jött vissza áprilisig. Ligeti a forradalom alatt nagyon félt, nem a forradalomtól, hanem attól, hogy az utcán valami baja lesz, még ételért és cigarettáért sem merészkedett ki. Én vittem neki a legszükségesebbeket. A forradalom alatt persze őt is le akarták váltani, de akik erről tárgyaltak, hamar az új Kádár-rendszer támogatóivá váltak. Ligeti november 4-e után bement az Akadémiára, csendben elkezdte az ügyeket intézni. Később sokszor mondta, hogy az, hogy sem a forradalom alatt, sem november 4-e után nem történt semmi atrocitás az Akadémián, az neki volt köszönhető. Ennek még valószínűleg utána kell nézni az aktákban. Mindenesetre éles különbség volt az otthon gubbasztó, megijedt Ligeti és az Akadémiát átvevő, magabiztos Ligeti között. Ligeti megváltozását közről tudtam megfigyelni. Mire a többiek előmerészkedtek, az Akadémia

mindennapjai már változatlanul mentek tovább. Ligetit megválasztották ügyvezető alelnöknek. Addig töltötte be ezt a feladatot, amíg, valamikor késő tavasszal, nyár elején Rusznyák vissza nem jött, és valamilyen ülés visszahelyezte elnöki posztjára. Ő meg megtartotta Ligetit.

Németh nyugdíjazása után saját Tanszékeinek (Belső-Ázsia, Kelet-Ázsia) megtartása mellett átvette a Török Tanszék irányítását is. Ezért semmilyen külön díjazást nem kapott, s mikor tanszékvezetői megbízásának vége lett, tréfásan panaszkodott, hogy csak egy háromsoros köszönőlevelet kapott, pedig négy sor járt volna neki, egy köszönő, és egy-egy a három Tanszékért. A Török Tanszék utolsó évfolyamát még ő bocsátotta szárnyra. Én nagyon megörültem, hogy most török nyelvtörténetet ad majd elő, és engedélyt kértem, hogy bejár hassak az óráira. Legnagyobb meglepetésemre azonban ezt nem engedélyezte. Mikor ennek okát kérdeztem, világosan megmondta, hogy attól fél, valami újat hallok tőle, elfelejtem, hogy őtőle hallottam és megírom mint a saját felfedezésemet. Erre semmilyen okot nem adtam, meg minden publikációnkat amúgy is bemutattuk neki. Talán nem is ez volt az igazi ok. Ligeti a turkológia egy területén nem érezte otthon magát és ez a csuvas volt. Tudta, hogy én igen sok időt és energiát fektettem be csuvas tanulmányaimba. Ettől eltekintve azonban minden támogatást megadott, amikor Szegedre kerültem, s könyvtárának odaadományozásával ennek látható jelét is adta.

Élete végén rendbe rakta zűrzavaros családi ügyeit. Többször meglátogattam a kórházban. Tisztában volt vele, hogy élete a végéhez közeledik. Halála nem ért váratlanul minket. Még aznap este kiutaztam Kara lakására, hogy megbeszéljük, hogyan kerülhetnénk el, hogy arra nem méltó emberek kisajátítsák a temetését. Nem sikerült teljesen elkerülni. Sokan becsülték, kevesen szerették. Ligetiről halála alkalmából, majd később az Akadémián, az *Emlékbeszéd*ek-sorozatban emlékeztem meg. Németh Gyuláról a *Múlt Magyar Tudósai*-sorozatban írtam egy kis kötetet.

1987-ben rendeztük meg a Kőrösi Csoma Szimpózium soproni ülését. A nyugati vendégek a bécsi Schwechat repülőtérére érkeztek, és egy kisbuszon jöttek át Sopronba. Ez lehetővé tette nekem, hogy lebonyolítsak néhány telefont Ausztriából a fiammal, megkerülve a belügyesek figyelmét. Az ő itthoni helyzete ugyanis fokozatosan romlott, s elkerülhetetlen volt, hogy rákerüljön a disszidensek listájára. Mi persze ezt vállaltuk, de a részleteket meg kellett beszélnünk.

1987 egyébként is zsúfolt év volt. Az olasz középkorkutatás központjában, Spoletóban adtam elő a kelet-európai rovásirás kutatásának legújabb eredményeit, főleg a szarvasi felirat problémáit, majd részt vettem a Bloomingtonban rendezett 30. PIAC-on, s onnan természetesen elutaztam Ann Arborba, ahol a fiammal találkoztam.

Még 1985-ben egy érdekes postai küldeményt kaptam. Kazáni tudós barátom, Hakimzjanov, minden megjegyzés és kísérlőlevél nélkül, küldött néhány újonnan felfedezett volgai bulgár feliratot. A feliratok arab írásos és arab nyelvű feliratok voltak, abba a csoportba tartoztak, amelyekből egy nagyobb mennyiséget Fodor Sándorral 1973-ban kiadtunk, s amelyek párhuzamait 1973-ban és 1978-ban a helyszínen vizsgáltam meg. A feliratok az arab nyelvű szövegben elszórva tartalmaztak volgai bulgár szavakat, neveket, török számneveket. A feliratok elolvasása után azonnal láttam, hogy miért küldte Hakimzjanov a feliratokat. Az egyiken, amely a csisztopoli temetőből származott, a magyar népnév szerepelt *maj̄ar* alakban. A feliratokat közöltük az *Acta Orientalia* 1986-os számában angolul, és a legfontosabbat a Magyar Nyelv című folyóirat 1986-os számának első füzetében magyarul is.

Mint akkor megtudtam, két jó barátom, Kralovánszky Alán régész és felesége, Éry Kinga antropológus éppen a helyszínen jártak, ezért megkértem őket, hogy fényképezzék le, és írják le a leletet, amit természetesen azonnal meg is tettek. Én azonban még teljesebb bizonyosságot akartam. Ha ugyanis a feliratban valóban a magyar

népnév szerepel egy ott eltemetett férfi család- vagy nemzetség-nevében, akkor bebizonyosodik, hogy tatár kollégáink a Juliánusz-féle volgai magyarok nyomait találták meg. A lelőhely a Káma partján fekvő Csisztopol falu temetője volt. A Juliánusz útjáról szóló Riccardus-féle jelentésben ez áll: „...és megtalálta őket a nagy Etil folyó partján”. Igaz, Csisztopol a Káma folyó partján fekszik, közel ahhoz a ponthoz, ahol az belefolyik a Volgába, de a középkori térképekről tudjuk, és a mai csuvas nyelvjárási adatok is igazolják, hogy a Kámát Fehér Etilnek, míg a Volgát Fekete Etilnek hívták, illetve hívják még ma is a csuvasok. A csisztopoli körzet zárt terület volt, és hosszú ideig nem engedtek oda még szovjet kutatókat sem. Kralovánszkyék voltak az első külföldiek.

Amint ez lehetségessé vált, 1988-ban magam is Kazánba utaztam, és tatár barátaimmal együtt meglátogattuk a csisztopoli temetőt. A sírkő ekkor már kettétörve a földön feküdt, a felirattal lefelé. A sírkövet felállítottuk, gondosan megtisztítottuk, és ahányszor csak lehetett, különböző oldalakról lefényképeztük. A személyes vizsgálat segítségével néhány apróságot pontosítani tudtam a feliraton, például az eredetileg olvasott *Majjar kádi* helyett *Majjar Rejep* volt a feliraton, azonban ez csak a filológus történészeket érdekelhette, a lényegen nem változtatott. A sírkövet 1311-ben állították Madzsar Redzsap fiának, Iszmailnak halálakor. Iszmail igen tekintélyes ember volt, a feliratból kiderül, hogy hosszú élete lehetett: „Tudósoknak nevelést adott, az istenfélőknek szeretetet, mecseteket épített és jámbor cselekedetek sokaságát vitte véghez.”. Vagyis ha csak 50 évvel számolunk, 1260 körül születhetett, s ha apja ekkor 20-25 éves volt, akkor ő már élt, amikor Juliánusz 1235/1236 telén megtalálta a Volga vidéki magyarokat. S ha Iszmail halálakor 76 éves volt, akkor apja karjaiban már ő is láthatta Juliánuszt. A csisztopoli temetőben elmerengtem azon, vajon találkoztak-e? Akárhogy is történt, a Keleten maradt magyarok kérdése mindig izgalmas kutatási célom volt. Részletesen írtam erről az 1996-ban megjelent és 1997-ben újra

kiadott könyvemben. A kutatásaim lényege, hogy a volgai magyarok nem „ott maradt” magyarok utódai, hanem a volgai bulgárokkal együtt északra vándorolt, a Nyugatra tartó magyaroktól 7–8. században elszakadt csoport voltak. Ennek a magyarság eredetének kutatása szempontjából lényeges következményei vannak.

Kazánból a baskírok fővárosába, Ufába utaztam. Régóta szerettem volna a baskírok közé eljutni. A baskíroknak különös kapcsolata van a magyarsággal. Régi források a magyarokat baskír név alatt is említik. Ennek oka hosszú ideig rejtélyes volt, beszéltek Keleten maradt baskírokról, és Nyugatra jött baskírokról, ez utóbbiak egy nagy folyó partján élnek, és ha a folyón átnéznek, a dunai bulgárokat látják. Ez a forrás tehát a Kárpát-medencei magyarokat baskírnak nevezi. A rejtélyt nemrég sikerült csak megoldani. A volgai bulgárok a Keleten maradt magyarokat baskírnak hívták, tudtak a Nyugatra költözött magyarokról, s azokat is így nevezték. Ezt most már onnan is tudjuk, hogy egy granadai utazó, Abul Hamid Al-Dzsarnati 1150-ben a volgai bulgárok fővárosából a Magyar Királyságba jött. Erről úgy számolt be, hogy az ország népét baskírnak hívják, az ország neve azonban *Unkurijja*. Ő is tudott a volgai és Kárpát-medencei magyarság népazonosságáról. Három évig élt itt, jóban volt a magyar királlyal, akinek seregében mohamedánok is harcoltak. 1153-ban utazott tovább, de fiát itt hagyta Magyarországon.

A mai baskírok úgy jutottak a nevükhöz, hogy a magyar-baskírok területére vándoroltak a 13. században, s az ott lakó, s lassan a helyi népességbe beolvadó magyarok nevét vették át. Persze nagyon vigyázni kellett baskír tudós kollégáim érzékenységére, akik, mint minden nép, ősinek tartják magukat, ami igaz is, csak a nevüket változtatták meg.

Ez a sajátos baskír-magyar kapcsolat tévútra vezetett néhány kutatót. A baskíriai helynevek között módszertelenül kerestek magyar hangzásúakat mint a magyarok ott tartózkodásának helynévi

lenyomatait. Sajnos ehhez hiányoztak a turkológiai és egyéb ismereteik. Németh Gyula a baskír kutatókkal jó kapcsolatot alakított ki, és igen korán megkapta kiadványaikat. Ezek között voltak a híres baskír *sedzserék*, családfák, ahol hét-tíz, de sokszor még több generációig visszamenőleg sorolták fel őseiket, néha kisebb történetekkel is megtoldva. Ezekben a történetekben és nevekben többen véltek magyar nevekre bukkanni. Sokan kutatták a *Jurmati* törzs névanyagát abban a hiszemben, hogy ezek a magyar *Gyarmat* törzsből kiszakadt elemek.

A baskír kollégák nagy örömmel fogadtak és előadást is tartottam Ufában, éppen a baskír népnévről.

Ezekén a keleti utaimon sikerült elérnem, hogy minden altajisztika szakos hallgató valamelyik török nyelvű köztársaságba mehessen legalább fél évre (gyakorlatilag egy szemeszterre), így a csuvasok után Kazányba, Ufába és Taskentbe is eljutottak. Ez akkor óriási dolog volt. Ufába Torma Józsefet küldtem, és Jóska a félév alatt remekül megtanult baskírul. Magyarországra hazatérve egy neves baskír író művét lefordította magyarra. Mikor ennek az írónak volt később kint egy ünnepe, meghívták Jóskát is. A Szovjetunió minden szegletéből érkeztek ünneplők, s beszédet mondtak természetesen a baskír írók is – mind oroszul. Az egyetlen ember, aki a baskír író baskír földön baskír nyelven üdvözölte, Torma József volt, aki ezzel frenetikus sikert aratott.

Szintén 1988-ban a Deutsche Forschungsgemeinschaft felkérésére Bonnba utaztam, hogy egy Heissig által rendezett eposz-konferencia peremén szakértőként vegyek részt az ottani Intézet kutatási eredményeinek értékelésében. Ennek során részletesebben is sikerült belelátnom a német kutatás-finanszírozás rejtelseibe.

1989-ben egy társaság elkezdett egy magánegyetem felállításának terveivel foglalkozni. A fő szervező az irodalomtudós Horváth Iván volt, akinek a lakásán több ízben összejöttünk. A leendő egyetemnek a Corvin nevet adtuk, ennek semmi köze nem volt a

későbbi Corvinus névre keresztelt Közgázhoz. Egy rövid ideig úgy tűnt, hogy a pénzügyi alapok megteremtése sem lehetetlen. Kapcsolatba kerültünk olyan személyekkel, akik kifejezetten a pénzügyűjtéssel (fund raising) foglalkoztak. Számomra sok érdekes egyetemszervezési kérdés merült fel, szerkezetek és nevek. E mellett egy-két alkalommal én képviseltem a Corvint olyan megbeszéléseken, ahol a hivatalos minisztériumi világ mellett már részt vettek az alakuló új formációk is, fórumok, pártcsírák. Emlékszem egy ilyen összejövetelre a Kossuth tér akkor miniszterelnökségi épületének egyik tárgyalójában, ahol az MSZMP illetékes osztályát Radics Katalin, az alakuló Szociáldemokrata Pártot Bencze György képviselte, de jelen voltak még vagy tízen-tizenöten. Radics Kati, aki Berend T. Iván felesége lett, egyébként pozitív szerepet játszott az átalakulásban. Jó nyelvészként indult, kandidátusi disszertációját Szegeden adtuk ki. Valamilyen harcos hozzászólásával hívta fel magára a Párt figyelmét, és hamar beemelték annak felsőbb vezetésébe. Az 1980-as évek végén már sokat segített a nyelvészek közötti viták rendezésében, és igyekezett ezeket kívül tartani a kötelező ideológián. Később, már Amerikában abbahagyta a nyelvészetet, és egy Los Angeles-i könyvtárban helyezkedett el.

A Corvin Egyetemről egy müncheni hír számolt be:

„München, 1989. november 30. (SZER, Világhíradó) – Láng Júlia most egy új elit létrejöttének lehetőségéről tudósít és egyszerűsmind rációfól az ezzel kapcsolatos aggodalmakra.

Előkészületben Kelet-Európa első magánegyeteme. Mintegy fél évvel ezelőtt a *2000* című lapban jelent meg a felhívás arról, hogy meg kellene teremteni az első magyar magánegyetemet. Ennek nyomán három hónappal ezelőtt megszületett az új egyetem egyesület, amelynek képviselői ma az Akadémia épületében beszámoltak a Corvin Egyetem terveiről.

A sajtótájékoztatón Fügedi Erik történészprofesszort kérdeztem: mi lesz a Corvin Egyetem elsődleges célja?

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

»Mindenképpen egy elitképzés Magyarországon, amely az Eötvös Collegiumnak a megszűnésével együtt szűnt meg. Vissza kell állítanunk azt a színvonalat, amit a Pázmány Egyetem valamikor képviselt, ami egy igen magas színvonal volt, és akkoriban sajnos nem tudtuk, természetesnek vettük. Reméljük, hogy ezt a színvonalat nem csak utolérjük, hanem meghaladhatjuk. Olyan új technikai lehetőségek vannak, vagy jöttek közben a tudományban divatba, amik a munkát sokkal nagyobb hatásfokkal tudják emelni.

Modern európai szintű új egyetem lesz tehát. Olyan, ahol oktató és hallgató együtt tanul és fejlődik tovább, ahol a tanár nem csak oktató, de kutató is, nemzetközi reputációval és nyelvtudással olyan szinten, hogy azzal taníthasson is. Olyan felsőoktatási intézménynek tervezik a Corvin Egyetemet, amelynek a diplomája másutt is érvényes legyen, csatlakozhasson a Nyugat-Európa 850 egyetemét egyesítő Erasmus-programhoz, annak színvonalához diploma egyesítéséhez és tanár-diák cseréjéhez.

Teljes oktatási szabadság a tanároknak, – rugalmas tanrend a hallgatóknak kevés kötelező és sok speciális előadással, illetve szemináriummal a főszak felé orientálva, de bőséges lehetőséget adva a nem szorosan a főszakhoz tartozó egyéb tárgyak számára is. Elit egyetem lesz, és ne ijedjünk meg a szótól, ez nem anyagi, hanem szellemi elitet jelent, és mindannyian tudjuk, ahhoz a sokat emlegetett európai fölzárkózáshoz erre milyen nagy szükség van.

A születőben lévő Corvin Egyetem 1000, maximum 1500 hallgatót fogad majd be, szigorú felvételi vizsga után. A tandíj várhatóan annak a különbségnek az összege lesz, amennyi egy átlag hallgatóra jutó évi költség a meglévő állami egyetemeken, vagyis 200-230 ezer forint és a Corvin Egyetem előre látható 250-300 ezres egy diákra jutó költsége között van, vagyis mintegy 60 ezer forint évente. Mindehhez természetesen ösztöndíjrendszer. Egyrészt egyetemi ösztöndíj, másrészt a Corvin Egyetem előkészítői remélik, hogy intézmények is kiírnak majd ösztöndíjakat. Nem a gazdagok egyeteme

lesz tehát, hanem a tehetségeseké, akik közül, aki meg tudja fizetni a tandíjat, megfizeti, aki nem, ösztöndíjban részesülhet.«

»És a költségvetés?« »A tervek szerint mintegy 30 százalékot a tandíjak fedeznek majd. 15-20 százalékot az alapítványok. 15 százalékot az indirekt állami támogatás, például az épületek, a többi pedig az egyetem saját tevékenysége.«

»Épület. Hol lesz majd az angol-amerikai mintára Campus-szerűen elképzelt egyetem?«

»A lehetőségek nyitva állnak. A Corvin Egyetem tervezői részt vesznek a párházakra és munkásör-laktanyákra kiírt pályázaton, amelyen az oktatási intézmények – mint tudjuk – előnyben részesülnek.«

Glatz Ferenc kultuszminiszter ígérete szerint ebben az előnyben egyenlő eséllyel vehet részt a készülő magánegyetem a meglévő állami egyetemekkel, amelyeket egyébként – ez a szakma általános véleménye – igen pozitívan befolyásolhat egy új, rangos, elit magánegyetem egészséges konkurenciája.”

1990-ben kiléptem a Corvin Egyetem szervezői köréből, és csak Szegedre összpontosítottam a figyelmemet. Arról már csak közvetve hallottam, hogy a Corvin Alapítvány valahol Pesten szerzett egy üres telket, és alapkőletétel is volt. A Corvin Egyetem végül mégsem valósult meg.

Sikeres volt viszont egy másik magánegyetem. Soros György gondolata volt, hogy egy magánegyetem alapításával segítse a kelet-európai országokban a demokratikus, nyílt társadalom megteremtését. Az egyetem létrehozásának terveiről hozzám egy Dubrovnikban tartott megbeszélésről érkezett hír. Én ezt jó gondolatnak tartottam. Soros először Prágában, majd Pozsonyban akarta az egyetem központját felépíteni. Prágában volt is egy részintézménye. Pozsonyba állítólag azért nem került, mert amikor Soros éppen meglátogatta a helyszínt, ott egy szélsőjobboldali, antiszemita tüntetés zajlott. Soros szerepe a rendszerváltásban jelentős volt. Nagy támogatást jelentett a

fiatal értelmiségnek, ösztöndíjakkal, pályázatokkal segítette a fiatalokat, másológépeket vásárolt, nyugat-európai konferenciákra, tanfolyamokra, egyetemekre küldött ki magyar diákokat, orvosokat, értelmiségieket. Igyekezett kívül maradni a politikán, ez természetesen teljesen nem sikerült. De a CEU épületét az Antall-kormány, személyesen Andrásfalvy juttatta a leendő egyetemnek, bár a részleteket nem ismerem. Az egyetem Soros elképzelései szerint alakult ki. Valójában egy második master diplomát kiadó intézmény lett belőle. A felvétel feltétele egy kelet-európai országban megszerzett egyetemi (master) diploma, nyelvismeret és ajánlólevél volt. Ez megfelelt annak az elképzelésnek, hogy a CEU-n oktató nyugati tanárok bepótolják a Keleten megszerezni nem tudott alap és módszertani ismereteket, elsősorban a társadalom- és a humán tudományok területén. A szándék és a cél jó volt, de az intézmény egyáltalában nem illeszkedett a magyar, sőt az európai egyetemi rendszerbe sem. Ez nem volt különösebben problematikus addig, amíg a CEU nem akarta magát hivatalosan elismertetni. Erre azonban fokozatosan szükség lett.

Már az Akkreditációs Bizottság elnöke voltam, nem sokkal az első Felsőoktatási Törvény életbelépése után, amikor Soros György, akit korábban személyesen nem ismertem, meghívott. A beszélgetés a Várban, Soros főhadiszállásán zajlott le, egy stáb vette körül és főtanácsadóként Geréby György ült mellette, én egyedül mentem. Soros azt tudakolta, hogy milyen feltételekkel ismerné el egyetemnek a Magyar Állam, pontosabban az Akkreditációs Bizottság a CEU-t. Elmondtam, hogy az akkor új Felsőoktatási Törvény egyfelől egyetemenként azt az intézményt ismeri el, amelyben ötéves oktatás folyik, másrészt amelynek doktoráltatási joga van. Ezek egyike sem áll fent a CEU esetében, amely egy- vagy kétéves második master évfolyamokat hirdet, egyébként igen magas színvonalon. A beszélgetés eleje Geréby tolmácsolásával folyt, de én hamarosan angolra váltottam. Soros egyre határozottabban követelte, hogy

tegyünk a CEU-val kivételt. Erre azt válaszoltam, hogy ennek csak egy módja van, ha a magyar Országgyűlés elfogad egy „Lex Soros””. Erre Soros nem tartott igényt, úgy látszik, azt remélte, hogy a magyar Akkreditációs Bizottság vele és intézményével kivételt tesz. Ezt én nem tudtam elfogadni, és eléggé feszült hangulatban búcsúztunk el.

Ez volt az egyetlen komoly megbeszélésem Sorossal, egy-egy fogadáson már csak felületesen találkoztunk. Soha nem kértem és soha nem kaptam Soros-ösztöndíjat, bár a magyarországi Soros-birodalom számos meghatározó személyiségével jó viszonyban voltam, és Éva tagja is volt valamelyik orvosi ösztöndíj odaítélő bizottságának. Később is nagy figyelemmel kísértem a CEU sorsát. Megállapítottam, hogy ez a kiváló kezdeményezés jóval nagyobb eredményekre is képes lett volna, ha Soros jobban válogatja meg a CEU vezetőit és tanárait. S végül, egy Felsőoktatási Törvény-módosítás révén mégis lett „Lex Soros”, vagyis, hogy a CEU átmenetileg kivételt képez, de a kivételezett formának egy bizonyos határidőre át kell alakulnia.

Ha a CEU a „liberális” egyetem volt, meg kellett alakulnia hamarosan egy „ellen” magánegyetemnek is. Erre az idő az első Orbán-kormány idején jött el. Az ötlet egy német nyelvű, társadalom-, jog- és politika-tudományi egyetem volt, amely az akkor jövő EU-tag számára képezte volna a hallgatókat. Anyagi alapjait két német tartomány, Bajorország és Baden-Württemberg, továbbá Ausztria biztosította. Hosszas előkészítés után, 2001 márciusában Ulmban írta alá a négy miniszterelnök az alapító okiratot. Később Svájc is beszállt a támogatásba. A terv lényegesen eltért a CEU tervétől, itt a német nyelvűség, a német hagyományok különösen erős szerepet játszottak. Az elképzelés az volt, hogy a hallgatók egyharmada német ajkú legyen, egyharmada magyar (határon túliak is) és egyharmada más kelet-európai országból jöjjön. Ez egy dicséretes gondolat volt, hiszen egy európai elitképzés felé mutatott.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

Az Andrassy Egyetemen oktató számos magyar professzorral jó kapcsolatot tartottam fenn, ugyanakkor aggasztó volt, hogy a német oldalról többnyire harmad-, negyedrangú embereket küldtek, akik ezt a néhány Magyarországon töltött évet ugródeszkának használták németországi karrierjük építéséhez. A magyar tanárok szívesen mentek a magasan fizetett állásokba másodállásként, de nem hagyták el, nem merték elhagyni anyaegyetemüket. Ez azt jelentette, hogy az Andrassy Egyetemnek hosszú ideig nem alakult ki állandó, megbízható és mérhető teljesítménnyel rendelkező tanári kara, ami nehezítette és akadályozta az akkreditációt. Ez egyébként, mutatis mutandis, a CEU-ra is igaz volt. Az Andrassy Egyetem mögött álló bajor támogatók megkíséreltek a színvonal érdekében egy német, a felsőoktatás minőségügyében igen járatos, jó szervezőképességű személyt egy vizsgálattal megbízni. A Bayreuthi Egyetem rektorát jól ismertem, és mikor elvállalta ezt a nehéz feladatot, megkeresett. Véleményünk azonos volt, az ügyben Münchenben is tárgyaltam, s az ajánlások végül jó irányba vitték az Andrassy ügyét.

Itt emlékezem meg egy negyedik kezdeményezésről, a Budapest Collegiumról. A Princeton Egyetem mellett alakult egy olyan intézmény, amely magas színvonalat teljesítő egyetemi oktatóknak, kutatóknak lehetővé tette, hogy egy meghatározott ideig csak a kutatásuknak éljenek. Az Institute for Advanced Study később mintaként szolgált más országokban is. Így jött létre Berlinben 1978-ban a Wissenschaftskolleg, Svédországban a SCASSS, amelynek később vendégkutatója voltam. A berlini intézmény egyik fő mozgatója Wolf Lepenies volt, aki Princetonból érkezett 1984-ben és 1986-tól kitűnő érzékkel irányította a Wissenschafts-kolleg-ot. Amikor Magyarországon erre lehetőség nyílt, vagyis a rendszerváltás után, mindent megtett, hogy Budapesten is létrejöjjön egy ilyen intézmény. Már 1989-ben megkezdődtek a Magyar Tudományos Akadémia bevonásával a tárgyalások, 1991-ben német segítséggel az intézmény meg is alakult. A magyar szervezőbizottság élén Vékás Lajos

professzor, az ELTE akkori rektora állt, s ő lett a Collegium Budapest első rektora is. A Budapest Collegium későbbi sorsa nem alakult valami jól, nem tudott a magyar kutatási, oktatási és gazdasági életben gyökeret verni.

Talán itt mondom el, hogy az első Orbán-kormány idején valamelyik rektorváltáskor egyes barátaim arra kértek, hogy vállaljam el a Budapest Collegium vezetését. Volt egy nagy beszélgetés, ahol a nemzetközi kuratórium és a magyar kormány képviselői meghallgatták a szóba jövő embereket. Én rögtön azzal kezdtem, hogy nagyra tartom az intézményt, látom a jövőjét (ebben tévedtem), de nem kívánok ott vezető lenni, mert van egy nálam alkalmasabb személy a jelöltek között, akit Sólyom Lászlónak hívnak. Nem ő lett az intézmény rektora.

Egészen más története volt a katolikus egyetem megalakulásának. Mikor szegedi rektor voltam, megismerkedtem a szegedi püspöki Szemináriumban oktatók közül néhányval. Nagy örömömre akkor úgy tűnt, hogy a jezsuita rend számos kitűnő professzora költözik Szegedre. Ezért fejembe vettem, hogy Szegeden létesüljön az egyetemen egy katolikus teológiai kar. A szegedi kollégáim ezt támogatták. Két kulcsemberral kellett az ügyet megbeszélnem. Az egyik Antall József miniszterelnök volt, a másik a pápai nuncius. Antall támogatta. Ellenezte a katolikus egyetemet, mert attól félt, hogy Magyarországon kialakul egy „keresztény” és egy „liberális” egyetem, ami azután megoldhatatlan feszültségeket hoz létre. A Vatikán azonban ellenezte, hogy egy világi egyetemen belül teológiai kar alakuljon. Németországban rossz tapasztalatai voltak, mert a tanítástól eltiltott teológus átment a bölcsészkarra, és ott tovább oktatott. Ezért egy idő után a nuncius azt közvetítette, hogy a Vatikán illetékesei nem támogatják a szegedi teológiai kar létrehozását. Ekkor erősödött fel a katolikus egyetem szervezése.

1989 tavaszán Éva megvédte kandidátusi értekezését, majd azonnal kiutazott Ákosékhoz, akik ekkor Chicagóban éltek, mert Jutka

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

ott fejezte be egyetemi tanulmányait. Itt látta először a Fekete Doboz felvételeit a magyar ellenállás eseményeiről, a szamizdatokról, itt találkozott több, Ákos köréhez tartozó személlyel, akiknek a rendszerváltásban azután komoly szerep jutott. S ezzel el is jutottam a rendszerváltáshoz.

VIII. Rendszerváltás, a magyar felsőoktatás átalakulása

Lassan feledésbe merül, ezért itt határozottan el kell mondanom, hogy egy teljes rendszerváltásról nem is álmodtunk. Az akkori vicc szerint a rendszer megváltozásának van egy természetes és egy csodás útja. A természetes út az, hogy a pápa addig imádkozik, amíg az oroszok ki nem mennek, a csodás út pedig, hogy egy szép napon maguktól kimennek.

A rendszerváltást, vagy ahogy mások nevezik, a rendszer-változtatást azóta sokan mutatták be, helyén való talán, ha a változás lényegéről mint szemtanú és aktív résztvevő én is leírom a véleményemet. A két terminus eltérő szemléletet is tükröz. A rendszerváltás aktív cselekvést, a rendszerváltozás passzív tudomásulvételt jelent. A rendszerváltoztatás kifejezés felesleges és magyartalan. Azért került elő, mert a rendszerváltás szót néhányan a ruhaváltás párhuzamaként nem a lényegi változás leírásaként érzékelték. A nyelv ilyenkor egy ideig hordozza a szavakat, majd az egyiket megtartja, a többit háttérbe szorítja, de átviszi a többi jelentését a megőrzöttre. Ez történik a rendszerváltás szóval is.

Az igazság az, hogy a régi, a szocialistának nevezett rendszer megszüntetésében a magyar népnek, ahogy Kelet-Európa többi népeinek, közvetlen szerepe nem volt. E népek passzivitása és helyenként lázadása, felkelései gyengítették ugyan a rendszert, de ettől az még soha nem szűnt volna meg. A szocialista rendszer megszűnésének okai bonyolultak, de közöttük a legjelentősebb gazdasági volt, a rendszer alkalmatlan volt a fennmaradásra. Magyarországra fegyverrel kényszerítették rá a rendszert, s az elnyomást a politika néha enyhítette, néha szigorította. Az átmeneti enyhülések idején egyes csoportok bővíteni szerették volna a mozgásterüket, s nemcsak az értelmiség, hanem például a gyári

munkások és a falusi emberek is. A szocialista rendszer eredetileg egy modernizáló rendszer volt. S ennek egyes elemei együtt valósultak meg a politikai elnyomással és a gazdasági szerkezet torz működésével. Magyarországon évek alatt megszűntek a feudális emberi viszonyok. Az úr és szolga, uraság és cseléd közötti függő viszony, az emberek társadalmi helyzet szerinti értékelése megszűnt, a munkás és paraszt származás pozitív diszkriminációja is átmenetinek bizonyult. Az oktatásba teljesen új rétegek kerültek be, és átmenetileg ideálisra emelkedett a társadalmi mobilitás, vagyis az, hogy a gyermekek generációja tovább jutott a társadalomban, mint a szüleiké. A társadalmi különbségek a hatalmi rendszerben elfoglalt tényleges helytől függöttek, de ez egy kis uralkodó csoport és a nagy, széles népesség közötti különbség volt. A párttagok és a párttitkárok kisebb-nagyobb privilégiumokat kaptak, de ezek nem voltak örökölhetők, bár bizonyos előnyöket, személyi tőkét jelentettek. A dzsentrí sajátos csoportja előbb megszűnt, majd a helyi pártbürokrácia kezdte átvenni a háború előtti dzsentrí magatartás formáit. Az a kiegyezés, amely a nyolcvanas években Magyarországon a magyar népesség és az uralkodó rendszer között megindult, sok vonatkozásban hasonlított az 1860-as évek kiegyezéséhez. Ahogy a magyar forradalmat leverő Ferenc Józseffel, úgy a második magyar forradalmat leverni segítő Kádár Jánossal is úgy tűnt, ki kell és ki lehet egyezni.

Ez a kiegyezési hangulat olyan jelentős volt, hogy a nyolcvanas évek vége felé egy szabadon tartott népszavazás sem hozta volna meg a rendszerváltást. Ez persze egy történetietlen kérdésfelvetés, mert az egyéb tényezőket ebben az esetben nem vettük figyelembe. Egy szabad választás éppen a szabadság hiánya miatt nem lehetett volna szabad. A társadalom-lélektani helyzet azonban lényeges tényezőjévé vált a rendszerváltás után következő alkuknak.

A rendszerváltás eseményeiben döntő szerepet játszott Kerekasztal résztvevői sokkal nagyobb társadalmi súlyúnak gondolták az állampártot, mint amilyenek végül is bizonyult. Én is így láttam. S

ha lehet egy akkori, eszközökkel le nem írható, folyamatot mégis megfogalmazni, a félelem, a törekvés a szocialista rendszerrel való kiegyezésre, a „reformkommunizmus” formájában megjelenő irányzat elfogadottsága a fordulat előtt jelentős volt, és a fordulat folyamán hónapok alatt viharosan olvadt el.

A Kerekasztal által létrehozott konstrukciók azokat a kompromisszumokat tükrözték, amelyeket akkor meg kellett hozni, amelyeket az ellenzéki értelmiség elkerülhetetlennek, szükségesnek tartott, s amelyek végül, visszatekintve, nem mind lettek volna szükségesek. A III. Köztársaság új rendjének alapjaiba beépültek olyan elemek is, amelyek később akadályozónak bizonyultak.

Az új alkotmány címében megtartott 1949-es évszámot akkor mindenki ügyes kompromisszumnak tartotta, és senki nem gondolt arra, hogy egy későbbi időszakban ezen a címen alkotmányos értékeket lehet kihagyni.

A gazdaság kulcskérdése a magántulajdon jogainak visszaállítása volt. Azonban ez önmagában nem biztosította a gazdaság működését. A termelő géppark lerongyolódott, amortizálódott, a gyáraknak még a falai és az alattuk lévő telek sem volt reális áron értékesíthető. A termelési struktúra teljesen hibás volt, a gazdaságirányítás csődöt mondott, a piaci viszonyok teljesen hiányoztak, vagy álpiaci viszonyok voltak jelen, a hitel- és adórendszert a nulláról kellett kialakítani. A feladat, egy akkor gyakran elhangzó hasonlattal, a halászlé visszaalakítása volt halakká.

A magyar társadalmat, a magyar elitet ez a változás teljesen váratlanul és felkészületlenül érte. S a feladat megoldásához, ma látjuk, kevésbé tudott hozzájárulni a Nyugatról hazajött értelmiség és a honi értelmiségnek az a része, amely korábban már kapcsolatban volt a nyugati világgal mint ösztöndíjas, mint tudós, vagy például mint külkereskedő, és közeli ismerte az ottani rendszereket.

Mint ez az előző részekből látható volt, nemcsak sokszor jártam Nyugaton, hanem éltem is hosszabb ideig Bonnban és Bécsben,

élénken figyelve a tudományt, és azon túl az élet számos más oldalát is. Mégsem voltak kialakult nézeteim a hogyanról, csak a célról.

A változásokban szerepet játszó személyek egy része a mi ismeretségi körünkhöz, egy másik része pedig Ákosékhoz tartozott. Előbbibe sorolható Baranyai Miklós és felesége, az MDF alapító tagjai, mindketten orvosok, akik Évával jártak egy évfolyamra. Ugyancsak Éva évfolyamtársa volt és baráti társaságunkhoz tartozott Kulin Sándor orvos, aki szintén az MDF egyik alapítója volt. Testvérével, Kulin Ferencsel csak később jöttem össze. Andrásfalvy Bertalannal, aki már gimnáziumban osztálytársam volt, egyetemre is együtt jártunk, együtt végeztük el a néprajz szakot. Szabad Györgyöt onnan ismertem, hogy (első) felesége a Széchényi Könyvtárban munkatársam volt. Antall Józseffel korábban csak annyi kapcsolatom volt, hogy egy alkalommal az Orvostörténeti Múzeumban adtam elő a tibeti orvoslásról, amelyen ő is jelen volt, továbbá közös barátunk volt Schulteis Emil és Tardy Lajos. Ő azonban, mint írtam, korábról jól emlékezett rám. Györgyi Kálmán unokaöccse osztálytársam volt, Hankiss Elemér Ákos tanára, Gombár Csaba Éva unokatestvére. Vukovich Györggyel együtt voltunk egy Nyíri Tamás által vezetett titkos kör tagjai. Kis János felesége rövid ideig munkatársam volt az *Analecta Linguistica* szerkesztőjeként. Ilyen ismeretségi köre a legtöbb budapesti értelmiséginek volt. Kosáry Domokossal hamar összebarátkoztunk az Akadémián. Sólyom Lászlóval, Göncz Árpáddal csak később kerültem személyes, de szoros kapcsolatba.

Ákos és külföldön tanuló barátai a '80-as évek végén indítottak egy e-mail-es fórumot, ahol mindenki az e-mail címén vett részt, és szólt hozzá a politika és a magyar mindennapok kérdéseihez. Ákos baráti köre még az elutazása előtti időből datálódott. Egyetemi évfolyamtársai voltak Szent-Iványi István, Hodosán Róza, Márton László, az író, Mohay Tamás néprajzos és sokan mások, akikkel akkor igen intenzív kapcsolatot tartott fent, és ők valamilyen formában részt vettek a szamizdatos körökben is. Ákos Tamás Gáspár Miklós óráira

járt, Eörsi Gyula felesége tanította, Eörsi Istvánt és Mátyást innen is ismerte. Kiutazása után is tartotta velük minden lehetséges módon a kapcsolatot. Az e-mail fórumról egy írásában is beszámolt, amely a szegedi *Pompeji* című folyóirat 1991/3-as számában jelent meg. Ákos (és Ágnes) baráti köre rendszeresen eljárt a Csörsz utcába, Éva szendvicseiről irodalom is emlékezik. A rendszerváltás után gyakorlattá vált, hogy minden év július 1-én, vagy a közeli vasárnapon, Ákos születésnapján, minden ismerős, barát politikai hovatartozásától függetlenül eljött. Ez alkalmanként száz, vagy még több embert is jelentett.

A rendszerváltás előtt már tagja lettem mint választott tanácstag a szegedi egyetem Egyetemi Tanácsának, a Bölcsészettudományi Kar képviselőjeként. Harcos hozzászólásaimat főleg a gazdasági vezetőség ellen irányítottam, akiknek korrupt és alkalmatlan voltáról meg voltam győződve. A tanácsülések előtt, talán egyetlenként, elolvastam az előterjesztéseket, utánanéztem a jogszabályoknak, tájékoztam az egyetem főkönyvelőjénél. Hozzászólásaim egy-két esetben ezért az átlagosnál nagyobb figyelmet keltettek, a főkönyvelő asszony, aki szintén szenvedett a gazdasági vezetéstől, meglepetéssel tapasztalta, hogy valaki a körmükre néz, és titokban, ahogy lehetett, adatokkal segített.

A rendszerváltás „nagy eseményeinél” nem voltam jelen. Az 1956-os mártírok újratemetése idején, 1989. június 16-án Londonban voltam, az eseményt csak videofelvételen láttam. De Tardy Lajos barátom ott volt, ő üdvözölte a Hősök terén (hivatalból, vagy magánemberként, nem tudom, de a video megörökítette) a megjelent Király Bélát, akivel később nekem is jó kapcsolatom alakult ki. Tardy a résztvevő hitelességével mesélte el a történeteket. A kelet-németek kiengedésekor, 1989 szeptemberében Japánban voltam, ott láttam valamit a tv-ben, de csak akkor értettem meg, hogy mit is láttam, amikor hazaérkeztem.

Már 1989 szeptemberében számos egyetemi és felsőoktatási fórum működött. Nagy érdeklődéssel olvastam a kibocsátott pontokat, felhívásokat. Hamar kiderült azonban, hogy van egy csoport, amely a régi sematikus jelszavak helyére új, de szintén sematikus jelszavakat helyez, nem a felsőoktatás valódi megújulása, reformja, hanem új hatalmi pozíciók elfoglalása volt a célja. Egy ilyen felhívás a szegedi Egyetemi Tanács elé is került, hogy ahhoz mi is csatlakozzunk. Ehhez erőlesen szóltam hozzá, hangsúlyozva, hogy a régi rendet nem lehet új jelszavakkal fenntartani.

Az 1990-es választások után megalakuló parlament első ülésére magam is elmentem, sikerült barátaim révén belépőt szerezni. Nagyon érdekelt, hogyan fog működni az új, demokratikus országgyűlés. Annál is inkább, mert 1946-ban Egger Mária angoltanárnőm, a Reuters akkori tudósítója révén már jelen voltam egy parlamenti „kezdetnél”. A folyosón szembejött velem Tamás Gáspár Miklós, aki a vele lévő embereknek úgy mutatott be, mint a szegedi egyetem jövőre rektorát. Hogy ezt TGM honnan sejtette, fogalmam sincs, ilyen terveim nem voltak. A sajtópáholyban találtam magamnak helyet, közvetlenül az utolsó képviselői sor mögött, így számos korabeli felvételen úgy néz ki, mintha én is a parlamenti padosorokban ülnék. De ilyesmire akkor sem törekedtem.

1990 tavaszán a Magyar Tudományos Akadémián is megindultak az átalakulások. Mivel Berend T. Iván elnökségi mandátuma lejárt, új vezetőséget is választani kellett. Előbb, a májusi közgyűlésen új tagokat választott az Akadémia, és ekkor váltam én is az Akadémia levelező tagjává. Egy következő ülésen, még szintén májusban új vezetést, majd nem sokkal később új alapszabályt fogadtunk el. Az új vezetőség választása előtt Szabad György személyesen azt kérte, hogy támogassam az ő jelöltjét, Pungor Ernőt, és ne Kosáryt. Én ezen igen csodálkoztam, s nem is értettem vele egyet, bár akkor ott, a bejárat előtt arra gondoltam, hogy nem a saját véleményét mondja, hanem a politikai vezetés üzenetét tolmácsolja.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

Kosáryt nagy többséggel választottuk meg, és ezután néhány perccel kinyílt az Akadémia Vár-beli dísztermének hátsó ajtaja, és nem más jelent meg, mint Antall József, az új miniszterelnök, aki nagy örömmre az újjáalakuló Akadémiát és személy szerint Kosáry Domokost teljes támogatásáról biztosította. Pungor Ernővel és Michelberger Pállal később együtt kíséreltük meg a német Fraunhoffer-intézetek rendszerének magyarországi meghonosítását.

Az Akadémia új alapszabályának elfogadása nagyobb vitát váltott ki. A fő kérdés az volt, hogy alakuljon-e meg az Akadémia Köztestülete, amelynek minden tudományos fokozattal rendelkező magyar állampolgár tagja lehet. Én ezzel nem értettem egyet, úgy láttam, hogy a tudományban nem a demokrácia, hanem a meritokrácia a mérvadó, többségi alapon nem lehet tudományos kérdésekben állást foglalni. Komolyan féltettem az Akadémia minőségét. Végül az akadémikusok egy ellenszavazattal fogadták el az alapszabályt. Az egy ellenszavazat az enyém volt. Az igazi probléma azonban, ezt akkor már világosan láttam, az Akadémia jövője és az Akadémia és az egyetemek viszonya volt.

1990 őszén forrongtak az egyetemek. Mindenki, a tanárok, a diákok változást akartak. A különböző csoportok hosszú listákat, számos pontból álló követeléseket terjesztettek elő, vitafórumok alakultak. Ezek forrpontján hívták össze a JATE összegyűlési fórumát. Ez a gyűlés többek, köztük Bernáth Árpád és Mikola Tibor javaslatára engem választott meg levezető elnöknek. Az ülés hosszú és fárasztó volt, de rengeteg fontos és érdekes javaslat is elhangzott. A vége felé valamelyik hozzászóló azt javasolta, hogy a fórum ott helyben engem válasszon meg a JATE rektorának. Az én válaszem erre az volt, hogy 1. a fórumnak ezt a részét akkor már nem én vezetem, 2. csak azt tudom a személyemmel kapcsolatban elfogadni, ha a fórum nem választ, hanem javasol az erre illetékes Egyetemi Tanácsnak. Ez máshol, például a szegedi orvosegyetemen nem így

történt. Fontosnak tartottam, hogy a változások az érvényes jogi keretek között menjenek végbe.

Az előző rektor, Csákány Béla benyújtotta lemondását, és az Egyetemi Tanács következő ülése napirendre tűzte az új rektor megválasztását. Sokheti tárgyalás után sikerült elérni, hogy a kiváló kémikus akadémikus, Burger Kálmán is induljon a rektorválasztáson. Ezek a hetek meghatározóak voltak számomra. Folyamatosan két véglet között gyötrődtem. Az egyik, hogy ebben a rendkívüli helyzetben el kell fogadni az egyetem legkülönbözőbb csoportjainak bizalmát, nem szabad meghátrálni, fontos elintézendő, végrehajtandó ügyek, változások, európai perspektívák állnak előttünk. A másik véglet az volt, hogy ezt nem szabad elfogadni, kívül állok az egyetemi világon, nincsenek vezetési tapasztalataim, még dékánhelyettes sem voltam soha, s képességeim sem tesznek e feladatra alkalmassá. Ezen kívül nagy terveim vannak a tudományos szakomon, elkezdtem írni egy bevezetést az altajisztikába. A rektori poszt viszont teljes embert kíván. E gyötrődéseket egy kompromisszum zárta: eldöntöttem, egy évre és csak egy évre vállalom a megbízást, ha megválasztanak. Rengeteget tárgyaltam az egyetem különböző csoportjaival, diákönkormányzati vezetőkkel, szakszervezetiekkel, dékánokkal, igyekeztem felmérni a valós helyzetet. Áttekintettem az egyetem gazdasági állapotát. Persze minden ilyen tárgyalás úgy folyt, hogy az érintettek ilyen vagy olyan ígéreteket tettek a megválasztásom mellett, viszont ennek fejében egy csokor igényt, követelést nyújtottak be.

Az Egyetemi Tanács rektorválasztó ülése a késő délutánba húzódott. A titkos szavazás eredményét kihirdették, a Tanács jelentős többséggel megválasztott az egyetem rektorának. A választás eredményének elfogadásával egy időben ismét bejelentettem, hogy csak egy évre vállalom a tisztséget. Majd következtek a jókívánságok, átvonultunk a rektori irodába. Egy jó óra múltán mindenki elment, és teljesen kimerülten, egyedül ültem az üres rektori szobában. Soha nem éreztem magam ilyen magányosnak.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

Volt még egy, az idők sajátságából adódó probléma, amit meg kellett oldani. A rektor attól a naptól volt hivatalban, hogy a köztársasági elnöktől megkapta a megbízólevelét, pontosabban a megbízólevélben jelzett időponttól kezdve gyakorolhatta a rektori jogokat. Addig a régi rektor irányította az egyetemet. A helyzetre való tekintettel azonban Csákány Béla a köztársasági elnöki megbízásomig sem kívánta a rektori tisztet betölteni. Én teljesen megértettem ezt az álláspontot, ugyanakkor ragaszkodtam a formai jogszerűséghez. Így azután néhány hétig egy furcsa kettős rektorság alakult ki. Csákány Béla hallatlanul korrekten viselkedett, mindenben együttműködött, és sok fontos tanáccsal is ellátott, ha ilyet kértem. Ezért a kettősség az egyetemen semmilyen turbulenciát nem okozott.

Az egyetemi rektorválasztást követte a köztársasági elnöktől kapott kinevezés. A felterjesztő a miniszter, Andrásfalvy Bertalan volt. A kinevezés átvételekor hármunkon kívül csak a Minisztérium és az Elnöki Hivatal néhány tisztviselője volt jelen. A kinevezés 1990. december 16-ával lépett életbe és, kérésemnek megfelelően, egy évre szólt. Ezt az egy évet végül egy fél évvel, 1992. június 30-áig meg kellett hosszabbítani, egyrészt azért, mert a következő rektorválasztást elő kellett készíteni, többek között új egyetemi szabályzatok elfogadásával, másrészt azért, mert így újból szinkronba kerültek az egyetemek.

A lehetőségek határain belül számos új dolgot vezettem be az egyetemen. Ezek közé tartozott a rektori székfoglaló. Ezt 1991. február 14-én tartottam meg. *A kelet-európai pesszimizmus és a magyar felsőoktatás jövője* címmel meg is jelent egy angol és magyar nyelvű füzetben. A kiadó a Magyar Rektori Konferencia volt. A füzet a *Rektori székfoglalók 2* sorozatcímét viseli, ugyanis megállapodtam Vékás Lajossal, hogy az első darabot a sorozatban ő mint az ELTE rektora írja. Ez azóta sem készült el, de örömmel láttam, hogy több rektortársam folytatta ezt az új szokást, s néhány egyetemen

hagyománnyá vált. A székfoglaló szövege, amely ma már hozzáférhetetlen, e könyv harmadik részében olvasható.

Másfél éves rektori munkám mérlegét nyilván majd mások fogják elkészíteni. Érdemes talán megemlíteni egyik kudarcomat. A szovjet hadsereg szegedi elit laktanyája értékes ingatlan volt, és sikerült ezt az egyetem számára megszerezni. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszust 1991-ben Szegeden rendeztük, és meghívtam a magyar és külföldi résztvevőket, nézzék meg, milyen egy volt szovjet laktanya belülről. Ez mindenki számára maradandó élmény lett. Ezek után az Egyetemi Tanács elé terjesztettem egy tervet, amelynek lényege az volt, hogy a laktanya területéből egy kisebb szeletet értékesítve, az így szerzett pénzből építsünk a helyére egy modern egyetemi kampuszt. Szemem előtt a modern amerikai kampuszok lebegtek. Kollegáim azonban az Egyetemi Tanácsban nagy többséggel leszavazták az ötletet. *Quieta non movere*. A laktanya őrzése később sokba került, és bár a tiszti lakások egy része diákkollégiumként szolgált, az ingatlan két évtizedig ott hevert parlagon. A nemrég európai uniós pályázaton elnyert nagy lézerkutató központ került a helyére.

Egy másik kudarcom is a nyugati minta követéséből alakult. Mikor a Londoni Egyetemen tanítottam, meghívtak annak a karnak a klubjába, ahová tartoztam. Ez nemcsak egy nagyobb helyiség volt az aktuális újságokkal, fontos kézikönyvekkel, hanem az ötörai tea idején a kar vezetői be-be néztek egy rövidebb-hosszabb időre. A klubnak volt egy felelőse, akit éppen akkor választottak meg, s az ő feladatai közé tartozott, hogy a vendégeket, mint engem, vagy az újonnan jött professzorokat a többieknek bemutassa, elősegítse beilleszkedésüket a kar mindennapi életébe. Itt lehetett a kollegákkal informálisan találkozni, és a kar vezetőivel, rövid úton, baráti hangulatban akár ügyeket is intézni. A tanári klub intézményét már a Bölcsészettudományi Karon is megpróbáltam meghonosítani, de sikertelenül. Úgy gondoltam, hogy a rektor jelenléte talán inspirálólág hat, az

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

Egyetem alagsorában kialakítottunk egy klubszobát, és a hét egy meghatározott délutánját magam is ott töltöttem. A rektori titkárnő is ott volt, s ha adódott valami, akkor ő, kérésemre, feljegyezte és megkíséreltem a dolognak utánajárni vagy intézkedni. Az első két alkalom lelkesedése után azonban az intézmény nem igazán működött, s rektorságom vége felé lassan el is halt. Magyarországon az angol mintájú klubélet bevezetésének nem voltak meg a feltételei.

Nem sikerült bevonni Szeged gazdasági életének vezetőit. Az ott működő bankok, nagyüzemek, kamarák vezetőit ugyan össze tudtam hívni, de érdemi együttműködés nem alakult ki, viszont a megbeszélés után négyszemközt sokuk azt kérdezte, hogyan juthatna az egyetemen másod- vagy mellékálláshoz.

Az egyetem minden tanszékét személyesen végiglátogattam. Meg is jegyezték, hogy ezeken a helyeken rektor az egyetem korábbi történetében még nem járt. Kértem a tanszékcsoport- és tanszékvezetőket, előre állítsák össze azokat a problémákat, amelyekről azt gondolják, hogy beszélnünk kell, és a megoldásukban a rektornak is lehet valamilyen szerepe. Sokat tanultam ezekből a baráti beszélgetésekből, ahol nem csak elhelyezkedési-, szoba- és más „kubatóra”-problémák, hanem kutatási és oktatási kérdések is szép számmal a terítékre kerültek.

Átalakítottam az egyetem vezetési rendszerét, ha ez nem is járt teljes sikerrel. Korábban a rektorhelyetteseket úgy választották ki, hogy azok az egyetem bizonyos részeit, karait képviseljék, s a dékánoknak nem sok szavuk volt az egyetem irányításában. Álláspontom szerint a rektorhelyetteseknek kizárólag a rektort kell segíteniük, s bizonyos feladatait átvenniük, míg a karok érdekeit, szempontjait a dékánoknak kell érvényesíteniük. Ezt csak részlegesen sikerült a rendelkezésre álló rövid idő alatt megvalósítani. Azonban a rektori megbeszéléseken nem voltak ott a dékánok, s a dékánok is tartottak megbeszéléseket a rektor és a rektorhelyettesek nélkül. Ez azt segítette elő, ami a célom volt, hogy az Egyetemi Tanács elé lehetőleg

csak olyan ügyek kerüljenek végső döntésre, amelyekben a Dékáni és a Rectori Tanács már előzőleg megegyezett, s így konszenzusos, vagy aközeli állapotban van. Ez sokkal több egyeztető munkát igényelt, de megérte. Általában meggyőződésem volt és ma is az, hogy a konszenzus elérése, a tisztességes kompromisszumok kötése a jó vezetés jellemzője.

Egy szegedi újságíró észrevette, hogy a rektori irodámba, de máshova is sok helyen a falra órák kerültek. Ez az idő értékére figyelmeztetett engem és mindenkit, akinek dolga volt a rektorságon. Ez egy egyszerű dologból alakult ki. Nagyon kellemetlen volt a karórára nézmem, ha valaki hosszasan beszélt, s tudtam, hogy a következő kollégám kint vár az előszobában. Egyszerűbb volt a falon követni az időt. Volt, aki azon sértődött meg, hogy az íróasztalom mögül beszéltem vele, s nem ültem át a fotelekkel kirakott sarokba. Bár ez is inkább az időtakarékosságot szolgálta, valószínűleg igaza volt, s erről hamar leszoktam.

Létrehoztuk a szegedi felsőoktatási intézmények szövetségét, s ebbe bevontuk az Akadémia Biológiai Kutatóintézetét is. Igyekeztünk kihasználni a megváltozott politikai helyzetet arra, hogy a szerbiai és a romániai magyar felsőoktatási intézmények együttműködését kialakítsuk.

Rektorságom idején a Hermann Kollégium egy kis tanári szobájában laktam, igyekeztem rendszeresen teniszezni. A városon belül egy régi, használt Ladával közlekedtem, ha magam vezettem, és igyekeztem csak a pesti utakra használni az egyetemi autót. Ez rendszerint hétfőn reggel várt a Csörsz utcai lakásom előtt, s hozta fel a hétfőre felgyülemlett átolvasni- és aláírnivalókat, amelyeket a Szegedre vezető kétórás úton mind át tudtam nézni, s amit kellett, alá is írtam.

Természetesen mindenekelőtt rendezni akartam az Altajisztikai Tanszék ügyeit. Már évekkal korábban jeleztem munkatársaimnak, hogy nem akarok örökös tanszékvezető lenni.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

Megvártam, míg 1989-ben újra megválasztott a Kar öt évre tanszékvezetőnek, majd összehívtam Berta Árpádot, Torma Józsefet és Ivanics Máriát, a Tanszék rangidős munkatársait. Közöltem, hogy most mindegyikük egy-egy évig vezeti a Tanszékot, a végén pedig eldöntjük, hogyan tovább. Így is történt, ezért a Tanszék irányításával már nem volt gond, azt Berta Árpád átvette. Közben létrejött a Tanszék mellett a Magyar Őstörténeti Kutatócsoport. Nagyobb probléma volt a készülő altajisztikai tankönyv. Ezt úgy, ahogy akkor éppen készen volt, átadtam tanítványomnak, Sándor Klárának, azzal a kéréssel, hogy szerkessze meg és adjuk ki. Ez meg is történt.

1990 decemberében tagja lettem a Magyar Rektori Konferenciának. Már ekkor három konferencia működött, a Rektori Konferencia mellett a főiskolai főigazgatók és a művészeti főiskolák vezetőinek Konferenciája. Viszonyuk eléggé tisztázatlan volt. 1992-ben sikerült a három konferenciát egy közös ernyőszervezet alá hozni, amelynek rövid ideig, rektori megbízásom lejárta után és az Országos Akkreditációs Bizottság megalakulása előtt, elnöke voltam. A MRK megbízásából részt vettem az Európai Rektori Konferencia ülésein, ahol nagy dolog volt, hogy megjelentek a volt szovjet tömb országainak rektorai is. Persze az egyik kérdés éppen az volt, hogy milyen feltételekkel fogadnak be egy rektort, az Európai Rektori Konferencia szempontjából milyen intézmény vezetőjét lehet és kell rektornak tekinteni. Ezekben a tárgyalásokban aktívan vettem részt.

Nagyon hamar világossá vált előttem, hogy az „egyetem” kritériumai közül a legfontosabb a doktoráltatási jog, éppen az, amely Magyarországon igen zavarossá vált. Az egyetemi doktorátus intézményét 1957-ben visszaállították, és az ELTE első doktora ebben az új rendszerben, mint ezt már említettem, én lettem. Ugyanakkor a kritériumok igen alacsonyok voltak, zavaró volt, hogy többfajta diplomával (orvos, jogász, gyógyszerész stb.) a doktori cím majdnem automatikusan együtt járt. 1984-ben volt egy szigorítás, amely valamelyest komolyabb feltételeket szabott, így nyelvvizsgálóhoz

kötötte az egyetemi doktorátust, de ezt a gyakorlatban az Akadémia által szovjet mintára bevezetett kandidátusi fokozat kiszorította. Egy idő után a nyugati világ a kandidátusi fokozatot tartotta, okkal, a nyugati PhD egyenértékűjének, s a magyarok is elkezdték használni a kandidátusi fok „fordításaként” a PhD megjelölést. Ez azt jelentette, hogy a Nyugat szemében az Akadémia egyetemi joggal rendelkezett, míg az egyetemek nem.

Ebből következett, hogy sürgősen meg kellett változtatni a helyzetet, de ugyanakkor az átmenetet is biztosítani kellett. Félő volt, hogy ez és sok más kérdés is szembeállítja az egyetemeket és az Akadémiát. Ennek súlyos veszélyei voltak. Az Akadémia, a kutatás, az egyetemek és az oktatás szembeállítása már a rendszerváltás előtt is sokszor teremtett éles helyzeteket. Az ellentéteket rendszerint a politika használta ki. Ez a rendszerváltás után sem volt másképp. Míg Szegeden igyekeztem fokozatosan kialakítani egy új típusú egyetemi vezetést és egyetemi rendet, addig országosan elsősorban az Akadémia és az egyetemek viszonyát kellett rendezni.

Egymás után érkeztek az országba a különféle külföldi tanácsadók, egyénenként és csoportokban. Mint a szegedi egyetem rektora, vagy a Rectori Konferencia tagja sokukkal kellett tárgyalnom. Egy részük tisztán üzletet látott a tanácsadásban. Másik részük őszintén segíteni akart, leginkább a saját országukban működő rendszer propagálásával. Szinte alig voltak járatosak a magyar helyzetben, s nem sok energiát fordítottak a megismerésére. Jól emlékszem egy tárgyalásra az amerikai tanácsadókkal, amely csoport vezetője Derek Bok, a Harvard korábbi elnöke volt. Többek között azt akarta elérni, hogy az egyetemek rektorait 15 évre válasszuk meg. Érvei jól csengtek. Aki rövid időn belül az újjáválasztásáért kénytelen küzdeni, az nem fog radikális változtatásokra vállalkozni, amelyek mindig sértenek érdekeket. Számomra ez mégsem volt elfogadható. Ellenérvem az volt, hogy egy ilyen radikális rendszerváltás után nem ismerjük egymás készségeit és képességeit, idő kell, míg kialakul egy

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

új vezető réteg. Amerikában úgy lesz valaki egy egyetem vezetője, hogy azonos szisztémában, hosszabb ideig, mindig magasabb és magasabb posztokon bizonyított. Ez most nálunk nem így van. A rektori megbízások idejét limitálni kell, és csak fokozatosan lehet az időtartamot emelni. Ezek a megbeszélések tárgyszerűek, politikamentesek és nagyon intellektuálisak voltak. Sok esetben sikerült egymást meggyőznünk, s ezek a beszélgetések jelentősen alakították nézeteimet.

Számomra természetesnek tűnt, hogy a magyar felsőoktatás átalakításához és a szegedi egyetem újjáalakításához külföldi mintákat elsősorban Ausztriában keressünk. Miután jó személyes kapcsolataim voltak a Bécsi Egyetemmel és az osztrák felsőoktatás szervezésében jelentős szerepet játszó Csáky Mórinnal, arra az elhatározásra jutottam, hogy közelebbről megvizsgáljuk a Grazi Egyetem felépítését, munkáját. Hogy nem Bécsbe mentem, annak több oka is volt. Egyrészt akkor Grazban tanított Csáky Mórinc történész professzor, másrészt úgy gondoltam, hogy egy vidéki egyetem mint a szegedi egy osztrák vidéki egyetemtől mint a grazi többet tanulhat, mint egy óriás intézménytől, amilyen a Bécsi Egyetem volt. Így 1991 elején a szegedi egyetem vezetése felkerekedett, és elutaztunk Grazba.

Már az első találkozásunkkor azzal leptem meg grazi rektortársamat, hogy mi nem azért jöttünk, hogy elmondják nekünk a Grazi Egyetem napi működését, ezt indulásunk előtt tanulmányoztuk, elolvastuk. Amire mi kíváncsiak vagyunk, az az, hogy mi nem működik náluk jól, mit akarnak javítani az egyetem irányításán és az osztrák felsőoktatási rendszeren. Ez teljesen felszabadította osztrák kollégáinkat, és mindenki hosszan ecsetelte, hogy mit tart rossznak, mitől nem működik az osztrák rendszer, miért szorul reformra az egész osztrák felsőoktatási szisztéma. Hosszabb, négy szemközti beszélgetést folytattam a Grazi Egyetem kancellárjával, aki őszintén elmesélte, hogy pályázaton kapta meg a tisztséget, de ezen ő csak harmadik lett, viszont a döntésben résztvevő Néppárt mégis őt

helyez(tet)te a pozícióba, íme az osztrák *Parteibuchwirtschaft*. Ez az úr egyébként kiválóan végezte munkáját, mindenki meg volt vele elégedve. Ettől a Néppárt presztízse is függött. Megtudtuk, hogy még a WC kagyló-vásárlást is a bécsi hivatal engedélyezi, a rendszer se nem átlátható, se nem hatékony. A majdnem három napos látogatás végén a rektorhelyettesekkel és az gazdasági igazgatóval összeülve megállapítottam, sokat tanultunk és egy biztos, nem fogom javasolni, hogy Magyarország vegye át az osztrák felsőoktatás rendszerét. Ez egyébként így is lett. A magyar felsőoktatási rendszer az angolszász és a német rendszerek keveréke lett.

1991-ben magyar rektorok egy csoportja, nem kis mértékben a Londonban élő Czigány-házaspár kezdeményezésének köszönhetően, meglátogatott néhány angol egyetemet. A londoni King's College-ban, a Readingi, a Bath-i és a Bristoli Egyetemen jártunk. Megismerkedtünk a látszatra igen bonyolult angol egyetemi irányítási rendszerrel, a tanárok kiválasztásának menetével, a gazdasági problémákkal. Az egyik helyen megkérdeztem a rektorhelyettest, hogy az Egyetemi Tanács, amely a legtöbb döntést hozza, mikor szavazott egy ügyben utoljára. Innen kiindulva akartam a szavazási rendszert megérteni. A választ azonban, nem várt módon, hirtelenjében nem is tudta. Megkérdezett egy másik egyetemi vezetőt, s egy harmadik bevonásával nagy nehezen emlékezni kezdtek: igen, volt egy ilyen ügy néhány éve. Mikor érdeklődtem, hogy ez hogyan lehetséges, azt válaszolták, hogy minden kérdést akkor lehet csak az Egyetemi Tanács elé vinni, amikor annyira elő van készítve, hogy már megvan a konszenzus. Ekkor értettem meg az angol demokratikus irányítás lényegét. A vezetés nem más, mint konszenzus teremtés.

Mint rektor fontosnak tartottam, hogy megismerkedjem a különböző nyugati egyetemek működési mechanizmusaival. Amikor mint kutató vagy előadó ezeken megjelentem, fogalmam sem volt, hogy hogyan működnek, nem láttam be abba a konyhába, amelyben készült az étel, amelyet élém raktak. Most a konyhákon volt a sor.

Elutaztam, hogy meglátogassam a legkülönbözőbb amerikai egyetemeket, s mindenütt elmagyaráztattam magamnak a működésük legfontosabb elemeit. Jártam ezen az úton Bloomingtonban, Wisconsinban, Seattle-ben, Berkeleyben és San Diegóban, New York City egyetemein. Kérdeztem és együttműködéseket ajánlottam fel. Miután a német és az osztrák egyetemi rendszert már ismertem, azt hiszem, az euroatlanti egyetemi világban is tájékozott lettem.

Aki világosan látta az Akadémiát fenyegető veszélyeket, Kosáry Domokos volt. Azt is megértette, hogy veszély az egyetemi világ és az Akadémia egymás elleni kijátszhatósága. Ezért hoztuk létre az Athenaeumot. A javaslat Kosáryé volt, és ezt a Magyar Rektori Konferencia magáévá tette. Az Athenaeum Társulás az Akadémia és az egyetemek szövetsége volt, az Athenaeum Bizottság ennek operatív szerve. A célja nem csak az egyetemek és az Akadémia közötti vitás kérdések kibeszélése volt, hanem az Akadémiáról és a felsőoktatásról szóló törvények előkészítésében való részvétel, a tudományos minőség és a tudományos minősítés kérdéseinek megvitatása. Világos volt azonban, hogy a tudományos minősítés az egyetemekhez kell, hogy kerüljön. Egy darabig úgy látszott, hogy az Athenaeum ebben is részt fog venni. Ez azonban az egyetemek számára elfogadhatatlan volt. Kialakult az a nézet, hogy a kandidátusi fokozatot az Akadémiának „be kell áldoznia”, az egyetemek pedig megkapják a PhD adási és a habilitáltatási jogokat. Ha nem akartuk, hogy a PhD a régi egyetemi doktorátus színvonalára kerüljön, akkor ennek feltételeit meg kellett teremteni.

1992 tavaszán már lehetőség nyílt arra, hogy a szegedi egyetem megválassza új rektorát. Én azt javasoltam egyik rektorhelyettesemnek, Csirik Jánosnak, hogy támogassa ő is a másik rektorhelyettes, Burger Kálmán megválasztását, úgyis mint leendő rektorhelyettese, azzal, hogy a következő menetben ő legyen az esélyes rektorjelölt. Csirik ezt nem fogadta el, és megmérkőzött

Burgerrel, megnyerte a választást, így a rektori posztot 1992. június végén neki kellett átadnom.

A Raktori Konferencia utolsó ülésén, amelyen még rektorként vettem részt, javasoltam, hogy alakuljon meg a konferenciák szövetsége, ugyanis a három konferencia (MRK, Főigazgatói Konferencia, Művészeti Egyetemek Raktori Széke) nem tudott egységesen fellépni, pedig erre a készülő Felsőoktatási Törvény miatt nagy szükség volt. Mikor megváltam a szegedi rektorságtól, a három konferencia megválasztott az ernyőszervezet elnökének. Ezt az adott helyzetben elfogadtam, mert a legfontosabbnak ekkor az új Felsőoktatási Törvényt tartottam.

Ilyen előzmények közepette hívatott 1992 októberében Andrásfalvy Bertalan miniszter. Beszélgetésünk lényege az volt, hogy elvállalnám-e egy akkreditációs bizottság felállításának előkészítését. Az akkreditációs bizottság mint az egyetemek minőségellenőrzési és -biztosítási szervezete először az Egyesült Államokban jött létre. Ott az egyetemek által létrehozott intézményként működött, és működik abból a célból, hogy védje a résztvevők minőségét és minőséghez fűződő érdekeit a szakmai háttér nélkül, üzleti célokból megjelenő felsőoktatási intézményekkel szemben. A Minisztériumban Bakos István volt az Egyetemi Főosztály vezetője, akit régebből ismertem, mint tudományszervező többször járt Szegeden. Andrásfalvy bizalmi embere volt, s kiküldték az Egyesült Államokba, nézzen körül, mit lehet ott tanulni. Ő hozta az akkreditációs bizottság létesítésének javaslatát a miniszter elé. A feladat elvállalásán egy percig sem gondolkoztam.

Azonban már rögtön az elején konfliktusos helyzetbe kerültem. A miniszter szobájából kijövet az a hír várt, hogy a Minisztérium két vezetője szívesen lát. Mikor bementem hozzájuk, hellyel kínáltak, s hamar kiderült, hogy persze tudnak a megbízásomról. Felajánlották, hogy a főosztályuk területén kaphatnék egy szobát, s természetesen minden segítséget megadnak. A pillanat

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

töredékrésze alatt világossá vált, hogy ez egyben azt is jelenti, hogy a születendő akkreditációs szervezetet ők mint minisztériumi szervezetet képzelik el. Udvariasan elhárítottam felajánlásukat. Majd bementem a Rektori Konferencia titkárságára, amely akkor az említett ernyőszervezet titkársága is volt, és megbeszéltem, hogy ők fognak helyet adni a Bizottságnak a Professzorok Házában. Az Akkreditációs Bizottság függetlenségéért vívott küzdelmem első lépését tettem meg.

Az Ideiglenes Országos Akkreditációs Bizottság felállítása intenzív munka eredménye volt. Az IOAB első ülésére eljött ugyanaz a két minisztériumi tisztviselő, noha nem hívtuk meg őket. Én melegen üdvözöltem mindkettőjüket, majd a bevezető protokoll program, a napirend elfogadása után megköszöntem jelenlétüket és kikísértem őket. Ez volt a második lépés. Később kaptam egy meghívót, hogy vegyek részt a Minisztérium főosztályvezetői értekezletein. Erre azt válaszoltam, hogy természetesen minden olyan ülésre elmegyek, ahol a MAB vagy a felsőoktatás minőségügyeit tárgyalják, de nem kívánok ezeken rendszeresen részt venni. Ez volt a harmadik lépés.

Mikor az Ideiglenes MAB átalakult véglegessé, új elnökválasztást tartottunk. A Minisztérium egy ellenjelöltet állított, abban a reményben, hogy így szabadul meg tőlem. A titkos szavazáson az illető úr 2 szavazatot, egy másik 1 szavazatot kapott, az összes többi tag rám szavazott. A szavazásnál jelen volt az új miniszter, Mádl Ferenc, aki utána négy szemközt elmondta, hogy nem gondolta, hogy ilyen egyértelmű lesz a döntés, őt másként informálták, de örül a végeredménynek. Én a két másik tagot, akik még szavazatot kaptak, alelnöknek javasoltam. Ez volt a negyedik lépés.

A Minisztérium azonban nem nyugodott. Amint lehetett, a Bizottság főtitkárának a pozíciójába helyezték egy bizalmasukat. Én megkísértem vele együttműködni, de világossá tettem, hogy ez egy független intézmény, s itt nem követheti a Minisztérium embereinek

utasításait. Bár ezt megígérte, nem így történt. Munkahelyére nem járt be rendszeresen, e helyett a Minisztériumba szaladgált, ott vett részt értekezleteken, s kifejezetten akadályozta a munkát. Mikor elégséges okom lett, s megkapta a szóbeli figyelmeztetéseket, a hölgy ellen fegyelmit kértem a Minisztériumtól. E helyett kitüntetést kapott. Szerencsére közben kormány- és miniszterváltás volt, s az illetőt azonnal visszahívták a MAB-tól. Ez volt az ötödik lépés.

A következő lépések a felsőoktatási törvények újabb és újabb szövegeinek a megalkotásakor kerültek sorra. Az egyik fordulóban sikerült a törvényben a MAB költségvetésének fedezetét mint a felsőoktatásra költött állami kiadás 2 ezrelékét megállapíttatni. Ezt a Törvényt annak hatálybalépése után egyetlenegy kormány sem tartotta be. Természetesen a minisztériumi apparátus minden miniszter alatt megkísérelte a MAB függetlenségét megszüntetni, vagy legalábbis csökkenteni. 1994 elején a Minisztérium még megakadályozta az OAB működését szabályozó kormányrendelet kiadását, a Bizottság Titkárságának működési rendje is bizonytalanra vált. Ennek részleteivel itt most nem foglalkozom, kissé előreugrottam. Térjünk vissza az Ideiglenes Akkreditációs Bizottság megalakulásához.

1992 őszén, áttekintve barátaimmal a helyzetet, úgy döntöttem, hogy az Akkreditációs Bizottság felállításával nem várjuk meg a Felsőoktatási Törvény elkészülését és annak felhatalmazását. Kidolgoztam egy javaslatot, hogy a Bizottság mint pályázati bizottság ideiglenesen alakuljon meg. Az alakuló doktori programok pályázhatnak ideiglenes elismerésre, s ez lehet az új Ideiglenes Országos Akkreditációs Bizottság első feladata. Sikerült a kormány akkori pénzügyminiszterével, Kupa Mihállyal találkoznom. A súlyos anyagi helyzetben a miniszter azt mondta, hogy az akkori rossz egyetemi struktúrába egy fillér többletpénzt nem tud és nem akar beletenni. Kérdeztem tőle, hogy mit tudna mégis támogatni? Azt válaszolta, hogy a valós és ellenőrizhető lépéseket a minőség irányába. Erre azt mondtam, rendben, mi előterjesztjük az Ideiglenes Országos

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

Akkreditációs Bizottság tervezetét a doktori képzés kialakítására és minőségének biztosítására, és ez most mint pályázati bizottság alakuljon meg. Ha ez számára elfogadható lesz, akkor erre adjon pénzt. Ezt megígérte.

Az IOAB hamarosan meg is alakult. A Rectori Konferencia, a főiskolai és művészeti felsőoktatási intézmények Konferenciái és az Akadémia a legkiválóbb embereket delegálták. 12 akadémikus, a többi a tudományok doktora volt. A tudományok doktorai közül később szinte mindenki akadémikus lett. Köztük volt az Akadémia későbbi elnöke és több későbbi alelnöke is. A részletekről 1994 januárjában egy összefoglalót írtam (szövegét lásd a harmadik részben és a következő kiadványban: *20 éves a Magyar Akkreditációs Felsőoktatási Bizottság. Jubileumi kiadvány.* Bp., 2013 /Akkreditáció Magyarországon, 25/. 8–13.). Itt csak megemlítem, hogy a Pénzügyminisztérium 314 millió forintot, az Oktatási Minisztérium 300 millió forintot biztosított, egyéb forrásokból is sikerült pénzeket összegyűjteni. Tehát éves szinten mintegy egymilliárd forint állt rendelkezésre a magyar doktorképzés megindítására, a MAB működésére. 200 tudós 30 szakbizottságban értékelte a pályázatokat, amelyeket két nyelven, magyarul és angolul kellett beadni. A döntéseket három tudományterületi bizottság egyeztette, és a plénum fogadta el. Az 1993/1994-es ciklusban 216 pályázatot bírált el a Bizottság, s az ügyek 69 %-ában döntött pozitívan, de sok esetben csak a pályázat többszörös átdolgozása, kiegészítése után.

1992 végén és 1993 elején a legfontosabb kérdés a Felsőoktatási Törvény kialakításának az elősegítése volt. Mint állandó, független szakértő részt vettem a Parlament oktatási ügyekben illetékes Bizottságának ülésein, a különböző minisztériumi megbeszéléseken. Jelen voltam az Országgyűlés azon ülésein, ahol a Törvényt vitatták. Ott álltam Antall József mellett a vita egyik szünetében, amikor a KDNP orvos elnöke, Surján László közölte velem, hogy ha a Haynal Imre Egyetem nem kerül be a felsorolásba, akkor a

frakciója az egész Törvényt nem fogja megszavazni. A Szabolcs utcai Kórház egyetemmé alakítása egy külön történet. A nagy tudós, kiváló ember és remek tanár, Haynal Imre belgyógyászprofesszor Apám barátja volt és fia, András nekem gyermekkori barátom. Svájcban, majd Amerikában dolgozott, Svájcban meg is látogattam egy alkalommal. A rendszerváltás után eljött hozzám, és megkérdezett, hogy odaadja-e apja nevét egy most alakuló új egyetemnek. Én ezt elleneztem. András meghallgatta érveimet, majd más barátai tanácsára mégis beleegyezett. Az egyetem megalakult, de életképtelen volt, története a kudarcok története.

Számomra az volt a fontos, hogy az Akkreditációs Bizottságról szóló paragrafusokat a Ház mindkét oldala megszavazta, azokat szinte egyhangúlag fogadták el, kiemelve ezzel az intézményt a pártpolitikai hadszínterről. Az új Felsőoktatási Törvény elfogadásával új jogi helyzet alakult ki, a Törvény egésze 1993. szeptember 1-én lépett életbe, az átmeneti időre az új miniszter, Mádl Ferenc levele szolgált útmutatásul. E szerint a Törvény hatálybalépéséig csak a folyó ügyek intézésére és a végleges Akkreditációs Bizottság munkájának előkészítésére szorítkozhattunk.

Az új, már a Törvény alapján delegáltakból összehívott Országos Akkreditációs Bizottság megalakult, első ülésén engem választott meg elnökéül. A Bizottságnak két külföldi tagja is lett, Kaposi Ágnes (London) és Peter Fischer-Appelt, a Hamburgi Egyetem korábbi rektora. Kaposi Ágnesnek egy minőségügyi irodája volt Angliában, és sokat segített az akkreditációs kézikönyvek, szabályok megfogalmazásában, felállításában. Fischer-Appeltnek igen jók voltak a kapcsolatai a budapesti egyetemmel, lelkesen vett részt a szovjet uralom alatt állt országok felsőoktatásának átalakításában. Azonban a két külföldi tag nemigen tudott bekapcsolódni a napi ügyek intézésébe. Az újonnan alakult OAB véglegesítette a doktori programok elismerését, és Magyarországon 1994 végére a doktori

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

tanfolyamok hallgatóinak a létszáma megközelítette a 2000 főt, akiknek a többsége ösztöndíjas volt.

1994 februárjában tartotta első ülését az OAB Nemzetközi Tanácsadó Bizottsága, amelybe sikerült felkérni az európai felsőoktatás kiemelkedő szereplőit, akiknek felsorolása mutatja azt a nemzetközi bizalmat, amit akkor, megalakulásánál az OAB kapott: Lord Brian Flowers fizikus, a University of London korábbi rektora, John W. Ryan politológus, az Indiana University (Bloomington) nyugalmazott rektora, Hans-Uwe Erichsen jogász, a Német Rectori Konferencia elnöke, Jorgen Bach Andersen mérnök, a dán Telekomunikációs Kutatóközpont elnöke, az Aalborgi Egyetem korábbi rektora, Peter Fischer-Appelt teológus, a Hamburgi Egyetem korábbi rektora, a MAB állandó tagja, Frans van Vught, a Twentei Egyetem Felsőoktatási Kutatóközpontjának igazgatója, Hans Tuppy biokémikus, a Bécsi Egyetem korábbi rektora, az Osztrák Akadémia elnöke, korábbi miniszter. 1995-re megválasztott tagok voltak még: Josep Bricall közgazdász, a Barcelonai Egyetem korábbi rektora, az Európai Rectori Konferencia elnöke, Jean Didier geológus, a Francia Nemzeti Akkreditációs Bizottság elnöke. Ez a nemzetközi testület egyrészt tanácsokat adott, közelről figyelte a munkánkat, másrészt gondoskodott a magyar felsőoktatás minőségének jó hírnevéről Európában és a nagyvilágban. A testület minden tagjához korábbi ismeretség kötött, előzetes felkérésemre pozitívan reagáltak, a felkérést örömmel elfogadták, és 1994 februárjában Budapestre jöttek. Ez elősegítette, hogy 1994 augusztusának végén, mikor az Európai Rectori Konferencia Budapesten tartotta öt évenként rendezett közgyűlését, a három tárgyalásra kerülő fő téma közül az egyik a felsőoktatás minőségbiztosítása volt, amelynek megszervezésével, elnökségével Magyarországot bízták meg.

Talán a fentiekből is látszik, hogy az Akkreditációs Bizottság megalakulása, ha nem is történt nehézségek nélkül, de mind hazai,

mind nemzetközi téren sikeres volt. Súrlódások és problémák egyedül a mindenkori államapparátus bürokráciájával adódtak.

1992-ben, miután letettem a rektori tisztséget, egy másik területen is teljesítenem kellett egy korábbi vállalásomat. Noha, többek között, tibetista és hosszabb ideig a Nemzetközi Tibetisztikai Szövetség elnöke voltam, soha nem jártam Tibetben. Sikerült az illetékes kínai szervekkel megállapodnom, hogy Lhászába látogatok, ahol a Tibeti Tudományos Akadémia vendége leszek. Azt kértem, hogy a vízumot Katmanduba, Nepál fővárosába telepítsék. Tudtam, hogy a tibeti fennsík nagy fizikai megterhelést jelent annak, aki nem fokozatosan megy fel. Úgy gondoltam, hogy néhány napot Katmanduban töltök, ez lehetővé teszi az adaptálódást. Az is az igazsághoz tartozott, hogy a részleteket illetően nem volt kedvem a pekingi hatóságoktól függeni. Katmandu régebben a hippik fővárosa is volt, de mire én odaértem, ez a hullám már eltűnt, a város a mindennapi életét élte. Nagyon érdekelt a nepáli kultúra, hosszan barangoltam a városban, sok emberrel ismerkedtem meg. Minden nap meglátogattam a kínai követséget, és érdeklődtem a vízumom felől. Eléggé nehezen, csak legutolsó nap kaptam meg, de megadták. A repülőút Katmanduból Lhászába csodálatos volt. Ragyogó időben repültünk a Himalája felett, és láttam a Csomolungmát, vagyis a Mount Everestet. A fagyott fehér hegyek csillogtak a szikrázó napsütésben.

Lhászában vártak és egy elegáns szállodában kaptam helyet. Este már nagyon fájt a fejem, ezért kérnem kellett egy oxigénpalackot, amit azután elalvásig szopogattam. Lhászában két intézménnyel vettem fel a kapcsolatot, a kutatóintézettel és az egyetemmel. Kaptam egy tolmácsot, aki angolul, tibetiül és kínaiul is tudott, ő maga kínai volt és valami külkereskedelmi vállalatot adott meg, hogy egyébként hol dolgozik. Nem volt kétségem, hogy melyik állami szervnél volt valójában, de ez nem zavart. Megismerkedtem a Lhászában folyó oktatással, kutatással. Meglátogattam a Potalát, a Dalai lámák híres

palotáját, amelyet akkor restauráltak. Tudtam beszélni a restaurálást vezető mérnökkel is. Megtaláltam az egyik lhászai ótibeti feliratot, sokat sétáltam a városban. Kimentem a Dalai lámák egykori nyári palotájába, ahol szintén találtam egy-két feliratot, amit buzgón fényképeztem, leírtam. Néhány napra el tudtam utazni a Jarlung folyó völgyébe, ahol az ótibeti királýsírok is voltak. A nagy kolostorokba nem engedtek be, de egy-két kisebb helyre bejutottam, sokat fényképeztem, kérdezgettem a helyieket, hogyan élnek. Ha néhány percre elszabadultam kísérőmtől, elmondtam, hogy ismerem a Dalai lámát, erre nagyon különbözően reagáltak, volt, aki élete egyetlen céljának mondta, hogy láthassa, és volt, aki nem mert erre reagálni, félt a provokációtól. De sok helyen láttam a fényképét kitéve.

Új tibeti barátaim nagyon kedvesen búcsúztattak el. Sok könyvet kaptam ajándékba, rengeteget vásároltam. Az elutazásom előtti napon három nagyobb ládába csomagoltam a könyveket, s persze úti csomagomba tettem a legfontosabbakat. Kínai kísérőmmel elvittük a három ládát a postára, ahol kiszámították, mibe kerül a szállításuk Budapestre. Ezt a pénzt azután odaadtam neki, azzal a kéréssel, hogy küldje el nekem őket. Jól tudtam, hogy ilyen csomagokat csak „hivatalosan” lehet feladni, bármit is csinálók, tőlem a posta nem veszi át. Moszkvában például nem lehetett könyveket így feladni, azokat a postáskisasszony csomagolta be, a szolgáltatásért, csomagolópapírárt néhány kopejkát kellett fizetni. A Lhászában vett és kapott könyveimet soha többé nem láttam. Kérdő, majd sürgető leveleimre nem jött válasz. Gondolom, tolmácsom zsebre vágta a pénzt, a könyveket értékesítette. De ettől eltekintve tibeti látogatásom nagy élmény volt. Újra erősödött az a véleményem, hogy másképpen beszél az ember egy országról, egy kultúráról, a nyelvről nem is szólva, ha azt a helyszínen is meg tapasztalhatja. Ez még akkor is igaz, ha a látogatásom csupán két szűk hétre korlátozódott.

1992-ben elérkezett az idő, amikor arra gondoltam, hogy jobb, ha Budapesten találok munkát, és lassan felszámolom a szegedi

utazásokat. Az egyik lehetséges terv az volt, hogy az Eötvös Collegium újjáalakulásában veszek részt. Néhány ismerősöm hívta fel a figyelmemet, hogy van esély a régi Eötvös Collegium visszaállítására. Tanárain, Ligeti és Németh Gyula rengeteget meséltek ennek mindennapjairól, az ott folyó kutatásról, oktatásról, a fiatal tehetségek gondozásáról. Úgy tűnt, erre ismét lesz lehetőség. Össze is állítottam egy pályázatot az igazgatói állás elnyerése céljából, de előtte közvetetten érdeklődtem, milyen esélyeim lennének. Vekardi József, az akkori Kuratórium elnöke hamarosan visszaüzent, hogy nem kívánnak olyan igazgatót, aki zsidó származású. Ez mélyen megrendített. Egyrészt Vekardi Józsefet régóta ismertem, és erről az oldaláról nem tudtam (később többen megerősítették), másrészt érthetetlen volt számomra, hogy mi köze nagyszüleimnek ehhez, mikor én katolikus szellemben nevelkedtem, házasodtam, éltem a legnehezebb körülmények között. Ez a fordulat különösen súlyos volt, mert a magyar közélet egy olyan oldalát mutatta be, amely később nyíltan is fellépett.

A magyar társadalom általában, és a keresztény középosztály különösen, mindig hajlamos volt antiszemita nézetek befogadására. Én ezt szalon-antiszemitizmusnak neveztem, amely valahogyan a kirekesztés egy formája volt, de nem jelentett aktív fellépést. Számomra ez a gondolkodás elfogadhatatlan volt, nem érintettségem miatt, hanem azért, mert úgy gondoltam, hogy mindenkit a saját tettei alapján kell megítélni, és senki nem tehet nagyszülei, szülei bármiféle tulajdonságairól vagy tetteiről. Ugyanakkor jól emlékeztem, hogy ez a szalon-antiszemitizmus bizonyos történeti helyzetekben átalakulhatott radikális antiszemitizmussá, mely nem csak a zsidók visszaszorítását, hanem kiszorítását és végül megsemmisítését célozta. A szalon-antiszemita közöl nem mindenki vált radikális antiszemitává a '40-es években, sőt, egyesek közülük zsidókat mentettek, amikor erre szükség volt. Az antiszemitizmus okai között az egyéni és társadalmi sikertelenség húzódott meg. Egyéni pályák sikertelenségéért és

csoportok lemaradásáért, történelmi traumákért egyszerű lélektani mechanizmus volt bűnbakot találni. S persze motivált az irigység is. A vak harag gondolkodás nélkül csapott le. Emlékszem, a háború előtt a Ferenciek terén volt egy Weiss nevű katolikus kegytárgy- és imakönyv üzlet, amely a Kossuth Lajos utcai lakásunk ablakából jól látszott. Ez a Weiss német származású volt, mégis egy szép napon feldúlták az üzletét, ablakait betörték, hatágú csillagot és horogkeresztet rajzoltak a falára. A zsidó vagyont 1944-ben egyesek megőrizték és visszaadták, mások letagadták.

Súlyos hibája volt a szocializmusnak, hogy nem lehetett kibeszélni az antiszemitizmust. Az 1980-as évek vége felé már megjelentek az ezt tárgyaló cikkek, könyvek, de későn és határozatlanul. A rendszerváltás után a kérdés ismét lekerült a napirendről. Felbukkanása Csoóri, majd Csurka szövegeiben nem magyarázatot és vitát, hanem hangos elítélést provokált, ami csak rontotta a helyzetet.

Az antiszemita gondolkodás ferdesége szorosan összekapcsolódott egy másik ferdüléssel. A magyar nemzeti tudat kialakulása nagy késéssel és sok buktatóval jutott el a 20. század végéhez. Míg Nyugaton a nemzeti tudat a polgárság győzelméhez társult a feudális urakkal szemben, a magyar (és a kelet-európai) fejlődésben a polgárság gyengének mutatkozott, s nem kis részben az elszegényedett megyei nemességéből alakult ki. Bár ennek a rétegnek óriási asszimilációs ereje volt, s magába olvasztotta a német, a sváb, a szlovák, a zsidó nemzetiségek középosztályait, az ország vezetésére vonatkozó igényét a magyar nemesi származásra alapozta. A nemzeti tudat számára fontosabb volt a magyarság múltja, mint a jelenben elért tényleges eredményei. Hősei és himnusza nem a jelen kiválóságait és kiválóságát, hanem a múlt tragikumát és nyomorát képviselte. A magyarságnak a múlt adott jogot a Kárpát-medencében a vezető szerepre, s nem a jelen bölcsessége, nem az együttműködés, hanem a vezető szerep volt a kívánatos. A vezető szerep igénye nem a jobb koncepcióra, a nagyobb teljesítményre, a szélesebb összefogásra, a

jobb jövőtövre épült, hanem a múlt valós vagy vélt szerzett jogaira. Ha pedig a múltban valami a magyarság számára sérelmesen alakult, akkor nem mi tévesztettünk utat, nem mi csináltunk valamit rosszul, nem tanulni kell hibáinkból, tévedéseinkből, hanem meg kell találni a külső felelőseket. Nem tanulni, hanem gyűlölni kell. Mindez a történet írásban is jelentkezett. Úgy láttam, hogy a magyar gondolkodást csak az oktatással, elsősorban a tanárok nevelésével lehet megváltoztatni. Ennek egyik eszköze a magyar nép, a magyarság történetének tudományos, objektív bemutatása. Tanítani, írni kell és meg kell teremteni a minőség biztosításának szervezeti kereteit.

Felmerült bennem az is, hogy Szeged helyett, vagy azzal egy időben Budapesten is taníthatnék. Mikor 1962-ben mentesültem az ellenem indított fegyelmi következményei alól, őszinte beszélgetést folytattam Kara Györggyel. Tudtam, hogy Ligeti őt tartja lehetséges utódának, és én ezt tiszteletben tartottam. Feltettem azonban neki a kérdést, elfogad-e engem maga mellett második embernek, vagy inkább támogatja vidéki terveimet. Úgy gondoltam, mi mindig jól tudtunk együtt dolgozni, és soha nem volt közöttünk semmi ellentét. Rövid gondolkodás után őszintén elmondta, hogy jobbnak tartja, ha én egy vidéki egyetemre megyek. Ebben meg is állapodtunk.

1992-ben már más volt a helyzet. Kara egyre inkább külföld felé orientálódott. Ezért újra leültünk arról beszélni, hogy esetleg másodállásban a Belső-Ázsiai Tanszéken tanítanék. Ezt melegen támogatta, de végső döntését a Tanszék többi munkatársától tette függővé. Hosszú hallgatás következett, senki nem akart nyilatkozni. Végül Kara, arra hivatkozva, hogy bár ő támogatná, a Tanszék többi oktatója (gyakorlatilag egy személy) ellene van, elzárkózott az odakerülésemtől. Ezt természetesen tudomásul vettem. Kettőnk viszonyán ez nem változtatott.

Persze voltak közöttünk kisebb szakmai súrlódások. A dariganga nyelvjárásról írott tanulmányom egy lényeges új nyelvtörténeti szabály felfedezése volt. Az ilyen szabályokat másutt a

felfedezőről szokták elnevezni (egy hasonló német szabályt Grassman-törvénynek hívnak), erre persze nem tartottam igényt. Kara azonban hamarosan írt egy másik cikket, ahol az én felfedezésemet egy másik mongol nyelvjáráson mutatta ki, megkísérelte a szabályt, egyébként sikertelenül, kiterjeszteni. 1966-ban jelent meg a kandidátusi disszertációm. 17 jelentős recenziót publikáltak vele kapcsolatban, ezek közül csak egy szerző fanyalgott, ez Kara volt, a többi a legmagasabb elismeréssel írt róla. A könyvet a mai napig idézik a szakmában. Nemrégiben egy neves kiadó úgy döntött, újra kiadják egy általam írt friss előszóval. 1994-ben egy török etimológiáról tartottam előadást, amelyen Kara is jelen volt. Az előadáshoz ugyan nem szólt hozzá, de utána nekem azt mondta: „Meg fogom ölni az etimológiádat.” Mai napig nem értem az indulatát. Véleményét egyébként megírta, és én válaszoltam. Mindez kapcsolatunkon nem változtatott. Elégé furcsa módon került be a Magyar Tudományos Akadémiára. A választás előtt Hazai végiglátogatta az I. Osztály tagjainak többségét, és arra kérte őket, hogy legalább egyik szavazatukat adják Karára, akit úgysem fognak megválasztani. A jószívű emberek ezt megtették, és a tagválasztáson Kara a legtöbb szavazattal bekerült. Az ilyenkor szokásos laudációt én írtam róla, és csak akut tüdőgyulladásom miatt olvasta fel Kiefer Ferenc, az Osztály akkori elnöke.

1994-ben megalakult az új Akkreditációs Bizottság, amelynek kiépítése, munkarendjének kidolgozása, értékelési rendjének meghatározása, nemzetközi kapcsolatainak megteremtése nem kis feladatot jelentett. Örömmel és nagy ambícióval csináltam, de közben nem feledkeztem meg a tudományos munkáimról sem.

1994-ben jelent meg a *Középkori magyar történelmi lexikon* Kristó Gyula szerkesztésében. Érdemes erről röviden szót ejteni. Kristó Gyula a maga generációjának egyik legtehetségesebb képviselője volt. Mint a középkori magyar történelem kutatója megtanulta a középkori latint, és kiválóan ismerte a korábbi magyar történetírást

eredményeit. Előadásai szinte könyvkész formában prezentálták a témákat, igen sokat publikált. Közöttünk jó volt a viszony, bár gyanakodva nézte, hogy a magyar őstörténet területén is elkezdtem publikálni és órákat tartani. Azonban egy idő után abbahagytam az őstörténeti órákat, mert láttam, hogy ez konfliktusokat is okozhat. Volt alkalom, amikor több mint százan hallgattak engem, az ő óráira pedig alig ment el néhány diák. Megkíséreltem kiegyezni vele, hogy én kizárólag a honfoglalásig terjedő idővel foglalkozom, s onnan, a második félévben csak ő tanítsa a magyar történelem honfoglalástól az Árpádok végéig tartó szakaszát, de be kellett látnom, hogy még ez sem fog működni.

A rendszerváltás előtt kifejezetten marxista vonalat képviselt, ami némileg nehezítette az ez utáni beilleszkedését. De még jóval korábban, amikor rektor volt, mindenkivel igen korrekten viselkedett, s sikerült egy találkozózt megszerveznem a Csörsz utcában, ahol Kristó Gyula és Eörsi Gyula, a budapesti egyetem akkori rektora is eljött, hogy közös problémákról beszéljünk. Az 1980-as évek közepén ő és Mikola Tibor próbáltak rábeszélni, hogy lépjek be a Pártba. Nekem egy-két szakmai ügyön kívül egy személyi kérdésben volt ellentétem vele. Én nagyra tartottam Györffy György tudományos munkásságát. Kristó ezzel szemben, az elején talán pártmegbízatásból, később egyszerűen rivalitásból, személyes okokból, de mindenben támadta Györffyt. Szinte minden cikkére azonnal reagált, cáfolni próbálva állításait. Ha valaki a vizsgáján véletlenül, vagy szándékosan egy Györffy által tett megállapítással hozakodott elő, Kristó rosszabb jegyet adott. A rendszerváltás körül sokat voltam együtt a nagyszerű történésszel, Szűcs Jenővel, s sokat beszélgettünk a Györffy–Kristó problémáról is. Sajnos nem tudtunk ezen az ellentétén segíteni.

Kristó érdemei ennek ellenére, vagy talán inkább ezzel együtt elvitathatatlanok. Könyvsorozatai a magyar középkori történelemtől hasznos tankönyvként szolgáltak. Ő vitte el publikációig azokat a kéziratokat, amelyek eredetileg egy európai, majd közép-kelet-európai

középkori lexikon számára készültek. A hetvenes években megkísérelték, hogy a kelet-európai népek történetírását egy egységes elvek alapján összeállított lexikonnal, vagy enciklopédiával hozzák közelebb az olvasókhöz. Ekkor már és ekkor még minden nemzeti történetírás a nemzeti önigazolás érdekeit szolgálta, és hiába volt egy elméletileg közös marxista ideológia, hiába próbálták meg a szovjet történészek a saját szempontjaikat mindenhol keresztülvinni, ez újra és újra falba ütközött. Legkönnyebb volt mindenről hallgatni. Ezt a hallgatást kísérelték meg áttörni, mikor formailag az NDK történészeinek vezetésével létrejött egy projekt és egy szerkesztő bizottság, amely egy középkori lexikon elkészítésére vállalkozott. Egyik célja a „burzsoá, nyugati” középkor-magyarázatok elleni közös fellépés volt. Egy idő múlva ez a megaprojekt a keleti országok, gyakorlatilag a szocialista országok területére korlátozódott, ami egy középkori lexikon esetében máris szinte megoldhatatlan feladatok elé állította szerzői és szerkesztői gárdát. Az igazi problémák azonban a szomszédos országok történészei között merültek fel. Szűcs Jenő megkísérelte egy csehszlovák-magyar vegyesbizottság keretében legalább a két ország történészei között felmerülő ellentéteket a tisztázáshoz közelebb vinni, minimális sikerrel. A román-magyar ellentétek feloldása lehetetlen volt. A magyar Akadémia és a Minisztérium komoly anyagi segítséget nyújtott, de egyre inkább világossá vált a tervek ellehetetlenedése.

Kristó Gyula végül a nyolcvanas években megpróbálta ebből mindazt „kimenteni”, ami magyar szempontból használható volt. Előbb egy *A magyar föld és nép korai történeti enciklopédiája*-projektként, majd mikor ez is megszűnt, egy *Korai magyar történelmi lexikon* (1994) keretében. Engel Pál és Makk Ferenc segítségével, sok-sok munkával és kompromisszummal, új cikkek írásával, más címszavak újraíratásával, amelyekben én is részt vettem, a mű elkészült. A mai napig használható munka lett belőle.

Kristó részben át tudta lépni saját korlátait, de csak részben. Ez sajnos vonatkozott Györffyre is. Györffynek kitűnő történészi iskolája volt, és kevesen ismerték nála jobban a Kárpát-medencei középkori magyar történelem forrásait. A *Magyarország történeti földrajza* kötetei és Szent Istvánról írt könyve maradandó munkák. Németh Gyulánál is tanult, aki a besenyők magyarországi betelepődését adta neki témául, amit annyiban megoldott, hogy a magyarországi latin nyelvű forrásokat és a helyneveket kritikailag összegyűjtötte, és jó érzékkel publikálta. Ugyanakkor turkológiai ismeretei, egyéb orientalisztikai tudása igen korlátozott volt. Mégis számos esetben írt, nyilatkozott olyan kérdésekről, amelyben nem volt igazán otthon. Ez néha nehéz próba elé állította barátságunkat.

Számomra világos volt, hogy elsősorban a magyar korai történetre vonatkozó forrásokat kell első kézből kutatni. 1974-ben Hajdú Péterrel és Kristó Gyulával létrehoztunk Szegeden egy Magyar Őstörténeti Munkaközösséget. S bár sok ízben kifejtettem, hogy nem tartom szerencsésnek az „őstörténet” kifejezést, az a forrástalan korok történetére van fenntartva, jobb híján magam is használom, ha a szűkebb szakmai körön kívül kell megértetnem, mi a kutatás tárgya. A forrás fogalmát viszont ki kellett terjeszteni. A történelem forrásai közé tartoznak az írott források mellett a nyelv, a régészet, a numizmatika, az antropológia, a néprajz, a történeti természet-tudományok tényei, eredményei, és sok minden más. 1974-ben mindenekelőtt a források feltárása és egy forrásismereti bevezetés megírása volt napirenden, hiszen addig az előző kézikönyvek bírálata és a másodlagos irodalom feldolgozása állt a középpontban. A nagy vállalkozás nem kis szervezéssel járt. Ennek formai kerete a Szegedi Őstörténeti Munkaközösség volt, amelynek elnöke lettem. A munkaközösség öt kötetben (I/1., I/2., II., III., IV.) adta ki tevékenységének eredményeit, ezek 1976 és 1982 között jelentek meg. A munkához, a kutatáshoz alig kaptunk támogatást. Kétségtelen, hogy a köteteknek kompilatív jellege és eltérő színvonala volt, de ilyen

összeállítás a magyar őstörténet forrásairól, háttéréről nem jelent meg korábban és azóta sem. Sikerült elkerülni az akkor kötelező ideológiai torzulásokat, és együttműködésre felkérni a legjobb magyar szakembereket. A kötetek megírásában közel ötven magyar tudós vett részt, köztük kiváló természettudósok. A negyedik kötet kizárólag a történeti természettudományok eredményeinek, módszereinek volt szentelve.

A kötetek megjelenése után folyamatosan publikáltam résztanulmányokat, amelyek összegyűjtve 1995-ben jelentek meg *A magyarság korai története – Tanulmányok* címmel. Mikor meg szabadultam a rektori feladatoktól, újra teljes erővel folytathattam a magyar nép történetével kapcsolatos munkámat. 1994-re elkészült az a kézirat, amely *A honfoglaló magyar nép* címet viselte, és amely először 1996-ban, majd a kissé javított kiadás 1997-ben jelent meg. 1994-ben a budapesti egyetem Középkori Történeti Tanszékén adtam elő a *Bevezetés a magyar őstörténetbe* címmel, amelynek szövege a már akkor kész könyv volt. Több mint százan vették fel az órát, és a félév végéig gyakorlatilag senki sem morzsolódott le. Nem kis munkát jelentett a félévi jegyek adása. Kisdolgozatot írtam, és csak azokat vizsgáztattam, akik nem fogadták el a felajánlott jegyet. A második félévben forrásszemináriumot hirdettem azzal, hogy csak 15 hallgatót fogadok. Közel harmincan jelentkeztek, így két csoporttal dolgoztam. Közülük végül négynek (Fejérdy András, Kiss Péter, Hermann István, Németh András) született olyan dolgozata, amely publikációt érdemelt, s ezek további két tanulmány (Paulik Ágnes, Hunyadi László) kíséretében meg is jelentek 2001-ben, *Források a korai magyar történelem ismeretéhez* címmel. *A honfoglaló magyar nép* 1997-es kiadását némileg átdolgoztam és egy fejezettel kibővítettem, majd ennek angol fordítását a CEU Press, Kosáry ajánlásával, 1999-ben jelentette meg *Hungary and Europe in the Early Middle Ages* címmel.

Időm jelentős részét továbbra is az akkreditáció körüli ügyekkel töltöttem. Nagy hangsúlyt fektettem a nemzetközi szervezetekben való részvételre. Itt most egy rövid áttekintést adok azokról, amelyek munkájában közreműködtem. A felsőoktatási minőségbiztosítás globális szervezete az INQAAHE (International Network of Quality Assurance Agencies in Higher Education). Ennek hamar tagja lettem, s részt vettem különböző ülésein. Jól kitapintható volt az amerikai és az európai érdekek ütközése. 1998-ban Párizsban volt egy UNESCO által rendezett konferencia, amely a transzatlanti együttműködés, az európai és amerikai felsőoktatás közös problémáit vitatta. A fő kérdés az volt, hogy mit ismernek el az amerikai egyetemek az európai, és az európai egyetemek az amerikai diplomákból és részteljesítményekből (*index-transcript*). A párizsi konferencia lényegében kudarccal végződött. Jóval hatékonyabb volt az európai szervezet, az ENQA (European Network of Quality Agencies), amelynek szintén korán tagja lettem. Itt is több probléma merült fel. Az egyik egy külső probléma volt. Az ENQA viszonya az európai felsőoktatás két másik fő szervezetével, az Európai Egyetemek Szövetségével (AEU, Association of European Universities) és az Európai Rektori Konferenciával (CRE, Conference des Recteurs Européennes) informálisan jó volt, de formálisan zavaros. Az egyik szervezetbe minden, (összesen kb. 450) európai egyetem delegálhatott, a másikba csak az egyes országok rektori konferenciái. Ez utóbbi hatékonyabban működött. A helyzetet egy másik, belső probléma is bonyolította, mert az európai országok főiskolái, tehát doktoráltatási joggal nem rendelkező, többségükben gyakorlati tárgyakat oktató intézményei külön szövetkeztek EURASHE (European Association of Institution in Higher Education) néven. A két nagy egyetemi egyesülés munkájában egy ideig aktívan vettem részt, azután, mikor a magyar Akkreditációs Bizottság elnöke lettem, ez a kapcsolat már inkább informálissá vált. Az Európai Rektori Konferenciának volt azonban egy, a felsőoktatás minőségével

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

foglalkozó Bizottsága, ahová engem beválasztottak, és ott hosszú ideig tag maradtam.

Mind az ENQA, mind a CRE Minőségügyi Bizottsága elsősorban azzal foglalkozott, hogy kidolgozzon egy európai rendszert, amellyel a felsőoktatási intézmények minősége mérhető, valamint összeállítson irányelveket ennek vizsgálatára, mérésére, értékelésére. Ehhez a megbízást, a mandátumot az Európai Unió Miniszteri Tanácsától kapta. Az európai oktatásügyi miniszterek és az Európai Bizottság oktatásügyekben illetékes biztosa és apparátusa az ENQA-t fontos partnernek tekintette. Az ENQA-nak volt egy Végrehajtó Bizottsága (*steering committee*), amelynek szintén tagja lettem. Ez rendszeresen ülésezett, egy idő múlva az ülések Brüsszelben voltak, ami rengeteg utazást tett szükségessé. Ugyanakkor ezek a nemzetközi szervezetek sok használható alapelvet fektettek le, és kialakítottak egy új, minőségHITELESÍTŐ és -biztosítási rendszert, melynek elveit és módszereit folyamatosan át tudtuk venni és áttenni a magyar gyakorlatba.

A szervezetek maguk is rendeztek továbbképzést a minőségügyben dolgozók számára, és vizsgálatokat végeztek a felsőoktatási intézményekben. Mind a továbbképző szemináriumokon, mind az európai egyetemeket látogató bizottságokban aktívan vettem részt. Utóbbi keretében jártam a portugál, az olasz, az osztrák és az ír egyetemeken. Voltak elő-, fő- és utóvizsgálati látogatások. Voltam még a horvátoknál és a szerbeknél, a szlovénoknál az ottani átalakulás legizgalmasabb korszakában. S mindezek mellett, persze, megismerkedtem a brüsszeli hivatalokkal, az európai bürokráciával. Ezek nagymértékben tágították a horizontomat, alakították nézeteimet.

A nemzetközi és az európai szervezetek után megalakítottuk a Közép- és Kelet-európai Felsőoktatási Minőségügyi Szervezetek Szövetségét (CEENQA, Central and East European Network of Quality Assurance Agencies). Ebbe felvettük egyrészt Ausztriát, másrészt azokat a kelet-európai országokat, amelyek akkor még nem

voltak EU-tagok, majd Oroszországot is. Tárgyaltunk Ukrajnával, de ez sikertelen volt. Tagok lettek viszont a balkáni és a balti országok. S bár a tagok egy része hamar EU-tag lett, a szervezet továbbra is fennmaradt.

Visszatérve az Akkreditációs Bizottsághoz, 2001-ben az akkor hivatalba lépő új Bizottság, elnöke, Michelberger Pál javaslatára, megválasztott tiszteletbeli elnöknek, s mint ilyen vettem részt a Bizottság munkájában 2003. december 31-ig. Ekkor Fésüs László lett a Bizottság elnöke, és a Bizottság általános alelnökké választott. Ezt a funkciót töltöttem be 2006. június 30-ig. 2006. július 1-én alakult meg a MAB Felülvizsgálati Bizottsága. A fellebbezési lehetőség megteremtése, egy második instancia létrehozása fontos lépés volt a MAB európai színvonalú működésében, ezért került be, javaslatomra, az akkori Felsőoktatási Törvénybe. Ennek lettem elnöke, amely megbízatásom 2009. június 30-án ért véget. Lényegében tehát 1992 novemberétől 2009. június végéig dolgoztam a MAB-ban, összesen 17 évet. Erre az időre mint életem egy fontos szakaszára, nézeteim végleges kialakulására tekintek vissza. A MAB-ban eltöltött idő egyben azzal is járt, hogy személyesen és munka közben, együttműködve és vitatkozva, megismertem a magyar tudományos és egyetemi élet többszáz kiváló képviselőjét. Személyes kapcsolati hálóm országossá tárgult, szakmai szempontból is sokoldalúvá vált. Természettudósok, matematikusok, teológusok, társadalomkutatók tudományos és oktatási problémáit ismerhettem meg.

A szegedi egyetemről 2001-ben mentem nyugdíjba, de mint professzor emeritus tovább dolgoztam, tanítottam a doktori iskolában. Ez a szakasz életemnek egy új periódusa. Több időm jutott az unokáimra, a tudományra, az olvasásra és zenehallgatásra, de teljesen nem szakadtam el az egyetemről sem.

Nekiláttam, hogy elkészítsem régóta dédelgetett vágyam tárgyát, egy könyvet a magyar nyelv török jövevényszavairól. Társ-szerzőnek felkértem tanítványomat, Berta Árpádot, megállapodtunk a

munka végzésének technikai menetében és a címlapban is. Munkatársul megnyertük néhány tanítványunkat, akik némi OTKA-pénz fejében anyag- és bibliográfiai gyűjtést végeztek. 2002-ben Csató Éva javaslatára meghívtak Uppsalába, a svéd Királyi Humán Tudományok Társaságába, ahol tartottam egy előadást, és a Társaság tagjává választottak. Csak később tudtam meg, hogy ez volt az egyik feltétele az Uppsalai Egyetem díszdoktori címének. A könyv munkálatai egyre intenzívebbé váltak, az egyes szócikkek száguldoztak e-mailen köztem és Árpád között. Ugyanakkor Árpádot akadályozta a munkában a dékánsága, s ez áttételesen az én munkámat is lassította. Ezért nagy örömmel fogadtuk el az uppsalai SCASSS (Swedish Collegium for Advanced Studies in the Social Sciences) meghívását. Volt némi probléma Árpád meghívásánál, ezt sikerült elhárítanom, és erről Árpád a haláláig nem tudott. A lényeg az volt, hogy mindketten teljesen szabadon, a legjobb körülmények között, ugyanazon a helyen tudtunk dolgozni a közös munkánkon. Ez az elején jól ment, minden nap délben, ebéd előtt találkoztunk, megbeszéltük a szakmai problémákat, és együtt mentünk az Intézet ebédlőjébe, ami az egyetlen napi kötelezettség volt. Itt találkoztunk az Intézetben dolgozó kollégákkal, akikkel ezen kívül még együtt vettünk részt a kutatásainkat bemutató szemináriumokon. Én különösen az ott dolgozó iranisták tanácsait kértem, és sokat tanultam tőlük. Sajnos Árpád egyre nehezebben volt kezelhető, folyton az volt az érzése, hogy nem lesz kész a részével, előbb az ebéd előtti közös megbeszéléseink maradtak el, később már az ebédek alatt is alig tudtunk beszélgetni. Ő egyébként időnként visszautazott Szegedre, hogy összevonva megtartsa óráit, amit Uppsalában nem vettek jó néven.

Éva és én nagyon jól éreztük magunkat uppsalai lakosokként. Teljesen gondtalanul dolgozni, kikapcsolva a világot, óriási lehetőség volt. Csató Éva és férje, Lars Johanson nagyon kedvesek voltak és sokat segítettek. A könyvtár, ha kellett, házhoz szállította a szükséges

könyveket (néha kissé elkésve), a számítógépes problémákat egy külön szakember oldotta meg, másolni, nyomtatni problémamentesen lehetett. Mindenkinek volt egy kutatószobája, s ha beszélni akartunk egymással, akkor telefonon megkérdeztük, kollégánk mikor ér rá. Miután Árpáddal felosztottuk egymás között kezdőbetűk szerint a szócikkeket, tudtunk egymás nélkül is dolgozni, s jelentősen haladtunk is előre.

A SCASSS nem csak gondtalan kutatást biztosított, hanem egy jól szervezett kiránduláson megismertük Svédországot és történetét is. Láttam egy csomó runa írásos feliratot, régi templomokat, falvakat, egyetemeket. Élővé vált az, amit csak elméletben tudtam, hogy az első világháborúig Svédország sok mindenben hátrébb volt, mint Magyarország. Magyarország mint periféria lemaradása ugyan korai kezdetű volt, de az ország a 19. század végén már közel volt ahhoz, hogy behozza a hátrányát. Azonban az első világháború után visszazuhan, és a helyzete tovább romlott. Ezen nem segített az 1949-es hatalomátvétel, és nem sokat az 1990-es rendszerváltás sem. Svédország közben egy gazdag, demokratikus és nyugodt, mondhatni sok szempontból unalmas, országgá vált.

Árpád is, én is tartottunk néhány előadást. Mi Évával a második félévre, karácsony után visszajöttünk, Árpád ebben az időben már csak nyomokban volt látható. Betegsége kezdett komollyá válni. A könyvünk elkészítésében egyre több munka hárult rám, bár a szócikkek rá tartozó részét, ha lassabban is, de el-elküldte.

Egy időre félre is kellett tennem a török részeket, és ez volt az az idő, amit arra használtam ki, hogy a finnugor hátteret átnézzem, és elkészítem. Ebben nagy segítségemre volt Honti László és Bakró-Nagy Marianne, mindketten a finnugrisztika professzorai. Ők jelentették a biztos hátteret, megóvtak néhány félreértéstől, és kijavították, amit kellett. A szegedi egyetemen Bakró-Naggal meghirdettünk egy közös PhD-kurzust, ahol együtt adtuk elő az ugor

rekonstrukció alapjait és problémáit. A 2011-ben megjelent könyv egyik erőssége lett ez a fejezet (*West Old Turkic. The Turkic Loanwords in Hungarian I–II.*).

2006 szeptemberében ért a hír, hogy az Uppsalai Egyetem díszdoktorává választott. Izgatott levelezés kezdődött, mert szükség volt az ujjméretemre a díszgyűrű miatt, testméreteimre a frakk miatt, s persze egy csomó más adatra. 2007. január 26-án volt az ünnepélyes díszdoktoravatás. Előtte el kellett menni egy szabósághoz, hogy a kölcsönfrakkot felpróbáljam. Erre voltak berendezkedve, és az előre elküldött méretek alapján kiválasztott frakkot rámpróbálták és – igazították, és másnap elhozhattam a hozzávaló frakkinggel, nyakkendővel együtt. Az avatás után természetesen vissza kellett vinni a frakkot, a többit megtarhttam.

A díszdoktorrá avatás nagyon előkelő volt. Előtte volt egy főpróba, majd az avatás napján az Egyetem egyik nagy termében gyülekeztünk. Maga a szertartás nagyon hasonlított a Nobel-díj átadásához, pontosabban a Nobel-díj átadásának szertartását a régi svéd egyetemi szertartás mintájára alakították ki, persze néhány részlettel megtoldva. Még ágyúszó is volt, s minden személynél egy lövést adtak le, a töltenyeket utána meg lehetett vásárolni a tüzéreknel. Az egészset fényképezték, videózták, ezeket szintén megkaptuk. Volt egy nagyon elegáns vacsora, mindenki a névkártyájával megjelölt helyen ült, amiről az előtérben kirakott táblán lehetett tájékozódni. Különböző tósztok és a vacsora után elvegyült az elegáns közönség, és sok mindenkivel lehetett beszélgetni.

Uppsalában találkoztam Lepenies professzorral is. Wolf Lepenies a rendszerváltás utáni Európa egyik szellemi vezetője, s többek között a Collegium Budapest egyik alapítója volt. Nagyon érdekes beszélgetést folytattunk. Megtudtam, hogy az Antall-kormány idején többször járt Budapesten, elsősorban a Collegium Budapest ügyében. Tárgyalt Andrásfalvy Bertalannal, az akkori kultusz-miniszterrel is. Egy alkalommal betérjesztette elé a kinevezni kívánt

vezetőség magyar tagjainak névsorát. Andrásfalvy átnézte, majd azt mondta, ez nem lesz jó, mert ebben sok a zsidó. Lepenies erre megkérdezte, hogy mi kifogása van neki a zsidónak minősített személyekkel kapcsolatban, ők Nyugaton nem foglalkoznak ilyen szempontokkal. Az érdekes az erre adott válasz volt. Andrásfalvy azt mondta, hogy neki sincs semmi baja sem a zsidókkal, sem a listában szereplő személyekkel, de Magyarországon mindig tekintetbe kell venni ezt a szempontot, ha el akarunk fogadtatni valamit. Ő a Collegium Budapestet szeretné védeni. Lepenies szerint a miniszter őszinte volt, és róla a legjobb emlékekkel távozott. Mint erről fentebb írtam, a Collegium Budapest megalakult, egy ideig jól is működött, de azután a problémák súlyosbodtak, és az intézettől a külföldiek megvonták a bizalmukat, a magyar politika pedig nem támogatta.

2006 őszén tartotta közgyűlését Göttingában a Societas Uralo-Altaica. Ennek az intézménynek sem érdektelen a története. A második világháború előtt Berlinben működött egy Magyar Intézet. Ennek vezetője volt Farkas Gyula, aki azután politikai okok miatt nem jött haza Magyarországra, hanem Nyugaton maradt. Ő alapította meg az Ungarische Jahrbücher című folyóiratot, és megkísérelte a magyar és finnugor kutatás szintjét Nyugat-Németországban fenntartani. 1952-ben ő szervezte meg a német Orientalista Napok keretében a Societas Uralo-Altaicát. Az alapítók között az uralisztika és az altajisztika számos jeles személyisége ott volt, köztük Farkas Gyula, vagy ahogy az alapító oklevélben is szerepelt, Julius von Farkas, aki Omeljan Pritsakkal együtt volt a fő szervező. A Társaság adta ki a szakma egyik legjobb fórumává vált Ural-Altaische Jahrbücher című folyóiratot, amely az Ungarische Jahrbüchert is felváltotta, de sokkal szélesebb területet fogott át. A Societas története sem volt zökkenőmentes. Volt olyan tisztségviselője, aki Magyarországra akarta hozni a Társaság székhelyét, sikertelenül. Volt olyan vezetője, aki elperelte az Ural-Altaische Jahrbücher tulajdonát a Társaságtól, és kivitte Amerikába. Ott lassan egy jellegtelen és színvonalatlan folyóíráttá

vált. A német tudományfinanszírozás lehetőséget adott, hogy egy új sorozattal (*Neue Folge*) újraindítsák a régi Ural-Altaische Jahrbüchert. Az egyik zűrzavar idején sikerült Gunnar Jarringot felkérni, hogy tegye rendbe a Societas ügyeit, amit a nagy gyakorlattal rendelkező diplomata-turkológus meg is tett. Azóta a Societas csendben működik.

2006-ban a Societas Uralo-Altaica megválasztott elnökének. Elfogadtam a felkérést, abban a reményben, hogy néhány dologban előre tudom vinni a Társaság ügyeit. Kiderült azonban, hogy ennek tényleges vezetésébe az elnöknek nemhogy beleszólása nincsen, de a fontos döntésekben sem mindig kéri ki a véleményét. Nem voltam megelégedve az Ural-Altaische Jahrbücher kiadásának néhány technikai kérdésével sem. Így például nem volt megfelelő lektorálás, és általában sem felelt meg az európai tudományos folyóiratok kiadási normáinak, függetlenül attól, hogy a benne megjelent cikkek, tanulmányok jó színvonalúak voltak. Nem csak ez veszélyeztette a folyóirat finanszírozását, hanem az is, hogy nem jegyezték az ERIH (European Reference Index for the Humanities) listában, amely az európai kutatási szféra elfogadott tudományos folyóiratlistája. Ebből viszont az következett, hogy a fiatalok nem szívesen írtak bele, mert a pályázatoknál nem értékelték ott megjelent cikkeiket. Voltak más kisebb-nagyobb ütközéseim is a vezetőség egyik-másik tagjával, úgyhogy 2011-ben visszavonultam, és erről értesítettem az ügyvezetőket és a közgyűlést. A következő elnöknek Honti Lászlót választották meg.

2006-ban a szegedi Tanszék melletti Kutatócsoport újjáalakult Berta Árpád vezetésével. Ez igen fontos volt az utánpótlás nevelése szempontjából, a Kutatócsoportot a Magyar Tudományos Akadémia finanszírozta. Sajnos azonban Árpád dékánssága, majd egyre előrehaladottabb betegsége nagyon hátráltatta itt is a munkát. 2007-ben Árpádnak kórházba kellett vonulnia, és betegsége 2008 márciusában elvitte. Még a halála előtti napokban is küldte e-mailen a készülő könyvünk szócikkeit. A szegedi Dómban búcsúztunk tőle,

Torma József után ő volt a második tehetséges tanítványom, aki korán itthagyt bennünket. Utolsó nehéz évei és halála azzal fenyegetett, hogy megszűnik Szegeden az altajisztika. Nehéz döntések előtt álltam, s aktívan be kellett kapcsolódnom a szegedi folyamatokba. Szerencsére sikerült a Kutatócsoport számára egy átmeneti megoldást találni, a szegedi egyetem tanára, Makk Ferenc történész professzor átvette a Kutatócsoportot azzal, hogy döntéseit velem egyeztetni. Ez persze gyakorlatilag azt jelentette, hogy én vezetem a kutatómunkát, de a hivatalos részét Makk Ferenc vitte. Csak köszönetet érdemel áldozatos közreműködéséért. A Tanszékre elvileg lehetett volna kívülről új vezetőt hozni, hiszen Árpád állása megürült. Hosszabb időre azonban ez nem volt tartható. Sok beszélgetés eredményeképpen Ivanics Máriát, aki a Tanszék alapítása óta dolgozott velem, s ekkor a Tanszék docense volt, javasoltam tanszékvezetőnek. Az üres állásra pedig meghívtuk a kitűnő turkológust, a svéd születésű mainzi professzort, Lars Johansont.

Mint ezt Lars egy ízben elmesélte, ő engem a londoni School of Oriental and African Studiesban ismert meg, ahol ifjú kezdőként, egy, az altajisztika problémáiról tartott előadásomon volt ott, ami nagyon tetszett neki. Később a nemzetközi turkológia kiemelkedő vezetőjévé vált, jó érzékkel az elméleti kérdések iránt, fontosnak tartva az utánpótlás nevelését. Árpáddal is nagyon jó barátságba került, és halála után kötelességének is tartotta, hogy segítsen Szegednek a nehézségeken átlábalni. Közös tartottunk egy mesterkurzust, s egy ideig tanított is a Tanszéken. Közben Ivanics megvédte a nagydoktoriját, kinevezték egyetemi tanárnak, sikerrel megpályázott egy Turkológiai Kutatócsoportot, és én mint professor emeritus a doktoranduszok oktatásában vettem részt, meg a Kutatócsoport munkáját segítettem. Ami 2006-ban, Árpád halálakor megsemmisülni látszott, újraéledt, és most szép jövő elé néz. A Tanszéken kitűnő fiatalok vannak, és a Kutatócsoport tagjai között is találhatók nagyon ígéretes ifjú kutatók.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

2008-ban az utcán értek utol telefonon, hogy azonnal lépjek kapcsolatba e török követséggel. Kiderült, hogy a törökök ki akarnak tüntetni, és ahhoz, hogy a kitüntetést két hét múlva átvehessem Ankarában, ahhoz vízum kell. Ezt végül rendkívül gyorsan megkaptam, s Törökországba utaztam. Az ankarai ünnepségen ott volt több jól ismert turkológus, többek között Lars Johanson, és csak egy amerikai professzor nem jött el. A legmagasabb török állami kitüntetést tudományos munkámért a török miniszterelnöktől, Tayyip Erdogantól és a török köztársasági elnöktől, Abdul Gül-től vehettem át. Törökül mondtam köszönetet, előtte egy kissé izgultam, de minden a legnagyobb rendben ment.

IX. Egy végső kísérlet. Alaptörvény. Egyiptom

2009 elején már nyilvánvaló volt, hogy a politikában alapos változásra kell számítanunk. Két-három havonta összejött a svájci Dies Academicus magyarországi köre, és kisebb előadásokat, vitadélutánokat rendeztünk. A genfi Dies Academicus alapítója, lelkes szervezője Luka László volt. Mi még a ciszterci gimnáziumból ismertük egymást. Még jóval 1956 előtt letartóztatták, és a forradalom szabadította ki. Svájcban szerezte meg orvosi diplomáját és pszichiáter lett. Már 1957-től szervezte a Nyugatra került magyar fiatalságot. Életéről a Sneé Péter által szerkesztett kötetből lehet tájékozódni (*Rendhagyó élet*, 2005). Svájci tevékenysége már a hetvenes években feltűnt, egyénisége kiemelkedett az emigránsok közül. A nyolcvanas években felvettük újra a kapcsolatot, és a rendszerváltás után nagyon közeli viszonyba kerültünk. Megalakítottuk a Dies Academicus Hungaricus Genevensis magyarországi körét, ahol igyekeztünk józan, a szélsőségektől elzárkózó, ismeretterjesztő és szakpolitikai fórumot teremteni. Kialakult egy szűkebb kör, amely egy félévre, évre összeállította a programot. Előadókat hívtunk meg, és vitaesteket rendeztünk. Mindebben Luka László volt a motor, Svájból rendszeresen ránktelefonált, e-mailben sürgetett, s amikor szükséges volt Magyarországon termett.

A magyarországi kör összejövetelein többnyire a régi barátok, a ciszterci gimnáziumi osztály- és iskolatársak találkoztak, de igyekeztünk személyileg, korosztályilag bővíteni, s a vitaesteken tárgítani a kereteket. Jelentős szerepe volt ebben Naszlady Attilának, Rozványi Ivánnak és még sokan másoknak.

2009 novemberében egy olyan vitaestet terveztünk, amely az oktatás aktuális kérdéseiről szólt. Ezen, mások mellett, én is tartottam egy előadást. Igyekeztem az oktatásügy konkrét kérdéseit megfogalmazni, és arra törekedtünk, hogy a vitáink eredményét, mintegy tanácsként, továbbítsuk a következő választásokon nyertes

kormánynak. Ezért igen tömören, tételszerűen fogalmaztam. A problémákat és az ajánlásokat talán nem édektelen ide másolni azért is, mert ennek az írásnak később még története lett.

Kérdések és válaszok a közoktatásról

1. *Milyen közoktatási rendszer legyen a kis falvakban?*

Az első négy osztályt minden kis községben meg kell tartani, amíg legalább összesen 16 fő 1—4. osztályos diák van.

A felső tagozatot minden községben meg kell tartani, ahol az 5. osztálytól osztályonként 15 diák van, ha az önkormányzat és a szülők így döntenek. Az önkormányzat a szülők írásos véleménye alapján dönt.

2. *A 4+4+4 vagy a 6+6-os rendszert támogassa-e a kormány?*

A 3x4-es rendszer rugalmasabb. Az 5–12. osztály tanárai szaktanárok.

A 6+6-os rendszert azonban nem szabad betiltani. Ahol ez helyileg indokolt, ott megtartható.

3. *Tantárgyak vagy művelődési területek az 5. osztálytól?*

A szaktantárgyak összehangolása és nem megszüntetése szükséges.

4. *Mit kell tenni, hogy az oktatási témák ne ismétlődjenek?*

Ahol ez tényleg indokolt (pl. a történelem oktatásánál) ott az 5–8. osztályban kronologikusan, míg a 9–12. osztályokban probléma-centrikusan, fókuszokkal kell oktatni.

5. *Hogyan biztosítható a lelki, az értékítéletet fejlesztő nevelés?*

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

Szükség van a hittanra és az erkölcstanra, mint a (szülők által) választható tárgyakra.

Értékfelismerő, értékalkotó és értékmegvalósító magatartás oktatása.

A zenei és általában a művészeti nevelés is alakítja a személyiséget.

6. Mit kell tenni az állampolgári nevelés érdekében?

Az 5. osztálytól kezdve állampolgári ismereteket kell oktatni és gyakorlatokat kell tartani.

Az országismeret, államismeret mellett a kulturált vita, a más szempontjainak átgondolása, az értékrendek közötti döntés, a játékos gyakorlat (választás, bíróság, vitavezetés, újság-szerkesztés, munkaszervezés, környezet-szociológia, helytörténet, öregek segítése, interjúkészítés stb. stb.), a médiahasználat és média-kritika elemeit is tartalmazza.

7. Hogyan érhetjük el, hogy a következő generációk nyelvtudása megfeleljen az ország szükségleteinek, az egyének érdekeinek?

A nyelvvoktatást teljesen át kell alakítani. Fokozatosan kell bevezetni az óvodai nyelvtanulás állami támogatását.

Az 5. osztálytól az idegen nyelv oktatásába fokozatosan kell bevonni anyanyelvi tanárokat. Meg kell valósítani a hat-hetes nyári külföldi diákcserét.

8. Hogyan illeszkedjék be az iskola a társadalmi hierarchiába?

A legkisebb iskolának is kell korlátozott autonómia. Ez a diákok korával nő, a felsőoktatási intézményeknek teljes autonómiára van szükségük.

RÓNA-TAS ANDRÁS

A központi irányítás a finanszírozással függ össze. Az oktatás finanszírozása az első négy osztályban az önkormányzatokon keresztül történjék.

A második és harmadik szint (5–8., 9–12.) regionális szint, természetesen az egyházi és magániskolák rendszere fenntartandó. A szülőkből álló és választott vezetőséggel működő iskolaszék véleménye ellenében nem szabad iskolaigazgatót kinevezni. Ugyanúgy a tanári kar ellenében sem.

Az előre látható konfliktushelyzeteket egy magasabb szintű (megyei, regionális, országos) szintű oktatási tanács oldhatja meg.

9. Mitől függ az oktatás minősége?

Elsősorban a tanítóktól és a tanároktól.

Másodsorban a tankönyvektől és a tantervtől.

Harmadrészt az oktatásigazgatástól.

10. Hogyan biztosítható az oktatás minősége?

A tanárképzés átalakításával.

A pedagógusképzés két állomásán, a bemenetkor és a végzőskor alkalmassági tesztekkel, helyzetjátékokkal, gyakorlatok megfigyelésével kell megállapítani a pályára való alkalmatlanságot.

Jóval több pedagógiai gyakorlatra van szükség, erősebb szakdidaktikára, és a tanfelügyelői rendszer visszaállítására.

11. Hogyan lehet az oktatás és az oktatók megbecsültségét helyreállítani, a pálya becsületét növelni?

Az oktatók fokozatosan emelkedő fizetése érje el az EU átlagot egy meghatározott időn belül.

Az oktatókat nemcsak anyagilag lehet minőségre ösztönözni. Ez minőségi pótlékkal nem érhető el (ez csak szembeállítja az oktatókat egymással).

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

Akik beiratkoznak PhD-ra, órakedvezményt kapnak, akik megvédik a disszertációjukat, azok heti egy kutatónapot kapnak. A tanárok között szakpedagógiai versenyvizsgákat lehet szervezni. Az órakedvezmények természetesen helyettesítéssel és egyéb terhekkel járnak, erre azonban pályázati alapokkal lehet megoldást találni.

12. Milyen legyen az átmenet az egyik szintről a másikra, milyen legyen az érettségi?

Az iskolarendszer részrendszerei között az átmeneteket teljesítményelv alapján kell rendezni. A teljesítmények mérésében igen nagy az eltérés iskola és iskola között. Ezt a teljesítménymérések standardizálásával és a felügyeleti rendszerrel, továbbá a vizsgabiztosi rendszerrel lehet nivellálni, ha teljesen nem is lehet kiküszöbölni.

Az érettségi az elért eredmények igazolása.

Az emelt érettségi-központi felvételi a felsőoktatásba való bejutás feltétele. A tehetségek számára mindig fenn kell tartani egy speciális utat.

+13. Hogyan lehet biztosítani az esélyegyenlőséget a közoktatásban?

A diákok nem indulnak egyenlő esélyekkel.

Szellemi-testi különbségek, szociális, családi előnyök és hátrányok is tagolják a mezőnyt.

Az esélyegyenlőséget csak közelíteni lehet.

Az integrált oktatás addig a szintig tartható, míg (testi, szociális, szellemi) hátrányokkal küzdő diákok az osztály haladását nem gátolják. Bár ez pedagógusonként és korosztályonként változik, egy 20 diákos osztályban 3-5 gyereknél több már veszélyeztetheti nemcsak a többség, hanem a kisebbség haladását is.

A probléma regionálisan is különbözik Magyarországon. Egységes megoldás nincs, de minden iskolának kell, hogy

programja legyen a megoldásra, s egy pedagógus hálózatnak is rendelkezésre kell állnia.

Pótkérdések

Általános, reál- és humán osztályok, szakiskolák,
szakközépiskolák, technikumok

Elitoktatás vagy tehetséggondozás

Kezdő tanárok támogatása

Kerettanterv és önállóság

Gyakorlat az iskolában, szertárak

Diákmunka

Zsebpénz

A másik két előre felkért előadó Naszlady Attila és Hoffmann Rózsa volt. Naszlady Attila szokása szerint kiválóan és dinamikusan foglalta össze nézeteit, azonban Hoffmann Rózsa sajnos nem tudott eljönni. Én elküldtem neki előadásomat, s talán ez volt az alapja, hogy még az új Orbán-kormány megalakulása előtt meghívott a Képviselői Irodaházba, ahol az általam javasolt pontokat végigbeszéltük. Megállapítottuk, hogy minden kérdésben egyetértünk, minden ponton egyformán látjuk a megoldás útjait. Egyedül a tanárképzés területén tértek el a nézeteink.

Az én álláspontom az volt, hogy a tanárképzés szerkezete torz. Az általános iskola felső tagozatában és a középiskola négy osztályában tanító pedagógusokat ugyanazon rendszerben kell képezni, növelni kell a gyakorlati órák számát, a szakpedagógiai képzés súlyát, és az általános pedagógiai készségek fejlesztését. Az alsós tagozatos tanítók és az óvodapedagógusok képzését egy másik rendszerben kell végezni, ahol persze a pedagógia és a pszichológia hangsúlyai mások az óvodában és az alsó tagozatban oktatók számára, de a kettőt közelebb kell hozni. Ezt az álláspontot én már rektorságom alatt kialakítottam, és sokakkal megvitattam, de meggyőző ellenérvet nem

hallottam. Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy a létező torz szerkezetnek az oka a pedagógus lobbi és nem valamilyen oktatás-elméleti nézeteltérés.

Mikor megemlítettem Hoffmann Rózának, hogy a felső-oktatást illetően is vannak javaslataim, azt válaszolta, hogy azokat beszéljem meg Dux Lászlóval, aki ebben illetékes. De néhány alapelve kíváncsi volt. Ezek között megemlítettem, hogy a felső-oktatási intézmények finanszírozását el kell választani a hallgatói létszámtól, mert ez kifejezetten minőségellenes. A szakok szaporítódásának, a felesleges párhuzamosságoknak és a színvonal zuhanásának fő oka, hogy az intézmények a létszámban, tehát a mennyiségben és nem a teljesítmények minőségében érdekeltek. Ebben egyetértettünk.

Mivel Dux Lászlót még Szegedről, majd az Akkreditációs Bizottságból jól ismertem, összeállítottam egy javaslatsort, amelyet egy szegedi találkozás alkalmával beszélünk meg. Minden lényeges kérdésben egyetértettünk, bár Dux megfogalmazásaiban már sokkal óvatosabb volt.

Az alakuló Orbán kormány összehívott egy, az oktatás ügyeiben illetékes Tanácsadó Bizottságot, amelynek Felsőoktatási Albizottságába engem is meghívtak. A Bizottság Piliscsabán jött össze, a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészettudományi kampuszán. Vagy négy napot töltöttünk azzal, hogy egy új felső-oktatási törvényjavaslat vázát összeállítsuk. Az Albizottságot Náray-Szabó Gábor vezette. Az üléseken megjelent időnként Hoffmann Rózsa és Dux László is, de látszott, hogy ezekre a kérdésekre, amelyeket mi tárgyalunk, már nem sok idejük van. A csoport által összeállított és elfogadott szöveg a mai napig megvan a számítógépeken.

Valószínűleg én voltam a csoportban az egyetlen, aki az 1993-as Törvény előkészítésétől kezdve gyakorlatilag minden Felsőoktatási Törvény és -módosítás előkészítésében részt vettem. Láttam, hogy a

politika milyen torzító hatással van a tervezetekre, és hogy az Országgyűlés által elfogadott, és a köztársasági elnök által aláírt törvények végrehajtása is mennyire a politika játékszerévé vált. Az azonban, hogy a Piliscsabán közösen elfogadott javaslatok lényeges pontjai milyen hamar váltak semmissé, a politika hogyan nyomult az ésszerűség és a konszenzus keresés helyére, az számomra váratlan és megdöbbentő volt. Akár a felsőoktatási intézmények autonómiájának kezelése, akár az intézmények működését alapjaiban veszélyeztető drasztikus és korábban sohasem tapasztalt mértékű forráskivonás, a voluntarista döntések és a célkitűzések lázas változtatgatása súlyos károkat okozott, függetlenül az esetleges szándékoktól. Eltűnt, ha volt egyáltalában, egy egységes vízió a tudás társadalmának megteremtéséről. Nem tartom véletlennek, hogy a csoport szereplői közül olyanok, mint Dux László, vagy Princzinger Péter, az előbbi helyettes államtitkár, az utóbbi az Oktatási Hivatal vezetője, hamarosan bedobták a törülközőt.

A változások lassan az Akkreditációs Bizottságot is elérték. Más lett a plénum tagjainak delegálási rendje, és az elnököt nem a plénum választotta, hanem a kormány nevezte ki. Ennél is súlyosabb volt, hogy a korábbi Törvényben már rögzített finanszírozási rendszert jogilag is megszüntették. Az a törvényi szabályozás, hogy az Akkreditációs Bizottság a felsőoktatás teljes költségvetésének 2 ezrelékét kapja, átlátható volt, és függetlenné tette a Bizottságot minden esetleges anyagi jellegű nyomástól. Sajnos ezt a törvényi kötelezettséget már az előző kormányok sem tartották be, s azt az Orbán-kormány formailag is megszüntette. A delegálási rend megváltoztatása sokak szerint szintén a függetlenség elvesztését jelentette. Ebben nem értettünk egyet, ugyanis a probléma ennél jelentősebb. Ha a kormány, de akár a Rectori Konferencia vagy a főiskolák, a kamarák olyan személyeket jelölnek, akik az Akkreditációs Bizottságban nem a magyar felsőoktatás minőségét, hanem a saját intézményük érdekeit nézik, a MAB függetlensége formálissá válhat. Fordítva, ha a

delegálók független embereket jelölnek a plénumba, azok később is függetlenek maradhatnak. Kérdés természetesen, hogy mi a garancia erre. Volt olyan eset, hogy a Raktori Konferencia vezetése nem volt megelégedve az Akkreditációs Bizottságba delegált tagjai lobbi tevékenységével, megkísérelte beszámoltatni őket (ami rendben is lett volna), és a neki nem megfelelő embereket visszahívni. Ez utóbbi nem sikerült. Az a tapasztalatom, hogy az új MAB-tagok egy hat-nyolc hónapi közös munka során, különböző ütemben, de teljesen azonosulnak a MAB ethoszával, döntéseikkel a minőséget igyekeznek szolgálni. S ez nem kis mértékben az ügyeket előkészítő munkatársaktól és a MAB vezetőitől függ. Ezért én nem csatlakoztam a Bazsa György által szervezett tiltakozó akciókhoz.

2012-ben kaptam a felkérést, hogy a következő évben vegyek részt a MAB alapításának huszadik évfordulóján rendezendő ünnepségen, és ott tartsak előadást. Nem csináltam presztíziskérdést abból, hogy a MAB jogelődje, az Ideiglenes Országos Akkreditációs Bizottság már 1992-ben megalakult, hanem elfogadtam a meghívást. A 2013 márciusában megtartott ülésen elmondott beszédem a harmadik részben olvasható.

Az új kormány aktivitása egyre inkább aggasztóvá vált. Az Alkotmány megszüntetése és helyébe egy Alaptörvény elfogadása a legalitás határait feszegette. Az új Alaptörvény-tervezeteket többször elolvastam, s a végső szöveget, s különösen annak Preambulumát, bevezetőjét kifejezetten rossznak tartottam. Megírtam a Preambulum kritikáját, amelyet elküldtem néhány jogász barátomnak, akik minimális megfogalmazási kérdésektől eltekintve egyetértettek velem. A szövegemet ugyanakkor nem publikáltam. Erre két okom volt. Egyrészt nem vagyok jogász, alkotmányjogász meg végképp nem, másrészt nem láttam olyan közlési helyet, ahol ez megjelenhetne, anélkül, hogy bármely politikai oldal mellett elköteleztem volna magamat. Most, ebben a könyvben már semmi nem akadályoz, hogy

az alkotmányról és a magyar jogviszonyokról való nézetemet leírom. Ezért ide iktatom.

Filológiai megjegyzések Magyarország Alaptörvényéről

Egy jogszerűen elfogadott törvényt az állampolgárnak követnie kell, akkor is, ha nem ért vele egyet. Ugyanakkor a törvény alá tartozó állampolgár joga és alkalomadtán kötelessége, hogy önálló nézetet alakítson ki a törvényről. Ezt teheti mint jogtudós, mint jogban jártas polgár, de teheti bármilyen más szempontból is. Ezt akkor teszi jól, ha nem vezeti politikai elfogultság sem a törvényhozók ellen, sem azok mellett. A szöveget lehet egyszerű, magyar jogi szöveggént értelmezni. Az alábbi megjegyzések egy nyelvész-filológus nézeteit tükrözik Magyarország Alaptörvényének bevezető részeiről.

Miután az Alaptörvény 2012. január 1-én életbe lépett, érdemes a szöveget kézbe venni, és az azzal kapcsolatos gondolatokat összegezni. Nézzük mindenekelőtt az *Alaptörvény* terminust. Nyilvánvalóan a német *Grundgesetz* magyarítása. A német szó jogi értelemben 1949. május 23-án lett a nyugat-német állam alkotmányának neve, korábban ezt *Verfassung*nak hívták. A német *Grundgesetz* szót eredetileg a természet alaptörvényeire használták. A magyar *alkotmány* a magyar *alkot-* igéből képzett szó. Eredeti jelentése készített, alkotott munka, mű. Az ilyen mondatokban, mint „ez a kocsi egy rozoga alkotmány” máig használjuk. Jogi jelentést a nyelvújítás fűzött hozzá a latin *constitutio* mintájára. Ebben az értelemben a magyar jogi nyelv a 18. század nyolcvanas éveitől használja. Maga a latin *constitutio* szó először a Szent Istvánnak tulajdonított, de hamis, 1246-os másolatban fennmaradt bélapátfalvai alapítólevélben fordul elő, ahová az IX. Gergely pápa 1230-as bullájából került (Györffy, *Diplomata Hungariae Antiquissima*, 1992: 118–119). A magyar *Alaptörvény* kifejezés használatával tehát szakítás történt a magyar

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

hagyományban, az *alkotmány* szót *alaptörvényre* cserélték német mintára.

Az Alaptörvény bevezetőjének címe *Nemzeti Hitvallás*, a jogi nyelv a bevezetőt, az előjáró szavakat *preambulumnak* hívja, de ezt az elnevezést nem mindig teszi ki.

Az új magyar Alaptörvényt mindenekelőtt a 2011. december 31-ig érvényes Alkotmánnyal érdemes összevetni. Ez az 1949-es évszámot viseli, bár az 1949-es szövegből alig tartott meg valamit, címe azonban *1949. évi XX. törvény. A Magyar Köztársaság alkotmánya*. [a címet módosította az 1989. évi XXXI. törvény 38. § (1)]. Az 1949-es Alkotmányt 1949. augusztus. 20-án hirdették ki. A törvény többszörös módosítása után, az Ellenzéki Kerekasztal javaslata alapján először 1989-ben az 1989. évi XXXI. törvény módosította radikálisan, de nem semmisítette meg. Az 1989-ben módosított Alkotmányt többször módosították 1990-ben, 2002-ben, de egyik sem helyezte az előző Alkotmányt hatályon kívül. Mindig csak lecserélte a régi szöveget, vagy újat iktatott be. Formailag tehát az 1949. évi XX. törvény 2011. december 31-ig érvényben volt, a közben hozott módosításokkal. Mit olvasunk az Alaptörvényben az 1949-es alkotmányról?

(1) *„Nem ismerjük el az 1949. évi kommunista alkotmányt, mert egy zsarnoki uralom alapja volt, ezért kinyilvánítjuk érvénytelenségét.”*

A szöveg nem egyértelmű. Nem nyilatkozik az 1949. évi Alkotmány módosításairól. A „kommunista” jelző itt inkább megbélyegző, mint pontos. A pontos szöveg ez lett volna:

(2) *„Nem ismerjük el a kommunisták által hozott 1949. évi alkotmányt és annak 1989-ig történt módosításait, mert egy zsarnoki uralom alapja volt, ezért kinyilvánítjuk érvénytelenségét. Az 1989 utáni alkotmány szövegét elfogadjuk, de az Alaptörvény hatálybalépésével megszüntetjük.”*

Mit olvasunk az Alaptörvény Záró rendelkezéseiben?

„2. Ezt az Alaptörvényt az Országgyűlés az 1949. évi XX. törvény 19. § (3) bekezdésének a) pontja és a 24. § (3) bekezdése alapján fogadja el.”

A 1949. évi XX. törvény 19. § (3) az Országgyűlés jogköreiről szól, ezek között szerepel a) pontként, hogy *„megalkotja a Magyar Köztársaság Alkotmányát”*, vagyis nem Magyarország Alaptörvényét, hanem a Magyar Köztársaság Alkotmányát.

A 1949. évi XX. törvény 24. § (3) bekezdése arról szól, hogy az Alkotmány megváltoztatásához az *„országgyűlési képviselők kétharmadának a szavazata szükséges.”* Ez a törvényhely tehát nem ad alapot az Alkotmány érvénytelenítéséhez, új alkotmány, alaptörvény hozatalához, csak az Alkotmány megváltoztatásához.

Ha az (1) alatt idézett, tehát az 1949-es Alkotmányt érvénytelenítő szöveg érvényes, akkor a Záró rendelkezések 2. pontja mint olyan szabály, amelyet érvénytelen törvény alapján hoztak, érvénytelen. Ha viszont a módosított Alkotmány az érvényes 1949. évi törvény 19. és 24. §-ain alapul, úgy a 19. és 24. § nem lehet jogalap, mert a hivatkozás téves. Az csak Alkotmány alkotására illetve annak módosítására hatalmaz fel.

Az 1989-es és az azt követő módosítások érvényességét az Alaptörvény nem szünteti meg. Annyit ír a Záró rendelkezések első pontjaként:

„1. Magyarország Alaptörvénye 2012. január 1-én lép hatályba.”

A Záró rendelkezéseknek tartalmaznia kellett volna a hatályon kívül helyezett, érvényét vesztt jogszabályt, esetünkben az 1989-től többszörösen módosított Alkotmányt. Ezt azonban nem tette.

Magyarország Alaptörvénye ezután idézetet tartalmaz a Himnusból idézőjel nélkül. Ezt a gyakorlatot nem helyes bevezetni. A szöveget nem az Országgyűlés, hanem Kölcsey Ferenc alkotta.

Következik a *Nemzeti Hitvallás*. Ez a szöveg a szöveget elfogadó képviselők hitvallását tükrözi. Ehhez az Országgyűlés nép

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

által megválasztott tagjainak joga van. Az természetesen vitatható, hogy egy ilyen hitvallás, vagy hogy ez a hitvallás egy alaptörvény bevezető szövegeként értelmes-e. Mi van az 1949. évi XX. törvény utolsó módosításának bevezetőjében?

„A többpártrendszert, a parlamenti demokráciát és a szociális piacgazdaságot megvalósító jogállamba való békés politikai átmenet elősegítése érdekében az Országgyűlés – hazánk új Alkotmányának elfogadásáig – Magyarország Alkotmányának szövegét a következők szerint állapítja meg:” Majd következik az új szöveg.

A bevezető szövegek a jogalkotók általános, a jogszabályra vonatkozó nézeteit fejtik ki. A *Nemzeti Hitvallás* a jogalkotók nézeteit tükrözheti, de sok elemében nem vonatkozik a jogszabályra, vagyis az Alaptörvényre. Azt tartalmazza, hogy mit vall a jogalkotó, hogy mire büszke, hogy mit tart tiszteletben. Ez utóbbival kapcsolatban említi:

„Tiszteletben tartjuk történelmi alkotmányunk vívmányait...”

Magyarország történetében voltak törvények, általános és különös törvények, voltak bullák és voltak írott, kartális alkotmányok. Történelmi alkotmánynak lehet nevezni az összest, vagy csak a nem kartális, tehát önmagát nem ilyenképp meghatározó, de az egész országra vonatkozó, a kor jogrendje szerint elfogadott törvényeket. Erről a „történelmi alkotmány”-ról több mindent mond a *Hitvallás*:

„Tiszteletben tartjuk ... a Szent Koronát, amely megtestesíti Magyarország alkotmányos állami folytonosságát és nemzeti egységét.

Én most nem térnék ki a Szent Korona kérdésére, hanem arra, hogy az megtestesíti Magyarország alkotmányos állami folyamatoságát. A következő mondat így szól:

„Nem ismerjük el történelmi alkotmányunk idegen megszállások miatt bekövetkezett felfüggesztését. Tagadjuk a magyar nemzet és polgárai ellen a nemzetiszocialista és kommunista diktatúrák uralma alatt elkövetett embertelen bűnök elévülését.”

A magyar nyelv szabályai szerint ha valamit nem ismerünk el, nyilván a jog szabályai, vagy erkölcsi meggondolások alapján, akkor

az ezek szerint semmis. Ha egy felfüggesztést nem ismerünk el, akkor a felfüggesztést nem tartjuk érvényesnek, vagyis azt tartjuk érvényesnek, amit felfüggesztett.

Továbbá eldöntendő, hogy a Szent Korona, amely a mai napig közöttünk van, most ezen felfüggesztés idején megtestesítette-e Magyarország alkotmányos folyamatosságát. Nem a magyar nemzet jogai, hanem Magyarország alkotmányos állami folyamatosságát. Ha igen, akkor mi volt felfüggesztve?

A Nemzeti Hitvallás tartalmazza a következő mondatot:

„Egyetértünk az első szabad Országgyűlés képviselőivel, akik első határozatukban kimondták, hogy mai szabadságunk az 1956-os forradalmunkból sarjadt ki.”

A törvényhozó nyilván az 1990. május 2-án összeülő új parlamentet tartja az első szabad Országgyűlésnek. Ez azt jelenti, hogy Magyarországnak 1990. május 2-a előtt nem volt szabad Országgyűlése. Létezik alkotmányos, de nem szabad Országgyűlés? Azt állítja ez a mondat, hogy sem az 1948–1949-es, sem az 1920 és 1944 közötti Országgyűlések nem voltak szabadok?

Mert a *Nemzeti Hitvallás* kimondja:

„Hazánk 1944. március tizenkilencedikén elvesztett állami önrendelkezésének visszaálltát 1990. május másodiktól, az első szabadon választott népképviselő megalakulásától számítjuk. Ezt tekintjük hazánk új demokráciája és alkotmányos rendje kezdetének.”

Érthető, hogy 1944. március 19-ével, a német csapatok magyarországi bevonulásával az ország önrendelkezése elveszett. Elfogadható az is, hogy az orosz csapatok Magyarország elfoglalásával egy időben elvették Magyarország önrendelkezését. Ezek történeti tények. Azonban az is történeti tény, hogy az utolsó orosz csapatok Magyarországról 1991. június 19-én vonultak ki. Tehát volt, amikor idegen csapatok jelenlétükkel elvették, majd volt idő, mikor jelenlétükkel nem vették el az ország önrendelkezését.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

A nemzet Alaptörvényének nem volna szabad olyan kérdésekkel foglalkoznia, amelyek nem az Alaptörvénybe valók, már csak azért sem, mert az élet, a valóság mindig bonyolultabb, mint a jog. Különösen nem a bevezetésnek, az oda nem illő *Nemzeti Hitvallásnak*.

Végül a *Nemzeti Hitvallás*ban ez áll:

„Alaptörvényünk jogrendünk alapja: szerződés a múlt, a jelen és a jövő magyarjai között. Élő keret, amely kifejezi a nemzet akaratát, azt a formát, amelyben élni szeretnénk.”

Ha most eltekintünk a metaforáktól (szerződés, élő keret, forma, amelyben élni szeretnénk), amelyeket nem szerencsés egy jogi szövegben használni, el kell gondolkodni azon, lehet-e jogrendünk alapja az a jogszabály, amelynek bevezetője, a *Nemzeti hitvallás* önellentmondásokkal, logikát meghazudtoló szövegezéssel, nem világos fogalmakkal, történeti pontatlanságokkal van tele, és amely jogi szempontból és a kritikus ész világánál érvénytelennek tetszik.

A *Nemzeti Hitvallás* filológiai-nyelvi elemzése azt mutatja, hogy megfogalmazása elhamarkodott és alkalmatlan Magyarország Alaptörvényének bevezetésére. Alkalmatlan továbbá az iskolai oktatásban való használatra, ahol a magyar nyelv és a logika szabályai szerint való szövegezést kell tanítani.

2011 elején Egyiptomba utaztam, és erről visszaérkezésem után írtam egy beszámolót, amelyet a résztvevők közül elsősorban Wojtilla Gyula szegedi indológus professzor megjegyzéseivel pontosítottam. Ide iktatom.

Tíz nap Egyiptomban (2011. január 25–február 3.)

Zimonyi István, a kairói Magyar Intézet igazgatója, tanítványom, 2011. január 25. és február 2. között rendezte a *Középkori nomádok* című nemzetközi konferenciáját. A kétvétenként

tartott konferencia-sorozat eddig általában Magyarországon volt, de most lehetőség nyílt az azt egy másik országban megtartani. Eredetileg nem akartam részt venni, de tanítványaim erősen rábeszéltek, és mikor Zimonyi megígérte, hogy nem kell előadást tartanom, azt gondoltam, hogy még nem jártam Egyiptomban, még Afrikában sem, a konferencia érdekes, s talán Kairó mellett még Luxorba is eljutok. Már október óta figyeltem az egyiptomi eseményeket, és világos volt, hogy a helyzet romlani fog, de persze arról nem álmodtam, hogy az egyiptomi zavargások/felkelés/forradalom aznap fog kitörni, amikor megérkezem. A részvétel mellett szólt, hogy kiváló kollégáim is jöttek, s bármilyen furcsa, egy ilyen úton jobban lehet eszmét cserélni, mint itthon. Több résztvevővel is megállapodtam, hogy a hosszabb megbeszélést igénylő témákat majd a gépen, Kairóban vagy egy luxori séta közben járjuk körül.

Már a gépre való felszállás késve történt, az Orbán Viktor vezette delegáció tagjai jöttek a repülővel Egyiptomból (Orbán Kairóból Brüsszelbe repült). Az ablakon keresztül üdvözlöttük Maróth Miklóst, aki Varga Mihálynak mutogatott bennünket. A beszállás után történt az első incidens. A gép csak nem indult, és elől, a második sorban ülő férfitől és nőtől elkérték az útlevelét, több tisztviselő (gondolom egyiptomiak) jöttek-mentek, s egy óra után a párt leszállították a repülőgépről.

A kairói repülőtérré való érkezésünkkor az eredetileg miutánunk egy órával érkezendő oroszok már ott voltak. Zimonyi várt minket. Két kisbuszt rendelt, és a szállásunk szerint rendezve a buszokat, elindultunk a hotelünkbe. A szállodánk a Zamalek nevű kerületben volt, a szigeten, a diplomáciai negyed végén, ami később igen jó választásnak bizonyult.

Még este közölte Zimonyi, hogy a helyzet romlik, tüntetések kezdődtek. Azután felmentünk a szobámba, és Zimonyi megkért, hogy a másnap kezdődő konferencián tartsak egy előadást a nemrég meghalt Sinor Dénesről. Ehhez kezemhez adott egy anyagot, amit

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

Barbara Kellner, a PIAC főtitkára bocsátott ki. Igen fáradt voltam, ezért azt a megoldást választottam, hogy egy lap hátára felírtam Sinor életútjának főbb adatait, és felidéztem magamban a szegedi Egyetemi Újságnak az előző nap írt nekrológot. Figyelmeztettek, hogy a folyóvízben még fogat sem célszerű mosni. Később Zimonyi hozott két palack vizet.

Gyors reggeli után autóbusz vitt a Magyar Kulturális Intézetbe. Az épületben egy emeletet bérel az Intézet. Vagy hatvan-nyolcvan résztvevő jelent meg, orosz, francia, angol, német, spanyol, olasz, bolgár, japán és más illetőségű tudósok. A legnagyobb csoportot a magyarok alkották. Zimonyi megnyitó szavai után hozzám fordult és felkért, hogy tartsam meg bevezető előadásomat a kutatás jelenlegi állásáról és Sinor Dénesről. Kapásból, angolul bevezető előadást tartani nem semmi, de végül is tizenöt perces bevezetőmből Sinor és a nomádok középkori szerepe valahogy kijött.

A konferenciát végül is két napba sűrítették össze, úgyhogy párhuzamos szekciókat is kellett tartani. Néhány kitűnő előadás, fontos új eredményeket bemutató és komoly új kutatási irányokat kijelölő tézis mellett az előadások egy része érthetetlen volt. Nem csak a nem anyanyelven előadott, hanem a saját nyelven, monoton módon felolvasott szövegek is az érthetőség határán mozogtak. Volt viszont néhány jól dokumentált, alapos előadás, képes anyaggal, jó bemutatásokkal. Régészet, szövegkiadások, nyelvészet, társadalom és kultúra.

Az első ebédszünetben Zimonyi kihirdette, hogy mindenki oda megy ebédelni, ahova akar, lehet „arabul” is enni. Ide sorakozott a társaság nagy része. Útba ejtettünk egy pénzváltó helyet (majd egy óra), majd beültünk egy étterembe, amelyről egy idő múlva kiderült, hogy nem működik. Felkerekedtünk egy másikba. Az ebédidőre szánt két óra végén jártunk. Mondtam Zimonyinak, hogy vagy mindenki ugyanazt eszi, vagy ma már nem folytatódik a konferencia. Végül egyenételt ettünk, de ma sem tudom, hogy mindenki fizetett-e.

Az eseményekkel nem voltunk összekötve, de néhány helybelinek folyton szólt a telefonja, úgyhogy azt azért tudtuk, hogy újabb tüntetés készül. A délutáni előadás után a társaság egy része szétszéledt a városba, mi visszamentünk a szállodába. Itt az a hír fogadott, hogy Göttingában élő török kollégánkat a szállodában kirabolták, mégpedig éjszaka, amikor már aludt, elvitték a számítógépét, papírjait, pénzét. Szegény két napig járta a rendőrséget és a bíróságot. A részletek máig nem világosak. Mindenesetre ez nem segítette elő pihenésünket és éjszaka a szobám ajtajához toltam egy széket. Kis ajtólánc is volt, az nem sokat ért.

A szállodával szemben volt egy kis üzletsor, s a mögött egy Metro élelmiszer áruház. Első nap bevásároltam vizet, kekszet és sajtot, meg gyümölcsöt.

A tv-ből ömlöttek az események, a telefont, internetet hamarosan kikapcsolták. Ekkor megkíséréltem a rendes telefonon felhívni Évát, ugyanis a tudósítások egyikéből kiderült, hogy ezt még lehet. Sajnos az információ rosszul adta meg, hogy hogyan lehet a szállodából kitelefonálni (a szobában erre utaló tájékoztatás nem volt). Csak később tudtam meg, miket kell tárcsázni, s ekkor sikerült is beszélünk.

Igyekeztem mielőbb lefeküdni, sejtve, hogy a következő napok nem sok lehetőséget adnak a pihenésre. Egy idő múlva a tv kezdett unalmassá válni, ugyanazokat a képeket ismételtgették, a kommentátorok nagyképűen mondták a semmit, Hillary Clinton és Obama feleslegesen beszéltek, az európai vezetők tanácsstalanul ülészttek. A szobában összeraktam egy kétperces csomagot, ha futni kell, és egy félórás csomagot, ha lesz időm becsomagolni, ami még szét volt rakva.

Reggel 9-kor folytatódott a konferencia. Jóval kevesebben jöttek el. Az utcákon, mint mindig, az egyik oldalon kettős sorokban parkoltak az autók. Ez annyit jelent, hogy ha valaki belülről akar kimenni, akkor dudál. De ha be akar menni, akkor az utcai csellengők

nyomják a dudát, s a közlekedés is állandó dudazaj közepette folyik. A konferencia ugyan egy zárt helyen zajlott, de az állandó fülsiketítő dudálás és a műezzin hangszókon közvetített imára hívásai eléggé zavarták az előadásokat. Délben Zimonyi szendvicseket hozatott, amit teával, kávéval fogyasztottunk el. Ezt Zimonyi saját zsebéből fizette, azt hiszem, én voltam az egyetlen, aki kifizette a 11 egyiptomi fontot (1 EGP kb. 33 Ft). A közben érkező hírek nem sok jóval biztattak. A konferenciát este lezártuk, és meghívtak minket egy közös halvacsorára. Kihirdették, hogy pénteken egész napos kirándulás lesz a piramisokhoz, szombaton múzeumlátogatás és vége. A mi kis csoportunk vasárnap utazott volna Luxorba.

Az étteremben egy tv-vel szemben ültem, az arab állami tv közvetítette a Felszabadulás terén folyt, vagy éppen folyó eseményeket. Ekkor már mindenki arról beszélt, hogy hogyan jutunk innen haza, bár én egyik magyar kollégámmal inkább érdekes új régészeti leletekről és azok interpretálásáról társalogtam. De össze-melegedtünk a német régészekkel is, akik fantasztikus technikával ásattak Mongóliában. Este hazafelé elemeztük a helyzetet, az biztosnak látszott, hogy a városból busszal reggel kijutunk. A kérdés az volt, hogy az aznapi események még lehetővé teszik-e, hogy visszamenjünk a szállodába.

Reggel először a Vörös piramishoz mentünk. Ez Sznofru fáraóé volt és az egyik legrégebbi piramis. Turisták alig (később több busznyi). A piramis bejáratához hosszú lépcsősor vezetett fel, aki felmászott, az egy szűk bejáraton át leereszkedhetett egy keskeny lejtős úton a piramis mélyébe, de én nem ezt tettem, helyette körbejártam a piramist és fényképeztem.

Ezután következett Dzsószer piramisa, de volt ott egy kis múzeum, amit előbb, beléptidőj leszurkolása mellett, megnéztünk. A WC-k többé-kevésbé tiszták voltak, de mindig állt ott egy személy, kezében egy kis darabka vécépapírral és természetesen baksist kért.

Ekkor még nem rendelkeztem megfelelő aprópénzzel, ezért elegánsan intettem, hogy az utánam jövő fizet (nem tudom, ki volt).

A szakkarai ásatások megtekintése után mentünk át a három gizai piramishoz és a szfinxhez. A „nagy” piramisok komoly benyomást tettek rám. Kiderült, hogy belépőnk csak a külső megtekintésre szól, ahhoz, hogy bemenjünk, újabb jegyet kellett volna váltani. Itt is úgy döntöttem, hogy nem váltok (40–60 EGP), hanem fényképezek. Egyedül indultam el, megbeszéltük, mikor találkozunk a busznál.

Ekkor történt az első esemény. A piramist megkerülő úton teve- és lóháton ügető arabok kerülgettek, mindegyik akart valamit. Egy rendőr, vagy annak öltözött valaki teveháton üldögélt, mikor lefényképeztem, akkor természetesen baksist kért. Ekkor már volt apróm. De odalépett hozzám egy másik arab, érdeklődött, milyen országból jövök. Mondtam neki hogy „Unkariyya, Madzsarsztan”. Hát hogy okvetlenül fényképezzem le őt is. Ezt az első menetben megtagadtam, de utánam jött, s mikor ismét otthagytam, elém került, a tevét leültette és mellé állt. Valódi keleti kép volt, háttérben a piramissal. A hiba ott történhetett, hogy nem akartam túl barátságos lenni, s odamentem megsimogatni a tevét. Mire azt mondta, üljek nyugodtan fel a tevére, majd ő készít egy képet rólam. Ennek nem tudtam ellenállni, ezért felszálltam az ülő tevére. Ekkor a fejemre nyomott egy arab fejedőt. Abban a pillanatban a teve felállt, én már leugrani nem tudtam, egy másik arab megfogta a kötőféken és elindultunk. Egy-két perc múlva a helyzet rendeződött, akaratlanul is nagy, biztató kiáltásokkal noszogattam a tevét, és meglepő módon semmilyen félelmet, vagy megrökönyödést nem éreztem életem első teve hátán megtett vándorlásom alkalmával. Persze ekkor már átfutott a fejemben, hogy nem lesz elég arab váltópénzem, csak százasok vannak nálam. Nem sokáig tartott a teveháton történő utazás, bár nekem akkor hosszúnak tűnt. A tevét letérdepeltették, én leszálltam. Ekkor a két arab közölte, hogy ez fejenként száz euró. Mármint nekik,

kettejüknek kétszáz. Mondtam, hogy ne tréfáljanak, elég lesz hús. Ezután kissé erőszakosak lettek, de természetesen megjelent egy harmadik, aki megígérte, hogy közvetít. Lecsillapította az erőszakossá váló barátait és megkérdezte, hogy én mennyit ajánlok. Részemről ez változatlanul 20 euró volt, de fejenként és a bírónak is 20. Ebbe azonban beletartozik, hogy csinálnak erről néhány képet. Ha a képek készek, sikerültek, akkor fizetek. Némi hangos szóváltás és tanakodás után ezt elfogadták. Még egy trükköt megpróbáltak. Hogy ők váltanának, vagyis adjak még egy húszast, s azt apróban visszaadják, ugyanis a bankban nem fogadják el az aprópénz-eurót. Mondtam nem, és elmentem, egy hosszú darabon kísért az egyik, hogy ingyen elvisz a Szfinxhez, de nem kértem belőle.

Viszont megnéztem a híres Bárkamúzeumot. Ez egy eredeti, bár erősen restaurált óegyiptomi bárka. A bárkának nagy szerepe volt az óegyiptomi rítusokban, a legtöbb templomba a Nílus áradása idején bárkával be lehetett evezni, és a Fáraót is ilyenek vitték. Ennek a darabnak külön múzeumépületet emeltek, s ez a világ legrégibb, fából készült, nagy méretű csónakja. A második emeleten található. Itt is hozzám csapódott egy arab, aki elkezdte magyarázni, hogy mit látok, de nem figyeltem rá. Mégis a végén baksist kért, de neki nem adtam. Mikor kiléptem a múzeumból, egy újabb arab fedezett fel. Az ő trükkje az volt, hogy a zsebemből kilógó ócska golyóstollat kérte el a gyerekének. Odaadtam, mire nagy hálálkodás következett, honnan jövök, stb. majd egy csomagot nyomott a kezembe, mintegy viszonzásul. Míg ezt átvettem, a fejemre varázsolt egy fejkendőt, ajándék felkiáltással, majd jött a pénzváltó trükk. Egy húszassal ezt is megúsztam, de így azért ez a tapasztalatszerzés nyolcvan euróba került. Igaz fényképekkel és ajándékokkal, meg ismeretekkel gazdagodtam.

Dahszurban meglátogattuk az Imhotep múzeumot. A névadó az ókori Egyiptom híres építész, jogtudós, orvosa, s persze piramisépítője. Később félistenként tisztelték. A lépcsőzetes piramist

Dzsószer építette, a piramis mellett állnak annak a csarnoknak a maradványai, ahol az Óbirodalom fáraóinak harmincéves jubileuma alkalmával szokásos szertartás zajlott. Ez a fáraó megfiatalodását segítette elő.

Visszaérkezve az autóbushoz, láttam, hogy nagy telefonálás folyik. Indulnánk, de Ivanics Mari sehol. Mikor előkerült, kiderült, hogy a WC-s néni foglyul ejtette. Meg akarta kapni az apró, hímzett pénztárcáját, a benne lévő pénz nélkül, sőt hajlandó volt a bejövetelekor befizetett pénzt is visszaadni. Nem kapta meg, és végül két német turista érkezése mentette ki a szorult helyzetből.

A hírek a helyzet rosszabbodásáról számoltak be. A buszvezető és a kísérőink mérlegelték, hogy merre menjünk, hogy kikerüljük a tömeget. Ennek eredménye az volt, hogy Kairó számtalan részét ismerhettük meg, főleg kisebb utcákon haladva. Ez a városnézés ingyenes volt. Az egyik hídhoz érve az egyik sofőr megkísérelte, hogy a már lezárt hídon átjussunk, azt remélve, hogy a végén még le tudunk kanyarodni. A híd közepére érve azonban világossá vált, hogy ez nem lehetséges. Némi tanácskozás után a vezető rükkverbe kapcsolt, és sikerült visszajutnunk. Nagy tapssal köszöntük ezt meg a kopt férfinek, akinél vallási hovatartozását a Jézus felirat jelezte.

Egy ízben az utca végén tömeget láttunk, a vezetőnk kiszólt az ablakon a csellengő araboknak, azok azt mondták, hogy ezek nem bántanak, ezek békés tüntetők. Később megtudtam, ez volt az első kísérlet, hogy a kormány összeszedje a híveit és alkalmazottait, akkor még előttem ismeretlen feladattal. Úgy gondolom, inkább keveredni és csillapítani mentek. Este láttunk ilyen képeket.

Ekkor már kijárási tilalom volt, és aki még nem tette, vásárolt. A szobámban később megjelent az egyik kolléganőm azzal a hírrel, hogy a másik szállodába már nem tudtak visszamenni, akik ott laktak, ezért a társaságunk úgy határozott, hogy erre az éjszakára mindenki befogad egy-egy szállástalanná vált kollégát. Reggel megtudtam, hogy

volt, ahová három ember került, s többen a földön aludtak. Ugyanis a szálloda zsúfolt volt, egyetlenegy szoba sem volt szabad. Egyébként egy fiatal japán lányokból álló csoport foglalta el a legtöbb helyet.

A tv-ből ömlöttek a hírek, alig volt különbség a jól fogható csatornák között, de a CNN a helyszínről tudósított. Vacsora után már az utca végén visszafordítottak. Egyes- és sorozatlövéseket is jól lehetett hallani. Péntek este volt. A kairói magyar nagykövet, akinél Zimonyi bejelentette, hogy hányan és kik vagyunk itt Kairóban, azt üzente, hogy azonnal induljunk haza. Arab barátaink azonban nyugtattak. Egyiptomban 80 millió ember él, Kairó lakossága 14 és 16 millió között mozog, ennek egy ezreléke tüntet. Zimonyi szerint a negyed, amelyben lakunk, a diplomáciai negyed, s a szigetet külön is őrzik. Én még azt figyeltem meg, hogy a helyzet reggelre csitul, majd délután újra kezdődik. Ez azt jelenti, hogy egy idő után az emberek hazamennek, és aki dolgozik, másnap elmegy a munkába és utána tüntetni. Reméltük, hogy másnap azok a múzeumok, amelyek nem a központban vannak, kinyitnak. Az egyik probléma az volt, hogy semmilyen felvilágosítást nem lehetett kapni, s ha nagy ritkán valaki, a szállodában, a tv-ben, vagy másutt mondott valamit, az teljesen megbízhatatlan volt, még az ellenkezője sem volt igaz.

27-én este azt a hírt hallottuk, hogy a rendőrség visszavonult az utcákról és a börtönök némelyikét kinyitották. Szállodánk alkalmazottai botokkal és konyhakésekkel felfegyverezve strázsáltak a hotel előtti kis utcában. Később megjelentek más botokkal felfegyverzett férfiak is, mintha minden háznak lett volna egy ilyen belső, a házra vigyázó őrsege.

28-án átmentünk taxival az Október 6. hídon, s onnan jól láttuk, hogy hogyan ég és füstöl a kormánypárti székház, senki sem oltotta, a tűzoltók is sztrájkoltak. Komoly aggodalomra adott okot, hogy a világhírű Egyiptom Múzeum ettől az épülettől csak mintegy 50 méterre volt. Bejutni természetesen nem tudtunk, de éjjel állítólag néhány rabló a tetőn keresztül behatolt és nagy értékeket vitt magával.

29-én reggel tanácstalanok voltunk, Zimonyit vártuk. Fél tíz felé megjött, gyalog, mert a nagykövet megtiltotta, hogy a kocsiját használja. Az autó egyébként egész idő alatt Françoise Aubint, a kerekesszékebe kényszerült francia tudóst hozta-vitte. Akik este nem tudtak, reggel elmentek a szállodájukba, és Zimonyi tárgyalni kezdett a taxisokkal, hogy mennyiért vinnének ki minket megnézni a város külső részén fekvő citadellát. 200 fontban állapodtunk meg taxinként, s úgy 11 körül elindultunk. Kérkezve a citadellához láttuk, hogy tankok őrzik, turistákat nem engednek be. Ekkor egyik kollégánk azt javasolta, nézzük meg a mameluk uralkodók sírjait. Mohammed Ali és családja sírjai, valamint az azt magába foglaló épület és kert az egyik közeli külváros félreeső utcájában volt, szerencsére a taxisok tudták, s elvittek oda. Ez nagy élmény volt, egy körülkerített udvarban, több épületrészben nagyon szép és érdekes sírokat találtunk. Ezek a török származású uralkodók elég hosszú ideig uralkodtak Egyiptom felett, s nekünk szakmailag is nagyon érdekes volt: ilyen sírokat, márványba öntött lófarkas zászlókkal, dárdákkal még nem láttam. A helyi vezetőt megdöbbenettette, hogy kollégáim hangosan és jól olvasták el az arab betűs feliratokat, egy párat én is kibetűztem. Ez azonban nem gátolta meg őket, hogy az elején beléptidíjat szedjenek, a végén pedig baksist kérjenek – és kapjanak. Tréfából arról beszéltünk, hogy esetleg mi is tartunk itt egy kis előadást a mamelukok egyiptomi uralmából (két kollégám is tanítja ezt az egyetemen) – némi baksisért.

A mameluk síroktól egy mecsetbe (al ‘Amr) mentünk. Ennek helyén állt Kairó legrégebbi mecsetje, de amit meglátogattunk, az impozáns, szép és teljesen üres volt, rengeteget fényképeztem. Mikor a taxiból kiszálltunk, éppen egy temetésről jöttek ki, nem mertem az asszonyokat fényképezni, de mikor mi jöttünk ki, a gyászoló fiatal özvegy és az őt támogató két idősebb nő még ott volt, egy felvételt megkockáztattam. Ezt az asszonyt azután láttam a tv-ben, akkor derült ki, hogy a férje a tüntetések egyik halottja volt.

Visszaülve a taxikba, a sofőrök magyarázták, hogy a helyzet tovább romlik. Mondtuk nekik, bármilyen kerülővel, de jussunk vissza a szállodánkba. Ekkor láttuk Kairót másodszer, kis sikátorokon, mellékutakon mentünk. Egyik helyre érve kiderült, hogy ezen a hidon már nem jutunk be a szigetre, le van zárva, a tömeg elállta a bejáratot, ezért el kellett menni a sziget másik végébe és ott még bejutottunk. Az utolsó két perc kissé filmbe illő volt. Egy kanyar után egyszer csak a taxink egy ház kapuján, majd lefelé egy sötét pincébe hajtott. Azután kis fény, garázs, de a kocsni nem állt meg, a mélygarázs másik kijárata a szállodánkkal szemben volt. A kialkudott 200 egyiptomi font helyett végül, nem kis alku után, 250 fontot fizettünk. A másik úton jött másik taxiban ülők is ennyit adtak.

Este nyolctagú kis csapatunk összeült, hogy megbeszéljük a másnapot. Vagy hazaindulunk, vagy Luxorba megyünk. A luxori gép korábban indult, ezért ezt nem lehetett a repülőtéren eldönteni, mert ha nem jutunk fel a kora délutáni repülőgépre, már elpasszoltuk a luxorit. A repülőteret lehetetlen volt telefonon elérni, illetve bárkitől információt kapni. Jegyeink (Kairó-Budapest) szerdára szóltak. Vagy itt maradunk a szállodában (minden múzeum zárva), vagy megkísérlünk feljutni a pesti gépre, amely amúgy is zsúfolt lesz, vagy lemegyünk Luxorba és ott vészeljük át a két napot. Meghallgattuk a híreket, a fiam, Ákos, akivel sikerült telefonösszeköttetést teremteni, utánanézett San Diegóban, mit lehet még tudni az egyiptomi helyzetről. Megkértük Zimonyit, hogy hívja fel luxori emberét, Gamalt, hogy ott lent mi az újság. Abban maradtunk, hogy reggel a kijárási tilalom feloldása után döntünk.

Január 30-a, vasárnap elvben itt munkanap volt, de persze minden üzlet bezárt. Az előző napokban nagy tömegek vásároltak fel mindent, a Metro boltban már nem volt kenyér. Kora délelőtt azt a hírt kaptuk Luxorból, hogy a város csendes, nincs probléma, Gamal vár a tervezett repülőgépnél. Kijelentkeztünk a szállodából, és taxival kimentünk a repülőtérre. Az egyik házaspár már este jelezte, ők

mindenképpen Luxorba mennek. De mivel eredetileg egy 8 órás géppel mentek volna, sikerült nekik egy fél tízes gépre áttetetniük a jegyüket, tehát korábban mennek ki és majd Luxorban várnak.

A repülőtérén mindenütt hosszú sorok álltak. Mikor bejutottunk abba a csarnokba, ahol a luxori gépre kellett megkapnunk a szállókártyánkat, egy hosszú német turistacsoport állt sorba. De az utolsó jegykiadó helynél mások voltak, és odaforakodtam, megkérdezve, hogy ott adják-e a luxori szállókártyát. Mondta az arab igen, igen, de azonnal jöjjünk, s előrerendelt minket. Elsőnek kaptam meg a jegyet, s azt mondta, fussak, hogy elérjem a gépet. Persze megvártam a kollégáim egy részét, siettünk, hogy addig megfogjuk a szállást, de a többiek is időben odaértek. Futás közben megnéztem a szállókártyámat, láttam, hogy az a reggel 9.10-kor indulóra szól, ekkor már délután volt. Vagyis arra a gépre, amelyre a Fodor házaspár a maga jegyét elcserélte. Gondoltam, a gépen ülnek már. De nem. A repülő még egy órát állt, azután elindult Luxorba. Ott Gamal várt, kérdezte, hol vannak Fodorék, mert nem érkeztek meg. Hollétükről Zimonyi sem tudott, akit Luxorból felhívtunk. Késő délután volt. Gamal nagyon világosan beszélt, megmondta, a helyzet itt nem rossz, de vigyázni kell. Az ő feladata, hogy vigyázzon ránk, mindenhova elvigyen, ahová lehet, de elsősorban a biztonság a fontos, és hogy rendelkezésünkre áll.

A szállodában megkaptuk a szobáinkat, én a második emeleten, az emeletek igen magasak voltak, lift nem volt. Kérdezte az igazgató, meg vagyok-e elégedve, mondtam persze, de két emelet kissé magas. Azt mondta, nekem szánták a szálloda legjobb szobáját. Nem volt mit tenni. Este összeültünk Gamallal, Fodorék még sehol, talán mégis hazamentek Pestre. Megmondtuk, mit akarunk látni, hogy két teljes napunk van, reggel 9-kor indulunk. Első nap kimegyünk a Királyok Völgyébe, a második nap Karnak, Luxor a cél.

A szálloda egy kedves hely volt nagy kerttel, este a hűvös miatt itt tüzeltek. A konyha jó, a kiszolgálás rendes volt. Már túl

voltunk a vacsorán, amikor Fodorék megérkeztek. Szegények hiába cserélték el a jegyüket egy nálunk korábbira, a repülőtéren voltak egészen estig, amikor megkönyörültek rajtuk, és felengedték őket az aznapi utolsó luxori gépre.

A szobáinkban nem volt televízió, így nemigen tudtuk, mi történik, de Ákos még este elért a szálloda telefonján, aminek a számát megadtam. Miután minden híváshoz két emeletet kellett le és feljönni, abban maradtunk, hogy a mobilomon beszélünk. Így valamelyest kaptunk további tájékoztatást San Diegon keresztül.

Szállodánk a Nílus nyugati partján volt. Reggel kilenckor indultunk a Királyok Völgyébe. A völgy abból az időből rejt királysírokat, amikor kiderült, hogy a piramis nemhogy elrejtje a holttestet, hanem éppen hogy felkínálja a rablóknak, akiket nem sikerül megtéveszteni a piramisokba épített tévutakkal sem. A thébai uralkodók a Királyok Völgye feletti hegyet mint piramist fogták fel, és a falakba vágott folyosók végébe temették magukat. Maga a völgy igen keskeny, helyenként oldalról torkollanak bele kisebb völgyek. A fal kemény szikla, amelybe belevágták a folyosókat, és ezek vezetnek el a különböző termekhez. A folyosók fala tele hieroglifikus írású feliratokkal, képekkel.

Először V. Ramszesz sírját néztük meg. Majd VI. Ramszesz sírját látogattuk meg, ez egyike a legnagyobb és legdíszesebb síroknak. A falakon ógörög, középkori és kopt falfirkák is találhatók. Majd Merneptah sírja és IV. Ramszesz sírja következett. Ezután mentünk III. Ramszesz templomába, majd következett II. Ramszesz sírja. Végül Amenhotep szobrait néztük meg. Kis pihenő után Hatsepszut templomához mentünk. Végül hazafelé meglátogattunk egy kőfaragót. Este megkíséreltünk kapcsolatba lépni a külvilággal. A szálloda igazgatója állandóan a tv-t nézte. Telefonjaink csengtek, hírek jöttek és mentek.

Másnap reggel kilenckor mentünk Karnakba, ahol az a világhírű templom áll, amelyet a legtöbb ember képről ismer.

Többosztatú templom, csodálatos oszloperdő. Turista alig van. Az úton Karnak felé, előbb egy hídhöz értünk, amelynek a közepén az örök megengedték, hogy megálljunk és fényképezzünk, majd a városba, a tulajdonképpeni Luxorba mentünk. Itt egy automatából pénzt vett fel, akinek kellett. Az automata délben, amikor visszafelé jöttünk, már nem működött.

A karnaki templom még mindig a világ egyik csodája. Itt hosszú időt töltöttünk, majd átmentünk a luxori templomba, ahol összetalálkoztunk néhány orosz kollégával. Kifelé jövet beültünk egy kávézóba. Éppen megittuk a kávé és fizettünk, amikor futva jött Gamal, aki a kisbuszával a luxori templom főbejárata mellett állt, hogy azonnal menjünk. Rohantunk az autóbushoz, bevágódtunk. A kijáratnál gyülekeztek a tüntetők. Február 1. volt, mint ezt később megtudtuk, Mubarak elnök bejelentette, hogy nem indul az ez évben esedékes következő választáson.

Úgy volt, hogy még megnézzük a núbiai házat, de messziről úgy látszott, hogy zárva van, s amúgy is jobbnak láttuk, ha hazafelé vesszük utunkat. A hídon szerencsésen átérve Gamal megkérdezte, még akarunk-e valahova menni. A társaság úgy döntött, hogy előbb még érintjük a szállodát, majd megnézzük a nemes emberek sírjait. Én viszont úgy döntöttem, hogy nem megyek a többiekkel, hanem lepihenek, mert gondoltam, hogy a másnap fárasztó lesz.

Még pihentem, amikor feljött egy hírnök, hogy a többiek lent ülnek és köszöntjük Gamalt és fizetünk. Percek alatt lent voltam, s magyar nyelven közöltem, hogy most nem, csak a végén fizetünk. Azután beszélgettünk Gamallal. Megtudtuk, hogy öccse fiatalon meghalt, hét gyereket hagyott hátra, ezeket ő neveli. Neki azért van többek között csak egy, mert az összes testvére gyerekeit is neki kell taníttatnia. Egyébként tizenéves kora óta, vagyis vagy huszonöt éve foglalkozik magyarokkal. Már régi barátommal, az azóta elhunyt kiváló egyiptológussal, Kákossy Lászlóval is dolgozott. Miután a

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

témákat kimerítettük, elment azzal, hogy reggel hét órakor jön értünk. Az ajándék pénzt még este összeadtuk, és Fodor felesége eltette.

Elalvás előtt még elmentem a Nílus partjára. Itt eléggé széles a folyó, igen sok nagy kirándulójó van, amelyekkel tovább lehet utazni két-három napos túrákra felfelé, Asszuán irányába. A parton hajósok rohantak meg, hogy motoros csónakjukkal elvigyenek egy kis sétahajózásra. Mindegyiküknek azt mondtam, majd holnap. A város innen úgy nézett ki, mint egy vidéki orosz város a hetvenes években. A szél rengeteg port és koszt kevert fel. Egy hieroglif ábécét oktató vászonszatyrot vettem.

Lefekvés előtt becsomagoltam. Sajnos hajnali ötkor ébredtem, így már a reggel is nehezen indult. A reggeli után hétkor indultunk, ismét egy nagy kitérővel a híd felé. Ekkor már a Nílus hídfőinél láttunk néhány katonát, de a hidat és annak közepét nem őrizték.

A repülőtérré érve átadtam a kialudott és az ajándék pénzt egy borítékban Gamálnak, és (sajnos) elbúcsúztunk. A telefonszáma megvolt. Fél nyolckor a repülőtér épületéhez érve az érkezési csarnokban egy tízfős, tán holland csoportot és két, mint kiderült, argentin, illetve costa ricai férfit találtunk. A mi gépünknek 9.20-kor kellett volna indulnia. A bejáraton túl volt egy beléptető kapu és egy csomagvizsgáló, ami minden egyiptomi reptéren van, ez nem azonos a beljebb és a beszállás előttivel. Néhány katona őrizte. Kérdeztem, mikor engednek be a csarnokba, mondták, később. Ettől kezdve semmilyen információ nem volt sem igaz, sem hazug, ugyanis senki nem tudott semmit, de ezt egy keleti ember soha nem vallja be. 8 óra után elkezdtek szaporodni az emberek. Kiragasztottak egy papírt, de azon a másnapi járatok voltak. Egyre több padot hoztak ki, arabok rohángásztak, csoportok izgatottan próbáltak bejutni, de senki sem engedett be senkit. Egy alkalommal egy angolul valamit tudó arab odament a hollandokhoz, és felírta a nevüket és a mobilszámukat. Azóta sem tudja senki, miért. Öreg kopt szerzetes, hangos külföldi arab nő, mindenki megpróbálta megtudni, mikor engednek be.

Egyetlen ülőhelyet tudtunk foglalni, amin felváltva ültünk. WC-re úgy lehetett menni, hogy az ember odament a beléptető kapunál álló őrkőhöz, odaadta az útlevelét, átengedték, s a benti mellékhelyiséget használhattuk.

A tömeg türelmesen, vagy türelmetlenül várt. Egy intelligens kinézetű és angolul tudó arabot fedeztem fel, aki valakiknek valamit magyarázott. Mondom neki, hogy hogyan lehet itt az egyiptomi légitársasággal kapcsolatba lépni? Rám néz, majd azt mondja, menjen toalettre, majd amikor bent van, menjen oda a pulthoz. Hogy ez nekem nem jutott eszembe! Át is mentem, el is kanyarodtam, oda is találtam, az egyik oldalon volt egy jegykiadó, ahol több tisztviselő is állt. Odamegyek, elmondom, hogy a gépünknek már rég indulni kellett volna. Azt mondja az egyik, menjek Ahmedhez. „Hol van Ahmed?” – „A túloldalon”. Átmegek a túloldalra, több pult is van, az első pultnál megkérdezem, hol találom Ahmedet. „A túloldalon” – volt a válasz. Végül valaki szóba állt velem. Mondom, jegyünk van a ma délelőtti 9.20-as repülőre. Egyelőre nincs gép, még nem indult el Kairóból. Amint lesz gép, szólnak. Megyek vissza, visszaadják az útlevelemet. Óriási tömeg. Egy idő múlva a másik kapun kezdik beengedni az arabokat. Minálunk megjelenik egy arab, mondja, neki listát kell készíteni. Mondom a nevemet, leírja. „Hányan vannak?”, mondom, nyolcan. Odaírja „+8” és elmegy. Ettől kezdve „Ronatas+8” voltunk. Gondoltam, ezek az adatok Kairónak kellenek, hogy milyen nagy gépet küldjenek.

Miután minden arabot beengedtek a másik kapun, minket is átengedtek. A pultoknál senkit sem fogadnak, ülünk le és várunk. A büfében vettünk némi enni- és innivalót, (ez már 10-kor kinyitott, de senkit nem engedtek be, így 11-ig dolguk sem volt). Mindenki kényelmesen elhelyezkedett és várta, hogy történjen valami. Egy idő után elmentem, és megpróbáltam információt kapni. Fél 12, a gépek még nem indultak el Kairóból. Utólag tudtuk meg, hogy délelőtti sztrájk volt, ezért nem volt gép, de néhány chartergép azért elindult,

úgyhogy a káosz kezdett nőni. Ekkor még mindig reménykedtünk, hogy a 12.30-kor induló gép nyolcunkat megvár, és a pesti gépet, amely csak este 8-kor indult, elérhetjük.

Figyelve az eseményeket láttam, hogy a pultoknál ülő emberek időnként felállnak és egy idősebb egyenruhástól eligazítást kapnak, majd visszaülnek, de nem történik semmi. Az egyik pultnál azután szóba állt velem valaki, és mikor elmondtam, hogy a reggeli géppel kellett volna elmennünk és a csatlakozásunkat késsük le, igen megértővé vált, és azt mondta, akkor listába vesz. Nem mondtam, hogy egy ilyen már készült, megint felírta, hogy „Ronatas+8”. Ezt látva a többi csoport is odament és ők is listába vetették magukat. Egy idő múlva újra odamentem, de biztosított, hogy a mi listánk az első. („Egyes lista kommunista!” – jelszó 1946-ból). Időnként arab csoportok próbáltak tárgyalni, arab idegenvezetők rohagáltak, gép nem volt. Majd egy másik légivállalat kiírta, hogy a manchesteri gépre osztják a szállókártyákat. Ez jó jel volt.

Egy órácska múlva ismét ideges rohanások, és az arab tömegek elindultak az egyik pult felé. Két pult volt, a másiknál csak egy pár európai álldogált, de ennél volt a listánk. Odamentünk. A dolog úgy működött, hogy az elől álló európai türelmesen várt, egy arab előlről odament, kérdezett, majd mondott valamit, azután elkezdett tárgyalni. Erre a másik oldalról a sort megelőzve megjelent egy másik arab, és elkezdett kiabálni. Vele is tárgyaltak. Azután megjelent egy főnök, elhívta a jegykiadót, elzavarták a sorban álló arabokat és európaiakat. Újabb várakozás.

Egy pult mögötti élénkülés után újabb roham volt a pultoknál. Az egyikhez újabb arab tömegek álltak be, mi a másikhoz mentünk. Az araboknak elkezdtek kiadni a kairói jegyeket. Azt ki lehetett számítani, hogy ennyi arab sem fér fel, nemhogy mindenki, ezért leírhatatlan harc kezdődött. Az arabok üvöltöttek, az egyik arab és felesége olyan patáliát csapott, hogy kijött a főnök.

A mi sorunkba kissé előre nyomultam, de a pultnál lévő ember egy oldalról jött kanadai arabbal foglalkozott. Gondoltam, egy ember, ezt meg lehet várni. Itt tévedtem. A kanadai útlevéllel utazó arab tizenegy átszállást okéztatott. Ezeket mind ki kellett keresni a számítógépen, mindenüvé be kellett írni az összes adatot, kódot. Közben a másik ablaknál ütemesen adták ki a beszállókártyákat az araboknak, emberünk egy ujjal pötyögtette a számítógépet, néha melléütött, akkor kezdte előről. Végre odakerültem, adnám a papiromat, de az ember azt mondja, elfogyott az összes hely, meg kell hogy várjuk a következő gépet. Ez állítólag délután ötkor indul. – Vége. Újra leültünk, újra vártunk. Közben elmentem, és tárgyaltam a katar légitársasággal, csak ez volt nyitva. Egy fél órán belül megvolt a válasz, nem kell vízum, Dohán keresztül utazhatunk Stockholmba, 1300 dollárért fejenként. De egy napot Dohában kell töltenünk. Nagyon kedves – gondoltam.

Némi várakozás után újabb roham a pultoknál, talán egy másik gép jön. Óriási hangzavar, újra kijött a főnök. Ekkor én is szóltam neki, hogy a reggeli gépre volt jegyünk, elmegy a csatlakozás. Várjon, mondta, elintézett két-három nagyon üvöltőt, majd hozzám fordult és kért, menjek egy éppen akkor nyíló harmadik pulthoz. Odamentem, még egyszer elmondtam, szólt valamit az ott ülőnek, az elkérte a papírjaimat, majd mit ad Isten, kiadta a beszállókártyámat. Mondom, itt van még hét ember, jó, adják az útleveleiket. Kezemben a beszállókártyával leültem és vártam, míg a többiek is megkapják. Egyszerre rohannak hozzám, azonnal menjek vissza. Visszakérik az útleveleimet és a kártyámat, de szerencsére csak kicserélték, újra megkapom a kártyát, majd mondom, lassan elindulok a beszállás felé. Átmegyek az átvilágításon, az útlevélvizsgálaton, leülök a váróteremben, lassan szállingóznak a többiek. Ivanics Mari is megérkezik, de neki egy másik gépre adtak beszállókártyát. Az övé egy fél óra múlva indul, a mienk nincs kiírva. Igaz, két kiírás volt, ami nem egyezett. Hosszú várakozás után szólítottak a beszálláshoz, közben

megebédeltünk/vacsoráztunk a büfében. A gépre feljutván látom, egy apa ül a gyerekével a helyemen. Mondom neki, maradjon, az első sorban van két üres hely, majd oda ülök. A gép motorja már beindult, mikor feljött a gépre két ember. Az egyik a biztonsági szolgálat főnöke volt, ezt még a repülőtéren sakkoztam ki. Tárgyalt a stewardessel. Szerencsére szóltam a stewardessnek, hogy nem a helyemen ülök. Némi tárgyalások után a biztonsági főnök odajött, lehajolt és a fülembe súgta – „Ne haragudjon, de ez a hely a repülőn a biztonsági őré”. Mire én, mint régi ismerősre, rámosolyogtam. Mondtam, tudom, de a helyemen egy kisgyerek ült, természetesen átadom a helyemet. Egy hely volt még hátrébb, oda mentem. Mikor kiszálltam, a repülő ajtajában a biztonsági ember olyan mélyen meghajolt, féltem, eltörik a dereka.

Csomagjaink csak Kairóig voltak feladva, nem lehetett Budapestig, ezért felvettük őket, és átmentünk a nemzetközi részre, ahol láttuk, hogy a gépünk már rég elment.

A kairói reptéren az egyiptomi légitársaság ide-oda küldött, az egyik helyen ugyan összebarátkoztam az ott ülővel, s megígérte, hogy másnap az elsők között ad nekünk helyet a pesti gépre, de erről papír nem volt a kezünkben. Szerencsére Fodor Pista újra bement az első megkeresett helyre, ahol vállalták, hogy a másnapi járatra átírnak. Ez meg is történt. Viszont Vásáry elvesztette a papírját, ezért neki és azután nekünk is kinyomtatták az új időpontokat, amelyek természetesen a másnapi 12.30-as járatra szóltak. Ekkor már este lett.

Az éjszaka csak néhány apró esemény volt. A szomszédban, hét-nyolc kisgyerekekkel a földön, egy arab házaspár rendezkedett be (később kiderült, ők Londonba utaztak másnap). Úgy éjfélkor megjelent a szakállas apa, és mindannyiunknak adott egy dobozból egy kekszcsomagkát. Azt hittem, hogy csak közvetíti a reptér figyelmességét, s csak egy idő után derült ki, hogy nem, a sajátjából adott. Egyébként a reptéren egy kis büfét nyitottak, ahol süteményt, teát és kávét lehetett venni. A két nagy büfé a felsőbb emeleten egész

éjjel nyitva volt. Az egyikben meg lehetett nézni a CNN adását, amit kétszer meg is tettem.

Sokat sétáltam, lent az érkezési oldalon megpróbáltam négy üres helyen végigfeküdni, de két percig sem bírtam. Elaludni sem lehet ülve. Egy bolt nyitva volt, két kis színes gyöngy karkötőt tudtam venni a két nagylány unokámnak.

Egyszer megállt mellettünk egy arab külsejű férfi, lerakta a mienk mellé a bőröndjét, majd továbbment. Figyeltem. Láttam, hogy egy idő után elkanyarodik a légitársaság irodája felé. Felugrottam és utána futottam. Kértem, vigye el a bőröndjét. Kérdően nézett rám. Mondtam neki, ha nem viszi el, elviszi a rendőrség, csak ekkor fogta fel, mi történt, visszajött velem, és elvitte nagy hálálkodások közepe. Lehet, hogy volt benne bomba, de mindenesetre nem robbantotta fel.

Az éjszakát úgy lehet végigvészelní, hogy az ember nem nézi az órát. Emellett egy sor feladatot gondoltam végig, fejben megírtam néhány dolgot, meg kiszámítottam másokat. Olvasni nem tudtam.

A reptér belső nemzetközi járat-részébe nem engedtek be, másnap reggel hétre ígérték a megnyitást. Reggel minél hamarabb igyekeztünk bejutni, tudva, hogy bent kényelmesebb, jobban is telik az idő. Nyolc felé az egyik ajtónálló őr megígérte, hogy beenged, mire odatömegeltünk, de visszaküldtek. Közben már majdnem mindegyik ülőhelyünket elfoglalták.

Azután jött egy ember a “budapestiekért”, mégis beengedtek – máig nem tudom, hogy ki adott kinek és mennyit. Sőt kinyitottak egy újabb átvizsgáló gépet a csomagjainknak – majd némi baksisért nyújtották a kezüket. Én nem adtam. Ezután kellett egy újabb sorba beállnunk a beszállókártyáért. A sor hosszan kígyózott, előttünk a szakállas angolai arab teljes családjával. Ez a család még a sorban is szaporodott, mert újabb családtagok érkeztek, akiket mi, hálából, előre engedtünk. Még itt is próbált egy arab oldalról elénk behozni egy csoportot. Ez a módszer mindenütt dívik, már Luxorban is

megfigyelhető volt. Fel kell bérelni valakit, az jó baksisért átvisz minden kordonon, előremegy, elintézi a soronkívüliséget. Ez persze nem sokat ér, mert a másik társaságnak is van egy ilyen.

Nagy nehezen ránk került a sor, újabb papírok kiötlése, útlevel, kézicsomag ellenőrzés és bent voltunk, úgy reggel fél kilenc felé. Beültünk egy vendéglőbe, megreggeliztünk és vártuk a beszállást.

Innentől már minden rendben ment. Gépünk időben indult, és időben érkezett. Ferihegyen a csomagjainkra várva láttuk, hogy az egyik híradó emberei lesnek a saját csomagjaikra és ránk. Tudtuk melyik adótól vannak, és gondoltuk is, hogy majd elkapnak egy nyilatkozatra. Elköszöntem barátaimtól, és mondtam nekik, innentől kezdve sietek. Elsőnek léptem ki a csomagommal, de a várakozó újságíró az utánam következőkhöz utaltam. Mégis fél Magyarország tudta, hogy megérkeztem, mert az esti híradóban láttak. A másik fele a másik tv-t nézi. Még este felhívott Zakar Polikárp atya, a ciszterci rend főapátja, régi barátom, hogy mennyire örül, hogy épen megérkeztem, látott a tv-ben. Az események azóta változó intenzivitással folynak Egyiptomban.

Nyolcvanadik születésnapomat 2011-ben családi körben, 2012 elején pedig Szegeden ünnepeltük meg, ahol tanítványaim, kollégáim, a szakma és az Egyetem megható közösségi hangulatot teremtettek. Gondolom, ebből az alkalomból kaptam meg a Széchenyi-díjat is, amelyet azonban nem Schmitt Páltól, hanem az új köztársasági elnöktől, Áder Jánostól vehettem át. Egy kérésem volt, és azt teljesítették, három fiúunokámat vittem magammal, akik nagyon élvezték a protokollt, s többször lefényképezkedtek a szárnysegéddel és az elnökkel. Módom volt az elnökkel néhány percet négy szemközt beszélni. Elmondtam, hogy aggaszt, hogy mindenüvé a lojalitás és nem az alkalmasság alapján neveznek ki embereket. Teljesen egyetértett, sőt példákat is említett.

Itt véget ér a beszámoló a pályámról.

HARMADIK RÉSZ

XI. Filozófiai nézeteim

Az embernek nem kell filozófusnak lennie ahhoz, hogy az élet alapvető kérdéseiben állást foglaljon. Közvetlenül vagy közvetve mindannyian ezt tesszük. A filozófiát fel lehet fogni úgy, hogy az az általános és átfogó fogalmak tisztázásának, a gondolatok rendezésének tudománya. Természetesen a filozófiának sok más lehetséges meghatározása is van, nem célom sem ezek áttekintése, sem a saját felfogásom elhelyezése e filozófia-felfogások között. Eredeti célom az volt, hogy írjak egy ismeretterjesztő munkát *Filozófia kamaszoknak* címmel hogy unokáim lássák a filozófiai gondolkodás hasznát, megszokják a világos fogalmakat és a gondolatok rendszerességét, és hogy megismerkedhessenek a nézeteimmel. Ehhez azonban célszerű volt, hogy tömören összegezzem a saját filozófiai nézeteimet. Miután történetem nézetei elválaszthatatlanok filozófiai nézeteimtől, úgy gondoltam helyes, ha ezekről ebben a könyvben is számot adok.

1. Alapfogalmak

1.1 Az első kérdés az, hogy a körülöttünk lévő *világ valós-e, vagy csak elképzeljük*, netán magunk is csak valakinek a képzeletében létezünk, meg tudjuk különböztetni az álombeli eseményeket a mindennapi eseményektől, s e különbséget meg tudjuk-e tenni álmainkban is? A válaszom erre az, hogy értem a nehézséget, de ha szándékosan fájdalmat tudok okozni magamnak, akkor ébren vagyok, meg tudom figyelni a fájdalmat és a következményeit. A számomra a valóságnak praktikus jelentése van, a sebet meg kell tisztítani, be kell kötni. Ha éhes vagyok, el tudok képzelni finom ételeket, de attól még nem lakom jól. A kő akkor is leesik, ha nem látom, sőt ha nem vagyok ott. A praktikus ész belátja ezt, és ha az elvont, tiszta, pusztá ész ebben kételkedik, javasolhatom neki a neokantiánus Hans Vaihinger (1852-1933) megoldását: élj úgy mintha (*als ob*) volna a valóság. Első válaszom tehát: van külső, gondolkodásomtól független valóság. Ez

akkor is volt, amikor én még nem voltam, és akkor is lesz, amikor én már nem leszek.

1.2 A második kérdés a világ természetére irányul. Egy ízben a Dalai lámával való beszélgetéseim során a láma azt találta mondani, hogy ő *materialista*. Mire én azt válaszoltam, talán azt akarja mondani, hogy *monista*? Vagyis a világ egyfajta valóságból áll, az anyagi valóságból, mindenesetre valami egyfajtából, amit nevezhetünk *anyagnak*. Vagy kétfajta a valóság, állhat anyagi világból és az anyagi világon túli, metafizikai világból, az ideák világából. Az anyagi világ természetéről sokat, egyre többet tudunk, de nem tudunk mindent. Elvben létezik az anyagi világ legkisebb, tovább nem osztható része, a *kvark*, és a *gluon* az elektron, a pozitron, a neutron részei, de lehet, hogy ezekről is kiderül, hogy további elemekre, összetevőkre bonthatók. Az anyag energiává alakul és az energia anyaggá. Miután az energia és az anyag egymásba átalakulhatnak, a kettőt, az energiát és az anyagot együtt is nevezhetjük anyagnak, *matériának*, vagy a fizikai valóságnak. Ma már tudjuk, hogy az elektromágneses kölcsönhatást *fotonok* közvetítik, a gyenge kölcsönhatást semleges *Z-bozon* valamint két töltött *W-bozon*, az erős kölcsönhatást nyolc *gluon*. Ezekről és ezek kölcsönhatásáról egyre többet tudunk, de persze más a fizikus és más a laikus tudása. Én laikus vagyok, de megbízom a fizikusban, ha nem is feltétlenül, de alapvetően. Ha az anyag legkisebb részeinek mérése elvi kérdéseket vet is fel, hiszen amivel mérünk befolyásolja azt amit mérünk, ezek a bizonytalanságok nem a létezésükkel, hanem a tulajdonságaikkal kapcsolatosak. Mégis a világ legkisebb elemeitől a legnagyobbakig, a fényévezredekre lévő égitestekig egy bizonyos értelemben *egyfajta*. Természetesen a felépítés fokozatos, az ásványi, a kémiai, a szerves kémiai, a biológiai és az emberi egymástól valamiben különböznek. Ezek a létformák egymástól bonyolultságukban, összetettségükben különböznek, de ugyanazon elemekből állnak. Hogy a különbséget a kémiai, a szerves, a biológiai között hol húzzuk meg, és hogyan

határozzuk meg, ez már olyan szaktudományos kérdés, amelyről tudnunk kell ugyan, de nem feladatunk tenni. Más a helyzet az élő, a növény, az állat és az élő ember közötti különbség. Filozófiai kérdés még az hogy lehetséges-e átmenet?

1.3 Itt kell beszélnünk a *folyamatosság* és a *megszakítottság* kérdéséről. Két tárgy között van-e valami, s azon valami és az egyik tárgy között mi van, folyamatos átmenet van-e, vagy köztük a semmi van. Erre azt válaszolom, hogy az anyagi világ szerkezete biztosítja a folyamatosság és a megszakítottság egységét, a mágnes és a vas között megszakítottság van (vagyis valami van a mágnes és a vas között, ami se nem mágnes, se nem vas), de létezik egy vonzási terület, amely áthidalja a kettősségét. Ezt erős szigeteléssel meg lehet szüntetni, vagy akár technikákkal meg-megszakítani. De a legkisebb elemek között is van megszakítottság és van vonzás, energia ami összetartja őket és ami külön tartja őket. Ha ez nem lenne, akkor nem lenne két különböző elem, vagy megszűnne a kapcsolat. Ebből a szempontból tehát az anyagi világ szerkezete (működési elve, kapcsolati rendszere) egységes, bár elemei különbözőek.

1.4 A nehezebb kérdés az, hogy a *világ csak anyagból* áll-e? Ha az anyagot, a *matériát* (pontosabban az anyag és energia egységét) kiterjesztem a fizikai anyagtól kezdve az élő emberig (majd erre visszatérünk), vagyis az észlelhető világra, van-e azon kívül létező? Ezt azonban kétféleképpen képzelhetjük el. Nyilvánvalóan létezik olyasmi, hogy asztal. Ha minden asztal közös tulajdonságát elképzeljük, akkor van az *asztalság fogalma*, ugyanígy bármilyen tárgy csoportjából elvonhatjuk közös tulajdonságaik összességét. De elvonhatjuk egy tulajdonságukat is, így lesznek olyan fogalmaink mint a „kerekség”, a háromszög, a gömb, vagy a sárgaság, a mozgás stb. Az elvonatkoztatás általános fogalmakat hoz létre, *ideákat*, ezek az ideák másképp vannak, mint maguk a létező tárgyak, vagyis hát ezek is léteznek, de másképpen. Léphetünk tovább és megkérdezhetjük, hogy olyan fogalmak, mint a szépség, a gonoszság, a jóság, az igazságosság

hogyan léteznek. A válasz mindenképpen csak az lehet, hogy ezek másképp léteznek, mint *a* szép táj, *a* gonosz mostoha, *a* jó gazda, vagy *az* igaz ember. Míg az utóbbiak konkrét tulajdonságok, az előbbiek elvont, elvonatkoztatott tulajdonságok. Van tehát a tárgyi valóság, annak vannak tulajdonságai, és a tulajdonságoknak van egy elvont összessége. Persze ezek az elvont összességek, ezek az általános tulajdonságok csak annyira pontosak, amennyire pontosak a mi elvonásaink. Beletartozik-e a kacsacsőrű emlős a madarak csoportjába? Az elvont tulajdonságok tehát annyira pontosak, amennyire az elvonás pontos. Mégis az elvont ideák másképp léteznek, mint a való világ tárgyai. Például nem köthetők helyhez, nincsenek „valahol”. A szépség és a csúnyaság egyedeiben létezik a világban, de elvontságában csak a tudatunkban van. Az elvont fogalmaknak nin-csenek méretei, nincs egy méter vagy egy négyzetméter, vagy egy köbméter szépség. Természetesen jogos megkérdezni, egy ember tudatában vagy több emberében, netán minden ember tudatában vannak-e ezek az elvont fogalmak. A közösség, a közösségi kommu-nikáció csak akkor működhet, ha a közösség tagjainak tudatában ezek a fogalmak léteznek, ha nem is teljesen azonos meghatározottságban. E fogalmak kifejezésére a közösség nagyjából azonos szavakat, kifejezéseket tud használni. Természetesen a fogalmak alakulhatnak a közösségi használat révén. A közösségnek csak a nyelven keresztül van közösségi tudata. Ezért a nyelv filozófiai kérdéseire még vissza kell térnünk, ld. 3. Nyelvfilozófia (353. o.).

1.5 További kérdés, hogy a fentebb vázolt anyagi világon kívül, azon túl, van-e valóság, van-e *metafizikai* világ. Miután az anyagi világnak vannak dimenziói, van kezdete és van kiterjedése, még akkor is, ha ez egy sajátos térgörbület, az első kérdés az, hogy van-e valami létező, amely fizikailag ezen kívül létezik. A fizika ismer olyan létezőket, amelyeket alig értünk még, mint a sötét vagy fekete másként negatív energia és anyag. Elvileg tehát elképzelhető, hogy a végtelenség ezekből (is) áll. Mert ha a világmindenség egy nagy

robbanás után elkezdett tágulni, akkor mindig kell lennie olyan térnek, amelyet még nem töltött be. Persze nem tudjuk, hogy ebben a még be nem töltött térben mi van, csak azt tudjuk, hogy a terjedő világot be tudja fogadni. A fizikai világnak ez a része a számunkra ismeretlen ugyan, de létét valamilyen formában meg tudjuk ragadni. Felvethető ugyan, hogy a táguló világ maga teremti meg a tágulásához szükséges teret, vagyis az csak attól kezdve létezik, hogy betöltötték. Ez azonban csak a valóságot megragadni igyekvő felfogásukat könnyítő metafora. Teljesen más kérdés, hogy ezen az anyagi világon *kívül* van-e egy másik létforma? Vagyis el kell választanunk egymástól azt a kérdést, hogy az anyagi világnak vannak-e még ismeretlen formái, és hogy van-e az anyagi világtól független lét. Itt jutunk el Isten létének kérdéséhez.

1.6 Előbb azonban meg kell vizsgálnunk a *lét és a tulajdonságok* viszonyát. Minden létezőről legalábbis két dolgot állíthatunk. Az egyik hogy *van*, létezik, a másik hogy *milyen*, létének milyen tulajdonsága van, tulajdonságai léteznek. Az objektív létről szóló állításnak két változata lehetséges: létezik vagy nem létezik, van vagy nincs. A tulajdonságoknak gyakorlatilag végtelen változatai lehetségesek. A létnek, mint egzisztenciának, nincsenek fokozatai, valami vagy van, vagy nincs. Lehet valami rövid ideig, lehet valami alig észrevehető, ezek azonban a létező tulajdonságai és nem a lét fajtái. Természetesen a létnek vannak eltérő formái. A valóságban és a képzeletben létezés éppúgy külön fajta létezési forma, mint a matematikában a racionális és az irracionális számok. Az irracionális számok olyan valós számok, amelyek nem írhatók le két egész szám hányadosaként. Ezek végtelen, nem szakaszos tizedes törtek. A képzeletben való létezés tükrözheti a valóságot, de lehet annak elemeiből másképp összetett képzet. A sárkány, a sokféle szörny, az ezerfajta álom mind a valóság elemeinek képzeteiből, de másként összerakott képzet. Halmazaik áttételesen összefüggenek azzal a kultúrával, hagyománnyal amelyben élünk. A tulajdonságok utalhatnak a lét formáira: ilyen

az objektív, tőlem függetlenül létező világ, a szubjektív vagyis gondolatvilágomban létező világ, az a létező világ amelyről alkotott képzeitem tévesek, vagy pontatlanok, az a világ, amelyet az én akarattalagosan, vagy művészi alkotásként hoz létre. A *kritikai gondolkodás* meg tudja különböztetni ezeket a kategóriákat, de nem biztos, hogy mindent el is tud helyezni bennük.

1.7 Most érünk el az *Isten filozófiai kérdéséhez*. Hogy világosan tudjuk legalább a kérdést feltenni, azt kell megállapítani, hogy ha van Isten, akkor arra nem vonatkozhatnak az anyagi világ szabályai, ellenkező esetben az Isten az anyagi világ része lenne, s éppen a fogalmi feltétel az, hogy ettől eltérő legyen – ha van. Az Istennek kívül kell lennie téren és időn, az Istennek nem lehetnek anyagi részei, nem lehet az anyag egy különös, még ismeretlen változata. Félre kell tennünk mindazon képeket, amelyek emberi, vagy anyagi tulajdonságok alkalomadtán végtelenségig vitt kivetítései. Az Isten nem lehet bármely, vagy minden tulajdonság összes, közös tulajdonsága, egyrészt, mert a tulajdonság nem alanyiség, másrészt mert az elvont fogalmakat az anyagi világban létező valóságok tulajdonságaiból vontuk el. Ha azt állítjuk, hogy az Isten létezik, akkor összesen egy állítást teszünk: állítjuk (vagy feltételezzük) Isten *létét*. Egyik kedvenc fiatalkori olvasmányom, Alexander Niklitschek *A matematika csodái* című könyvében olvastam, hogy próbáljuk meg elképzelni, milyen lehet egy olyan világ, és milyen lehet az abban élő ember, amely csak két dimenziójú. A kétdimenziós ember mindent két dimenzióban észlel, két dimenzióban ír le. Elképzelhető-e a kétdimenziós ember számára a harmadik dimenzió? Ez fogalmilag azért nem lehetetlen, mert tudja mi a két dimenzió amelyben él, s ezért elvontan ugyan, de el tudja képzelni, hogy van egy harmadik dimenzió. De mivel két dimenziós, fogalma sincs hogy milyen. Az ember, az időt is beszámítva négy dimenzióban él, és négy dimenzióban gondolkodik, el tudja képzelni hogy létezik valami, ami ezen a négydimenziós világon kívül van, de létén kívül többet nem tud

elképzelni. Csak azt tudhatja, hogy ha van, akkor kívül van a négy dimenzióban, nincs anyagi része, nincs szerkezete, kívül van a téren és az időn. Csak azt tudhatjuk, hogy ha van lét, és az Istennek ha van léte, akkor ez az abszolút lét, minden korlátozása, időben, térben, tagadása az abszolútnak. Ha az abszolút létet nevezzük Istennek, akkor fogalmát el tudjuk gondolni, de hogy valóban létezik-e azt vagy hisszük vagy nem hisszük. *Credo quia absurdum*, hiszem, mert csak a létét tudom elképzelni, róla többet nem tudok, nem is tudhatok. Szent Ágostonnak sem sikerült gyerekkorában játékvödrébe az óceánt átlapátolni. A vallások, amelyek többet állítanak az Istenről, mint hogy *van*, az Istentől kapott valódi vagy képzeletbeli kinyilatkoztatás révén állítanak valamit az Istenről. Ez már a teológia és nem a filozófia területe. Az Isten kérdéséhez még vissza kell térnünk, amikor az ember tulajdonságait vizsgáljuk, a szabadság és a meghatározottság összefüggésében.

1.8 A *dedukció* és az *indukció*, az észlelt világból levont és az általános fogalmakból levont következtetések. Ezek csak a feltételezés, a *hipotézis* segítségével működnek. Ha meg tudunk állapítani egy általános elvet vagy szabályt (*minden feldobott kő leesik*), akkor az addig érvényes, amíg a valós világból levont következtetéseknek nem mond ellent, lásd Galilei, Newton, Kopernikusz, Einstein nagy felfedezéseit. Ezek a nagy felfedezések úgy jönnek létre, hogy az általános szabályok tökéletes érvényesülését valamilyen kivétel, mozzanat gátolja. Például, ha a kőben lévő elemi mozgások, amelyek különböző irányúak lévén kiegyenlítik egymást, és kifelé nulla erőt mutatnak, valamely véletlen révén mind egy irányba mozognának és pedig felfelé, akkor a feldobott kő nem esne le. Ennek a valószínűsége elenyészően kicsi, de az anyag természetének jobb megértéséhez segít. Egy szabály érvényes, de egy igen magas hőfokon már nem, valami igaz, de egy bizonyos mérték alatt már nem, vagy ott is igaz, de sokkal pontosabbnak kell lennünk. A világ tágulása leírható, de mégsem teljesen, valami zavar megjelenik a számításokban, stb. A

dedukció és az indukció révén tett megállapításaink folyton korrigálják, leginkább pontosítják egymást. Csak ez a fajta gondolkodás ad megoldást az indukcióval kapcsolatos problémára, amelyet Hume vetett fel. Ha az indukció mindig működne, akkor tudnánk a jövőt. Pedig, noha a holnapi világ nagyban hasonlít a maihoz, mégsem azonos vele, olyan dolgok történnek, amelyek nem következnek a ma igaz, általános ismereteiből és elveiből. Az a tyúk, amelyik abból következett, hogy az udvarban *mindig más* tyúkot vág le a gazda, nem ér rá elgondolkodni a szabályon, amikor már a levesben van (Russel).

1.9 A megismerés folyamata kétféle. El kell választani a szükségleteinkhez igazodó „*pragmatikus*” megismerést és a *tudományos megismerést*. A mindennapi élet rengeteg ismeretet igényel, de egy autó vagy egy porszívó működtetéséhez nem kell azok teljes működési rendszerét, anyagainak összetételét, elkészítési módját stb. ismerni. Az egyre bonyolultabbá váló életben a működéshez szükséges „felhasználói” ismeretek elválnak a készítéshez szükséges „gyártási” ismeretektől, azok a gyártás további fejlesztéséhez szükséges „fejlesztési ismeretektől”, és persze sok átmenet van. Ezekben azonban az a közös, hogy az eddigi ismeretek alapján lehet elsajátítani őket, nem kell hozzá új ismeretek felfedezése, csak saját ismereteim bővítése már meglévő, de előttem még ismeretlen ismereteiből. A *tudományos megismerés* ezzel szemben az eddigi ismeretekhez (azok tudományos szintjéhez) *új* elemmel vagy elemekkel járul hozzá. Az eddigi ismereteket új ismeretekkel, az eddigi szabályokat új szabályokkal bővíti. A tudományos megismerés általában rendszert alkot, s a jó tudós ebbe a rendszerbe illeszti be új megállapításait. De ha ez többüknek többször nem sikerül, akkor a korabeli tudomány rendszerével, paradigmájával is baj lehet. Ilyenkor jöhet el a tudomány *paradigmaváltása* (Kuhn). Paradigmaváltást hozott például a strukturalizmus, amely a létező egyedi jelenségek közötti szerkezetet, struktúrát fontosnak, alkalomadtán a viszonyrendszert fontosabbnak tartotta mint a viszonyrendszer tagjait. Az

apaság előbbre kerül, mint az apa és a fia külön-külön, az apaság nemcsak, hogy kívül van a két lényen, hanem befolyásolja az apát és a fiát, a viszony révén jön létre az apaság és a fiúság, amely a viszony nélkül csak Ferenc és Péter lenne.

1.10 A *megismerés*, amely mindig egyedi, tárgyakra, szerkezetekre és összefüggésekre vonatkozik. Ezeket tapasztaljuk, a tapasztalat alapján következtetünk, a következtetéseink alapján megállapítunk, a megállapításokat kijelentésekként fogalmazzuk meg. A tárgyak, összefüggések és szabályok lehetnek előttünk levőek, érzékszerveinkkel tapasztalhatóak, és lehetnek az emlékezetünkbe rögzítettek vagyis *képzetek*. Az elmúlt idő képzetei az *emlékek*. Az összefüggések a tárgyak között létezhetnek, de itt a tárgy szót a megszokottnál általánosabban használjuk. A tárgyak között egyidejű struktúra van, a *szerkezet, amely tárgyból és viszonyból áll*. A viszony lehet egyszerű pl. térbeli, de lehet bonyolultabb, elemi vonzás, kémiai kötés, emberi kapcsolat. A Nap, a Föld és a Hold összefüggése és kölcsönös hatása is struktúra, az apa–fiú viszony is összefüggés, struktúra, de egy sakktáblán éppen jelenlévő bábúk állása is struktúra. Minden anyagnak van belső struktúrája, ez a biológiai és kémiai struktúrától a részecske struktúráig tart. A struktúra változásának is lehet struktúrája, szabályosan változik, és leírható rendet követ az időben.

1.11 Az összefüggések az *okok* és az *okozatok* rendszere. Valamit megismerni és megérteni annyit jelent, hogy megismerem a létét és a tulajdonságait, továbbá hogy felismerem okát vagy okait, azt hogy hogyan jött létre, miért van. Ez sohasem lehet teljes, tökéletes, de képesek vagyunk egyre jobban megközelíteni. Ez úgy működik mint egy aszimptotikus görbe, amely egyre közelít a vízszintes vonalhoz, de sohasem éri el azt. Ezt például úgy hozhatjuk létre, hogy a görbe minden pontja az előző pontnak az egyenestől való távolságának fele, tehát minden pontja a görbének az előző pontnál közelebb lesz az egyeneshez, de nem éri el soha. Ez a probléma egyébként azonos Zenon apóriájával (*apória* gö. kiúttalanság).

Achilles soha nem érheti utol a teknősbékát. Mert amikor Achilles a teknősbéka vonalába ér, addigra a teknősbéka előre mozdult, s bár a köztük lévő távolság egyre kisebb, de soha nem lesz nulla.

1.12 Az okok többfélék lehetnek. Az ok amely előbb van mint az okozat, az ismertebb, előbb van az ok, azután az okozat. Előbb van a rúgás, azután száll el a labda. De mi van az építőmesterrel, aki úgy épít házat, hogy csak a terve van meg, azt valósítja meg. Milyen ok az, amely miatt elindulunk, ha találkozni akarunk valakivel? Ezek cél okok, amelyek képzelete már meg kell, hogy legyen elménkben mielőtt házat építünk, vagy találkozunk. De ezek a cél okok még nincsenek meg a valóságban, csak valamilyen tervben előlegezik a jövő valóságát. A cél ok tehát egy terv, amely előbb van meg bennem képzet formájában mint a tett, vagyis az ok minden esetben korábbi mint az okozat. Egyesek szerint a ház esetében a téglát (anyagi ok) és az építése közben teljesített munkát is oknak kell felfogni.

1.13. Minden valóság időben van, csak egy időn kívüli létet lehet elképzelni és ez az Istené. A tér attól kezdve létezik, hogy anyag van, erkölcsi normák azóta vannak, hogy ember létezik. De ha a valóság időben van, akkor feltehető a kérdés, mindig ugyanaz-e? Meddig azonos az ami időben változik? Ha minden sejtünk cserélődik, meddig vagyunk azonosak? *Theseus* híres hajója, amelyet darabonként cseréltek ki, hogy megóvják a pusztulástól, mikor szűnt meg *Theseus hajója* lenni? Az első darab, a fele vagy az utolsó darab cseréjekor? Vagy soha, mindig megmaradt *Theseus hajójának*? Három dologból állt, a létezésből, a részeiből és a részek összefüggéséből, szerkezetéből. A részei teljesen kicserélődtek, de létezése, és a részeinek összefüggése, a szerkezete, az alakja nem változott. A kritikus elme ennyit tud megállapítani. Hogy ez még *Theseus hajója*, az elnevezés kérdése. Persze az elnevezés, a tárgy és a róla alkotott név, a kimondott, a nyelv részeként megjelenő szó, és a fogalom, amelyet kifejez, ezek viszonya már egyben a nyelv kérdése is. Ez már

nyelvfilozófiai kérdés. A kicserélődő sejtű ember azonossága azonban más probléma. Theseus hajójának nincs tudata.

1.14 Nézeteimet szembesíteni kell mások bizonyos nézeteivel. Nem kell a filozófiatörténet minden felvetett problémájára válaszolnom, ezt még a filozófusok sem teszik. De van néhány dolog, ahol a fogalmakat tisztázni kell, és állást kell foglalni. Léteznek-e például *a priori* és *a posteriori* fogalmak. Az *a posteriori* fogalmak azok, amelyek a tapasztalás után (*post*) alakítunk ki. De vajon tudunk-e tapasztalni, érzékelni, osztályozni, alanyi és tulajdonsági sajátosságokat megállapítani, ha nincsenek már eleve meglévő, *a priori* fogalmaink? A színskála folyamatosan halad az ultraibolyától az infravörösig. Azt a folyamatos sort valahol tagolnom kell a gyakorlat számára, mert különben nem tudok beszélni róla. Tehát egyes szakaszait nevezem el vörösnek, barnának, sárgának, kéknek. Ez a szakaszolás nincs benne a valóságban, ezt megtanuljuk, és akkor alkalmazzuk, ha a színskála valamely része kerül elénk. Kant szerint a térről, az időről és az okságról mint a jelenségektől független fogalmakról beszélhetünk, amelyekbe *a priori*, eleve belehelyezzük a megismerés tárgyat, a magának valókat, a tőlünk függetlenül létezőket. Ezek az *a priori* ítéletek Kant szerint minden tudományban jelen vannak, azok művelését teszik lehetővé. Itt valójában nem arról van szó, hogy a jelenségek függetlenek a tértől és időtől, az őket létrehozó okok láncolatától, amibe belehelyezzük őket, hanem arról, hogy a jelenségekről akkor szerezhetünk ismeretet, és akkor alkothatunk róluk ítéletet, ha már van egy fogalomvilágunk, amelybe elhelyezzük, és amely szerint megítéljük őket. Szerintem az *a priori* fogalomrendszer nem volt, nem létezik öröktől fogva, nem velünk született, hanem kialakul. Az emberi fejlődés, a gyermek kialakulása során, a tapasztalatok általánosítása révén, a gondolkodás kezdetein, és minden ember gondolkodásának kezdetén alakul ki az *a priori* rendszer, amelybe az újabb és újabb ismereteket elhelyezzük. Kialakulásának van egy sokszoros tapasztalati és egy sokszoros társadalmi visszakapcsolás révén létrejött

eleme. A zöld labdát egy idő után mozgatni tudom szobácskám terében. Kialakul a tér, az idő és az okság fogalma, és ha körülöttem mindenki kéknek nevezi a zöld labdát, egy idő után magam is kéknek nevezem. Ettől azonban a szín maga nem változik, hiszen mérhető a színskálán. Azt természetesen nem tagadhatjuk, hogy a megszületett csecsemőnek megvan a képessége, hogy elsa-játítsa a tér, az idő, a mozgás, a tárgy, az ok és okozat stb. kategóriáit. Az agy képessége, azonban csak lehetőség, amely valósággá az élet első szakaszában válik. A gyermeki agy befogadóképessége, és annak gyorsasága rendkívüli, lehet, hogy „elő van készítve”, prediszponált. Az, hogy minden (normális) csecsemőnek a fogalomrendszere azonos kategóriák szerint szerveződik, az a külső világ azonos természete miatt van (minden labda elgurul, ha gyerek meglöki), de hogy ezt a kategóriavilágot hogyan fejezi ki, az már a közösség nyelvétől függ, amelyet a gyermek megtanul.

1.15 Egy állítás akkor tudományos, ha cáfolható – mondja Karl Popper. Ezt sokan magyarázták, sokan értették félre. Ha azt állítom, hogy *szerintem a Föld gömbölyű* akkor ez az állítás függetlenül attól, hogy igaz-e vagy sem, nem tudományos. Mégpedig azért nem, mert *véleményt* és nem *állítást* fejez ki. A vélemény szubjektív és ezért nem cáfolható. Cáfolni csak tényállítást lehet, például az olyat mint: *állítom, hogy a Föld gömbölyű*. Ebben az esetben megvizsgálhatom, hogy az állítás igaz vagy hamis. Az előző esetben csak azt vizsgálhatom, hogy tényleg ez a véleménye, s ha megbizonyosodom arról, hogy valóban az, akkor a véleményről és nem az állításról mondhatok ítéletet. Az sem cáfolható, hogyha valaki úgy kezdi állítását, hogy „mint az közismert...”. A lényeg tehát az, hogy az állításnak először a logikai szerkezetét, majd az állítás igazságtartalmát kell megvizsgálni. S ha a logikai szerkezete hibás, akkor érdektelen, hogy az állítás igaz-e. A görög pontoszi Hérakleidész (Platon tanítványa, *Kr.e. 390k) és nyomában a számoszi Arisztarkhosz (*Kr.e. 310k.) azt gondolták, hogy lehetséges, hogy a Föld a

Nap körül kering, sőt Arisztarkhosz még indokolta is nézetét, állítva, hogy a Nap nagyobb mint a Föld, és ezért a nagyobb nem keringhet a kisebb körül. Ezek ugyan igaz állítások, de mivel nem volt valódi, tudományos bizonyításuk (Miért forog mindig a kisebb a nagyobb körül?), ugyanannyit értek, mint Klaudiosz Ptolemaiosz (*Kr.u. 90k.) geocentrikus világképe, amely azután egészen Kopernikuszig uralkodó nézet volt. Egyébként állítólag Kopernikusz tudott Arisztarkhoszról, de a rá való utalást a nyomdába adás előtt kihúzta a kéziratából.

1.16 Az állításoknak formája van. Az az állítás, hogy „minden ember halandó” formailag cáfolható, ha találunk egy embert, aki nem halandó. Az állítás azonban nem csak igaz, hanem nem ad új ismertet, mert az „ember” fogalmat úgy is megalkothatjuk, hogy „az aki halandó”, vagyis az alany jelentése magában foglalja az állítmányt, más szóval ez *tautológia*, azonost határoz meg azonossal, nincs új ismeret, $A=A$. De a „halandó” magában foglal minden élőlényt. Ezért az az állítás, hogy minden ember halandó nem is adja meg az ember sajátosságát. Innen két irányba léphetünk tovább. Az egyik az, hogy „minden élőlény, amelynek éntudta van halandó” tehát lépünk az embert specifikáló, sajátos tulajdonságát megállapító állítás felé. Vagy továbblépünk az egyediség felé, „minden ember halandó, Péter ember, tehát Péter halandó”. De léphetünk egy csoport felé is: „Ha minden ember halandó és minden görög ember, akkor az összes görög halandó” (Arisztotelész). Ezt a fajta logikát, ahol két feltétel van (minden ember halandó, minden görög ember) és ebből következik a konklúzió (minden görög halandó) *szillogizmusnak* nevezzük. Megkísérélhetjük ezt betűkkel. Ha A-ról igaz hogy B (Minden ember-ről hogy halandó) és C-ről igaz, hogy A (minden görög ember) akkor $C=B$, vagyis minden görög halandó, még egyszerűbben ha $A=B$ és $C=A$ akkor $C=B$.

A szillogizmusoknak van más fajtája is. Nézzük meg ezt a mondatot: *Mátyás focizni vagy iskolába megy*. Ez így lehet igaz, mert

az állítás az, hogy a kettő közül az egyiket csinálja. Akkor igaz, ha az egyik vagy a másik igaz, de akkor is igaz lehet, ha mindkettő igaz, ha pl. Mátyás az iskolában focizik. De nem lehet igaz, ha egyik sem igaz, vagyis ha Mátyás se nem focizik, sem nem megy iskolába. Ez az az eset, amikor A és B egyszerre is lehet igaz. Lehet valaki kéményseprő és katolikus? Ez azt a kérdést veti fel, hogy *igazak lehetnek-e* azok az állítások, hogy valaki

kéményseprő és nem katolikus,
kéményseprő és katolikus,
nem kéményseprő de katolikus.
nem kéményseprő és nem katolikus.

Itt mind a négy állítás lehet igaz és hamis, vagyis két állítás igazságának vagy hamisságának négy kombinációja van.

Ha azonban az első állítás úgy szól, hogy *Ferenc pápa és katolikus*, akkor lehet, hogy Ferenc nem pápa és katolikus, Ferenc se nem pápa se nem katolikus, de nem lehet, hogy Ferenc pápa de nem katolikus, de mégis pápa. Míg a fenti esetben mind a négy állítás lehet igaz vagy hamis, a második esetben csak három állítás lehet igaz vagy hamis, a negyedik csak hamis lehet. S végül abban az esetben, ha azt állítjuk, hogy *Ferenc pápa és Róma püspöke*, akkor csak két eset van, vagy ez az állítás igaz vagy az, hogy Ferenc se nem pápa se nem Róma püspöke. Minden többi állítás csak hamis lehet.

1.18 De mi van akkor, ha azt mondjuk *Franciaország mostani királya kopasz* (Russel). Ez egy biztosan nem igaz állítás, mert Franciaországnak most nincs királya, az alanynak nincs lehetséges igaz tartalma, tehát bármit állít az állítmány, az szükségképpen hamis. Másképpen: 1. Franciaországnak van királya, 2. Senki más nincs aki Franciaország királya lenne, 3. Franciaország királya kopasz. Mivel az első állítás hamis, a második és a harmadik állítás is hamis. Míg az előbbi mondat jól formált a nyelv szabályai szerint, vagyis van *értelme*, csak nem igaz, a következővel már baj van: *A krokodil között különbség van*. A *között* szó nem szerepelhet csak akkor ha legalább

két dolog van előtte, és a *különbség van* állítmány nem használható egy egyes számú alannyal kapcsolatban. Lépünk tovább. A *krokodil van között különbség*. Ez egy rosszul megformált magyar mondat, olyat állít, ami nem lehetséges, de biztosan magyarul van. Ha idegenek mondják elfogadjuk, legfeljebb kijavítjuk. Alakítsuk át kérdéssé: *Lehet-e egy krokodil között különbség?* A kérdés nem válaszolható meg, mert a kérdés nem tartalmaz egy valós lehetőséget sem. Ugyanúgy nem mint az a kérdés: *Van-e Franciaország mostani királyának haja?* Tehát számtalan olyan kérdés van, amelyre nem lehet választ adni, mert az alany vagy annak módosítása egy a valóságban nem létező alanyról állít vagy kérdez valamit. *Van-e a boszorkánynak haja?* Igen a boszorkánynak a mesében van haja. Mi a különbség Franciaország mostani királya és a boszorkány között, hiszen egyik sem létezik? A király a valóságos, tőlünk független világban kell hogy legyen, hiszen megadtuk térben (Franciaország) és időben (mostani) leírását. A boszorkányt nem tudjuk elhelyezni valós térben és időben, csak mesei térben és mesei időben, tehát a képzelet koordinátái között. A mesebeli francia király természetesen lehet kopasz vagy lehet haja.

1.19 Van egy borbély a katonaságnál aki köteles azokat és csak azokat megborotválni, akik nem borotválják önmagukat (Loewer). A kérdés, kell-e a borbélynak önmagát borotválnia? Ha nem borotválja meg akkor meg kell, de ha megborotválja, akkor éppen hogy nem kell. A kérdésre nincs helyes válasz, pedig a feltett kérdés (kell-e a borbélynak megborotválnia magát) és a feltétel (a borbély köteles megborotválni azokat és csak azokat akik nem borotválják meg magukat) önmagukban rendben vannak, a kérdésre van válasz, amely csak a feltétel miatt válik semmissé, a kérdés és a feltétel együtt megválaszolhatatlan, pontosabban nincs helyes válasz a kérdésre. Míg a nem létező francia királyról nem állíthatunk semmit, addig a borbély létezhet, de róla csak akkor állíthatunk valamit, ha az állítást korlátozó feltétel nem kerül logikai ellentétbe a kérdéssel.

2. Antropológia

2.1 Az antropológia (*anthropos* gö. ember) az emberről szóló tudomány, a filozófiai antropológia az ember alapvető kérdéseivel foglalkozik, mint a gondolkodás, értelem, tudat stb. Az egyik alapvető kérdés, mi a különbség az *anyag* és a *tudat* között? Másképpen: önálló létforma-e a tudat? Míg az anyag létezik, addig a tudat másra és önmagára is irányulhat. Az embernek van csak ilyen tudata (az is lehet vitatott, hogy az állatnak mije van, tudata lehet, de nincs öntudata, de ezt most tegyük félre). Az emberi tudat vagy a külső, létező világra, vagy a maga gondolkodására, vagy magára a gondolkodó énré irányulhat. A descartes-i „gondolkodom, kételkedem tehát vagyok” (*cogito/dubito ergo sum*) éppen arról szól, hogy a tudatunk vagy értelmünk irányulhat önmagunkra, sőt önmagunk tudatára is. Ez csak az ember sajátja. Az ember képes rajta kívül eső valóságokat, sőt elképzelt valóságokat (pl. terveket, meséket) felismerni, de képes saját gondolkodása felett is kritikát gyakorolni, s ha tévedett a tévedését felismerni. Persze léteznek önkorigáló automaták, és az állatok is képesek megtanulni, hogy enyhe áramütéssel járó folyosó helyett a másik, ilyenekkel nem fenyegető folyosón menjenek az élelmükért. Ezek azonban mechanikus folyamatok.

2.2 A *tudat* összefügg az agytevékenységünkkel. Az agy tevékenységének befolyásolásával a tudat változtatható, gyengíthető, erősíthető, megzavarható, sőt megszüntethető ideiglenesen (altatás) vagy hosszabb időre (kóma) vagy véglegesen (agyi halál). A kérdés az, hogy a tudat a biológia „legmagasabb” kategóriája, vagy ugyanazzal szorosan összefügg, de *önálló minőség*. A kérdés valójában nem csupán terminológiai, nevezéktani. Ugyanis ha azt állítjuk, hogy a tudat a biológikum legmagasabb, csak az emberre jellemző formája, vagy azt állítjuk, hogy a tudat a biológikum legmagasabb formájára épülő, de nem anyagi valóság, olyanról beszélünk, amiről csak a biológiai agy működése révén tudunk tapasztalatot szerezni, vagyis a

tudat ugyanolyan megismerési folyamat tárgya, mint minden másé. Itt azonban tárgyalnunk kell néhány terminust, szakszót, mint *képzet*, *emlékezet*, *gondolkodás*, *akarat*, *ész*, *értelem*, *lélek*.

2.3 A *képzet* a tudatunkban keletkezett „kép” a valóság egyes tárgyairól és/vagy összefüggéseiről. Ez a *képzet* ha már megvolt, felidézhető újra az *emlékezetből*, a *képzetet* a tudatunkban alakíthatjuk, és összefüggésbe hozhatjuk más *képzetekkel*. Egy ember emlékét kapcsolatba hozhatjuk például egy tettével, alakjával, vagy sírjával. Új ismeretet is jelenthet, ha két olyan *képzetet* társítok, amelyek eddig a valóságban nem társultak, de új társításuk valamilyen szempontból fontos, új eredményhez vezet (pl. két kémiai reakció, egy ember és egy feladat). A tudatunkban való működés, a tudatunk működtetése a *gondolkodás*. Az *akarat* az én valamely tevékenységére vagy tevékenységének abbahagyására irányuló döntés. Cselekedeteinket általában az akaratunk irányítja, de cselekedhetünk akaratlanul, megszokásból, reflexszerűen, tehát úgy is, hogy előre nem gondoljuk át. Amikor járunk, nem gondolkodunk minden lépésen. Az akaratlagos döntés alaphelyzetben csak két dolog közötti választást jelent, teszem vagy nem teszem. Végül az *ész* illetve *értelem* a tudat tartalmainak működési eredménye. A *lélekről* később lesz szó.

2.4 A tudat valamilyen formában rendet tart a tartalmai között. Vannak létfontosságú tartalmak, például a tüztől való félelem, a védelemkeresés az első megismert élőlénynél. A kérdés azonban az, hogy a tudat, valamilyen tudati tartalom, a tudat szerkezete *velünk születik-e*. Van-e velünk született nyelvtan (*grammatica innata*, J. Fodor, N. Chomsky, s távolabbról Kant *a priori* szintetikus ítéletei). Ez utóbbit úgy kell elképzelni, mint egy logikai rendszert, amely nem azonos a majdan megtanulandó természetes nyelvvel. Valamiről valamit állít. Ezeknek az állításoknak van a nyelvtől eltérő összefüggése. Én úgy látom, hogy a tudatnak van egy saját logikai rendszere, amely nem független, de nem is azonos a nyelv nyelv-tanával. Aki *nincstelen*, annak mije nincs? A nyelvi konszenzus itt

olyat fogad el, amit a logika nem tud kezelni. A magyar nyelvi konszenzus a *Ferenc nincstelen* mondatot úgy érti, hogy Ferenc olyan szegény, hogy semmije nincs. A „semmije nincs” mondat tökéletesen érthető, de logikailag helyesebb lenne a „semmije van” kijelentés, ezt azonban a nyelvérzék nem fogadja el. Chomskyék ezt úgy oldják meg, hogy a „semmije van” ítélet a mélyszerkezetbe kerül, s egy szabállyal lehet ezt a felszíni nyelvbe, vagyis a beszélt nyelvbe hozni, a szabály úgy szól, hogy a kettős tagadás egy állítás, azt állítjuk Ferencről, hogy semmije nincs, hogy nincstelen. A kétfajta logika közül azonban egyik sem születik velünk, előbb kialakul az általános logika legegyszerűbb, csecsemői változata, „ha sírok valaki törődik velem”, majd „hogy valaki törődjek velem, sírok”. Ezek az első reflexekből elvont következtetések. Kialakul az idő, a tér és az okság elemi kategória rendszere. Az más kérdés, hogy agyunk születésünkkor, már olyan állapotban van, hogy az elemi logika működtetésére alkalmas.

2.5 Továbblepve a tudattól, s még nem állást foglalva minőségéről nézzünk meg még két fogalmat az *ön-tudatot* (elkülönítve az öntudatosságtól, mint emberi minőségtől) és az *azonosság-tudatot*. Az ön-tudat a saját magamról kialakított képzet, annak a valósága, hogy most azon gondolkodom, hogy gondolkodom. Ön-tudata csak egyes embernek lehet, ahol a gondolkodás alanya és tárgya azonos. Az azonosság-tudat annak a bizonyossága, hogy a tegnapi énem és a mai énem azonos. Míg szorosabb értelemben az egyes embernek van azonosságtudata, tágabb értelemben közösségeknek is lehet valós vagy hamis azonosság-tudata. A közösségi azonosságtudat feltétele az egyén vállalása, hogy tudniillik ő hozzátartozik a csoporthoz, elfogadja, hogy ő is a csoporttal azonos hagyománnyal, értékrendszerrel, esetleg nyelvvel rendelkezik, ő is magyar, ő is veszprémi, ő is katolikus. Ez a vállalás lehet eredetileg a születésből kifolyólag automatikus, lehet nevelés eredménye, lehet érdek, és sok egyébből következő, de bármilyen oknál fogva áll fent, egyéni vállalásként, döntésként nyilvánul meg. Az ön-tudat tehát annak tudata, hogy én

vagyok, az azonosság-tudat pedig annak tudata, hogy én milyen vagyok és milyen nem vagyok, mivel tartom magam azonosnak, és mitől választom el magam. Az ön-tudat csak a létemre irányul, az azonosságtudat az általam elfogadott, vagy vallott, vagy szimulált értékekre irányul. Az ön-tudat működtetése az én elhatározásától függ, ami természetesen automatizálódik, míg az azonosság-tudat ugyan az én döntésétől függ, de a tartalma egy hosszabb egyeztetési folyamat, amely lehet tudatos, vagy tudattalan, automatikus.

2.6 A tudat, amely önmagára irányul, amely egyszerre lehet a cselekvés alanya és tárgya, rendelkezik egy állítmánnyal is, vagyis egy cselekvéssel. „Én gondolom, hogy én vagyok” magában foglalja a gondolkodás cselekvését, *cogito ergo sum*. gondolkodom tehát vagyok descartes-i alapelve nem csak a független létről szól, hanem arról is, hogy a tudat gondolkodik, tárgyként fog fel, a tudat műveleteket végez: azonosít és megkülönböztet, megállapít és tagad. A tudat tehát egy olyan létező, amely emberenként jelenik meg, s az agytól függetlenül nem tudjuk észlelni, de azzal nem lehet teljességében azonos, mert képes az önreflexióra. Működését az akarat biztosítja, bár működése során kialakulnak automatizmusok is. (Nem kell minden lépésnél előre meggondolnom, hogyan lépek).

2.7 A tudat milyenségének megértéséhez meg kell ismerkednünk Freud és Jung felfedezésével a *tudatalattival* is. Míg a tudat az értelem által szerzett korábbi tapasztalatokat őrzi, és a jelen tapasztalatait megállapítja, ítéli, rendezi, és a cselekvések számára eligazítást ad, addig a *tudatalatti az érzelmi emlékezet gyűjtőhelye*. Emlékezünk pozitív és negatív érzelmeinkre, megjelennek benne vágyak és taszítások, a kellemes és kellemetlen tapasztalatok emléke. Ezek közvetlenül a tudat által nem elemezhetőek, de komoly hatással lehetnek a tudatra, annak döntéseire. A tudatalattink szorosan összefügg az idegrendszerünkkel, érzékeinkkel, reflexeinkkel egyfelől, és tudatunkkal másfelől. A tudatunkból is lekerülhet a tudatalattiba ismeret, felismerés stb., és a tudatalatti is befolyásolhatja a

megismerést, például azzal, hogy valami régebbi taszítást vagy éppen pozitív érzetet társít a tudat ismerete mellé. Ítéleteink arról, hogy kedveljük-e a lila színt, az oktaédert, a szomszéd lányát sok racionális elem melletti számos tudatalatti tartalom is befolyásolhatja. Abból pedig, hogy kedveljük-e a szomszéd lányát, számos racionális döntés születhet. A tudat tehát, úgy tűnik, párban működik a tudatalattival, mindkettő az egyed biológiai rendszerébe ágyazott, alapozott, de míg a tudat képes az önreflexióra, addig a tudatalatti erre képtelen, vagy legalábbis nem úgy ahogy a tudat. A tudatot irányíthatja az akarat, a tudatalatti nem, csak különleges módokon, pl. pszichiátriai tréningek során.

2.8 Hogy a tudatalattiban milyen tartalmak a legerősebbek, körül az ezzel foglalkozók vitában vannak egymással. Azonban az bizonyos, hogy a szexuális vágy és a (halál)félelem (Freud), a kisebbség érzete (Adler), és sok más tudatalatti tartalom küzd egymással és a tudattal is. Hogy milyen mértékben vannak jelen a tudatalattiban az emberiség archaikus képzettartalmai (Jung) az már inkább szakmai, mint filozófiai kérdés.

2.9 Játszik-e szerepet a megismerésben az *intuíció*? Bergson ezt írja az intuíciónak: „Intuíciónak hívjuk azt a bizonyos szellemi szimpátiát, mellyel valamely tárgy belsejébe visszük magunkat, hogy azonosuljunk azzal, ami benne egyetlen és következőleg kifejezhetetlen” (Nyíri). Az intuíciót talán megélésnek, beleélésnek lehet fordítani. Az intuíció a megértés egy nem racionális formája. Bergson híres példája: egy kéményseprő elmegy, hogy megismerje Párist. Mikor megérkezik és kinéz az ablakán így szól „Páris! Mennyi kémény!”. Mert persze az intuíció szubjektív. Ha valamit megértünk anélkül, hogy a részleteit értenénk, az intuíciónk működik. Az egész, a lényeg megértése, a művész megértése. Az egész hangulatát visszaadó festmény vagy zene, annak ránk tett hatása nem írható le az értelem eszközeivel. Az intuíció a tárgy keltette élményt fogja fel, az intuíció a szavak nélküli magyarázat. A művészet ezért a valóság megismerésé-

nek egyik útja. Nehézsége a szubjektivitása. Nem, vagy nehezen magyarázható el, ezért nehezen ellenőrizhető.

2.10 Mint látjuk a tudat kérdésében döntő szerepet játszik az *akarat*. A tudat nem automatikus fényképezőgép, amely a valóságot „látja”, részeit, összefüggését, rögzíti, működésének elveit megállapítja és leírja. A tudat gondolkodik, kérdéseket tesz fel, válaszokat keres és talál, cselekvéseket indít, és reakciókat gyakoroltat be. A tudat képes nem csak egyszerű ítéletek meghozatalára (*‘az oroszlán jön’* ítéletre a gazella is képes), hanem a sokkal összetettebb ítéletek meghozatalára is. A tudat képes tévedni és a tévedését észlelni és kijavítani. Igaz, a tudat döntéseiben a tudatalatti befolyását is számba kell hogy vegye, s ha nem veszi, ítéletei befolyásoltak lesznek. Akkor hát miben különbözik a tudat a „tökéletes” számítógéptől? Ez kétségtelenül a 21. század egyik legizgalmasabb kérdése.

2.11 Azt állítjuk, hogy a számítógépnek nincs szabad akarat. De hát az is kérdés, hogy van-e az embernek *szabad akarat*? Mi a szabad akarat? Döntésre való képesség. *Buridán* szamarának egyik oldalára ételt másik oldalára italt tettek, és miután egyformán volt éhes és szomjas, éhen és szomjan halt, nem tudott dönteni. (A történet másik változatában két egyforma porció szénát tesznek a két oldalra). Nyilván döntéseink alkalmából befolyások érnek külső és belső befolyások, szükségletek, emlékek és célok. Az adott esetben ezek súlya között mérlegelünk. Életünk valódi és automatikus döntésekből áll. A valódi döntések apró és életre szóló döntések lehetnek. Hogy ma mit reggelizek, vagy hogy milyen életpályát választok, mérlegelés és döntés kérdése. Automatizált döntések a járástól, a számítógéphasználton át az autóvezetésig olyan begyakorolt cselekedetek, amelyeknél nem kell minden esetben döntenem, mert már begyakoroltam, de ezt meg lehet változtatni. Nyilván a valóságban a valódi döntések és az automatizált, begyakorolt döntések együtt és vegyesen fordulnak elő. El kell döntenem, hogy merre megyek, de közben egy sor automatizmus működik, azután elérkezem egy sarokra és újra döntenem

kell, hogy merre. A begyakorolt, automatikus döntések megkönnyítik a szuverén egyedi döntéseket, de befolyásolhatják is azokat, hogy a megszokott, esetleg az adott pillanatban rossz döntést hozzuk. Befolyásolhatják, de nem határozhatják meg. A szabad döntésem minden cselekvés előtt megmarad, legfeljebb nem érvényesítem. Szabad akkor az akaratom, ha minden befolyásolhatóságtól független vagyok? nem, *szabad akkor az akaratom, ha a rám ható erők között, legyenek ezek bármilyenek, erősek, mint az élethez való ragaszkodás, a szerelem, vagy az éhség, döntenem tudok.* A befolyásokat megszüntetni általában nem tudjuk, de választani közöttük tudunk, s a legegyszerűbb választás, hogy valamit teszek vagy valamit nem teszek. A döntés különösen előre nem látott esetekben igazi döntés, és ilyen döntésre sokszor vagyunk kényszerítve. A számítógép pedig előre nem látható kérdésben döntést nem tud tenni, ez fogalmilag kizárt. A számítógépnek nincs erkölce.

2.12 Az előre meghatározottság és a véletlen viszonyát is tisztáznunk kell. Egy hatoldalú normális kocka tisztességes feldobása esetén annak a valószínűsége, hogy egy bizonyos oldal kerüljön felülre 1:6. Azt azonban nem tudjuk, hogy a következő dobásunk miért lett egyes. Sőt a kocka huzamosabb dobálása esetén sem tudjuk megmondani, hogy az egyes oldalak egymásutánja miért az lett ami lett. Nyilván a kockára feldobáskor ható összes erők pontos mérésével és modellezésével meg lehet mondani, hogy hogyan forog és esik le a kocka. Készíthetünk olyan dobógépet, amelyet be tudunk programozni arra, hogy a) egy megadott eredmény szerint essen a kocka, b) hogy véletlenszerűen essen a kocka. Ez pl. zeneszámok kiválasztásánál számos programban működik. Ezek azonban csak szórások, nem valódi véletlenek. Valamivel nehezebb kiszámítani, hogy egy bridzsjátékban mi a valószínűsége annak, hogy az egyik játékos kapja meg az összes, tehát 13 pikket Az 52 kártyából álló csomagot többszörösen és tisztességesen megkeverve és a négy játékosnak kiosztva, véletlenszerű, hogy ki milyen kártyát kap, pontosabban a valószí-

nűsége annak, hogy a lehetséges legjobb leosztást kapjam, tehát például 13 pikket, az megmondható ($13! \cdot 39! / 52!$ vagyis 13 faktoriálisát meg kell szorozni 39 faktoriálisával és azt el kell osztani 52 faktoriálisával [ugye 13 faktoriális az $13 \times 12 \times 11 \times \dots \text{stb.}$]). 13 az a lapmennyiség, amit egy ember kap, 39 az a lapmennyiség, amit az egy ember nem kap meg, és 52 az összes kártyák száma. Ez $1.5747695224491077150811532813e-12$, ahol $e-12$ azt jelenti, hogy a számot 10^{12} -nel kell osztani, ami az egyes után 12 nullát jelent. [*Ákos szíves közlése*]. Mint ahogy egyáltalában nem biztos, hogy a hat dobás esetén legalább egyszer hatost dobunk. A 13 pikkes osztásnál, noha bonyolultabb mint a kockadobás, a helyzet alapvetően azonos. Készíthetünk olyan számítógép programot, amely véletlenszerűen oszt helyettünk. Ezt a számítógépet beprogramozhatjuk úgy, hogy addig osszon, míg én nem kapom meg a legjobb leosztást, és ezt a műveletet minimális munkaidőre redukáljuk, vagyis nagyon gyorsan működtetjük. Ha azonban fix időre állítjuk be, nem biztos, hogy a kívánt eredményt megkapjuk. Ha viszont a kívánt eredményt állítjuk be (addig osszon, míg nem éri el az eredményt) akkor nem tudjuk előre megmondani, hogy az eredmény mennyi idő alatt jön létre (hány osztás eredményeképpen). Vagyis fennmarad a véletlen az osztások számát vagy az eredményt illetően. Ezzel azt kíséreltem meg bizonyítani, hogy a véletlen jelen van az anyagi világban, és ennek adhatjuk mindig pontosabb leírását, de nem adhatjuk meg azt a meghatározást, amelynek ismeretében ki tudjuk kapcsolni a véletlent. Vagyis *a véletlen is része az anyagi világnak.*

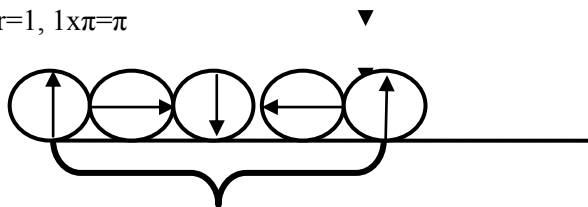
2.13 Ha minden dolognak megvan a maga elégséges oka, akkor hogyan létezhet *véletlen*? A véletlen csak azt az állítást tartalmazza, hogy előre nem megmondható (általunk), nem állítja, hogy a bekövetkezett eseménynek nincs oka. Ez az ember és eszközeinek elvi végességét állítja. Ha tízet elosztunk hárommal, akkor az eredmény egy teljesen a végtelenségig újra ismétlődő tört részekből álló szám

3.33333... vagy másképpen 3.3̄. Le tudjuk írni, de nem tudjuk megmondani a végét, azaz matematikailag végtelen. A π vagyis a π az a szám, amelyet akkor kapunk, ha a kör területét elosztjuk az átmérőjével. A π irracionális, azon belül transzcendens szám. 50 tizedesig így néz ki:

3,1415926535 8979323846 2643383279 5028841971 6839937510

de kiszámolták már 200 millió tizedesig. Sohasem ismétlődik, vagyis nem szakaszos tizedes tört, és nincs utolsó jegye, de nincs olyan jegye sem, amelyet ne tudnánk kiszámítani. A *racióális számok* véges vagy végtelen szakaszos tizedes törtökben írhatók fel. Miután a π végtelen nem szakaszos tizedes tört, ezért irracionális. A *racióális és az irracionális számok* együtt alkotják a *valós számok* halmazát, ezek mind elhelyezhetők egy számegyenesen. Még egyszerűbben: a 3.3̄ jelölésű szám minden egyes, a tizedespont után következő bármely részéről meg tudjuk mondani, hogy mennyi (mindig 3), míg a π esetében ezt nem tudjuk előre, ki kell számítani, de ki lehet számítani. Szerkesszünk egy olyan kört, amelynek átmérője 1 (bármilyen mértékegységben, de mondjuk cm.) akkor kerülete π . Ezt a kerületet egy helyen elvágva le tudjuk helyezni a számegyenesre, egy szakaszt ad. Véges-e a π vagy végtelen? Ha a szakasz elejét a zéró ponthoz helyezzük, akkor a másik végpontja valós, de a számsoron semmilyen egész vagy tizedes számmal nem egyezik. A számsort bármilyen kis szakaszra bontjuk, mindig két szakasz közé fog esni.

$$2r=1, 1 \times \pi = \pi$$

1.ábra. Egy egység átmérőjű kör területének lenyomata: π

Szerkesszünk egy olyan gépet, amely egy tenisz labdát dob fel, méghozzá úgy, hogy a labda röppályájának magasságát a π úgy szabályozza, hogy az első dobás 3, a második 1, a harmadik 4, a negyedik 1, az ötödik 5 stb. egységnyi magasságra jusson el. Majd állítsunk be egy olyan teniszütőt, amelyik mindig a 3-as magasságában üti el a labdát. Nem tudjuk előre megmondani, hogy 100, 200 vagy 10^n ütésből hányszor találja el a gépütő a labdát, ha $n=\infty$.

Tudunk-e olyan kockát szerkeszteni, amelynek minden éle π hosszúságú. Miután a π mérhető, tudunk ilyen kockát szerkeszteni, de nem tudunk számolni vele, vagyis a kocka tartalma a π^3 sohasem lesz pontosan meghatározható. Tudunk két olyan kockát szerkeszteni, amelyek közé esik a π -kocka, s a két kockát közelíteni tudjuk a π kockához, de soha nem tudjuk őket azonossá tenni, a különbség vagy a távolság közöttük mindig kisebb lesz, de soha el nem éri. A matematika itt bevezeti az integrál és differenciál számítást, de mi most elhagyjuk ezt, mert elegendő okunk van arra, hogy *véletlen eseménynek azt a jövőben bekövetkező eseményt tartjuk, amelynek bekövetkezését egy adott matematika rendszerben nem tudjuk előre megmondani*. Ugyanakkor a véletlenszerűen bekövetkező eseményeket meg tudjuk közelíteni, ez a megközelítés egyre pontosabb lehet, de sohasem lehet teljesen pontos. Újra megállapítjuk, hogy a véletlen része az anyagi, mint láttuk ebben az esetben a matematikailag leképzett, világnak. A véletlenül bekövetkező események valószínűségének megközelítéséhez a fizikában ma már nemcsak klasszikus számítógépet, hanem például kvantum számítógépet is használnak.

2.15 *A kvantum számítógépek, nem bitekből, hanem qubitekből állnak. A klasszikus számítógépek egy 3 bites regiszteren alapulnak, például 101, 110, 111, 010, 011 stb. A kvantum számítógépek regisztere ennél bonyolultabb. Egy kvantum regiszter leírásához exponenciálisan növekvő számú komplex szám szükséges, egy 3-qubites regiszter leírásához $2^3=8$ komplex szám kell. A komplex szám abba a számtartományba tartozik, amelyben elvégezhető negatív*

számból a négyzetgyökvonás. Tehát például $\sqrt{-1}$. Ez valós számokból (racionális+irracionális számok halmaza) nem tehető meg. Vagyis komplex számok bevitelével növelni tudjuk a bizonytalanságot, pontosabban a bizonytalanságot matematikailag jobban tudjuk leírni. Valamely kvantumállapot becslésére szükséges klasszikus bitek száma a qubitek számával exponenciálisan nő. Egy 300 qubitese kvantum regiszterhez 10^{90} nagyságrendű klasszikus regiszter szükséges, ami *több, mint ahány atom van a megfigyelhető világegyetemben*. Ezzel a fizikai jelenségek leírása nagyon pontossá válhat, azonban a *véletlent csak összébb szorítja*, nem szünteti meg.

A kvantum számítógépnek azonban elvi szempontból számunkra ugyanaz a problémája, mint a normál számítógépnek. A véletlen „a világba van kódolva”.

Pálfy Péter Pál a Magyar Tudomány 2013-as számában ismerteti Szemerédi Endre tudományos eredményeit. A *Szemerédi Regularitási Lemmáról* ezt írja „Leegyszerűsítve úgy fogalmazhatjuk meg, hogy minden nagy gráfot (hálózatot) fel lehet bontani egyforma méretű részekre, oly módon, hogy az egyes részek közötti élek (azaz összeköttetések) kis hibával véletlenszerűnek tekinthetők. Filozófikusan azt mondhatjuk, hogy minden nagy hálózatban (bármennyire is determinisztikus struktúrájú is az) ott rejtőzik a véletlen.”

2.16 Térjünk vissza a *szabad akarathoz*. Fentebb azt írtam, hogy a számítógép előre nem látható kérdésben döntést nem tud hozni, ez fogalmilag kizárt. Ugyanakkor egyre jobban meg tudja közelíteni, bár soha nem éri el a valóság pontos leképezését. Lehet-e olyan kicsiny a különbség, hogy a gyakorlat, a valós világ, az emberi élet szempontjából elhanyagolható? Vagyis lehet-e legalább elvileg, a gyakorlati élet szempontjából tökéletes robotot előállítani? A robotnak sohasem lesz szabad akarata. A robotnak nem lesz én- és azonosság-tudata. A robotnak nem lehet tudatalattija. Lehetséges olyan robot, amelyet agyunkon keresztül tudatunk irányít (tehát pl. agy-hullámokkal), de tudatunkat sohasem fogja robot irányítani.

2.17 A szabad akarat kérdését Benjamin Libet (Loewer) a biológia oldaláról közelítette meg. Arra kérte kísérleti alanyát, hogy jegyezze meg egy órán, mikor döntött úgy hogy majd lenyom egy gombot. Közben EEG-vel figyelte az agyat, és azt tapasztalta, hogy az agyi folyamat előbb indult meg, minthogy a kísérleti alany a döntés idejét jelezte. Ebből arra következtetett, hogy a szabad akaratú döntések valójában nem szabadok, mert korábban történnek meg mint azt a döntő egyén elhatározza. A kutatások már korábban felfigyeltek egy ún. készenléti készségre (*Bereitschaftspotential*), amely döntések előtt már jelen van. Libet a döntési folyamatot erre is kiterjesztette. Úgy látta, hogy a szabad akarat érzése csak visszavetítés, hiszen a döntés korábbi mint annak tudata. Vagyis a szabad akaratú döntések csak látszólagosak, valójában a döntése a tudattalan folyamataiban jönnek létre, s a tudat csak később „lép be”. Libet azonban elismeri, hogy a tudatnak lehet vétője, vagyis dönthet úgy, hogy nem teszi meg amit akart eredetileg. Erre az egyénnek a cselekedet előtt 100-150 millimásodperc ideje van. Végül utolsó művében Libet azt állítja, hogy van egy tudatos agyi mező (*conscious mental field*), s ez egy olyan rendszer, amelyet az agyi sejtek milliárdjaiból áll. Ennek a rendszernek nem minden része mondható meg előre az idegsejtek tevékenységből. Ez valójában egy nem-fizikai jelenség, csakúgy mint a szubjektív tapasztalat, amelyet reprezentál. S mivel nem mondható meg előre, ezért a tudatos agyi mező egy alapvető adottságnak tekinthető, olyannak, mint más természeti adottságok, például a gravitáció vagy az elektromágnesesség.

2.18 Gilbert Ryle (Loewer) felteszi a kérdést, hogy az ilyen állítások, mint „Emma kíváncsi természetű”, miről is állítanak valamit. Emma tudatának egy tulajdonságáról vagy Emma (tudati) viselkedésének egy fajtájáról van-e szó. Itt valójában a viselkedés lélektan alkalmazásáról van szó (angolul: *behaviourism*), ahol az ember leírása nem alanyiségének, testének, tudatának leírásán keresztül történik, hanem az ember viselkedésének megfigyeléséről

és leírásáról van szó. Az ember viselkedése azonban saját döntésein múlik, amelyeket a társadalom viselkedésmintái erőteljesen befolyásolnak, alakítanak, behatárolnak, de teljesen nem határoznak meg. Az „Emma kíváncsi természetű” állítás tehát Emma énjéről, döntéseinek sajátos szerkezetéről (többet kérdez mint Klára) állít valamit. Erre viselkedéséből következtethetünk.

2.19 Összefoglalva: az embernek tehát én- és azonos-ságtudata, továbbá szabad akarata van. Ez különbözteti meg más élőlényektől, és az általa készített robotoktól. A szabad akaratot nehéz elválasztani a kötött akarattól, a döntést az azt előkészítő agyi folyamatoktól, de kiélezett helyzetekben ezt meg lehet tenni. Innen kell majd továbblépni az etikához, előbb azonban foglalkoznunk kell a nyelv általános kérdéseivel.

3. Nyelvfilozófia

3.1 A fenti kijelentéseket valamilyen nyelven, esetünkben magyar nyelven tettük. De azt is láttuk, hogy a logika és a nyelv nem mindig vannak harmóniában (*nincstelen*). Pedig a nyelv is, a logika is megkerülhetetlen. Nem tudunk nélkülük állításokat tenni, ami pedig a filozófia szempontjából elengedhetetlen. Az hogy egy állítás igaz vagy hamis, csak akkor tudjuk megválaszolni, ha a többiek értik azokat a szavakat, amelyekkel a saját fogalmainkat kifejezzük. Egyébként a legtöbb (és felesleges) vita onnan származik, hogy a fogalmak, amelyeket használunk nem világosak. Ezen azt értem, hogy többnyire elmosódottak. Wittgenstein híres mondását sokan idézik: „Amit egyáltalán el lehet mondani, azt meg lehet mondani világosan, amiről pedig nem lehet beszélni, arról hallgatni kell”. Másként: a világos fogalmakról világos állításokat lehet tenni, míg arról, ami nem világos arról jobb hallgatni. A nyelvfilozófiai irodalomból de Saussure és Wittgenstein gyakorolta rám a legnagyobb hatást. Az általános nyelvészettel és a nyelvtörténet elméleti kérdéseivel a nyelv-rokonsággal kapcsolatban foglalkoztam. Akadémiai doktori értekezésem első fele erről szólt. Később kibővítve könyvformában is megjelent (*Nyelvrokonság* 1978). A nyelvfilozófiai kérdésekről csak közvetett megjegyzéseim jelentek meg. Itt most érdemes előbb Saussure, majd Wittgenstein nézeteit kicsit alaposabban körüljárni.

3.2 Az eredetileg nyelvtörténész Saussure, annak az indo-európai laringális *h*- szókezdőnek a megjósolója, amit a később felfedezett hettita nyelvben meg is találtak. Azonban a világhírűvé vált, az 1906 és 1911 között a genfi egyetemen tartott, előadásai teljesen másról szóltak, és alapjaiban változtatták meg a nyelvről való gondolkodást. Nézeteit így foglalhatjuk össze röviden: Egy nyelv jelenségeinek magyarázatát nem a jelenségek múltjában, előzményeiben és körülményeiben kell keresnünk, hanem a nyelv szerkezetében. Híres sakk-példája szerint, egy sakk-játszma bármelyik állapotának elemzéséhez nem segít, hogy ha megvizsgáljuk, hogyan

alakult ki az adott állás, a döntő az, hogy milyen az éppen a táblán álló figurák viszonya a sakk szabályrendszerét figyelembe véve. A struktúra elemzése, az összefüggések felismerése, a megértés, és persze a helyes következő lépés meghatározásának feltétele. Az elemzés tárgya a viszony, nem önmagában a bábú, hanem a bábuk közötti viszony. Ha a viszonyrendszer egyik tagja változik, változik az egész rendszer. Ez lényegében a strukturalizmus alapjait fektette le, amit mások azután továbbfejlesztettek. Saussure nézeteit, bármilyen nagyra tartottam is, nem tudtam teljesen elfogadni. Saussure „belső nyelvészete” amely csak a nyelv szerkezetével foglalkozik, és „külső nyelvészete”, amely minden egyébbel, például a nyelv történetével, a beszélők történetével, a nyelv földrajzi elterjedésével stb. indokolt lehet. De a „belső nyelvészet” tárgya nem egy időtől megfosztott nyelv, nem egy kimerevített pillanata nyelvnek, még akkor sem, ha ez kutatási szempontból, módszertanilag alkalmasint elfogadható. A nyelv állandó mozgás és változás, a viszonyrendszer minden eleme között állandó kölcsönhatás működik, a nyelvnek van egy saját dinamizmusa. Csak ebből érthető meg az a minden természetes nyelvre érvényes megállapítás: *a nyelv változik*. Ahogy ebből következik az is, hogy *minden természetes nyelvnek van története*. Ehhez hozzátenném, hogy minden struktúrának van saját története.

3.3 Wittgenstein első nagy művében a Tractatusban (*Tractatus Logico-philosophicus* 1919) hét állítást tesz. A szöveg eredetijét németül írta, s az itt közölt Pears--McGuinness-féle angol fordítást jóváhagyta. A magyar fordításom Nyíri Kristófét követi :

Márkus György 1962-es fordítása máig a meghatározó magyar alapszöveg. Ebben két wittgensteini kulcsterminus *Sachverhalt* és *Sachlage* fordítása: *elemi tény, helyzet, a dolgok állása*. Nyíri Kristóf javaslatára az 1989-es kiadásban ezt megváltoztatták: a *Sachverhalt*ot *körülményre*, a *Sachlage*t *tényállásra* módosították. A 2004-es kiadásban Mekis Péter és Polgárdi Ákos kontrollfordítása nyomán a *Sachverhalt* *összefüggésként*, a *Sachlage* *helyzetként* került a

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

szövegbe. A mai álláspont szerint e legutóbbi fordítás a leginkább megbízható. (Lásd a kontrollfordítói utószót in: Wittgenstein: Logikai-filozófiai értekezés, Atlantisz, 2004. A Wikipédia megjegyzése magyar Tractatus-fordítások és különbségeikről). Az alábbiakban megkísérem a wittgensteini állításokat átfogalmazva leegyszerűsíteni és egyértelművé tenni úgy, hogy az a magam számára is elfogadható legyen:

1. A világ mindaz, aminek esete fennáll.

Die Welt ist alles, was der Fall ist.

The world is all that is the case.

RTA: A világ az ami létezik.

A „létezik” és az „esete fennáll” között nem látok érdemi különbséget. Az „esete fennáll” kifejezést a következő tézis magyarázza

2. Aminek esete fennáll, az összefüggés [tény, körülmény] nem más, mint az elemi összefüggések [tények, körülmények] megléte.

Was der Fall ist, die Tatsache, ist das Bestehen von Sachverhalten.

What is the case—a fact—is the existence of states of affairs.

RTA: Ami a lét, vagyis a tény, az az elemi összefüggések, viszonyok léte

Itt a *Sachverhalten* kifejezést összefüggésnek fogom fel, a körülmények, vagyis a tulajdonságok és összefüggések együtt adják azt ami tény, s csak ez állítható arról ami létezik.

3. A tények logikai képe a gondolat.

Das logische Bild der Tatsachen ist der Gedanke

A logical picture of facts is a thought.

RTA: A létező logikai képe a gondolat

Indokolt visszatérni a tényről a létre.

4. A gondolat értelemmel bíró kijelentés.

Der Gedanke ist der sinnvolle Satz

A thought is a proposition with a sense.

RTA: A gondolat értelemmel bíró kijelentésként jelenik meg

Pontosabb megfogalmazás

5. Minden kijelentés az elemi kijelentések igazságfüggvénye.

Der Satz ist eine Wahrheitsfunktion der Elementarsätze.

A proposition is a truth-function of elementary propositions.

RTA: Minden kijelentés igazsága függ a benne foglalt elemi kijelentések igazságától

Hogy A függ B-től az egy függvényben leírható, az rendben van, de felesleges.

6. Az igazságfüggvény általános formája a következő: [$\bar{p}, \bar{x}, (\bar{x})$]. Ez a kijelentés (mondat) általános formája.

Die allgemeine Form der Wahrheitsfunktion ist:

$[\bar{p}, \bar{\xi}, N(\bar{\xi})]$. *Dies ist die allgemeine Form des Satzes*

The general form of a truth-function is: $[\bar{p}, \bar{\xi}, N(\bar{\xi})]$. This is the general form of a proposition.

RTA: A kijelentés felírható egy függvény formájában, melyben a kijelentés igazsága az elemi kijelentések igazságának függvényeként van leírva.

Ez pontosabbnak tűnik, de e lényegen nem változtat.

7. Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.

Wovon man nicht sprechen kann, darüber muß man schweigen

What we cannot speak about we must pass over in silence.

RTA: Amiről nem tudunk a fenti általános értelemben vett kijelentést tenni, arról ne beszéljünk.

Vagyis egy definícióssal van dolgunk: A *tény* az aminek az esete fennáll, a tény a körülmények megléte. A tény a dolgok összefüggése, mindaz amit a dologról állíthatunk és igaz. A *tényállás*, a *helyzet* a dolgok közötti összefüggés, és ezt az elemi összefüggést az elemi mondatok képezik le. Egy mondat akkor értelmes, ha egy tényállást úgy mutat be, hogy az vagy igaz vagy hamis, fennáll vagy nem áll fenn. Egy mondat akkor igaz, ha a mondatban állított tényállás fennáll. Wittgenstein három fajta állítást ismer. A természettudomány tényállításai empirikusak, ($A=B$), a logika tautológiákból áll ($A=A$), és a többi (Isten, erkölcs, vallás, művészet) „misztikus”, amiről nem lehet beszélni, amiről hallgatni kell ($A=?$). Noha Wittgenstein nem tesz kifejezetten nyelvészeti kijelentéseket, a való világ, a logika és a nyelv viszonyát elemzi, a nyelv szerkezete és a valóság szerkezete között keresi az összefüggéseket. Úgy gondolja, hogy a való világról lehet érvényes állításokat tenni, ha az állítások megfelelő formában jönnek létre, igazak vagy nem igazak.

Összefoglalva: *A világ dolgokból és tényekből áll. A dolog* önmagánvaló, léte van, de csak összefüggései révén észlelhető, s a dolgok összefüggései a tények. A tényeket az összefüggések, a konfigurációk révén ismerhetjük meg, mert a dolgot csak *a priori* tudhatnánk. A dolgok szubsztanciák, és összességük képezi a világ szubsztanciáját. A szubsztanciákról csak annyit tudhatunk, hogy léteznek. De számunkra csak az elemi összefüggések révén jelennek meg, elemi tényekként. A *szubsztancia önmagánvaló* (vö. a *szubsztancia* és *akcidencia* tanával a görögöknél, ahol a szubsztancia a dolog lényege, a léte, az akcidencia a tulajdonság, az esetlegessége).

3.4 Wittgenstein hosszas szünet után tér vissza a filozófiához és a *Filozófiai vizsgálódások* című összefoglaló művét már csak halála (1951) után adták ki. Lényege, hogy a nyelv társadalmi megegyezés

révén létezik, a szó jelentését használata mutatja. Tapasztaljuk, hogy egy szó pontos jelentését legjobban egy-egy olyan mondatból tudjuk megérteni, amelyben a szót használjuk. A szót egy másik mondattal is lehet definiálni, de ez egy végtelen definíciós sorral fenyeget. A *nyelvszociológia* leírja a nyelv(ek) használatát, kik, hogyan használják a nyelvet, milyen szerepek és viszonyok vannak, ezek hogyan tükröződnek a nyelvben, milyen eltérések vannak a csoportok nyelvhasználatára között. A nyelv állandóan változó szabályait az állandóan változó nyelvközösségi „megállapodások” teszik használhatóvá. A „kocsi” szón ma már mindenki autót ért, de a *kocsi hajtó* verseny még a régi kocsikkal történik. A „gyertya” világító eszköz, de egy autós boltban gyújtó a motorba, és a sportpályán egy atlétikai testtartás, vagy egy magasba lőtt labda. A szöveg és a társadalmi kontextus szűkíti vagy tágítja, sőt megváltoztatja a jelentést. Az angol *flash* ‘villanás’ szónak számos ismert egyéb jelentése mellett van egy ilyen jelentése is: “rendjel, gallérhoz erősített fekete bársony szalagjelvény” amelyet kizárólag a brit 23. Welsh gyalogezred viselhet” (Ország), s ezért igen kis közösség használja. A szótárakba legújabbban került *flashmob* ‘hirtelen gyülekezet’ mostanában keresi a pontos jelentését. Hogy egy utcai tüntetés flashmob-e, ebben még meg kell állapodnia a társadalomnak és a jogászoknak. Az előbbiek a szó használatát, az utóbbiak a szó (jogi) meghatározását adják, és ezek vagy egyeznek vagy ütköznek a résztvevőkével.

3.5 Míg a nyelvfilozófia egyik ága a nyelv elemzésével kísérli meg a nyelv lényegét, s ezzel persze a nyelv által kifejezett gondolatot megérteni, addig egy másik irányzat a nyelv nagyobb egységéből a szövegből indul ki. Derrida szerint a szövegek, legalábbis az európai szövegek tudva-tudatlanul dichotómiákon, kettősségeken épülnek fel, mint a szent és profán, a jelölő és jelölt, a lélek és test, a másik és az azonos. Ezek azonban torzítják a leírást, ezért el kell távolítani őket a szerkezetből, a struktúrát dekonstruálni kell, hogy megértsük azt amit tükröz. Derrida valójában a struktu-

ralizmussal fordul szembe. Igaz, hogy a struktúrák általában lebontathatók kettősségekre, dichotómiákra, azonban ez csak egy módszertani eljárás, és nem a lényeg leírása. Ha az apa-fiú viszony bármelyik tagja változik, pl. az apa nevelőapává, a viszony is változik. De változik a kontextus változása esetén is, például az anya halálával, egy mostoha megjelenésével, egy testvér születésével. Ha dekonstrukción a berögzült gondolati struktúráktól való szabadulást értjük, persze az jogos törekvés.

3.6 Ezek azonban szélsőséges példák. A nyelv működését két tény biztosítja. Az egyik, hogy a generációk és az általuk képviselt nyelvi megállapodás nem tudatos, és továbbadása fogaskerékszerű. A használathoz nem kell tudatos, deklarált megállapodás, az akadémiák és az iskolák leginkább az írást szabályozzák (helyes írás). Nincs olyan generáció amely ne értené szülei nyelvét, és fordítva, gyermekeik nyelvét is értik a szülők, akkor is, ha abban sok újítás, sajátos, az ő idejükben még nem volt nyelvszokás jelenik meg. A nyelv állandóan változik, és mégis mindenkor alkalmas a társadalmi kommunikációra. Ez azért van, mert a nyelv anyagi, fizikai oldala, a hangok, hangsorok, a kiejtés, a hangsúly nincs semmilyen kapcsolatban azzal a tárgyi valósággal, amit jelent. Hogy egy tárgyat hogyan nevezünk, és hogy egy tényről hogyan szól az állításunk, az a történeti konszenzus által kötve van. Teljesen esetleges, hogy az égitestet *Nap*-nak, *Sonne*-nak, *naran*-nak (mongol), *günes*-nek (török) nevezzük, a hangsorok nem függenek össze sem az égitesttel sem egymással. Ugyanakkor a határok soha sem élesek, minden jelentésben van egy biztosan azonosítható mag és a szélén lehet homályos, nem mindig meghatározható jelentéssáv. A nyelvi jeleket használó közösség sem homogén, s másképp használja a nyelvet a szakember, a mester és a laikus. Ezek biztosítják a nyelv rugalmasságát, ami a használatnak, s a valósággal való megfeleltetésnek egyik fontos összetevője.

3.7 Felmerül ezután a kérdés, hogy a valóságot a nyelv szűrőjén keresztül látjuk-e? Meghatározza-e, vagy befolyásolja-e a tudatot, valóság megismerését a nyelv? Sapir és Whorf 1940-ben felállítottak egy radikális, relativizáló elméletet. Whorf eredeti megfogalmazását idézem:

„The categories and types that we isolate from the world of phenomena we do not find there because they stare every observer in the face. On the contrary the world is presented in a kaleidoscopic flux of impressions which have to be organized in our minds. This means, largely, by the linguistic system in our minds”. [Whorf 1956 (1940) = P. Kay, W. Kempton 1984:66].

Első tétel: „A kategóriákat és a típusokat, amelyeket mi a jelenségek világából elkülönítünk, mi nem találjuk ott, mert azok minden megfigyelő arcába bámulnak. Éppen ellenkezőleg, a világ a benyomások kaleidoszkópikus áramlásaként jelenik meg, amelyet a mi agyunknak kell rendszerezni. Ez nagyjából a tudatunkban lévő nyelvi rendszert jelenti”. Vagyis a világ külön tárgyakra való szegmentálását az agyunkban működő nyelvi szerkezet végzi el. S mivel a nyelvi szerkezet a különböző nyelveknél, nyelvcsaládoknál eltér, ezek használói másként szegmentálnak, és ezért másként látják a világot.

Második tétel: Ezért bárkinek az anyanyelve erősen befolyásolja vagy teljesen meghatározza azt a világnézetet, amelyet akkor szerez meg, amikor a nyelvet megtanulja.

Harmadik tétel: a különböző nyelvek szemantikai rendszere minden korlátozás nélkül különbözhet.

A SapirWhorf hipotéziseket elsősorban a *színek szegmentálása és nyelvi elkülönítése* kapcsán vizsgálták. A színskála objektíven mérhető, de a „látott” vagyis a megkülönböztetett alapszínek, illetve az azoknak megfelelő szín jelölő névszók jelentés-terjedelme nyelvenként is változhat. Van nyelv, amelyikben nem különbözteti meg külön szó a kék és a zöld, vagy a barna és a vörös színeket. A magyarban a *kék* török, míg a *zöld* talán oszét jövevényszó. A kis

könyvtárnyi nemzetközi irodalom szerzői végülis elvetették a Sapir-Whorf hipotézist. Igaz az, hogy a színek megkülönböztetése és „terjedelme” nyelvenként és koronként változik, de ez nem függ a nyelvtől, még kevésbé a nyelv szerkezetétől.

3.8 Más kérdés, hogy egy *nyelv állapota* mennyire segíti a valóság megértését. A német filozófiai nyelv alkalmasabb finom különbségek megállapításának rögzítésére, mint például a magyaré. Emlékezzünk a wittgensteini *Sachverhalt* és *Sachlage* lehetséges magyar fordításaira. Ez persze nem a magyar nyelv sajátossága miatt van így, hanem a magyar filozófiai irodalom elmaradottsága miatt. Így van ez a szaknyelvek pl. a számítógépes kifejezések kialakulásánál is. Azonban minden nyelv képes megteremteni azt a szókincset és nyelvi viszonyrendszert, amelyre beszélőinek szüksége van. Ha a Sapir-Whorf hipotézis igaznak bizonyult volna, nem lehetne egyik nyelvről a másikra fordítani. Itt is vannak persze „lefordíthatatlan” kifejezések, amelyek egy nagyobb kulturális összefüggés értéke nélkül, nem érthetők, de ha érthetővé válnak, akkor le is fordíthatók. Ha egy magyar (költő) azt mondja „nekünk Mohács kell”, ezt nem lehet lefordítani, ha nem érti valaki, mit jelentett Mohács a magyar történelemben és a magyar történelemről alkotott nemzeti tudatban. S a *mohácsi vész* kifejezést nem lehet törökre lefordítani, ha csak a szó szerinti fordítás szintjén maradunk, mert a törökök a mohácsi győzelemről beszélnek. Tehát a valóságot tükrözi a nyelvünk, de ez a valóság egy értelmezett valóság, ez nem egy önmagában létező valóság, hanem egy nekünk, a mi nyelvünket beszélők számára való létezéssel színezett valóság. A „mohácsi csata” kifejezés minden további nélkül minden nyelvre fordítható, de a kifejezés elveszt egy jelentésmögletet.

3.9 A nyelv tehát funkcióját tekintve inkább szemüveg, amely segít a valóság látásában, a valóságlátásunk élességét növeli, a saját szemünkhöz, kultúránkhöz, látásunkhoz alkalmazkodik, ilyen érte-

lemben befolyásolhatja *világnézetünket*, de azt nem határozza meg. Ugyanakkor a nyelv több, mint a valóság részekre bontása, a világ nem folyamatos voltának leképezése, az „itt végződik X és itt kezdődik Y” rögzítése. A nyelv egyszerre tudja megnevezni, és elkülöníteni a fákat, és felfogni és kifejezni az erdőt. Hogy a nyelv hány fajta fát tud megkülönböztetni, az a nyelvi kultúra része. A nyelv egyszerre része a kultúránknak és ugyanakkor annak kifejezője. A nyelv a nyelvi közösség tudatában létezik, s csak kimondott vagy leírt formájában létezik fizikailag. Létezik-e egy nyelv, amelyet éppen senki nem beszél, amelyen éppen senki nem ír? S ha igen, mi a létformája? Azt írtam feljebb, hogy: A közösségnek csak a nyelven keresztül van közösségi tudata.

3.10 Ismeretes történet, többen leírtuk. Egy a szamojéd nyelvcsaládhoz tartozó nyelv beszélői kihaltak. A nyelvet csak korábbi feljegyzésekből lehetett rekonstruálni. Kutatók azonban találtak két öreg asszonyt, akik már elfelejtették a nyelvüket, és csak oroszul tudtak, távol is laktak egymástól, nem is ismerték egymást. A kutatók összehozták a két öregasszonyt, és el kezdték beszéltetni őket a gyermekkorukról. Lassan, lassan újra feltolult a közös anyanyelvük, és egy-két hónap után vissza tudtak hozni a tudatukba anyanyelvüket. A nyelv, ha rövid időre is, mert az egyik asszony azután korán meghalt, újjá született. Az utolsó beszélőt még magam is hallottam, szövegeket jegyeztek le tőle, kiejtését rögzítették. Ennek a nyelvnek a beszélői nemcsak nyelvüket, de közösségi tudatukat is elvesztették. Ez egyébként nem szükségszerű, a nyelvcsere átment közösségek más esetekben közösségi tudatukat megőrizhetik. Ez annyit is jelent, hogy a közösségi tudat ugyan a közös nyelvben gyökerezik, de más jelrendszerek, más elemek, hagyomány, közös kultúra, vallás, történelem, terület stb. átvihetik a közösségi tudatot a nyelvváltás szakadékan, és felépíthetik közösségi tudatukat az új nyelv segítségével. Ez például akkor történhet meg, ha a nyelvváltás nem járt a vallás változásával. A finnugor nyelvet beszélő a Káma-vidéken

elő votják nép (udmurtok) egyik alcsoportja a *beszermján*. E csoport tagjai ma a votják egyik nyelvjárását beszélnek, de etnikai tudatuk megőrizte, hogy ők eredetileg muzulmánok voltak, amely szónak egyik török változata a *beszermján*, ugyanaz a szó, mint a magyar *böszörmény*. A szláv nyelvre váltó avarokkal az történhetett, hogy az életformájukat őrizték meg és ezzel a közösségi tudatukat. A kelta gall nyelvüket vesztő írek, a kelta nyelvüket újjáélesztő velsziek és skótok közösségi tudata akkor sem szűnt meg, amikor végleg, vagy hosszú ideig nem beszélték ősi anyanyelvüket, és példák sokaságát lehetne még idézni.

3.11 A nyelvnek szerkezete és története, funkciója és használata van, és ez minden nyelvre érvényes. Vannak természetes nyelvek és mesterséges nyelvek, ez utóbbiak, mint az eszperantó emberi, egyszeri alkotások, melyeket, azután, közösségek alakítanak. Végül vannak gépi, vagy matematikai „nyelvek”, itt azonban a nyelv csak hasonlat. Beszélhetünk még rekonstruált és valódi nyelvekről, de ezek már a filozófián kívül esnek. A nyelv a filozófia számára az a valami, ami a valóság és a tudat között van.

3.12 Itt kell tehát válaszolnunk arra a kérdésre, hogy lételméleti szempontból hová helyezhetjük a nyelvet. A *nyelv lételméleti, ontológiai szempontból* az emberi tudat része, hordozója a közösségi tudat, amely az egyes emberi tudatokon keresztül kapcsolódik össze. A természetes, velünk élő, általunk használt nyelv sajátos tudati létforma. Addig és csak addig létezik, ameddig legalább két, egymással kommunikálni tudó ember tudatában él. A nyelv-tudat állapota sokféle lehet, mint ahogy az egyén nyelvismerete és nyelvhasználata is. Innentől kezdve azonban a nyelv a nyelvtudomány és nem a nyelvfilozófia tárgya.

4. Szabad akarat és egzisztencia

4.1 A szabad akarat nemcsak mint a gondolkodás eredményeképpen megjelenő valóság áll előttünk, hanem mint kérdés is. A szabad akarat az egzisztenciális döntések eredete. S ez az egzisztencia a saját létünk. Mivel magunknak kell döntenünk, senki és semmi nem szabadíthat meg ettől. Mint Kirkegaard elemzi, Ábrahám döntése, hogy Isten parancsát követi, mikor fiát feláldozni indul, Isten törvényével szemben hozott egzisztenciális döntés. Nem Izsák létéről, hanem Ábrahámról van szó, akinek döntést kell hoznia.

4.2 Míg a létről csak az állíthatjuk, hogy van vagy nincs, az egzisztencia a megélt létezés. Tudja, hogy ez véges, hogy a halál elkerülhetetlen, s a halál nem csak az egzisztencia vége, hanem állandó jelene is. Ezért az egzisztencia telve van szorongással. Az időről azért tudunk – mondja Heidegger –mert tudjuk, hogy meghalunk. Heidegger a lét és az egzisztencia között szakadékot lát, mert a lét és a semmi vagylagos, a semmi kívül van a léten, míg az egzisztencia magában hordozza a halált, a semmit, amely ezáltal az egzisztencia részévé válik. Ez az egzisztencia megelőzi a lényegét, az esszenciát, mert az ember maga határozhatja meg, egzisztenciális döntéseivel a mibenlétét, lényegét, esszenciáját —így gondolja Sartre. A döntés képessége, vagyis a szabad akarat az ember szabadságának feltétele.

4.3 A világ alapjában szabadság jellegű, mert már az ősi elrendezésében is felbukkan a véletlen – „az Isten helye a dolgok között” – meg valami preferenciális igény, ami a „valószínű” (fizikai értelemben vett) ellenében működik - idézi Telhard de Chardin-t Nyíri Tamás, s hozzáteszi: „A szintetikus létezők valami kezdetlegesen fölrakódó épületen születtek meg, a kedvező esetek (*hasard*) hihetetlen közrejátszásával”.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

Összefoglalás

Filozófiai nézeteimet tehát nem a filozófiai gondolkodás ismerete, csak a vele való ismerkedés alakította. Röviden összefoglalva egy bővített racionalizmus, amely tisztában van az ész korlátaival, elismeri az intuíció jelentőségét, és a szabad akaratra építő döntései kritikai jellegűek. Elfogadja a világ objektivitását, a struktúrák jelentőségét. A világ megismerése csak egyre jobb megközelítés, a véletlen a világ szerves része. Arisztotelesz, Szent Tamás, Descartes, Kant, de Saussure, Wittgenstein és Kirkegaard a fő oszlopok, de számos más támaszték is tartja filozófiai nézeteim építményét.

Megjegyzés: A fenti gondolatok forrásait itt nem adom meg, hiszen az életem során részben vagy egészben elolvasott művek listájának itt nem volna sem elegendő helye, sem értelme, sem célja. A filozófiáról írottakat több barátom is elolvasta, közülük különösen Boór Jánosnak és Szuromi Szabolcs Anzelmnek tartozom köszönettel. E szöveg véglegesítésekor különösen két művet használtam az internet mellett, ezek címét itt adom:

Loewer, B. (szerk) (2011): 30 másodperc filozófia, Budapest.

Nyíri T. (2003): A filozófiai gondolkodás fejlődése, Budapest.

Minden egyéb bibliográfiai adat megtalálható az interneten.

XI. Nézeteim a felsőoktatásról

1. A kelet-európai pesszimizmus és a magyar felsőoktatás jövője. Rectori székfoglaló (1991)

Tisztelt egyetemi polgárok! Kedves barátaim! Egy régi hagyományt felújítva egy új hagyomány alapját szeretném lerakni azzal, hogy a rektori jelvények átvételekor az új rektor székfoglaló beszédben vázolja az egyetemet is valamilyen formában érintő tudományos nézeteit.

A tudomány feladatai közé tartozik, hogy világos fogalom alkotással segítse a közgondolkodást. Közgondolkodásunk, többek között azért, mert nagy nyomás alól szabadult fel, tele van pontatlan, homályos fogalmakkal, amelyeknek mindennapi használata újabb és újabb zavarokhoz vezet. Kétségtelen tapasztalatunk, hogy az országnak rossz a közhangulata, ami igazából csak részben érthető. Egy egyedülálló történeti változásnak vagyunk tanúi és egyszersmind résztvevői. Olyan forradalmi változást tapasztalunk, amelyet az elkövetkezendő történetírás csendes forradalomnak, és minden bizonnyal rosszkedvűen csendes forradalomnak fog nevezni. Az eufória elillanását nem a bizakodó derű, hanem a rosszkedv, a pesszimizmus követte. Mindannyian olvastuk a Gallup intézet jelentését, amely szerint Magyarország Európa legpesszimistább országa. Következik-e ez pusztán abból, hogy a társadalom többsége ösztönösen, s egyesek tényszerűen is tudatában vannak annak, hogy gazdasági, s több vonatkozásban társadalmi helyzetünk rossz? Bármilyen egyszerű lenne erre igennel válaszolni, a kérdés igazából mégsem így vetődik fel.

A Magyar Értelmező Kéziszótár a pesszimista, a borúlátó embert a következőképpen határozza meg: *aki mindenben (csak) a kedvezőtlent látja meg, és aki a jövőtől nem vár semmi jót.* Ha a kérdést innen közelítjük meg, akkor a pesszimizmus a lélektani alkat

kérdése. Teller Ede nemrégiben úgy, fogalmazott, hogy az optimista az az ember, aki azt hiszi, hogy a jövő jobb lesz, a pesszimista, az aki tudja, hogy rosszabb lesz. Bármilyen szellemesek is az ilyen és hasonló meghatározások, keveredik bennük a hit, és a tudás, a várakozás és az ismeret. Aki tudja, hogy milyen rossz a helyzet, ez nem pesszimista, az realista. Valójában az a pesszimista, aki függetlenül a valóságos helyzettől borúlátó, semmi jót nem vár a jövőtől. Ha ez így van, akkor a következő kérdésünk az lehet, hogy vajon az egyes történelmi régiókban a pesszimista és az optimista alkatú emberek egyenlően vannak-e elosztva? Ugyanis, amennyiben ez a pesszimista alkat kizárólag egy egyéni lélektani tény, akkor azt kell feltételeznünk, hogy az optimista és a pesszimista emberek aránya statisztikailag minden populációban azonos. Ha azonban a pesszimista és az optimista emberek eloszlásában területenként különbségeket tapasztalunk, márpedig tapasztalunk, akkor ebben a társadalomnak illetve a történelmi hagyománynak is szerepe van. Ebben az esetben meg kell adni azt a társadalmi okot, amely miatt a pesszimista és az optimista emberek eloszlása régióként eltérő.

Úgy látjuk, hogy az optimizmus illetve pesszimizmus nem pusztán egyéni világlátás, hanem függ bizonyos társadalom-lélektani tényezőktől. Nem mindegy ugyanis, hogy a társadalmi közeg melyik magatartást jutalmazza. S itt válik a kérdés társadalmi kérdéssé. Vannak közösségek, illetve történelmi korok, amikor a társadalmi közeg azt várja el, hogy tagjai pesszimista módon nyilvánuljanak meg. Egyszerűen az ilyen magatartást jutalmazza, dicséri, tartja elfogadhatónak. S az optimista magatartást elítéli, gyanúsnak tartja, eleve hamisnak bélyegezi. Azt is mondhatjuk, hogy vannak társadalmi helyzetek és csoportok, ahol a pesszimizmus divat. Az az állítás ugyanis, hogy az emberek ott pesszimisták, ahol a helyzet, ahol a kilátásaik rosszak, s ott optimisták, ahol kilátásaik jók, nem állja ki a vizsgálatot, mert egyfelől minden kilátás viszonylagos, hiszen a jó helyzetben lévő egy még jobb helyzetben levőhöz képest rossz

helyzetben van. Egy éhhalál előtt álló kaszton kívüli hindu, egy élelmiszerjegyekért sorban álló moszkvai, egy munkanélküliséggel fenyegetett keletnémet, egy értékesítési gondokkal küzdő francia paraszt, s egy recessziótól féltő amerikai üzletember kilátásai szubjektív szempontból egyaránt rosszak, mégsem egyformán pesszimisták. Mindenki cserélne a sorban utána következő kilátásaival, de ha helyzetébe kerülne, szubjektív lelkiállapota mégsem lenne jobb, noha objektív helyzete lényegesen javulna. S az indiainak optimizmusra adhatna okot, hogy megvalósult a mezőgazdaság zöld forradalma, a moszkvai sorban állónak, hogy a társadalom átalakulása talán lehetővé teheti, hogy az egyébként évek óta legjobb termést gazdaságosan és jól elosszák, a keletnémet munkanélküli számára belátható közelbe került nyugati honfitársainak jóléti társadalma. A francia paraszt integrálódása a közös piacba nehéz átmenetek után bizonyára sikerülni fog, s talán a recessziótól féltő amerikai üzletember is találhatna okot az optimizmusra. Vagyis belátható, hogy a ború- vagy derülátás nem a tényleges kilátások függvénye. Világos, hogy nem az egyéni pesszimizmusról van szó, hanem éppen arról a társadalmi közegről, amelyik ezt a pesszimista magatartást elvárja, vagy éppen rosszallja. Ott, ahol az optimista nem konform, ahol nagyobb stressznek van kitéve mint a pesszimista, ott az emberek általában pesszimisták, s ahol az optimizmus társadalmi elvárás, ahol az emberek magatartását az befolyásolja hogy elvárják tőle, hogy optimista legyen, ott az éppen ez a várakozás teszi optimistákká az embereket. Irodalmi és szociológiai elemzések sorával lehet bizonyítani azt a tényt, hogy függetlenül attól, hogy az egyénnek inkább borúlátó vagy derülátó a hajlama, Kelet-Európában, s így Magyarországon is, a társadalmi elvárás, a társadalom által jutalmazott vagy legalábbis elfogadott magatartás a pesszimizmus. Úgy gondolom, hogy ennek okát meg lehet találni a régió társadalmi-gazdasági szerkezetében és történelmi-kulturális hagyományaiban. Kelet Európára egy hosszú történelmi korszak óta jellemző, hogy a

gazdaság tőkeszegény volt, a társadalmi termék elosztásában a döntő szerepet az állam játszotta. Ez pedig azt jelenti, hogy az adók fontosabb szerepet játszottak, mint a hitel. Milyen magatartást követel meg egy olyan társadalom, amelyben az adó a túlsúlyos? Az adózó az adóztatóval szemben akkor számíthat előnyre, ha helyzetét rossznak tudja beállítani. Szemben azzal, aki hitelt akar felvenni. Hitel ugyanis éppen azzal érhető el legkedvezőbben, ha a hitelre számító azt mutatja, jól megy sora, ha úgy viselkedik, mintha kilátásai legjobbak volnának. Az adózás és az állam túlsúly egyfelől a hitel jelentősége és az állam háttérbeszorulása, másfelől. Európa két régiójának meghatározó, történetileg kialakult sajátossága. Marc Bloch és Bibó István elemzéseire támaszkodva Szűcs Jenő arra mutatott rá, hogy a Nyugat szerkezeti modelljének lényegi vonása a társadalom és az állam szétválása, az, hogy az állam nem a társadalmon kívül keresi legitimációját, hanem éppen a társadalomban magában, vagyis alárendeli az államot az autonómia felé haladó társadalomnak. A társadalom autonómiáját a középkor agrárforradalma, az autonóm város, s az erre épül gazdasági és társadalmi szerkezet alapozta meg. Ebben pedig a hitelnek döntő szerep jutott.

Mindenekelőtt a kereskedelmi tőke-hitelnek, de természetesen a társadalmi hitelnek és az egyén megbízhatóságának is. Hiszen hitelt adni annak érdemes, annak van hitele, akinek jók a kilátásai. S bár Nyugaton természetesen az adók nem szorultak vissza teljesen, a társadalmi terméktöbblet elosztásának fő eszközévé a tőke--hitel, s nem az adó--beruházás vált. A polgár hitelképességét pedig a saját pozitív jövőjébe vetett hite, az a meggyőződés alapozta meg, hogy a hitelt vissza tudja fizetni. A polgári társadalomban az optimizmus az egyéni sikernek egyszerre feltétele és oka. A polgár a társadalomnak az optimizmusra alapuló elvárását interiorizálja, belső meggyőződésévé formálja. Európa keleti felén a történeti okokból visszamaradt agrár- és városfejlődés, a második jobbagyság megjelenése, az autonómiák gyengesége megőrizte és túlsúlyossá tette az államot s a

társadalmi termék újraelosztásának keleti fő típusát, az adót. S ott, ahol a lakosság dinamikus rétegei sorsuk javulását nem a hiteltől, hanem az adók csökkenésétől várták, ott a társadalom olyan magatartást diktált, amely a rossz kilátásokat hangsúlyozta, hiszen a terheket így remélhette csökkenteni. S a pesszimizmus lehetett a védekezés nemcsak az állam gazdasági, hanem politikai-hatalmi túlsúlyával szemben is. A legitimációt a társadalmon kívül kereső állammal szemben az autonóm személyiség és az autonóm közösségek veszélyt jelentettek. Ezért autonómiájuk eltitkolására kényszerültek, jövőjüket kilátástalannak tüntették fel, nehogy magukra vonják az állam haragját, és az féltve létét, lecsapjon rájuk. Kelet-Európában a családnak panaszkodnia illett, a kulturális és más közösségek helyzetük folytonos gyengeségét hirdetve, remélték, hogy az állammal szemben esélyt kapnak a fennmaradásra,

A kelet-európai polgárosodásért két jelentős társadalmi csoport harcolt. A túlnyomó többségben lévő „hazai” középnemesség, a dzsentrí és a kis számú többségben „idegen” polgárság. A dzsentrí éppen tőkeszegénysége miatt hátránnyal indult, de érdeke volt helyzetét a ténylegesnél rosszabbra festeni, hogy igazolja sikertelenségeit. A polgárság pedig, bár nem volt ment úrrhatnám vonásoktól, érdekelt volt abban, hogy helyzetét a valósnál rosszabbnak mutassa, nehogy tárgyává válják a felkorbácsolt indulatoknak. A kelet-európai polgárosodás hordozói társadalmi helyzetük következtében kellett, hogy pesszimista magatartást mutassanak. A szovjet rendszer bevezetésével lényegesen megváltozott a társadalmi szerkezet. De ne feledjük, hogy például a gazdasági egységek, üzemek sikerjelentéseik mellett is csak akkor remélhették a fennmaradásukat biztosító állami dotációt, ha helyzetük gyengeségére hívták fel a figyelmet. A pesszimizmus társadalom-lélektani szempontból tipikusan kelet-európai magatartásforma maradt. Ez a helyzet már 19. század közepén ideológiailag is világosan artikulálódott. Nem véletlen, hogy a korszak két eszmei-politikai mozgalma ezen a

felismerésen alapult. Nyugat Európában jelent meg a tőkével szembeszálló Marx, míg Kelet-Európa tipikus szellemi reagálás a fő ellenséget az államban látó Bakunyin anarchizmusa volt. A 20. század paradoxonává vált, hogy a kelet-európai történelem útja az állam soha nem látott abszolutizálásához vezetett, ahol az állami erőszak a Marxon elkövetett erőszakkal legitimálta magát, míg a nyugat-európai liberalizálódó állam, ha nagy zökkenőkkel is, de az állam háttérbe szorítását illetően Bakunyint követte, s a tőke a végülis polgári autonómiát saját feltételeként előnyben részesíti a monopóliummal szemben.

1917 után Kelet-Európában az Orosz Birodalom abszolutizálta az amúgy is túlsúlyban lévő államot, a kommunista állam szervezet a porosz állam eszmei totalitarianizmusát valóságos totalitarizmussá változtatta, s ennyiben valóban a talpára állította Hegelt. A valamelyest szelektív, s ezért vele szemben egyéni stratégiát követelő közvetlen adózásról áttértek a közvetett adózásra, megszüntetve ezzel az autonóm adózó közösségeket. Természetesen nem megszüntették az adót, hanem rejtett forgalmi adóként kiterjesztették az egész differenciálatlan társadalomra. Teljesen megszüntették a hitelt, felszámolták az autonómia legkisebb csiráit, a parasztgazdaságokat és a kispolgári tulajdont is. S hiába hirdették a haladást, a társadalmi-gazdasági helyzet állandó javulását, az egyén elvesztette érdekeltségét abban, hogy optimistának mutassa magát. Az állampolgár teljessé vált egyéni függése csak egyetlen stratégiát tett lehetővé: a visszahúzódot, az egyéni panaszkodást. Hiszen még a relatíve jobb helyzet is ki kellett hogy váltsa a hatalom reflexét, a gyanút, hogy a függetlenedés valamilyen esélye mutatkozik meg.

A kádári konszolidáció éveiben a magyar lakosság kis lépéseket tett az autonómia és az egyéni függetlenedés felé, részt vett a második gazdaságban, s a közösségből visszahúzódot a magán-szférába. Tette ezt jól látható módon: a tömegközlekedés helyett az autóban, s szomszédoktól is elkerített hétvégi telkein. Ez a születő *kis*

autonómia azonban nem a hitelen alapult, hanem az állami vagyonon való élösködésen, a fusin, a vállalati gazdasági munkaközösségeken, a korrupción és a hiány gazdálkodáson. Ebben a rendszerben a jobb kilátásokat továbbra is titkolni kellett, a fennmaradási stratégia része a borúlátás, a pesszimista magatartás volt. Hiszen ahol meg-meg jelent egy-egy sikeres ember, a társadalom is, ez állam is szankcionált, büntette az egyéni sikert. A nehéz ember a sikeres ember szinonimájává vált. A rendszer összeomlásának számos oka közül az egyik az volt, hogy egy nem a hitelre alapuló rendszer külföldi hitelekkel tartotta felszínen magát. A hitelek első felvételekor még szükség volt az egész rendszert kifelé sikeresnek mutatni. Most azonban, amikor már túlsúlyba került a hitelek visszafizetése, akkor az ország érdeke is az volt, hogy minél jobban feltárjuk a helyzet rossz voltát. Az ország vezető rétege, az új káderértelmiség gazdaságon kívüli kapcsolatokkal és eszközökkel jutott többletjövedelemhez, vagy az állami vagyont csapolta meg. Kilátása sem volt, hogy érdemleges hitelt kapjon, de nem is volt szüksége rá, s a rendszer lehetetlenné tette valódi autonómiáját. Más körülmények között tehát áthúzódtak azok az okok, amelyek megkövetelték a pesszimista magatartást.

Úgy gondolom tehát, hogy megalapozott az a véleményem, amely szerint a kelet-európai, ezen belül a magyar társadalom pesszimizmusa nem a nemzeti alkat valamiféle sorscsapásszerű, öröklött és megváltoztathatatlan sajátossága. Amíg jellemző lesz a tőkeszegénység és az állam túlsúlya, jellemző lesz a hitelek alárendelt szerepe az adókkal szemben a gazdasági újraelosztásban, amíg kényszerűen megmarad a közösségi autonómiák védekező jellege, amíg az állam legitimációját nem a társadalom autonóm közösségeiben, hanem másutt például valamilyen modernizált megváltás-elmélettel, vagy a néplélekben, netán a kettő egyesítésével kívánja megalapozni, addig a társadalmi várakozás a pesszimizmust fogja jutalmazni, az optimizmust büntetni, s ezért a magyar társadalomban továbbra is a pesszimizmus, a borúlátás marad az uralkodó.

Korántsem gondolom, hogy kimerítettem mindazon okokat, amelyek miatt a kelet-európai és ezen belül a magyar társadalom pesszimista abban az értelemben, ahogy a bevezetőben értelmeztem. Ennek a pesszimizmusnak van egy kulturális-filozófiai komponense is. Nincs ma itt lehetőségem arra, hogy ezt a komponenst elemezzem. Csak jelezném, hogy itt az egzisztenciális szorongás sajátos manifestációjáról kell beszélni. Egy másik tanulmányban részletesen szeretném elemezni a német kultúra kettősségét és szerepét.

Mit lehet tenni 1991-ben annak érdekében, hogy a magyar társadalom optimistább legyen? Egyelőre kevés ember van abban a helyzetben, hogy innovatív vállalkozóként közreműködjék abban, hogy növekedjék a tőke, jelenjék meg hitelként, ugyanakkor csökkenjen az adó. Egy másik lehetőség az, hogy munkálkodjék azon, hogy szülessenek újabb és újabb autonómiák. Az autonómiák függetlensége szellemi, politikai és gazdasági jellegű.

A középkori város autonómiájának egyik tűzhelye az egyetem volt. A 19. században az állam újabb előretörése, s a 20. századi totális államok megtörték az egyetemek autonómiáját. De a 3. évezred reményeink szerint egyben a totális állam vége is. S ha ez így lesz akkor a 21. század autonóm közösségei között kiemelkedő szerep jut az egyetemeknek. 1991-ben Magyarországon talán a legkönnyebb az egyetem politikai autonómiáját megvalósítani, hiszen egyfelől nincs olyan politikai erő, amely megfelelő eszköztárral rendelkezne az egyetemi élet befolyásolására, másfelől, az elmúlt negyven év tapasztalatai az egyetemeken belül kitermelték a szellemi ellenanyagot minden politikai befolyásolási kísérlet ellen. Sokkal nehezebb a szellemi autonómia megvalósítása. A szellemi autonómia ugyanis önálló, kreatív gondolkodást igényel. S az egyetemek még nem találták meg szerepüket. Nem alakult ki, mennyiben kell bárkik által előírt oktatási terveket végrehajtaniuk, vagy mennyiben szabad a kezük és a fejük, hogy az önálló szellemi tevékenység „termékeivel” jelenjenek meg a diplomák piacain. Nem alakult még ki az sem, hogy

mennyire lesznek az egyetemek „diplomagyárak”, s mennyire az alkotó tudományos kutatás műhelyei. Az itt megjelenő konfliktusok valóságok. Így például állandó konfliktus feszül az alkotó szabadság és a színvonal minőségi követelménye között. Nyilvánvaló, hogy minél nagyobb közösségre alapul az autonómia, annál kisebb az esélye a provincializmusnak, a minőség helyére lépő lokális érdekeknek. Ezért vagyok meggyőződéses híve az univerzitás gondolatának. Biztonságos hátteret azonban csak az egyetemes tudomány, a nemzetközi tudományosság ítélete adhat. Az egyetem szellemi autonómiája nemcsak a központi tervezéstől való függetlenségen múlik, hanem attól is, hogy az egyetemen belül mennyire tudják tolerálni és segíteni a kisebb műhelyek kialakulását és saját autonómiáját. Az egyetemen belül is küzdeni kell monopolhelyzetek ellen, segíteni kell az oktatás és a tanulás szabadságát, tehát sokszínűségét. Ezt jól szolgálja a választható órák számának növelése, az alternatív oktatási programok, a szabad tanárválasztás, de a diákság és az oktatók nagyobb mobilitását elősegítő hazai és nemzetközi programok is.

Az egyetem politikai és szellemi autonómiája természetesen nem maradhat független az egyetem gazdasági autonómiájától. Itt mindenekelőtt tudatosítani kell azt, hogy az egyetemek fenntartására fordított összeget nem az állam adja, Ezt a társadalom adja és a kormány osztja el. Az infrastruktúra újratermelését teljességgel elhanyagolták az elmúlt évtizedekben azért mert nem látták be, hogy az oktatási intézmények is részesei a termelésnek. A gazdaság termelő és nem termelő szférára való felosztása teljességgel téves koncepció volt, amelyet sajnos a jelenlegi kormány is átvett elődjétől. Ugyanakkor hibás volt az a költségvetési maradványszemlélet, amelyen a felsőoktatás finanszírozása a mai napig alapszik. A rossz pénzügyi rendszer elfedi a tényleges költségeket és azok belső árnyait, nem teremti a szűkös anyagiak ésszerű felhasználásához igazi gazdasági áttetszőséget. Hiányoznak azok a gazdasági mechanizmusok, amelyek segítenék az egyetemeket ahhoz, hogy saját

vagyonnal, bevételekkel is rendelkezzenek. A pénzügyi kormányzat előírásai növelik a gazdasági bürokráciát, s ezen túlmenően a kormány adóztatja a saját oktatási intézményeit. Ezzel nagyjából kijelöltük az egyetemek gazdasági autonómiájának korlátait, de egyben azokat a pontokat is, ahol változtatni kell az autonómia növekedése érdekében. A fő hiba természetesen az oktatás megengedhetetlenül alacsony részesedése a nemzeti jövedelemből, a megtermelt hazai össztermékből és az állami költségvetésből. Magyarországon a felsőoktatásra az összes államháztartási kiadások 1 százaléka jutott 1989-ben, a fejlett országok 6 százalék feletti arányával szemben. S nem is említjük az összegek abszolút számait és a pénzeszközök felhasználásának hatékonyságát! Ha a kormány ezen nem változtat, megjósolható bukása, s az is, hogy ebben a bukásban az egyetemek nem kis szerepet fognak játszani. Ha viszont a kormány felismeri, hogy ezen a ponton is a rendszert kell megváltoztatni, megalapozhatja a modern 21. századi Magyarországot.

Úgy gondolom, talán világosabban látjuk a kelet-európai pesszimizmus társadalomlélektani okait, s az e mögött álló történeti struktúrát. Felsőoktatásunk helyzete ettől nem választható el. Egyfelől a magyar felsőoktatás része ennek a társadalmi struktúrának, másfelől az egyetem éppen az a pont, ahol lehetőség van a kitörésre, Az egyetemi autonómia megvalósítása, a kreatív egyetem támogatása, az egyetemek politikai, szellemi és gazdasági függetlenségének biztosítása, növekvő részesedés egy növekvő gazdasági alaptól - annak felismerése, hogy az egyetemek gazdasági támogatása a társadalom fejlesztésébe fektetett hitel teremtheti meg a jövőre vonatkozó optimizmusunk feltételrendszerét.

Ezt természetesen nem másoktól kapott ajándékként kell várnunk, hanem magunknak kell kiküzdenünk. Ehhez kérem egyetemünk polgárainak támogatását.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

A fenti szöveg elhangzott a József Attila Tudományegyetemen 1991. február 14-én.

Megjelent: *Rektori székfoglalók* 2. Kiadja a Magyar Rektori Konferencia, Szeged 1992, 32 p.

2. A Magyar Akkreditációs Bizottság megalakulásának huszadik évfordulójára (2013)

Egy intézmény huszadik születésnapja alkalom és lehetőség. A Bizottságot az Országgyűlés 1993/LXXX törvénye hozta létre, méghozzá a Bizottságra vonatkozó két törvényszakaszt egyhangúlag, az akkori kormánypártok és az akkori ellenzék közös szavazataival. Ez olyan politikai és társadalmi alapot teremtett, amely, ha a részletekben nem is, de egészében a mai napig megvan. A Bizottság megalakulásának volt előzménye. Az Ideiglenes Országos Akkreditációs Bizottság 1992. december kilencedikén alakult meg, az akkori miniszter, Andrásfalvy Bertalan jelenlétében. Az alakuló ülésen mondott Bevezetőmet megőrizte az irattár¹.

Mivel jelen soraimat éppen 2012 december 9-én kezdem el írni, úgy gondoltam, hogy az eddig még nem publikált szöveget itt adom közre, majd ehhez fűzök húsz év távlatából megjegyzéseket az elmúlt évek tanulságaival és a következő évek teendőivel kapcsolatban. A Bevezető szövege azonos a fennmaradt gépiratával, amelyben csak kisebb stiláris javításokat végeztem.

---

¹ Ebben az esetben Bazsa György irattára. Megőrzéséért és rendelkezésemre bocsátását itt is szeretném megköszönni. Lásd még e könyv 260-263. oldalait.

I. A Bevezető előzménye

1. Mint ez annyi esemény kapcsán bebizonyosodott, minden előzménynek megvan a maga további előzménye. Egy akkreditációs bizottság létrehozásának szüksége ismereteim szerint először Bakos István² 1990-es amerikai útjának beszámolójában merült fel, mint egy olyan tapasztalat, amelyet érdemes átvenni. A miniszter 1992 szeptemberében hívott fel magához, hogy egy ilyen bizottság megalakításáról véleményemet kérdezze³. Miután a gondolatot támogattam, megkérdezte, hogy elvállalnám-e a bizottság megalakításának előkészítését. Erre ott és azonnal igent mondtam, azzal, hogy elképzeleléseimet néhány napon belül írásban is átadom⁴. Az előterjesztést a miniszter elfogadta és a munka elindult.

2. A rendszerváltás után többen felismertük, hogy komoly veszélye van annak, hogy az egyetemek és az Akadémia között egyesek feszültségeket generálhatnak, és hogy ennek elejét kell venni. Nyilvánvalóvá vált hogy a doktori fokozat kérdésében lesz a legne-

---

² Bakos István az Antall-kormány megalakulása után a Felsőoktatási Főosztály vezetője lett. Korábbi tudományszervező munkája során már ismertük egymást.

³ Andrásfalvy Bertalannal barátságunk középiskolás korunkig nyúlik vissza. 1989-ben komoly terveink voltak, hogy őt kérjük fel a szegedi néprajzi tanszék irányítására, amiről tárgyaltunk is, de erre végülis politikai szerepvállalása miatt nem került sor.

⁴ A szóbeli megbízás átvétele után a Minisztérium néhány vezetője, akik erről a megbízásról már tudtak, felajánlották segítségüket, és azt is, hogy a majdani új intézmény helye a Minisztérium épületében, a Szalay utcában legyen. Én a segítségüket megköszöntem, de hangsúlyoztam, hogy ha nekem szerepem lesz ennek az intézménynek a megalapításában és majdani munkájában, akkor azt más helyen, és a Minisztériumtól függetlenül képzelem el. Az alakuló intézmény szervezését az Ajtósi Dürer sor 19-21 alatt, a Felsőoktatási Konferenciák Szövetségének Titkárságán kezdtük el. A leendő intézmény ott egy íróasztalnyi helyet kapott.

hezebb megegyezni. Az egyetemek 1990 előtt is adtak doktori fokozatot⁵. Bár történtek lépések a színvonal tartására, az messze nem felelt meg a nemzetközi kívánalmaknak. Ugyanakkor a nemzetközi, pontosabban az európai szervezetek világossá tették, hogy az egyetem meghatározásához hozzátartozik a PhD adási jog.⁶ Ezért a Magyar Tudományos Akadémia⁷ és a felsőoktatás vezetői létrehozták az Athaeneum intézményét, amely hivatva volt a közös problémák megoldását kidolgozni. Itt jött létre a megállapodás arról, hogy az egyetemek megkapják a jogot a PhD adására, az Akadémia által felügyelt⁸ Tudományos Minősítő Bizottság és a kandidátusi fokozat megszűnik, az Akadémia adja a tudományok doktora címet. Mindez az új felsőoktatási törvény előkészítésének részévé lett, s az 1993-as felsőoktatási törvényben kodifikálódott⁹. Az egyetemek visszakapták a habilitáció jogát¹⁰.

---

⁵A doktori fokozat adásának jogát a szocialista rendszer megvonta az egyetemektől. Az 1956-os forradalmi ifjúságnak egyik követelése volt a doktori fokozat visszaállítása. Ez volt szinte az egyetlen követelés, amelyet a Kádár rendszer teljesített, és fenntartott. 1957 tavaszán az ELTE bizottsága előtt én szereztem meg a forradalom utáni első egyetemi doktori fokozatot. Vizsgáztatóim Ligeti Lajos, Németh Gyula és Ortutay Gyula voltak.

⁶Mint a szegedi egyetem 1990-ben megválasztott rektora, a Magyar Rektori Konferencia tagja, részt vettem azokon a tárgyalásokon, amelyek a magyar felsőoktatási szféra európai csatlakozásáról szóltak.

⁷Kiemelkedő szerepe volt az Athaeneum létrehozásában Kosáry Domokosnak, az MTA elnökének.

⁸A TMB státusával kapcsolatban több téves nézetrel lehet találkozni. A TMB nem tartozott az Akadémiához, azonban az Akadémia „szakmai felügyelete alatt” állt. Ennek határait és tartalmát a mindenkorai politikai viszonyok határozták meg.

⁹A megállapodás igen nehezen született meg, többek között nehezen volt elfogadható, hogy az országban egyetlen egy tudományos fokozat lesz (ahogy a legtöbb külföldi államban), a PhD, és

3. 1992. decemberében a főiskolák és a művészeti felsőoktatás kérdései tisztázódtak¹¹, azonban még nem sikerült az egyházi felsőoktatás ügyeit rendezni. Komoly viták voltak a fegyveres testületek felsőoktatási intézményeinek és a magánegyetemek kérdésében is. E vitákat az új felsőoktatási törvény véglegesítéséig legalább annyira lehetett rendezni, hogy ezek nem akadályozták a törvény benyújtását, és az Akkreditációs Bizottságra vonatkozó törvényhelyek egyhangúlag történt elfogadását.

4. Mindehhez természetesen az alapelvekben meg kellett egyezni. Ezeket az alapelveket tartalmazta az 1992 december 9-i előterjesztésem:

---

hogy az Akadémia adhat tudományos címet, de az jogállását tekintve nem volt fokozat. Ez a kérdés jogilag csak a később hozott akadémiai törvénnyel rendeződött, amely kimondta, hogy az akadémia levelező tagjai csak az akadémia doktori közül kerülhetnek ki. Tartalmilag viszont az akadémiai doktori cím értéket az eljárás központi volta és szigorúsága teremtette meg, és tarja fenn máig.

¹⁰ Az egyetemek egy része visszaélt a habilitáció jogával, és a magyar habilitáció nemzetközi értéke fokozatosan elkezdett csökkenni. Az egyes egyetemek habilitációs értékrendje ma igen nagy eltérést mutat. Megjósolható, hogy hamarosan, ahogy az angolszász területen a PhD ese-tében, (pl. PhD Oxon) itt is kialakul egy értékrend, s a magasabb minőségű PhD és habilitáció jelölése mellé kiteszik az egyetem nevének rövidítését is.

¹¹ A művészeti felsőoktatás intézményeinek egyetemi jogosítványai csak azután rendeződtek, hogy sikerült kidolgozni, és minden érdekelttel elfogadtatni a PhD-vel azonos szintű DLA (Doctor of Liberal Art) bevezetésének elveit és gyakorlatát.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

„Az Ideiglenes Országos Akkreditációs Bizottság megalakulása elé

A magyar felsőoktatás és ezen belül az egyetemek különleges helyzete abból adódik, hogy ki kell építenie egyfelől az intézmények, másfelől az egész felsőoktatási szféra autonómiáját. Tenni kell ezt egy igen ellentmondásos helyzetben. Hiszen alig rendelkezünk hazai hagyományokkal, csatlakoznunk kell az európai rendszerhez, de sajátos helyzetünkéből adódóan azt több okból sem tudjuk másolni, s végül a felsőoktatás központi pénzekből működik, s ezen a közeljövőben aligha lehet változtatni. Autonómián én a működés szabadságát értem, amelyet azonban két dolog korlátoz. Korlátozzák egyfelől más autonómiák, másfelől korlátozza a szuverenitás. Az intézmény autonómiáját pl. korlátozza az oktatók autonómiája. Az oktató szabadságát a tanításban és a kutatásban az intézmény körülhatárolhatja, de a meghúzott határokon belül nem határozhatja meg, ezért az oktatók, mint testület, nemcsak alakítják hanem bizonyos mértékig korlátozzák is az intézmény autonómiáját. Az intézmény autonómiáját másfelől korlátozza pl. az ugyanarra a területre illetékes önkormányzat autonómiája, hiszen például az intézménynek építkezéseihez a terület önkormányzat előírásait is be kell tartania.

Sok esetben össze szokták mosni, néhány esetben össze szokták tévesztetni az autonómiát a szuverenitással. Az autonómia és a szuverenitás a rész és az egész viszonyával írható le, autonómiája a részeknek, szuverenitása az egésznek van, s a 20. században a szuverenitás a nemzeté. Ez a szuverenitás azonban, - és ez a század nagy tanulsága – csak akkor működik, ha biztosítja részeinek az autonómiát.

Az intézményi, így például az egyetemi autonómia kialakításának vannak azonban jól belátható nehézségei és csapdái. A magyar felsőoktatás jelenlegi rendszerét egy az autonómiát eltörlő, azt elnyomó, voluntarista központi akarat alakította ki. Ez ugyan nem járt teljes sikerrel, s a működő rendszer kiharcolt magának kisebb-nagyobb

szabadságokat is, mégis egészében a magyar felsőoktatás ma működő intézményei mesterségesen, nem autonóm, nem szerves fejlődés eredményeképpen jöttek létre. Az átalakítás szükségességével mindenki egyetért, de ennek két útja van. Vagy valamilyen központi elhatározás, egy, bármilyen jó szándékú, újabb voluntarista döntés alakítja át a felsőoktatást, vagy az autonómiájukat visszanyert intézmények maguk teszik ezt. Az első esetben fel kell függeszteni az autonómiát, a második esetben viszont a részérdekek olyan konfliktusa jelenik meg, amely cselekvőképtelenné teheti a rendszert. A központi elhatározásnak van egy jögalapja, amelyet mindenképpen legitimnek kell elismerni, és ez a felhatalmazás a közpénzek kezelésére. Ebből viszont következhet a látszólag feloldhatatlan dilemma megoldása is. A közpénzeket kezelő kormány ugyanis fejlesztési prioritásokat szabhat meg a közpénzek elosztásánál. A fejlesztési prioritások kijelölését azonban csak akkor lehet működőképpé tenni, akkor lehet a konfliktusokat elkerülni, vagyis akkor szűnik meg a voluntarizmus veszélye, ha azokkal az autonómia egyetért. Ez volt az az alku, amelyet a magyar felsőoktatás 1990 őszén felajánlott, ennek kidolgozására hoztuk létre a felsőoktatási vegyes bizottságot, amely ez év nyarán letette a felsőoktatás 2000-ig történő fejlesztésének koncepcióját a kormány és a felsőoktatási intézmények asztalára. Eközben a magyar felsőoktatás létrehozta a maga autonóm intézményeit. A Magyar Rektori Konferencia nemcsak jól működik, hanem országos és nemzetközi tekintélyt vívott ki magának. Képviselői helyet kaptak számos országos döntéshozó, illetve tanácsadó szervben. A nagy múltú és nagytekintélyű Európai Rektorkonferencia pedig 1994-ben Magyarországon tartja meg négyévenként rendezett közgyűlését. Felzárkózott a Főiskolai Főigazgatók Konferenciája, majd megszületett a Művészeti Egyetem Rektori Széke is. Ez a három autonóm és jogi személyként is bejegyzett intézmény az egyetemi hallgatók képviselői szervével az OFESZ-szal megalakította a felsőoktatás autonómiájának egyez-

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

tetésére, koordinálására és képviseletére létrejött csúcsszervet a Magyar Felsőoktatási Egyesületek Szövetségét. A Szövetség reményeink szerint hamarosan ki fog egészülni az egyházi és felekezeti felsőoktatási intézmények szövetségével, a magán felsőoktatási intézmények szövetségével és a fegyveres testületek felsőoktatási intézményeinek szövetségével. Mindezt azért kellett előrebozsítani, hogy világossá tegyük: a magyar egyetemek autonómiáját országosan a Magyar Rektori Konferencia, az egész felsőoktatását pedig a Szövetség képviseli.

Az autonómiának veszélyei is vannak, ilyen lehet az alacsony színvonal, a provincializmus, s ez a veszély csak nő az elaprózódott kis intézmények rendszerében. Létkérdés tehát az intézmények minőségének biztosítása. Az intézmények saját maguk minősítését nem végezhetik el, ugyanakkor külső, az autonómiától idegen szervek minősítő munkája sok belátható problémát vet fel a kompetenciától kezdve az együttműködésig. Ennek a nehézségnek a megoldására került be a felsőoktatási törvényjavaslatba az Akkreditációs Bizottság. Az Akkreditációs Bizottság alapfeladata a felsőoktatási intézmények minőségi és tartalmi kérdéseiben való állásfoglalás. A nemzetközi gyakorlat program és intézmény akkreditációt ismer, a két funkció szorosan összefügg és valójában csak sorrendiséget takar.

Az Akkreditációs Bizottság létrehozásakor a jelenlegi magyar történelmi helyzetből adódóan számos szervezési probléma merült fel. Az Akkreditációs Bizottság hatékony működésére csak akkor van kilátás, ha azt a felsőoktatás autonóm intézményei hozzák létre. Az autonóm intézmények autonómiájuk egy részét átruházzák az Akkreditációs Bizottságra. Ugyanakkor az Akkreditációs Bizottság működésének biztosításához, döntéseinek elfogadásához és elfogadtatásához (pl. a diplomák érvényességének meghatározásához, a képzési rendszerbe való illesztéséhez, a nemzetközi ekvivalencia meghatározásához, honosítási ügyek eljárásainak kidolgozásához stb.) elengedhetetlenül szükséges a Kormány közreműködése. Ezért is

érthető, hogy az elvi kérdések tisztázása után a Művelődés és Közoktatási Miniszter kezdeményezte az Ideiglenes Országos Akkreditációs Bizottság felállítását, s felkért, hogy a Bizottság működésére és tagjaira az érdekeltekkel egyetértésben tegyen javaslatot.

A javaslat jó három hónapos tárgyalás után jött létre. Előre látható volt, hogy könnyebb lesz a működés alapelveiben megegyezni, mint a Bizottság felállításában. Világos volt, hogy amennyiben a felsőoktatási intézmények kizárólag a maguk autonómiájára támaszkodva hozzák létre az Akkreditációs Bizottságot, akkor a részérdekek konfliktusa feloldhatatlan lesz, és a minőséget súlyos veszély fenyegeti. Ezért jött létre az a megállapodás, amely szerint az Országos Akkreditációs Bizottságot a magyar felsőoktatás, az egyetemen kívüli tudományos kutatás és a külföldi felsőoktatás képviselőiből kell felállítani. A következő lépés az volt, hogy meg kellett állapodni e három elem kialakításának szabályaiban. Az világos volt, hogy mivel az akkreditációt mindenképp a tudományos képzés, az egyetemi tudományos doktori fokozatnak az egyetemekre való vissza-telepítésével kell kezdeni, az egyetemi autonómiáknak, s képviselőinkben a Magyar Rektori Konferenciának kell hogy döntő szava legyen a Bizottság felsőoktatást képviselő tagjainak jelölésében. A Magyar Rektori Konferencia, hosszú és körültekintő, konszenzuskereső tárgyalások eredményeképpen végül tizenkét tagot jelölt a Bizottságba. Mivel már a munka elején szükségesnek tartottuk, hogy az ország mintegy ötven főiskolája az előkészítő munkákban részt vegyen, hiszen számos főiskola tervezi az egyetemekkel való egyesülést, vagy egyéb kooperációt, az a megállapodás született, hogy a főiskolák egy tagot jelölnek. Külön gondot okozott az egyetemi rangú művészeti főiskolák ügye. Itt a tudományos programok kérdése még kialakulatlan, ezért a művészeti felsőoktatás képviselőjét tanácskozási joggal hívtuk meg. A készülő felsőoktatási törvény, helyesen, nem feledkezett meg az egyetemi hallgatókról sem, s a törvényjavaslat szerint az egyetemi hallgatók autonóm képviselete

tanácskozási joggal vesz részt az akkreditációban. Ezért az OFÉSZ az Ideiglenes Országos Akkreditációs Bizottságba egy főt tanácskozási joggal delegált. Végül a Magyar Rektori Konferenciának a Főigazgatói Konferencia és a MERSZ képviselőivel kibővített ülése úgy látta helyesnek, hogy az Akkreditációs Bizottság elnöke a Rektori Konferencia a Magyar Tudományos Akadémia elnökével egyetértésben tegyen javaslatot. Ilyen módon a magyar felsőoktatás 14 rendes és 2 tanácskozó, összesen 16 tagot jelölt az Akkreditációs Bizottságba. A nem felsőoktatási tudományos szféra képviselőjének elveiről az a megállapodás született, hogy a Magyar Tudományos Akadémia 10 tagot jelöl a bizottságba, míg a nem akadémiai szféra képviselőjében az OMFB 1 főt.

Érthető, hogy szükség volt a Magyar Tudományos Akadémiával való szoros együttműködésre. Hiszen egyfelől a tudományos minősítés rendszerét kellett megváltoztatni, másfelől az egyetemek éppen a tudományos továbbképzés kérdéseiben kívántak is a Magyar Tudományos Akadémiára támaszkodni. Mivel a koncepciót a Magyar Tudományos Akadémiával szoros együttműködésben alakítottuk ki, nem volt nehéz az elvekben megállapodni. Ami a személyeket illeti végül a Magyar Tudományos Akadémia tíz osztálya egy-egy tagot jelölt. Az Akkreditációs Bizottság felállítása igen körültekintő eljárást, állandó egyeztetést igényelt a résztvevő szereplők és autonómiák között. A szereplők mindvégig a teljes konszenzusra törekedtek, s a tagok kiválasztásánál számos szem-pontot, így a szakmai, a területi, valamint az intézményi elosztást kellett egyeztetni, és személyi kérésekről is szó lévén természetesen személyi szempontokat is figyelembe kellett venni. Természetesen ideális eloszlást nem sikerült elérni. A hiányzó területek pótlására több javaslat is fekszik az asztalon. A létszám azonban nem volt tovább emelhető. Mikor a 24+1+2 főből, vagyis a 24 tagból, az elnökből és a két tanácskozó tagból álló lista összeállt, az utolsó lépést a Magyar Rektori Konferencia elnöke és a Magyar Tudományos Akadémia elnöke tette

meg, amikor a tagok általuk egyeztetett listáját átadták a Felsőoktatási Egyesületek Szövetsége elnökének, aki azt a Szövetség nevében a Művelődés és Közoktatási Miniszterhez terjesztette.

A Művelődés és Közoktatási Miniszter 1992 november 12-én aláírta az Ideiglenes Országos Akkreditációs Bizottság tagjainak megbízó levelét azzal, hogy a megbízatásuk a felsőoktatási törvény hatálybalépéséig, illetve az annak alapján létrehozandó végleges Akkreditációs Bizottság munkába állásáig tart.

Bár az Ideiglenes Országos Akkreditációs Bizottság a fenti módon jött létre, az elnököt is beszámítva a 25 rendes tagból csak 5 tagnak nincs főállása egyetemen. Az ötből egy tagnak természetesen a főiskolán van a főállása, négy tag pedig akadémiai kutatóintézetben dolgozik, de mind a négyen hosszú felsőoktatási tapasztalattal rendelkeznek.

Még nem történt végső megállapodás a külföldi tagok ügyében. Az kezdettől fogva világos volt, hogy a külföldi tagok jogállása eltérő kell, hogy legyen a magyar tagokétól. Jellegük tanácsadó, szerepük kettős. Egyfelől azzal, hogy az eljárások elveinek tisztázásában részt vesznek, biztosítják, hogy az akkreditáció az európai elveknek és normáknak megfelelően történjék, másrészt segítenek a független, külföldi szakértők kijelölésében. A külföldiek személyére nézve még nem történt döntés, működésük kereteit, elveit és felkérésük eljárását az Akkreditációs Bizottság első ülésén kell elfogadni.¹²

Szükséges, hogy az Ideiglenes Országos Akkreditációs Bizottság *jogi helyzetét* körvonalazzuk. A Bizottság mint a

---

¹² A külföldi tagok az első ciklusban fontos szerepet játszottak. Később azonban részvételük nehézkessé tette az ügymenetet. Kiemelném Fischer-Appelt professzort, a hamburgi egyetem elnökét és Kaposi Ágneszt, a Londonban élő minőség-biztosítási szakembert. Az utóbbinak nagy szerepe volt az Akkreditációs Bizottság intézmény akkreditációs kézikönyvének összeállításában.

felsőoktatási intézmények autonómiájának szerve jött létre, ugyanakkor megbízást kapott a Művelődés és Köznevelési Minisztertől. Amíg a parlament által elfogadott felsőoktatási törvény nem lép életbe, addig feladata: *intézkedések előkészítése, javaslatok kidolgozása és állásfoglalás* minden olyan kérdésben, amelyre akár a felsőoktatás valamely intézménye, akár a Kormány, vagy annak valamely tagja, illetve szerve felkéri. Ezek közül a legsürgősebb a tudományos képzés és az egyetemi tudományos doktori fokozat ügye. Ezzel szorosan összefügg a költségvetés által 1993-ra biztosítandó és kifejezetten az egyetemeken indítandó tudományos képzés és az egyetemi tudományos fokozat adására szánt összegek elosztásában való részvétel. Ezzel nem tudjuk megvárni a felsőoktatási törvény elfogadását.

A Bizottság *illetékessége*, létrejöttének körülményeiből következően is a felsőoktatás minőségi és tartalmi kérdéseire terjed ki. Ami a Bizottság működésének alapelveit illeti, három elvet emelnék ki: az *autonómiát*, a *minőséget* és a *bizalom* elvét. Ami az autonómiát illeti, a bizottság az egyetemi és főiskolai autonómia rá átruházott feladataiból vezeti le autonómiáját. Működésében teljesen autonóm módon jár el.

A Bizottság az egyetemi oktatás és kutatás kérdéseiben a legszigorúbb nemzetközi mércét alkalmazza. Ha erről az útról letér, és a szigorból engedne akár szociális indíttatású, akár politikai jellegű, akár személyes csoportérdekeket szolgáló nyomásnak (amelyekből előreláthatóan bőven lesz része), akkor elveszti létalapját, és a felsőoktatás, de nagy valószínűséggel az ország támogatását is.

A bizalom elve annyiban fontos a működésnél, hogy egyszerre kell alkalmazni a demokratikus döntések és a kompetencia elveit. Az Akkreditációs Bizottság elé kerülő ügyek többsége tudományos, vagy tudományos vonzatú kérdés lesz, s itt a kompetencia kell hogy érvényesüljön. A demokratikus döntési formák, tehát a szavazások csak azt biztosíthatják, hogy az egyes tudomány-

területeken ne alkalmazzanak nagyon eltérő mércét. Bizonyos döntésekért (pl. a szakértők kiválasztásánál) a bizottság illetékes tagjának, más ügyekért az egész bizottságnak kell a felelősséget vállalnia. Ez a rendszer akkor lesz működőképes, ha a Bizottság a bizalom elve alapján dolgozik.

Ezt a bizalmat kérem a most megalakuló Bizottság számára a megjelentektől, a magyar felsőoktatástól és a Kormánytól.

Ezzel az Ideiglenes Országos Akkreditációs Bizottságot megalakulnak jelentem ki.”

Róna-Tas András

egyetemi tanár, az MTA levelező tagja

az Ideiglenes Országos Akkreditációs Bizottság elnöke.

1992. december 4. „

II. Átmenet a felsőoktatási törvény hatálybalépése és a MAB megalakulása között.

A Felsőoktatási törvény elfogadása húzódott, és csak 1993. július 13-án szavazta meg az országgyűlés kormánytöbbsége.¹³ Ez átmeneti helyzetet teremtett. Mivel a doktorátus kérdése sürgős volt, az Ideiglenes Országos Akkreditációs Bizottság miniszteri felhatalmazással pályázati bizottságként is működött. Nyilvánvalóvá vált, hogy történelmileg egyedülálló helyzetbe kerültünk. Most a minőség érdekében nem korlátozni kell jogokat, hanem mód van egy újabb jogosítvány *szelektív odaitélésére*. Ehhez biztosítani kellett a jogi

---

¹³ A törvény elfogadása alkalmából jelen voltam az Országházban. Tanúja voltam annak, hogy az egyik koalíciós párt vezetője azzal fenyegette meg a miniszterelnököt, hogy ha egy bizonyos egyetem nem kerül be a törvény függelékének felsorolásába, akkor pártja az egész törvényt nem szavazza meg.

keretet és az anyagi feltételeket. Mindez akkor számíthatott sikerre, ha az ügy köré konszenzust lehet teremteni. 1994 elején sikerült a konszenzust egyfelől a felsőoktatást képviselő szervek (Rektori Konferencia, Felsőoktatási Főigazgatók Konferenciája, Művészeti Egyetemek Rektori Széke), a szakszervezetek és a diákszervezetek között, másrészt a két illetékes minisztérium (Művelődési és Közoktatási valamint a Pénzügyi) minisztérium között megteremteni. Sikerült a Pénzügyminisztertől¹⁴ az 1993-as év második felére 314 millió forint többlet-támogatást szerezni, amelyhez az MKM saját és más forrásokból további 300 millió forintot adott, s mindezt azzal, hogy a két összeget beépítik 1994-es költségvetésbe. 1993. február 20-
a volt a doktori programok beadásának határideje. Az Ideiglenes Országos Akkreditációs Bizottsághoz 216 pályázat érkezett. Az ügyek 69 %-ában a Bizottság pozitíven döntött, vagyis az ideiglenes jogosítványt ezek a pályázók megkapták¹⁵. A bírálati munkában több mint hatszáz magyar és 18 külföldi tudós vett részt. A felsőoktatási törvény 1993. szeptember elsejével lépett hatályba. Ettől kezdve az IOAB és titkársága miniszteri megbízással működött az új OAB megalakulásáig. Ez csak 1994. január 28-án történt meg, de 1994. január elsejei hatállyal. A Rektori Konferencia és a bizottság kialakított nemzetközi kapcsolatainak, s a rendszerváltás után elért eredményeinek volt köszönhető, hogy az Európai Rektor Konferencia 1994 augusztusában Budapesten rendezte négyévenkénti közgyűlését.

---

¹⁴ Kupa Mihály miniszterrel, akinek igen rossz véleménye volt a magyar felsőoktatás színvonaláról és hatékonyságáról úgy lehetett megállapodni, hogy egy új feladat ellátásához, a PhD szintű oktatás és diplomaszerezéshez, plusz pénz szükséges. A megállapodás akkor úgy szólt, hogy a 614 millió forint félévi költség és az 1994-es költségvetésbe ennek duplája kerül. Ennek feltétele a PhD képzés megindítása és minőségének biztosítása volt.

¹⁵ Számos pályázatot javasoltunk összevonásra, megkülönböztettünk A és B típusú jogosítványokat, az utóbbiak csak egy A típusú doktori program része lehetettek.

Itt a négy fő téma egyikének, a felsőoktatás minőségügyének szentelt ülésnapot Magyarország szervezte és adta a panel elnökét.

III. Húsz évvel a Bizottság megalakulása után.

Az elmúlt húsz év munkájának bemutatására és értékelésére most nincs mód, néhány elvi kérdést szeretnék kiemelni.

Változatlanul úgy látom, hogy a húsz évvel ezelőtt kifejtett autonómia-koncepció megállta a helyét. A felsőoktatási intézmények autonómiáját sok támadás érte és éri. Ugyanakkor mindenki belátja, hogy a felsőoktatási autonómia korlátos, korlátozza az adófizetők által meghatalmazott szakpolitika és az oktatók számára az alkotmányban biztosított oktatási autonómia. Amennyiben azonban az intézmények működési, gazdasági és oktatási autonómiája ezen kereteken túl csorbul, akkor a kutatás és az oktatás minősége nem biztosítható. Ugyanez a helyzet a Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság autonómiájával, amely felfogásom szerint autonómiáját a felsőoktatástól kapta, s mint ilyen a magyar felsőoktatás és nem a magyar közigazgatás része. Ezért természetes, hogy sem a MAB plénum sem a MAB titkársága közigazgatási szerv által nem utasítható. A törvényességi felügyelet viszont az illetékes miniszternél van, s ő köteles gondoskodni a működés feltételeiről, az autonóm MAB és a közigazgatás kapcsolatáról. A működés anyagi feltételeinek biztosítása azonban nem azt jelenti, hogy a közigazgatás adja a pénzt. A működéshez szükséges pénzt, amely végső fokon az adófizetők pénze, az Országgyűlés törvényi úton szabályozott eljárásban a felsőoktatásra fordított éves államháztartási keret részeként, annak ezrelékében meghatározva kell, hogy megállapítsa¹⁶. Ennek éppen az az indoka,

---

¹⁶ Ezt a világos, érthető és nemzetközi szervezetek által is példaképpen említett megállapodást azok sem tartották be, akik ezt a – ma már nem hatályos – törvénybe iktatták.

hogy a MAB nem a közigazgatás, hanem a felsőoktatás autonómiájának része. Ez az eljárás biztosíthatja csak a MAB nemzetközileg is garantált autonómiáját.

Az elmúl húsz év alatt felmerült elvi kérdések közül megemlítendőnek tartom a MAB plénum döntéseinek sajátos jogi helyzetét. Felfogásom szerint a MAB szakértői testület, nem közigazgatási szerv. Ezért nem döntéseket, hanem állásfoglalásokat bocsájt ki, akkor is, ha ezt bármilyen okból döntésnek nevezik. Más kérdés, hogy a szakértői állásfoglalás mely esetekben és mely intézmények számára milyen következményekkel jár. Miután alkotmánybírósági határozat mondja ki, hogy a tudomány ügyeiben csak a tudósok foglalhatnak állást, és ez volt kezdettől fogva a magyar gyakorlat, a tudományos utánpótlás képzése, a doktori képzések tartalmi és értékelési ügyeiben a MAB állásfoglalása kötelezi a doktori képzésben résztvevőket, mind az egyetemeket, mind a felsőoktatás vezető kormánytisztviselőit. Más a helyzet a szakalapítási, kar vagy egyetem alakítási ügyekben. Ezekben az ügyekben ugyanis a szakpolitika célja eltérhet a tudomány helyzet értékelésétől és hitelesítésétől. Abban az ügyben például, hogy X egyetemen rendelkezésre állnak-e Z szak indításának személyi és koncepcionális, tudományos, valamint infrastrukturális feltételei, ennek megállapítására nem a közigazgatás, hanem a szakértői testület jogosult. Azonban, ha a szakpolitika úgy dönt, hogy országos, nemzeti vagy regionális érdek egy szak létesítése ott, ahol jelenleg nincsenek meg ennek, ilyen vagy olyan feltételei, akkor lehet olyan kormánydöntést hozni, hogy a feltételek megteremtése után azt ott létre lehet hozni. Ismét más a helyzet személyi ügyekben. Az hogy valakinek a tudományos és oktatói teljesítménye milyen mértéket üt meg, vagy mely mértéket nem, azt csak a tudósok közössége határozhatja meg. Itt egy törvényileg kodifikált megállapodás jött létre az egyetemek és a MAB között, amelyhez a felsőoktatás más intézményei nem csatlakoztak.

Nem kívánom megkerülni a MAB plénumának személyi összetételét, tagjainak kiválasztási rendjét. Úgy látom, hogy az elmúlt húsz év alatt a bizalom újra és újra napirendre került. Azt tapasztaltam, hogy a MAB plénumába bekerült tagok közül néhányal szemben a kezdetben nem volt meg a teljes bizalom. Ezt a bizalmat azonban részben saját munkájukkal, részben a szervezet kiegyensúlyozó és kiegyensúlyozott működése révén megszerezték. Sokkal nagyobb nehézséget okozott, hogy több alkalommal nem sikerült olyan plénumot összeállítani amely lefedte volna a tudomány széles skáláján a szükséges kompetenciákat. Ennek oka általában az volt, hogy a jelölésre jogosultak vagy nem állapodtak meg előre, vagy nem tartották meg a megállapodásokat. Ez működési nehézségekhez vezetett, adott esetben fog is, és ami talán külön is megemlítendő *drágább*. A döntő a jelöltek személyes tekintélye általában és szakmájukban különösen. Sajnos egyes jelölők inkább a jelölők érdekvédelmét helyezték előbbre, mint a Bizottság működési céljait.

Az elmúlt húsz év alatt történt, s kár volna erről hallgatni, illetéktelen beavatkozás a Bizottság mindennapjába, ügymenetébe. Mint a legtöbb esetben kiderült, rögtön vagy utólag, ez egy-egy minisztériumban dolgozott személy hatásköri túllépéséből eredt. Alaposabb vizsgálódás után az is világossá vált, hogy valamilyen helyi részérdek találta meg az illetőt¹⁷. De nem kell hallgatnom a politika beavatkozási kísérleteiről sem. Érdekes módon ciklusok végén ezek a, rendszerint a szóbeliség határait túl nem lépő, közbelépések szaporodtak. Ha azonban az eljárás tartalmilag és jogilag korrekt volt, s ilyen volt a legtöbb olyan ügy, amelybe bele kívántak volna szólni, akkor a befolyásolásnak nem volt tere, és nem volt eredménye. Más kérdés például, hogy hány esetben élt a miniszter jogával és bírálta felül a MAB véleményét például egyetemi tanári

---

¹⁷ Természetesen nem ilyenként jelent meg. Ilyen esetekben az indoklás meglepően széles skáláját mutatta az ötleteknek.

kérdésekben. Ezek olyan esetek voltak, amikor az egyetemek szenátusának és a MAB-nak eltért a véleménye, s sejthető, hogy az utóbbi magasabb minőségi követelményt állított.

A MAB-bal, illetve döntéseivel kapcsolatban a bizalmatlanság az elmúlt húsz év alatt hullámzó volt. Ez a bizalmatlanság egyes csoportok, személyek részéről időnként ellenséges hangulatba is átváltott. Ezt a bizalmatlanságot ritkán pozitív döntés is kiváltotta. Ilyen esetekben a konkurencia próbálta meg a döntés indokoltságát kétségbe vonni. Általában azonban helyi érdek, csoport érdek állt a bizalmatlanság mögött. Nem mintha a MAB döntései között ne lett volna hibás vagy téves. A negatív döntések elsőprő többségében azonban az érintettek a szakértői véleményt egyben segítő szándékú tanácsnak is felfogták, a hiányosságokat kijavították, a pozitív döntést elérték. A MAB pedig képes volt hibás állásfoglalásainak helyesbítésére, s ettől nem csökkent presztízse.

A bizalmatlanságot a nyilvánosság lényegesen csökkentheti. Nemcsak az ügymenetnek, a szabályoknak, a bírálati szempontoknak, hanem a véleményeknek is nyilvánosaknak kell lenniük. Azonban itt is van egy határ. A szakértők őszintesége, világos fogalmazása, a negatív vélemények kimondása a minőségbiztosítás elsőrendű érdeke. A szakértők azonban személyes és csoportérdekeik hálójában mérlegelnek csak. A külső szakértők teljes függetlensége nincs biztosítva. Míg ez nincs biztosítva, kompromisszumot kell kötni. Jogot kell adni a szakértőnek, hogy anonim maradjon, vagy szakértői véleményének egy részét bizalmasá tegye. Maga az ügymenet a plénumra való kerülésig bizalmas, onnantól nyilvános. Sajnos ezt sokszor nehéz volt betartani vagy betartatni. Ha a plénum állásfoglalása és annak indoklása nyilvános az a jelenleg elérhető maximum.

Vitás volt, hogy a végső vélemény kimondása előtt mikor és hogyan kell az érintetteket megkérdezni. Volt olyan vélemény, és volt olyan átmeneti gyakorlat, hogy pl. intézményi akkreditáció esetében

az érintett intézménynek nemcsak írásos véleménye, hanem a vezetője is jelen volt a döntő plénumülésen. Ez felesleges feszültségekhez és indokolatlan idővesztéséhez vezetett. A végső állásfoglalásnak csak ténykérdés vagy jogi eljárási szabálytalanság eset lehet ellentmondani. Ilyenkor nem a véleményeket, hanem a tények valóságát kell figyelembe venni.

A helyi érdekek esetleges súlyát nemzetközi szakértőkkel lehetne ellensúlyozni. Ehhez azonban olyan források szükségesek, amelyek ritkán nyílnak meg. A külföldi szakértők kiválasztását, elfogulatlanságukat a nemzetközi tanácsadó bizottság biztosíthatja. Az internet korában gyors együttműködésüket könnyű megnyerni

Fel kell hívnom a figyelmet egy olyan jelenségre is, amely a MAB működése során ugyan lassan terjedt, de különösen káros. Ez a MAB szabályrendszeréhez való formális alkalmazkodás. Ha egy akkreditáció előtt álló intézmény, vagy szak a minimális feltételt jelentő X számú egyetemi tanárt csak arra a három hónapra veszi fel, amíg az akkreditációs jelentését megírja és a látogató bizottság eltávozik a színről, akkor formálisan ugyan teljesítette a kritériumokat (három hónapig), de a minőségi követelményeknek mégsem felelt meg. Hasonló a helyzet azon többedállásban foglalkoztatott oktatókkal, akik csak a nevüket adják a kritériumok teljesítéséhez. Ez persze a gyakorlatban azt is jelenti, hogy az intézményben nincs (hatékony, működő) minőségbiztosítás

A MAB a minőség hitelesítője, és ez felveti a felsőoktatás minőségéért való felelősség megoszlását. Nyilvánvaló, hogy a felsőoktatás minőségének biztosításáért a felsőoktatás intézményei a felelősek a rendelkezésükre álló feltételek keretei között. A gazdasági és jogi feltételek megteremtéséért a mindenkori politika a felelős, amely egyben a minőségpolitika kialakítója. A tartalmi minőségért azonban egyedül maga az intézmény felel. A minőség hitelesítője, a MAB, mércét állít, s arra törekszik, hogy ez a mérce megfeleljen nem csak az elvárásoknak és a felhasználók elégedettségének, hanem a

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

nemzetközi követelményeknek is. Az elmúlt húsz év folyamán a magyar minőségügy megerősödött, de fenyegeti a formálissá válás, az elburokratizálódás is¹⁸.

Ahogy a mércéket is kell időnként hitelesíteni, így a hitelesítő szakértői testületet, a MAB-ot is hitelesíteni kell. Erre csak egy független nemzetközi szervezet alkalmas. Ennek a nemzetközi szervezetnek kell felmérnie a MAB hazai elfogadottságát, a felsőoktatás bizalmának fokát, a működés szabályaink a nemzetközi szabályokkal való konformitását, az intézmény hatékonyságát stb. Örömmel látom, hogy ez folyamatosan megtörténik, az már kevésbé öröndetes, hogy a nemzetközi bizottságok javaslataira nem mindig van fogadókészség a mindenkori kormányok részéről.

Összefoglalva: a magyar felsőoktatás minőségét hitelesítő szervezet, mai nevén a Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság, megállta a helyét, országos és nemzetközi tekintélyt vívott ki. Az állami bürokrácia sokszor próbálta meg autonómiáját korlátozni, hitelességét elvenni, azonban ez nem sikerült. Így ez a magyar oktatásügy sikertörténetévé vált. Tekintélyét mindenkori tagjainak tekintélye adja, határozatainak értékét elfogadottságuk jelzi, s a felsőoktatás lehetőségeinek beszűkülése idején jelentősége még jobban megnő. A húsz év tanulságai közül kiemelném: *a különböző érdekek egyeztetését, a konszenzuseresést és a minőség magas mércéjéhez való ragaszkodást. Ha ez lesz a jövőben a MAB munkájának vezérfonala, sikeres lesz. Ehhez kívánok a MAB vezetőinek, tagjainak, titkárságának jó munkát, egészséget.*

Budapest, 2012 decemberében

---

¹⁸ A minőségügy formálissá, öncélúvá válása komoly veszély mindenütt, nemcsak a felsőoktatásban. Komoly hiányt jelent, hogy nincs megfelelő diáktanácsadás, vagy ha valamilyen formában létezik, akkor annak nem megfelelő a szervezettsége, támogatása, egységes elvek szerinti működtetése. A diáktanácsadás nem adható a diákszervezetek kezébe.

RÓNA-TAS ANDRÁS

Róna-Tas András

Elhangzott 2013 március 21-én

Megjelent: *20 éves a Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság. Jubileumi kiadvány*, Budapest 2013, 6-17.

XII. Etikai nézeteim

1. Míg a filozófia arról szól, hogy a világ hogyan van, és azt hogyan lehet megismerni, az etika arról szól, hogy cselekedeteink milyenek, és milyeneknek kell lenniük. Felfogásom szerint az *etika* a mindennapi cselekedet általános, filozófiai kérdéseivel foglalkozik, míg az *erkölcstan* azt vizsgálja, hogy a mindennapi cselekedetek helyessége hogyan állapítható meg, milyen elvek alapján dönthető el. Természetesen cselekedeteinkről ítéletet csak akkor mondhatunk, ha van szabad akaratunk, egyébként csak leírhatjuk őket. Ezért elsőnek a szabad akarat kérdéseivel foglalkozom.

2. Mint fentebb láttuk az embernek szabad akarata van, lehetősége hogy döntsön, ez a döntés valójában több okozati lánc egyike melletti döntés. A peronon magam döntöttem el, hogy melyik vonatra szállok, de a kocsik egymást húzzák, s mozdony mindegyiket, nem én. A döntésemet alakító okok részben rajtam kívül vannak, elérendő célok. Másrészt döntéseim okai bennem is vannak. S függnék nem csak belátásomtól, hanem előző döntéseim emlékeitől (amikor előzőleg így döntöttem, az jó/rossz volt), hangulatomtól (inkább minél előbb megszabadulnék a döntés kényszerétől, jó még egy darabig halogatni a döntést). Kialakíthatok egy számárvezetőt, az ilyen és ilyen helyzetben mindig így döntök, de elhatározhatom, hogy bizonyos döntések előtt mindig konzultálok X-el, soha senkivel, semmit nem döntök el előre. A valóságban azonban kétféle döntés előtt szoktunk állni. Az első csoport a nagy, életre szóló döntések. Ilyenek az iskola, a párválasztás, a foglalkozás, a hivatás választása. A másik a mindennapi döntések, a bevásárlásnál, az öltözködéskor, az élet mindennapi döntései. S bizonyosan vannak döntések, amelyek e két csoport között helyezhetők el.

3. Az emberi cselekedet alapelve, hogy ne cselekedj olyat, amilyent nem akarnád, hogy más veled cselekedjen. Másként: olyan

elvek alapján cselekedj, amely elvekről elfogadod, hogy az egész emberi világ ezek szerint működjön. Egy másik elv a *nil nocere*, a nem ártani, vagyis bármit tehetsz, ami nem árt másnak vagy saját magadnak.

4. A döntések nagy része érték- és eredmény semleges. Így is, úgy is lehet dönteni, s a döntéseink következménye technikai (az autó gyorsabban vagy lassabban megy, a lámpa ég, a számítógép működik). Vannak döntések, amelyeknek az eredménye előre nem látható (az autó felgyorsul és karambolozik). De vannak döntések, amelyek eredménye szubjektív élményeket eredményez, közérzetem jobb lesz, vagy megszűnik rossz lenni (fogorvos). Szükségletet elégít ki, ösztönöket élesít, vágyakat teljesít, hiányokat szüntet meg. Örömet szerez, vagy bánatot, szomorúságot old. Az igaz/nem igaz kérdése, ami a filozófia egyik fő kérdése itt nem merül fel. A döntések másik csoportja értékelhető eredményekkel jár. Az erkölcsi értelemben felfogott *érték a rossztól a jóig terjedő skálán elfoglalt hely*. A jónak két oldala van, minden létező lehet önmagában jó, és lehet valami külső vagy külsők számára jó. *Az önmagában jó a saját lehetőségének teljesülési maximuma*. Jó az érett gyümölcs, jó az, ami segít, hogy képességeimet kibontakoztassam, jó az ami boldogságot ad. A külső számára jó az, ami a másik, a kívül levő vagy a kívül levők segítségére van abban, hogy saját lehetőségeit a maximálisan teljesítse. Jó, ha művelem a földet, jó ha segítem a másikat, jó az a cselekedet, amely az emberi kapcsolatokat harmonikusabbá teszi. Mint látjuk a jó egy abszolút, egy tökéletes valami megközelítése, vagyis a jó fokozatos. A jó ugyanakkor hierarchikus. Az éhség kielégítése jó, az egész életre szóló boldogság is jó, egy könyv elolvasása, egy zene befogadása jó, az alkotás folyamata is jó, bár járhat szenvedéssel. Ezek a jók lehetnek néha választás tárgyai, vagy az egyik vagy a másik, s ilyenkor mérlegelni és dönteni kell. S ezért hierarchiát állítunk fel, lehet valami a számunkra jobb, és lehet valami a számukra jobb, a párom, a barátom, a családom, a közösségem, a

hazám vagy az emberiség számára jobb. A rossz alapjában véve nem más, mint a jó hiánya, tulajdonképpen csak értéktelenség. Ha a jó a célnak való teljes megfelelés, akkor a rossz ennek teljes hiánya.

5. Biztos, hogy a rossz csak a jó hiánya? Azt gondolom, hogy van passzív rossz és aktív rossz. Van olyan rossz amit csak elszenvedünk, a boldogság, az egészség, a szeretet hiánya. De létezik aktív rossz is, az olyan cselekvés, amely valami rosszra irányul, árt. Olyan norma alapján cselekszik, amely nem fogadható el általános normaként, vét a *nil nocere* elv ellen.

6. Már Arisztotelész megkülönböztetett háromfajta jót. 1. a hasznos jót, 2. az örömet keltő jót és 3. a tisztességes jót. A hasznos jó lehet valami technikailag hasznos (jó kés, jó számítógép), de lehet gazdaságilag hasznos (hozamot adó), és szellemileg hasznos (tudást, ismertető növelő) tett, vagy erre irányuló akarat. Az örömet keltő is lehet anyagi, technikai, szellemi. A tisztességes jó az ami nem nekem jó, ami nem hoz nekem sem hasznot sem közvetlen örömet (áttételesen persze hozhat, ha tudok örülni más örömének), de segíti a másikat, a többieket valamihez, ami nekik jó, s számomra csak és csakis ezért jó. *A jóra irányuló akarat mértéke az erkölcs.* A görög *ethos* és a latin *mos* (gen. *moris*, *mos* > *moralis*) erkölcsöt jelentenek, s innen az *etika*. Nincs erkölcsös kő, sejt vagy szarvasmarha, mint ahogy a számítógép sem lehet erkölcsös. Erkölcs csak a szabad akaratú lénynek lehet. Erkölcs csak az embernek van.

7. Ha az erkölcs a jóra irányuló akarat, akkor először a jó fogalmával kell foglalkoznunk. Azt mondtam fentebb, hogy a jó a célnak való megfelelés. A kés akkor jó, ha vágni tudok vele. Ez a jó azonban addig semleges, amíg nem használja ember. Addig csak úgy szerepel, mint a kés minősége. Amint az ember eszközévé válik, már nem közömbös, hogy gyilkolnak vele, húst szeletelnek vagy a sebész kezében gyógyító eszköznnek használják. A kés eszköz. A késnek nincs szabad akarata, csak használata van, ezért a „jó kés” és a „jó ember” két teljesen más „jó” kategóriába tartozik. Etikai szempontból csak az

ember, az emberi célok, az emberi cselekedetek szempontjából beszélhetünk jóról, és így fogjuk használni. *Az erkölcs tehát az emberi jóra és az emberek javára irányuló akarat.*

8. De hát mi a jó az embernek? Azt állítjuk, hogy az a jó az embernek, ami neki örömet okoz, ami őt boldoggá teszi, anélkül, hogy más embernek rosszat tenne, hogy más embert megfosszon a jótól. A haszon, az öröm és a tisztesség mint célok felvetik a kérdést az időről. Azonnali, rövid vagy hosszú távú célról beszélünk-e? Vegyük például a vagyont, a pénzt. Lehet, hogy rövid távon hasznot hoz, középtávon az érte vásároltak örömet okoznak, és hosszú távon javítja a társadalom jólétét. Gyakran halljuk. Azonban, ha a rövid távon hasznot hajtó befektetéseinket eltékozoljuk, vagy rosszul fektetjük be, elveszítjük a közép és távoli cél teljesülését. Ha örömünket mások kárára elégítjük ki, akkor a társadalom vagyis a „tisztesség” szenved meg. Mindebből az következik, hogy cselekedeteink akkor lehetnek csak erkölcsösek ha mindhárom arisztotelészi értelemben vett jót megvalósítják.

9. Az etika tárgyal olyan kérdéseket, amelyek ugyan ritkák vagy mesterségesek, de rávilágítanak egyes etikai problémákra. Philippa Foot mutatta be a következő problémát (Loewer). Egy elszabadult vagon egyre gyorsabban száguld a lejtőn egy olyan pont felé, ahol öt ember van a sínekhez kötözve, és ha nem történik semmi, akkor azokat halálra gázolja. Van azonban egy váltó, amelyet elállíthatunk, s akkor a vagon egy olyan sínre kerül, ahol csak egy odakötözött ember van. Váltóállításunk a kisebbik rossz mellett dönt, egy ember halála kisebb rossz, mint öt emberé. Azonban e gondolat kísérlet következő részében feltételezzük, hogy a sín mellett egy nagy darab ember halad. Ha ezt az embert a sínekre lökjük, a vagon kisiklik. Egy ember meghal, de öt megmenekül. Bár absztrakt módon a váltóállítással és az ember odalökésével egy-egy ember halálát okozzuk azért, hogy öt másikat megmentünk, a döntés lélektanilag mégsem egyforma. Részvételünk a két döntésben eltér. A

közvetlen és a közvetett cselekvés végeredménye ugyan azonos, azonban személyes részvételünk formája eltérő. Erkölcsi szempontból azonban nincs különbség. A különbség lélektani.

10. Jól látták a görögök, hogy az etika összefügg a közösség szokásrendjével. Maga az *etosz* szó is eredetileg a legelők szokásrendjét, az ott alkalmazott közösségi rendet jelentette. Itt érkezünk el az etika egyik súlyos problémájához. Függ-e a hagyománytól, a kortól, a közösség történelmi helyétől az etika? Lehet-e valamilyen cselekedet etikusan az egyik korban, az egyik társadalomban, az egyik hagyományközösségben, míg a másikban nem? Vizsgáljuk meg a következő kérdéseket: 1. Incesztus (Vérferőzés) tilalma (Oidipusz); 2. Taigetoszra való kitétel, 3. Halottaink eltemetése (Antigoné). Jól látható, hogy mindegyik valamely közjó feltételezéséből származik, és végső soron a közegészségével függ össze.

10.1 A közeli rokonok közötti nemi életet minden jelentősebb kultúra tiltja, különösen a fiú-anya és leány-apa viszonylatban. Oidipusz tragédiája az volt, hogy az incestust, arról nem tudva, követte el. A vérferőzés tilalma a család biológiai javát védi. Az erkölcsi kérdés az akaratlanul elkövetett törvényszegés.

10.2 A Taigetosz valójában az a földrajzi hely, ahová Spártában az életképtelennek tartott gyermekeket kitétték (Apothetai). Más görög városállamokban is voltak ilyen helyek. A kitételről a vének tanácsa döntött. A kitétt (és nem ledobott, megölt) gyermek sorsa nem volt végleges, felszedhették gyermektelenek, vagy akár rabszolga-kereskedők is. Az erkölcsi probléma itt az élet veszélyeztetése a közösség (vélt) érdekéből, a gyermek megfosztása a saját családjától..

10.3 Halottaink eltemetése a közegészségét, a járványok elkerülését célozta. De fontos a halottal való személyes viszony lezárása szempontjából is. Ehhez Antigoné esetében a személyes fenyegetettség és a kötelesség teljesítése közötti feloldhatatlan

ellentmondás társult. Az erkölcsi probléma a saját élet fenntartása és a hagyomány szerinti cselekedet közötti döntés.

11. Ami a korhoz való kötöttséget illeti, Oidipus esetében nem változott meg a társadalmi norma, ahogy nem változott alapjában véve Antigoné esetében sem. Az utóbbi idők „politikai temetései” is arra utalnak, hogy a közösség követeli a szertartás rendjének betartását. Az életképtelennek tartott gyermektől való megszabadulás azonban jelentősen új megvilágítást kapott azáltal, hogy az orvostudomány lényeges fejlődésen ment át. S ez átvezet az étellel kapcsolatos további kérdésekhez: a halálos ítélet, az abortusz és az eutanázia problémájához.

12. A halálos ítélet mellett két érvet szoktak felhozni. Az egyik a *tálió* elve, a szemet szemért elv. Halálért csak halál lehet az elégtétel. Lélektanilag csak az lehet a kárpótlás az elveszett gyermekért, családtagért, szeretett emberért. A másik érv az, hogy a halálos ítéletnek olyan nagy az elrettentő ereje, hogy ezáltal megelőzhetővé válnak az ítélettel fenyegetett cselekedetek. Ha történeti összefüggésében nézzük a *tálió* elvet, annak a törvénykezésben való megjelenése (Hamurápi) a mértéktelen bosszú, a vérbosszú, korlátozása. A halálos ítélet ellen több érvet lehet felhozni. Az egyik szerint a tévedést soha nem lehet teljesen kizárni. A jogtörténet számos olyan esetről tud, amikor csak később, a kivégzés után derült ki, hogy az elítélt nem követte el az elítélt tettet. A másik érv, hogy az élet még akkor is védendő érték, ha az élő súlyos bűnt követett el. Végül a leggyakoribb ellenérv, hogy a kivégzésnek nincs statisztikailag kimutatható elrettentő ereje. Mindezek alapján a társadalom már nem tartja fontos kérdésnek a halálbüntetés bevezetését vagy fenntartását. Etikai szempontból nem szól mellette elfogadható érv.

13. Az abortusz, a méhen belüli élet védelme vagy kioltása két különböző alaphelyzetben vet fel etikai kérdést. Az első az az eset, amikor a magzat állapota az anya életét fenyegeti, és az anya élete

csak a magzat életének kioltása révén menthető meg. Ha a magzat amúgy sem lenne életképes, az önvédelem elve alapján az erkölcsi döntés egyértelmű. Ez még akkor is így ítélendő meg, ha a magzat esetleg életképes lehet, de ez bizonyossággal nem dönthető el. Más a helyzet, amikor a magzat életképes, az anyát nincs életveszélyben. Ki dönthet ilyen esetben? Azt gondolom, hogy ilyen helyzetben csak az anya dönthet. Más kérdés, hogy döntése, ha az leendő gyermeke életének elvételére irányul, etikai szempontból helyes-e. Például, ha akarata ellenére, erőszakkal termékenyítették meg, szerintem dönthet úgy, hogy nem kívánja az életet kihordani. A két végső pont az élet szüléssig tartó kihordásának kötelezettsége és az élet megszüntetése közötti választás sok esetben kívülről megítélhetetlen érték konfliktusok függvényében dönthető csak el a döntésre jogosult, az anya számára. Az anyának lehet, adott esetben kell tanácsot adni, azonban a döntés jogát tőle megvonni nem szabad.

14. Az eutanázia azt a kérdést veti fel, hogy a szenvedés vállalása milyen mértékben várható el, különösen akkor, ha az az élet végső és megfordíthatatlan szakaszában fordul elő. Mindenkinek joga van ahhoz, hogy fájdalmait, szenvedését az elviselhetőség határáig csökkentsék. Az a beavatkozás amely az élet megszüntetésével jár akkor elfogadható, ha az állapot már visszafordíthatatlan és a szenvedés másként nem csillapítható. Más kérdés, hogy vannak-e ennek biztos kritériumai?

15. Ha az erkölcsös cselekvést a szabad akarat teszi lehetővé, kérdésünk többek között az, hogy szabad akaratból cselekszünk-e, ha amit teszünk félelemből tesszük. Félhetünk az evilági következményektől (büntetéstől, társadalmi megbélyegezéstől), és félhetünk a túlvilági következményektől (pokoltól, az Isten nem látásától, akár valóságosak ezek, akár csak elképzelték). A következményektől való félelem befolyásolhatja döntésünket, azonban döntésünk mégis, minden esetben a mi döntésünk lesz.

Az ember végső döntéseivel mindig magányos marad.

XIII. Politikai nézeteim

Politikai nézeteimet két csoportra oszthatom. Az első csoportba azokat a nézeteket sorolom, amelyek az állam és a társadalom általános kérdéseire vonatkoznak. A másodikba a mai magyar és a vele összefüggő világpolitikával kapcsolatosak.

A társadalommal fő kérdéseivel kapcsolatban jelentősen befolyásolt az a helyzet, ami körülöttem létezett, mikor elkezdtem ezekről a kérdésekről gondolkodni. A II. Világháború és borzalmainak elmúltával, a szovjet birodalom előretörésével és a magyarországi helyzet rohamos romlásával számolva, kellett átgondolnom a politika és társadalom kérdéseit. A náci diktatúra elítélése vetette fel az első problémákat. A weimari köztársaság csődje, az a tény, hogy Hitlernek legalábbis az elején sikerült a német társadalom többségét maga mögé állítania, komoly problémákat vetett fel a demokrácia jellegét, alapjait, minőségét illetően. Ugyanakkor már 1946-ban szembesültem a szovjet problémával, a munkások és parasztok, a nép, a többség érdekeinek jelszavával megvalósított kíméletlen diktatúrával. Az akkori tájékozódásom egy harmadik út lehetősége felé fordult. A *Rerum novarum* és a *Quadragesimo anno* című pápai enciklikák alapot nyújtottak egy keresztény szociális felfogás kialakításához. Wilhelm Röpke *Harmadik út* című könyve nem kis hatást tett rám. Jacques Maritain magyarul akkor megjelent munkáit kijegyzeteltem, e jegyzeteim a mai napig megvannak. Giesswein Sándor és Jánosi József ma már szinte teljesen elfelejtett munkáit olvastam. Huizinga, Spengler kultúrfilozófiai fejtegetései tágították látókörömet. Előbb a „piros” brossurákat, majd Lenin, Marx és Engels magyarra fordított műveit lapoztam. Szereztem egy 1945-ben Moszkvában kiadott magyar nyelvű Párttörténetet is, amelyet össze tudtam hasonlítani a későbbi kiadásokkal. Itt tapasztaltam meg a történelem visszafelé való átalakításának kísérletét, hiszen a korábban pozitíven szereplők a későbbi kiadásokból kimaradtak, vagy árulókként lettek meg-

bélyegezve. 1951 tavaszi szemeszterében már vizsgázni kellett marxizmusból. Mint utólag megtudtam egyik kollégám „átszólt” a marxista tanszékre, hogy engem mint ellenséges elemet, jó lenne megbuktatni. Én azonban olyan alaposan megtanultam az anyagot, hogy a hosszúra nyúlt vizsga végén jelest kaptam.

Az 1950-es évek elejére kialakultak politikai nézeteim. Úgy láttam, hogy az alapkérdés a hatalom és a szabadság viszonya. Ugyanakkor a szabadság, a testvériség és az egyenlőség elvei egymással ellentétbe kerültek. A szabadság abszolutizálása anarchiába az pedig terrorba fordul. Az egyenlőség utópiája megakasztja a haladást, a szolidáris testvériség ezeken tud segíteni, de a valóságban ez nem spontán folyamat. A gazdaság, a társadalom és a hatalom viszonya különösen izgatott. A tervgazdaság látszat racionalitásáról hamar kiderült, hogy csak nagy nehézségekkel működik. A példa, amelyről ekkor beszélgettünk az volt, hogy ha egy központi szerv dönti el, mennyi fehér és mennyi fekete cénára van szükség, akkor ez reális-e. Tudhatja-e egyáltalán ezt valaki? A példa persze szimbolikus, a spontán piac és a tervgazdálkodás kérdése természetesen a tulajdoni viszonyokon múlik. Ahol a termelőeszközök állami kézben vannak, ott tervgazdálkodás folyik, óriási apparátusok kísérlik meg kifürkészni a jövő szükségleteit. Ez azonban lehetetlen, vagy legalábbis állandó korrekciókat igényel. A magántulajdonon alapuló spontán piac viszont feleslegekhez és túltermeléshez vezet, ezek pedig gazdasági válsághoz.

A marxista többletérték elméleten már akkor túljutottam. Ha a munkás az általa termelt teljes értéket megkapja, akkor nincs új munkahely, s az állami közfunkcióknak sem marad forrása. A kérdés tehát nem az, hogy a munkás megkapja-e az általa termelt többletértéket, hanem az, hogy ennek milyen részét ki mire sajátítja ki. A kérdés az, hogy a termelt értéket lehet-e igazságosan elosztani. Hogy a munkás többet kapjon mint ami a munkaerejének újra-termeléséhez szükséges. hogy az amortizáció és az új munkahely, a

műszaki haladás számára milyen arányban jusson és mennyi maradjon a közfunkciókra. Úgy gondoltam és ma is úgy gondolom, hogy ez szakmai kérdés, amivel tudós szakembereknek kell foglalkozniuk. Az itt szóban forgó „kulcs” természetesen sok mindentől függ, a természeti javak rendelkezésre álló mennyiségétől a nemzetközi politikai helyzetig. Azt gondoltam akkor az 50'-es években, hogy a „kulcs” arányainak megállapításában döntő szerepet kell játszania a szegényekkel való szolidaritásnak. Ebben az értelemben és csak ebben az értelemben mindig baloldalinak tartottam magamat.

A szegényekkel való szolidaritás azonban több kérdést is felvet. Halat vagy hálót, segíteni vagy hozzásegíteni? Itt mindenféle általánosítás csak káros lehet. A szegénység, bármely definícióját vesszük, egyedi életekben megnyilvánuló, mindennapi kategória. A szegény nem egy egyforma elbánást igénylő általános kategória. Ha a szegény embert az egy főre jutó létminimum alatt élő személyként határozzuk meg, akkor is ezerfajta egyedisége, változata, mindennapi arca, szükséglete van, nem beszélve a képességekről vagy a betegségekről. A társadalomnak olyan mechanizmusokat kell kiépítenie, amelyek a lehetőségekhez képest a szegénységben szenvedőkhöz minél közelebb, egyedi problémáikat minél inkább figyelembe véve tudja, ha nem is megoldani, de enyhíteni és állapotukat javítani. Ez gyakorlatilag egy sokszínű szociális hálót jelent. Ami a politikát illeti, feladata ennek a hálónak a fenntartása, s ezen keresztül a szegénység felszámolása. Ez természetesen a tennivalóknak csak az egyik oldala. A másik oldal a szegénység okainak felszámolása. Ez csak fokozatosan lehetséges, és sohasem válik teljessé. Azonban a munkahelyteremtés és a munkára való alkalmasság előmozdítása, a képzés és továbbképzés a szegénység megszüntetésének első számú útja.

A politológiának foglalkoznia kell tehát a pénzek begyűjtésének módjával és mértékével, s a begyűjtött pénz elosztásának arányaival és módszereivel. Tárgyalnia kell azt a hatalmi szerkezetet, amely mindezt elvégzi, a kormányzás nem gazdasági feladatait, mint a

bűnüldözés, a védelem, a kultúra, a képviselő, az oktatás, az egészségügy, a hatalmi kontrol és a szuverenitás problémáit.

Mindezen kérdések középpontjában számomra az állam áll. Az állam teljes tagadásából a totális állami diktatúrává alakult szovjet-kommunista rendszer elszenvedője előtt világossá vált, hogy az állam központi kérdés a politikában. Az állam szerepét a végletekig korlátozni akaró liberális és az állam szerepét megszüntetni akaró anarchista nézetekkel szemben azonban előbb csak ösztönös, majd egyre inkább tudatos elképzeléseim alakultak ki. Az államot csak éjjeli őrként tételező gazdasági liberalizmus csődhez vezet. Ennek a csődnek pedig nem a gazdagok, hanem a szegények, nem a tőketulajdonosok, hanem a munkajövedelemből élők lesznek a vesztesei. A munkahelyek elvesztése súlyosabb probléma mint a tőke (rendszerint csak átmeneti) elvesztése egy gazdasági válság idején. A gazdaságot államosító irányzatok másfelől megfélemlenek arról, hogy a bürokratikus üzemi gazdaságirányítás alkalmatlan a termelés növelésére, az újítások a hatékony megoldások bevezetésére és működtetésére. A megoldást tehát az állam gazdasági szerepének újra fogalmazása.

Az állam szerepe a gazdasági életben több szempontból a futballbíróéra hasonlít. Nem játékos, de állandóan jelen van a pályán, feladata a szabályok betartatása, megszegésének büntetése, a játék tisztaságának, tisztességességének és a játékosok épségének védelme. A szabályok maguk mára, a globális világban lényegében kialakultak.

Az állam, tehát, a társadalom, a *polis* tisztességes működésének szabályozója. Persze itt rögtön felmerül, hogyan definiáljuk a tisztességet. A tisztesség elemei: az átláthatóság, a feddhetetlenség, a méltányosság, a megbízhatóság vagyis a kiszámíthatóság. A polis tisztességes működésének csak az egyik terepe a gazdaság. Ide tartozik a közpolitikai döntések szabályozása, például a választási rendszer és annak működtetése, az oktatás, az egészségügy, a rend- és honvédelem, a környezetvédelem és sok más olyan tevékenység,

amely a 21. században már csak állami szabályozás révén őrizhető meg tisztességesnek.

Az állam feladatai közé tartozik a haszon mértékének szabályozása. Ahol nincs haszon ott nincs fejlődés, nincs újítás, persze ahol van haszon, ott sem automatikus, hogy azt újabb erőforrásként befektetik. Ugyanakkor semmilyen általános szabályozás nem működik. Nem lehet ugyanazt a szabályt hozni a paradicsomtermelés és az autógyártás hasznára. A gazdaság-szabályozás igen bonyolult feladat, amelyet szakemberek működtethetnek csak. De a gazdaság-szabályozásnak lehetnek politikai preferenciái.

A gazdaság-szabályozás politikai preferenciái lehetnek egyes gazdasági ágak támogatása, az export-import arányának javítása, egyes társadalmi csoportok relatív jövedelmének javítása, mértéktelen jövedelmek megnyirbálása.

Kulcsszerepet játszik ezekben a szabályozásokban az adórendszer. A forgalmi és a jövedelmi adótípusok aránya meghatározó. A jövedelmi adók differenciálatlansága (pl. az egykulcsos személyi adó) növeli a társadalmi egyenlőtlenséget. Egy mérsékelt progresszív személyi jövedelemadó növeli a társadalmi igazságosságot. A magas kulcsú forgalmi adó (pl. ÁFA) növeli a feketegazdaság arányát. Ezek elemi ismeretek. Súlyos problémát jelent az adók központosításának mértéke. Nyilvánvaló, hogy az alacsony termelési értékeket produkáló régiók, körzetek és a magas értékeket létrehozó körzetek között állandóan újra alakulnak az egyenlőtlenségek. Az állam szerepe ezeknek az egyenlőtlenségeknek csökkentése. Ez azonban nem lehet indok a jövedelmek teljes központosítására. A helyben meghagyott jövedelmek (helyi adók) sokkal több értéket hoznak létre, mint a központból újra elosztott azonos összegek.

Állami tulajdonban csak kivételes típusú termelőeszközt szabad tartani, mert az állam, közismerten rossz gazda. A Verseny-

hivatal és bizonyos árfelügyelet elegendő kell, hogy legyen a magántulajdon korlátozásához akkor, ha az adórendszer optimális.

Ma már világossá vált, hogy a demokrácia nem pusztán a többség uralmát jelenti, hanem a kisebbség védelmét is. Egyértelmű, hogy a demokratikus hatalomgyakorlás a szubszidiaritás elvén kell hogy alapuljon, minden döntést azon a helyen kell meghozni, amely az érintettekhez a legközelebb áll, és ahol az adott kérdés még hatékonyan eldönthető. Vagyis a túlzott centralizáció – ahogy a túlzott decentralizáció is – nem hatékony.

Most pedig nézzük meg a magyar politika helyzetét.

A mai magyar politika kialakulásának messzire nyúló gyökereit itt lehetetlen számba venni. Csak azon nézeteimet fogom összefoglalni, amelyek a rendszerváltással és az utána következő korszakokkal kapcsolatban bennem kialakultak.

A rendszerváltás előtti néhány évre egy paradoxon volt jellemző. Noha a benne élő tudta, hogy egy diktatúrában él, az 56-os forradalom utáni terror és politikai megszorítások olyan mértékben enyhültek, hogy az emberek kezdték a tudati állapotukat hozzá igazítani. A lélektanilag nehezen viselhető szembenállást felváltotta a beletörődésen alapuló jóindulatú semlegesség. Ehhez még hozzájárult a „nekünk még jobb mint a szomszédoknak”, a „vidám barakk”, a „kis szabadságok” öröme.

A rendszerrel szembeforduló értelmiségi csoportok semmilyen tömegtámogatással nem rendelkeztek. A szocializmus „megjavítását”, a rendszer határain belül való demokratizálását hirdették, s néhány kivételtől eltekintve megmaradtak az adott politikai rendszer talaján. Óriási jelentőségük inkább az állami ideológiától való eszmei elszakadás, a nyugati gondolkodás befogadásának előkészítése volt. Ezt egyébként hatékonyan segítette elő a nyugati szépirodalom erős jelenléte Magyarországon.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

A döntő változást nem a belső magyar, vagy kelet-európai folyamatok hozták, hanem a Szovjetunió vezetőinek váratlan döntése, amellyel lemondtak a világuralmi terveikről és a kelet-európai jelenlétükről.

Ekkor a magyar politika mélyén és felszínén különböző folyamatok indultak meg. Nagy tömegek döbbsen rá, hogy az új, s még kialakulatlan rendszerben az egzisztenciális biztonságuk alapjaiban megroppant. A nyugdíjasokat az emelkedő infláció, a dolgozókat az ipari és kereskedelmi vállalatok privatizálása, a mezőgazdasági szövetkezetek összeomlása és a munkanélküliség fenyegette. Ez a veszélyérzet persze csak lassan tudatosult. Mégis a bizonytalanság fokozódó érzete egy sor tömeglélektani folyamatot indított el. Ezek közül az egyik a Kádár-korszak iránti nosztalgia, ami majd a baloldal 1994-es győzelmét hozta. Ennél is fontosabb azonban a bizonytalanság okainak keresése. Újra megjelent a magyar társadalom urbánus-népi megosztottsága. Az a hiedelem, hogy a magyar bajoknak a városi, a nemzetietlen, a globálshoz húzó része, vagy a vidéki, a provinciális, a múlt nemzetieskedésbe merülő része az oka. A hibásak nem mi vagyunk, akik nem ismerjük fel a tennivalókat, és nem tesszük amit tennünk kell, hanem a „mások”, az idegenek, az idegen elméjű vagy/és szívűek, vagy a provinciális, vidéki, elmaradt gondolkodás. Az ellenségkép, amely a rendszerváltás előtt vagy a rendszer maga volt, vagy a „nyugati fasiszta-kapitalista körök” voltak, most hirtelen áttevődött a „belső” ellenségre. A létbizonytalanság hirtelen megjelenése, majd fokozódása hozta a „nyugodt erő” átmeneti győzelmét.

A felszínen megalakuló pártok tele voltak ellentmondásokkal. A Magyar Szocialista Munkáspártból kivált egy reform kommunista szárny, amely megalakította a Magyar Szocialista Pártot. Ennek vezetői egyszerre akarták megtartani a folyamatosságot az elődpárttal, megőrizni annak vagyonát és szervezettségét, és modern demokratikus párttá válni. Egységes ideológiája a vezető csoportnak régen

nem volt, a pragmatikusság jegyében alapjaiban elfogadták a kapitalizmus liberális elveit.

A Szabad Demokraták Szövetsége erős liberális eszmekörrel, az előző rendszerrel szembeni értelmiségi ellenállás valamint a szegényekkel való szolidaritás elemeiből alakult ki. Mellettük jelent meg a liberális, egyetemi kollégiumból kijött csoport, amely a Fiatal Demokraták Szövetségét alapította meg. Az SzDSz és a FIDESz viszonya a kezdetektől fogva rossz volt, a két liberális párt nehezen tudta definiálni különbségét. Az SzDSz vezetőinek számos rossz politikai döntése között hosszú távú hatásúnak bizonyult a kisebb testvérpárttal éreztetett ellenségesség. A FIDESz a történet elején balról és a még ultrább liberalizmus felől kísérelte meg előzni a nagyobbik liberális pártot. Erre a „balul” sikerült igyekezetre ma persze a feledés homályát borítják.

A magyar értelmiség jelentős részének a Kádár-korszakból származó súlyos sérelmei voltak. A börtönök, a kitelepítés, az állástól való megfosztás, a vagyonok elvétele mély családi traumákat okozott. Az ezt túlélők közül kerültek ki a jobboldali pártok szervezői és első követői. A három fő irányzat a Magyar Demokrata Fórum, a Keresztény Demokrata Néppárt és a Kisgazdapárt közül az elején az MDF látszott a legsikeresebbnek. Ideológiai vezérszavaik a nemzet, a kereszténység és a konzervativizmus köré csoportosultak, bár e pártok elvei alig voltak megkülönböztethetők.

A rendszerváltás utáni időben a fentiekén kívül százon felüli új párt jelent meg, melyek közül egyedül a magyar szociáldemokráciára hivatkozó csoportokat érdemes megemlíteni. A különböző neveken jelentkező és egymással fizikai harcot is folytató csoportok közül egyik sem volt képes tartós és tömegek által támogatott pártot alapítani, pedig a szociáldemokráciának jelentős magyar hagyományai voltak. Ez a későbbi magyar politikai életre erősen negatív hatással volt.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

A rendszerváltás után sem vettem részt személyesen a politikában. Mint rektor, majd mint különböző felsőoktatási szervezetek elnöke, tagja, persze gyakran találkoztam a politikusokkal, volt akivel érdemben, volt akivel csak udvariasságból tárgyalnom is kellett. Két alkalommal került szóba, hogy vállaljak aktív politikai szerepet. Andrásfalvy Bertalan minisztersége után Kosáry javasolta Antallnak, hogy engem jelöljön miniszternek, de Antall nem akart nagyobb átalakítást, és a már tárca nélküli miniszter Mádl Ferencet jelölte miniszternek. Ezt persze csak később tudtam meg. A MAB megalakulását már Mádl vezényelte le, akivel nagyon jó kapcsolatba kerültem. Ő mesélte el, hogy a Minisztérium bürokratai úgy tájékoztatták, hogy nem szabad engednie hogy engem válasszanak meg a MAB elnökének. A második alkalom a Horn kormány megalakulása körül történt. Én nem értettem egyet azzal, hogy az SzDSz belépjen a kormányba, és ezt különböző csatornákon meg is üzentem. De az SzDSz-en belül a koalíciósok győztek. Ekkor az egyik csoport eljött hozzám, és megkérdezte, hogy vállalnám-e az oktatási miniszterséget. Azonnal és határozottan nemmel válaszoltam. Arra a kérdésre, hogy miért, azt válaszoltam, hogy, nem kívánok Horn Gyulával együtt dolgozni, meg nem is tartom erre alkalmasnak magamat, ez igaz is volt. Talán alkalmas lehettem a szervezésre, irányításra, de nem éreztem magamat alkalmasnak a politikai döntésre.

A politika folyamatos döntésekből áll. Számos helyzetben kellett döntenem, mint rektor, mint MAB elnök, de mindig volt lehetőségem az érintettekkel konzultálni, egy szélesebb csapattól tanácsot kérni, rossz döntéseket megváltoztatni -- ez egy másik döntési helyzet. Persze a jó politikában is lehet olyan szervezetet létrehozni, amelyik jobb környezetet teremt a jó döntésekhez. Ez a rendszer azonban Magyarországon nem alakult ki. A magyar politikai élet egy alapvető baja, hogy nincs megfelelő politikai döntés előkészítő apparátus. Minden súlyosan át van politizálva. A minisztériumi apparátusok politikailag elkötelezettek csoportjaiból áll, a hűség, a lojalitás a döntő

szempont, a szakértelem egyre inkább háttérbe szorul. Egy minisztérium apparátusának a közigazgatási államtitkár irányítása alatt, teljesen pártsemlegesnek kellene lennie, de régóta nem az. A feladatokat kiszervezik, tanácsadókat fizetnek, akik természetesen azt mondják, amit a megrendelő hallani akar. Ötletelők nyüzsgönek a döntéshozók körül, míg még „van liba”, ahogy a vicc mondja. A francia mintára szervezett közigazgatási egyetem politikai szolgálát és nem közszolgálát nevel. Ez a helyzet rohamosan romlik, nemcsak a politika iránya, hanem a politika, az állam igazgatásának minősége is rossz. Magyar Zoltán nevét még használták, tanításait régen elfelejtették.

A politika „játékosai” a demokráciákban a pártok. A választásokon pártok és jelöltjeik vesznek részt. Többféle párt létezik. Van választási párt, van társadalmi csoportokat képviselő párt, van ideológiát vagy érdekeket képviselő párt, és természetesen ezek keveréke. Egy másik szempont a pártstruktúrák szerinti osztályozás. Van vezérközpontú és van demokratikus szerkezetű párt, s ezek keveréke. Van párt ahol a szavazókra csak a választások idején számítanak, van ahol bevonják őket a párt életébe. Vannak pártok, ahol a párttagoknak számos joguk van, és vannak, ahol nincsenek külön jogaik. A pártok sokszínűsége lehet előnyös. A magyar pártok szervezete nyilvános. Azonban működésük valóságos folyamata nem az. A nem demokratikusan működő pártok kezdetben hatékonyak, egy idő múlva azonban elzárják magukat a valóságtól, csak torz és manipulált vélemények jutnak felfelé. Ez súlyos hibákhoz vezet. A nem átláthatóan működő pártok rombolják a bizalmat. Bizalom nélkül pedig nincs demokratikus közvélemény, de még közvélemény-kutatás sem. A megkérdezettek nem a saját véleményüket mondják el. Az eredmény a polgár kiábrándulása, elfordulás a közügyektől, az állampolgári passzivitás. Ez pedig azt eredményezi, hogy egy kisebbség magát jogilag többségnek nyilvánítva uralomra juthat.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

Így a FIDESz, amelynek napi működése nem demokratikus, nem átlátható, akadályozza az ország normális, demokratikus működését, függetlenül a párt és a vezetők szándékától. A többi párt napi működése --különböző mértékben-- sem kelt közbizalmat, s erre nem is törekszik.

A pártoknak van valamilyen programjuk. Ez a szavazó tábor maximálására és a hatalom megszerzésére vagy megtartására irányul. Ezért ezek a programok rövid távra szólnak. Ha van hosszútávú programjuk, általánosságokat tartalmaznak. A programok mögül régóta hiányzik a hosszútávú elemzés, a gazdasági és társadalmi folyamatok vizsgálata, az alternatívák vitája. Természetesen vannak ilyen kérdésekkel foglalkozó szakértői csoportok, azonban többségüknek nincs élő kapcsolata a pártokkal, közvéleménnyel pedig még annyi sem. A saját tapasztalatom és a mindennapi gyakorlat azt mutatja, hogy a politikai élet vezető rétegei értelmiség ellenesek, a szakértelem most újra „bolsevista trükk”, jobb esetben illetéktelen nyavalygás, rosszabb esetben idegen szívú vagy érdekű. Ebből is következik, hogy a középpontban nem a tudás társadalmának kiépítése, hanem munka, valójában a teljesítmény nélküli jövedelemszerzés áll.

Egy ország jövőjéről szinte mindent elárul a közpénzek elosztási aránya. Ahol az oktatás áll első helyen ott a jövő biztosítva van. Magyarországon a nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya az oktatásra fordított pénzeknek alacsony. Ugyanakkor alacsony az oktatásra fordított pénzek hatékonysága is. Az iskolákban még mindig az avuló ismereteket és nem az új ismeretek megszerzési módjait, az önálló problémamegoldást állítják a központba. A helyzetet jól tükrözi, hogy egy sportszervező anyagi és erkölcsi megbecsülése többszöröse egy oktatásszervező iskola igazgatónak, egy edzőnek mint egy tanárnak. A torzult társadalmi értékrendszerért pedig a politika a felelős.

A közpénzek elosztásának nemcsak aránya, hanem prioritási sorrendje is van. Nyilvánvaló, hogy a részrendszereknek (közlekedés, egészségügy, igazgatás, közlekedés, oktatás stb.) vannak alap-, fenntartási és karbantartási költségei. Itt nincs sorrend. De a fejlesztések esetében sorrendet kell felállítani. Ezek a sorrendek ma rosszak Magyarországon. Az oktatás, az egészségügy, a tudomány, vagy akár a közlekedés és szállítás, a digitális kapcsolatok vagy a megújuló energia rendszerek fejlesztése minden összehasonlításban háttérbe szorult.

A közpénzekkel kapcsolatos állami feladatok közé tartozik a pazarlás, a felesleges kiadások visszaszorítása. Akár a közbeszerzések rendszerét, akár a közvetlen állami kiadásokat nézzük, mértéktelen pazarlás folyik. Elég, ha az üres stadionokra, a semmitmondó, üres plakátokra vagy akár az energiapazarlásra tekintünk. De a közbeszerzés jelenlegi formája is drágít és kaput nyit a korrupciónak.

Igen sokba kerül a jogbizonytalanság. Függetlenül céljaiktól rossz törvényeink minősége, bizonytalanságot teremt állandó változtatásuk.

Minderre az lehet a válasz, hogy ismert tényekről van szó, és amúgy sem lehet semmit sem tenni. A hosszú távú cselekvés teendői szerintem világosak. Az emberek szemléletét, gondolkodásmódját csak az iskolában lehet megváltoztatni. Ez egy hosszú folyamat, amelyet, persze, ha nem kezdünk el, sohasem ér véget. De a kezdéshez is meg kell teremteni a feltételeket.

A 2018-as választásokat csak egy esetben lehet a FIDESZ ellenében megnyerni, ha az ellenzék egy évre kér a néptől felhatalmazást, és pedig arra, hogy lényegében visszaállítsa a 2010-es államjogi helyzetet, majd utána új választásokon kér felhatalmazást az ország vezetésére. Ennek érdekében meg kell alakítani az *Ellenzéki Kerekasztal 18* nevű vagy hasonló szervezetet. Ennek programja lehet: a következő:

Ellenzéki Kerekasztal 2018 (EKA18)

1. Az EKA18 célja a 2018-as választások utáni egy év kormány- és szakpolitikai teendőivel kapcsolatos nemzeti minimum megtárgyalása és megállapítása. A nemzeti minimum alapja a 2010-es államjogi helyzet. Az ettől való eltérést a cél érdekében és egy évre, a minimumra kell csökkenteni.

2. Az EKA18 **nem** foglalkozik a 2018-as választással kapcsolatos párt és egyéni választókerületi összefogás ügyeivel.

3. Az ellenzéki **kerekasztal tagja** lehet minden párt és civil szervezet, amely elfogadja a közös célt: az Orbán-kormány törvényes eszközökkel történő leváltását, és ezt hiteles aláírásával nyilvánossá teszi. Az EKA18-ba történő felvételtől a jelenleg az Országgyűlésben lévő pártok által delegált bizottság dönt.

4. Az EKA18 vezető testületében, az **elnökségben**, minden alapító és csatlakozó szervezet egy hellyel van képviselve. A döntéseket egyhangúlag vagy többségi szavazattal hozzák. Ez utóbbi esetben a kisebbségi véleményt/véleményeket is jegyzőkönyvezni kell.

5. A vitát **moderátorok** irányítják, akiknek személyében a résztvevők állapodnak meg.

6. Az EKA18 munkája zárt üléseken folyik, a nyilvánossággal **szóvivők** tartják a kapcsolatot.

7. Az EKA18 **szakbizottságokat** alakít, amely a leendő egyes minisztériumok és vezető állami szervek egy évre szóló feladataival kapcsolatban nemzeti minimumokat állapít meg. A szakbizottságok munkáját külső szakértők segíthetik.

8. Az EKA18 egy **jogi különbizottságot** hoz létre, amely kidolgozza azokat az eljárásokat, amelyek a 2019-es választások lebonyolításához szükségesek két változatban a) ha az EKA18 pártjai egyszerű többséget szereznek, b) ha az EKA18 pártjai kétharmados többséget szereznek

9. Az EKA18 egy **adatbázis** hoz létre a legszükségesebb gazdasági és egyéb statisztikai adatok nyilvántartására és kezelésére.

10. Az EKA18 megfelelő időben javaslatot tesz egy **szakértői kormányra**, amelynek egy éves a mandátuma. Ez a kormány 2019-re választásokat, és ha szükséges és lehetséges népszavazást ír ki.

Ezeket a javaslatokat 2017 nyarán eljuttattam néhány ellenzéki párthoz, de semmilyen választ, reakciót nem kaptam. Ugyanakkor 2017 őszén érdeklődéssel olvastam, hogy mások is eljutottak hasonló javaslatokhoz. Örülök ennek, hiszen itt a személyek nem fontosak. Megvalósulásuk aligha várható. A helyzet sokban, persze nem mindenben, hasonlít arra, amit 1948-ban már megéltem.

UTÓSZÓ

E könyv kéziratát végül le kell zárnom. Átolvasva látom, hogy sok lényegtelen és talán lényeges részlet, személy, esemény is kimaradt. Gondoltam arra, hogy egyes részekhez a könyv végén jegyzeteket fűzök, azt is mérlegeltem, hogy életem néhány dokumentumát, mint például a Belügyminisztérium kihallgatási jegyzőkönyvét 1960-ból, vagy a belügyi személy jelentését, aki egész nap követett azokban az időkben, függelékként e könyv végéhez csatolom, ezek ma már talán mulatságos dokumentumok. Végül azonban ezeket az ötleteket elvettem, mivel a könyv lényegében az én gondolataim, nézeteim történetéről szólnak. Ha egyszer valaki megírja az ezredforduló magyar szellemi történetét, talán talál adalékokat és tanúságtételt e könyvben.

2017 novemberét írjuk, életem 85. évéből már csak napok vannak hátra. Összegeznem kell, mit hagyok az utódokra és az utókorra. Három területet jelölnék meg: a családot, a tudományt és a felsőoktatást.

Egy csodálatos feleséggel hatvan éve tartó házasság, két remek gyerek és nyolc fantasztikus unoka olyan keret, amely egy kivételes életet tett lehetővé. Aggódó szeretettel figyelem jövőjük esélyeit.

A tudományos kutatásaim központjában mindig a nyelvek története állt, olyan történésznek vallottam magamat, aki számára a történelem fő, bár nem egyedüli forrása a nyelv története. A tibeti, a mongol és a török nyelvtörténet önálló szakként való művelésére törekedtem, nem felejtve el ezen nyelvek, nyelvcsaládok külső érintkezéseit. E szakok művelésének végső célja közvetve, vagy közvetlenül a magyarság korai történetének, kapcsolatainak, hátterének feltárása volt.

Szerettem tanítani itthon és külföldön. Tanítványaim, sőt lassan tanítványaim tanítványai ma Magyarországon és a világ jelen-

tős egyetemein oktatnak, többen már professzorok, sokan szerezték meg a doktori fokozatot. Örömmel indítottam Szegeden egy új szakot, az altajisztikát, s köré alakítottam az Altajisztikai Tanszéket és egy kutatócsoportot. Nagy lehetőségnek éreztem, hogy a Szegedi Tudományegyetem rektoraként, majd a Magyar Akkreditációs Bizottság alapító elnökeként az egész magyar felsőoktatásért is tehettem valamit.

A kutató munkát idén sem hagytam abba. Nemrég tartottam egy előadást a székely rovásírásról és egy másikat a genetika szerepéről a magyarság eredetének vizsgálatában. Jövőre jelenik meg a Nyelvtudományi Közleményekben vitás magyar etimológiákról írott cikkem, amelyben a 2011-ben kiadott és a magyar nyelv török jövevényszavait tárgyaló munkám több, még nyitott, kérdésével foglalkozom. Napi munkám a kitan nyelv körül forog. Ennek a mongolhoz közelálló, eddig megfejtetlen írású, a 10-12. században Észak-Kínában virágzó nyelvnek a rejtélyei ma is lenyűgöznek.

NÉVMUTATÓ

- Achilles 332
Áder J. 319
Adler, A. 342
Ady E. 12, 45
Ági, (Róna Ágota) 10, 141
Ágnes (Róna-Tas Ágnes) lányom
121, 245
Ágoston, szent 329
Agyagási K. 185, 186
Ákos (Róna-Tas Ákos) fiam 14,
119, 160, 194, 204, 238,
244, 309, 345
Alekszeev, A. 145
Andics E. 81, 226
Andics G. 81
Andrásfalvy B. 201, 235, 244, 249,
258, 279, 375, 376, 411
Antall J. 201, 238, 247, 261, 411
anyám (Jónás Magdolna) 12, 13,
14, 15, 16, 18, 19, 20, 21,
22, 23, 27, 28, 29, 30, 31,
33, 38, 39, 57
anyósom (Veres Péterné, Gombár
Julianna) 118, 119, 120,
123, 149
apám (Róna Andor) 10, 11, 12, 15,
16, 17, 20, 21, 22, 23, 24,
26, 28, 31, 33, 35, 36, 37,
38, 42, 43, 56, 63, 64, 68,
71, 72, 73, 81, 82, 83
Apor V. püspök 21
Arisztarkhos 335
Arisztotelész 335, 363, 397
Aubin J. 142
Aubin, F. 142, 308
Austerlitz R. 199
Bach A. J. 263
Bacot, J. 222, 224
Badiny Jós F. 193
Bakos I. 258, 376
Bakró-Nagy M. 278
Baksay Z. 126, 149
Bakunyin, M. 370
Balassa I. 91
Balogh I. páter 44
Balzac, H. 137
Bang, W. 179
Baranyai M. 244
Bárcki G. 86, 87, 164
Barlay Sz. 52, 53, 54, 55, 56
Bartók B. 208
Baszkakov, N. A. 168
Bazin, L. 202
Bazsa Gy. 293, 375
Beffa, M-L. 168
Bencze Gy. 232
Benczedy J. 51, 52
Bereczki G. 146
Berend T. I. 232, 246
Berényi J-né 130
Bergson, H. 342
Berkovits V. 30
Bernáth Á. 247
Berta Á. 180, 186, 253, 276, 277,
281, 282
Bertagaev, T.A. 168
Bessenyei Gy.-né 132, 133
Bibó I. 50, 368
Boba I. 194
Boga I. 92

- Bognár J. 126, 127
 Bok, D. 254
 Boór J 363
 Bosson, J. 195, 225
 Boyle, J. A 168
 Bozzay J.(Dia) 52, 55
 Bricall, J. 263
 Budenz J. 99
 Buluç, S. 148
 Burger K. 248, 257
 Chalmeta, P. 190
 Chase, St. 58
 Chomsky, N. 339, 340
 Cincius, V. I. 155, 156, 157
 Clauson, G. 159, 160, 168
 Cleaves, F. W. 196, 197
 Conze, W 211
 Cornides I. 58
 Czeglédy K. 153, 190, 191, 201,
     202, 203
 Czelnai R. 68
 Czigány L. 256
 Csákány B. 248, 249
 Csáki É. 186
 Csáky M. 255
 Csató É. 277
 Csillaghy A. 209, 210
 Csirik J. 257
 Csongor B. 100, 104, 107
 Csoóri S. 267
 Csu En-laj 108
 Csurka I. 267
 Dalai Láma, XIV. 106,107, 108,
     109, 161, 169, 216, 217,
     218, 219, 221, 265, 324
 De Jong , J. W. 148
 Dégh L. 58, 63, 67, 173
 Deme L. 212
 Demszky G. 220
 Dénes ld. Sédi D.
 Derrida, J. 356
 Déry T. 98
 Descartes 59, 338, 341, 363
 Dia ld. Bozzay J.
 Didier, J. 263
 Diószegi V. 75,76
 Doerfer, G. 161
 Dordzs 109
 Dorottya (Beöthy-Molnár, unokám)
     5
 Dux L. 291, 292
 Eckhardt J. 62, 212
 Eckmann J. 198
 Egger M. 21, 58, 246
 Eglis I. 45
 Einstein, A. 329
 Elter I. 190, 191
 Engel P. 271
 Engels, F. 403
 Engl Elza ld. nagyanyám
 Engl Hugóné ld. óma
 Engl Géza 13, 15, 122 (nagyanyám
     öccse)
 Eörsi Maya 204
 Eörsi M. 245
 Eörsi Gy. 204, 245, 270
 Eörsi I. 245
 Erdei F. 129, 130
 Erdoğan, T. 283
 Erdő P. 31
 Erichsen, H-U. 263
 Éry K. 228
 Éva (Veres Éva dr.) feleségem
     96, 97, 103, 110, 116,
     118, 119, 120, 124, 133,
     147, 170, 171, 172, 174,

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

- 193, 204, 205, 215, 216,
236, 238, 245, 277, 302
- Farkas E. 28.
Farkas Gy. 195, 280
Fazekas E., Geróné 226
Fazylov, E. 168
Fejérdy A. 273
Fehér Gy. 123
Fehér K. 52, 135
Fél E. 74, 79
Festetich grófné 11
Fésüs L. 276
Fischer-Appelt, P. 262, 384
Fletcher, J. 121, 195
Flowers, B. 263
Fodor I. 311, 313, 317
Fodor, J. 339
Fodor S. 228
Fogarasi B. 77, 104
Foot, Ph. 398
Freud, S. 341, 342
Fügedi E. 232
Gabain, A. von 179
Gadzsieva, N. Z. 168
Gáldi L. 125
Gallilei, G. 329
Gamal 309, 310, 312
Garamvölgyi J. 101
Geréb, S. 131
Geréby Gy. 235
Géza ld. Engl G.
Giesswein S. 403
Glatz F. 234
Golb, N. 202
Golden, P. 225
Goldzieher I. 192
Golenszky K. 43, 52
Gombár Cs. 244
Gombocz Z. 225
- Gortvay Gy. 92, 93
Gosztonyi Gy. 53
Göbl, R. 207, 208
Göncz Á. 244
Grousset, R. 222
Gujdi B. 127, 128, 131, 153
Gulyás B. 5
Gül, A. 283
Gyarmati P. 124, 126, 127, 130
Györffy Gy. 190, 191, 270, 272
Györffy I. 79, 90
Györgyi K. 244
Hadrovics L. 125
Hajdú P. 89, 154, 155, 157, 175,
212, 272
Hajtman B. 52
Hakimzjanov, F. 228
Halasi Kun T. 197, 199, 200
Hamayon, F. 168
Hátori B. 128, 132
Hamp, E. 168
Hamurápi 400
Hankiss E. 244
Haraszthy Gy. 136
Hari, A.M. 213
Harmatta J. 181, 182, 183, 201
Haynal A. 262
Haynal I. 262
Hazai Gy. 167, 168, 182, 269
Hedvig nővér (Jolsvai) 29, 30, 31
Hegel, G. W. F. 370
Heidegger, M. 362
Heissig, W. 169, 195, 211, 215, 231
Helimzskij, E. 200
Hencz tanár úr 22.
Hérakleidész 334
Hermann I. 273
Hermann, S. 211

RÓNA-TAS ANDRÁS

- Herskó J. 204, 238 (Herskó Judit, menyem)
- Hetényi Varga K. 31
- Hetényi-Heidelberg E. 143, 144
- Hetti (Engl Gézané) 15
- Hirschler I. 130
- Hodosán R. 244
- Hoffmann R. 290, 291
- Hollós E. 129, 130, 131
- Hóman B. 198
- Honti L. 278, 281
- Horn Gy. 411
- Horthy M. ifj. 26
- Horváth B. 80
- Horváth I. 231
- Hovén, B. E. 207
- húgom (Piry Lászlóné, Róna Gabriella) 16, 17, 19, 27, 31, 33, 34, 35, 56, 57, 71, 72, 73, 82, 103, 110
- Huizinga, J. 43, 403
- Hume, D. 330
- Hummel, S. 143, 144
- Hung, W. 197
- Hunyadi L. 273
- Ivanics M., 176, 186, 209, 253, 282, 306, 316
- Jahn, K. 206
- Jancsó A. 31
- János Pál II, 220
- Jánosi J. 403
- Jarring, G. 203, 281
- Jaruzelsky, W. 204
- Jóború M. 134, 178
- Jolsvai H. ld.. Hedvig nővér
- Jónás A. 69, 141
- Juhász I. 181, 182
- Julianusz barát 229
- Jung, C. 45, 341, 342
- Jutka ld. Herskó
- Kádár J. 129, 130
- Kákossy L. 312
- Káldor M. 19
- Káldy-Nagy Gy. 176
- Kalmár Ö. 56
- Kant, I. 333, 339, 363
- Kaposi Á. 262, 384
- Kara, Gy. 93, 95, 105, 111, 112, 113, 153, 227, 268, 269
- Karig S. 119
- Karinthy F. 37
- Kati (Ziniel Katalin) 61, 63, 70, 84
- Katona Gy. 14, 19, 58, 160, 174, 194, 204, 205
- Katona M. 14, 174, 205
- Katona P. 14, 174
- Kay, P. 358
- Kecskés, P. 45
- Kékes, A. 68, 86, 98
- Kelemen E. 83
- Kellner, B. 301
- Kemény I. 177, 178
- Kempton, W. 358
- Keneszbaev, S. K. 168
- Keresztury D. 136
- Kéthly A. 30
- Kiefer F. 269
- Király B. 245
- Kinga (Beöthy-Molnár) unokám 5
- Kirkegaard, S. A. 363, 364
- Kis J. 244
- Kiss P. 273
- Klastornyj, S. G. 156, 201
- Kóbor T. 37
- Kodály Z. 225
- Kononov, A. N. 168
- Kopernikusz, N. 329, 335
- Koppers, W. 74

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

- Kosáry D. 198, 244, 247, 257, 377, 411
 Koszterszitz J. 28
 Kovács B. 44
 Köhalmi, K. 105, 111, 112, 113, 186
 Kölcsey F. 296
 Kőrösi Csoma S. 106, 184, 218
 Kralovánszky A. 228
 Krimskij, A. E. 194
 Kristó Gy. 269, 270, 271, 272
 Kuhn, T. 330
 Kulin F. 244
 Kulin S. 244
 Kupa M. 260, 387
 Labádi G. 154
 László Gy. 193
 Laude-Cirtautas, I. 168, 195
 Lechner Ö. 38
 Lénárt E. 185, 209
 Lengyel J. 100
 Lenin, V. I. 403
 Lepenies, W. 237, 279, 280
 Levitskaja, L. Sz. 186
 Libet, B. 349
 Ligeti, L. 76, 77, 80, 81, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 99, 101, 104, 111, 112, 113, 118, 120, 121, 127, 128, 131, 132, 140, 144, 147, 148, 149, 154, 162, 163, 166, 167, 169, 176, 177, 179, 183, 184, 201, 202, 221, 223, 225, 226, 227, 377
 Loewer, B. 337, 349, 363, 398
 Lot-Falck, E. 168
 Luka L. 285
 Lukács Gy. 77, 98
 Maderiaga, S., de 43, 45
 Mádl F. 262, 411
 Magyary Z. 412
 Makk F. 271, 282
 Maléter Pálné 78
 Mann, Th. 56, 195
 Mardzan Sherab 170, 172
 Marianna ld. Katona M.
 Maritain, J. 403
 Márkus J. 58
 Márkus Gy. 352
 Maróth M. 300
 Márton L. 244
 Marx, K. 370, 403
 Majtinszkaja, K. J. 140
 Mekis P. 352
 Menges, K. 206
 Michelberger P. 247, 276
 Mici néni ld. Egger Mária
 Mici néni (Katona Györgyné) 174
 Mikojan, A. I. 121
 Mikola T. 157, 191, 192, 206, 207, 212, 247, 270
 Miller, R. A. 168, 194
 Mindszenty J. 50
 Mirza (Engl Gézáné) 15
 Mohay T. 244
 Molnár A. 92
 Molnár Á. 186
 Molnár E. 88, 89
 Munkácsi B. 192
 Muratov, S. N. 168
 Muszaev, K. M. 168
 Mühlmann, W. 211, 212
 Nagy I. 83, 98
 nagyanyám (anyai, Jónás Dávidné, Engl Elza) 13, 14, 19, 33, 34, 35, 36, 38, 72, 122, 123, 149

RÓNA-TAS ANDRÁS

- nagyapám (Jónás Dávid) 9, 11, 20,
 33, 34, 38
 nagymama (apai, Rothauser
 Lipótné) 11
 nagynéném, (Sédi Dénesné, Jónás
 Vera) 34, 40, 72
 Napóleon 18
 Náray-Szabó G. 291
 Narr, K.J. 211
 Naszlady A. 285, 290
 Nemes T. 50
 Németh Gy. 75, 76, 77, 88, 89, 121,
 148, 176, 177, 178, 197,
 208, 221, 222, 223, 225,
 226, 227, 231, 266, 272, 377
 Németh L. 50
 Németh M. 137
 Newton, I. 329
 Niklitschek, A. 328
 Nietzsche, F. 37
 Norbu J. 161, 216, 217
 Novgorodova, É. A. 168
 Nyíri, K. 352
 Nyíri T. 114, 115, 342, 362, 363
 Olga néni (Katona György anyja)
 14.
 Olschak, B. C. 143, 144
 óma (Engl Hugóné, anyai
 nagyanyám anyja) 13, 14, 15
 Orbán V. 236, 238, 300
 Országh L. 21, 356
 Ortutay Gy. 67, 74, 91, 105, 111,
 127, 173, 184, 221, 226, 377
 Örzse néni (Balogh Erzsébet) 79
 Pais D. 86, 87, 99, 153
 Pajkossy Gy. 136
 Pálfy P. P. 348
 Palló M. 177, 178, 179
 Palos Gy. 124
 Pancsen láma 218
 Papp J. 133
 Pataki V. 35, 36
 Patkó I. 106, 139
 Patyi S. 153
 Paulik Á. 273
 Pellet, P. 222
 Péter (öcsém, Róna Péter) 72, 73,
 84, 94
 Péter (Beöthy-Molnár) unokám 5
 Petrikovics, H. von 211
 Piry Lászlóné, ld húgom
 Platon 334
 Polgárdi Á. 352
 Poppe, N. 141, 148, 155, 161, 167,
 194, 223
 Popper, K. 334
 Porció T. 218
 Princzinger P. 292
 Pritsak, O. 195, 196, 202, 280
 Ptolemaiosz 335
 Pungor E. 246, 247
 Rachewiltz, I. de 197, 224
 Radics K. 232
 Raquette, G. 203
 Rásonyi L. 148, 198
 Rédei K. 206
 Renner, K. 19
 Ress I. 209
 Ress I.-né ld. Ivanics Mária
 Rév M. 106
 Richardson, H. 107
 Rincsen, B. 93, 94, 105, 106, 113,
 114
 Risch, E. 211
 Róna Andor ld. apám
 Róna Ágota ld. Ági
 Róna Gabriella ld. húgom.
 Róna Miklós 9, 10

TÖRTÉNETEM NÉZETEI

- Róna Péter ld. Péter öcsém
Róna Sándor 9, 10, 26, 94
Rosdy P. 100, 124
Rozványi I. 285
Röpke, W. 43, 45, 403
Rudas L. 45
Russel, B. 330, 336
Rusznayk I. 92, 131, 226, 227
Ryan, J. W. 263
Ryle, G. 349
Sagaster, K. 215, 216
Salkaházi S. 29, 30, 31
Sándor I. 90
Sándor K. 253
Sándor ld. Róna Sándor
Sapir, E. 358
Šašel, J 211
Saussure, F. de 351, 363
Scheiber S. 202, 203
Schnerer, B. 168
Schlachta M. 28
Schmidt, W. 74, 210
Schmitt P. 319
Schott, R. 211
Schröder, D. 211
Schulemann, G. 169
Schulemann, W. 169
Schulteisz E. 244
Scserbak, A. M. 156
Sebestyén G. 134, 135
Sebeok (Sebők) T. 173
Sédi, D. 39
Shastina, N. P. 168
Shakespeare, W. 37
Simonffy G. 101
Sinclair, U. 78, 102
Sindza (Rincsen lánya, Kara Györgyné) 114
Sinor D. 141, 160, 165, 166, 173, 177, 195, 217, 300, 301
Snée P. 285
Sólyom L. 238, 244
Sombart W. 45
Soós (Sós) J. 93
Sorokin, P. 45
Soros Gy. 234, 235, 236
Sótér I. 127
Spengler, O. 403
Sprigg, R.K. 154, 159, 160
Steinkellner, E. 201, 205, 207, 217
Surján L. 261
Szabad Gy. 137, 244, 246
Szalai S. 204
Szalontai J. 185
Szanseev, G.D. 121, 140, 148. 168
Szekfü Gy. 45, 198, 209
Szemerédi E. 348
Szenes S. 30
Szent-Iványi I. 244
Szent-Györgyi A. 225
Szerb J. 128
Szigeti J. 98
Szöllőssy L. 126, 127
Sztálin, J. V. 88, 140
Szuhébátor 110
Szuromi Sz. A. 363
Szűcs J. 270, 271, 368
Takách J. 50, 51, 52, 54
Tálás B. 106, 107
Tálasi I. 75, 77, 90, 221
Tamás G. M. 244, 246
Tamás, szent 363
Tardy L. 177, 178, 186, 244, 245
Taróczy, N. 24
Taylor, G. E. 148
Tekin, T. 168
Telhard de Chardin, P. 362

RÓNA-TAS ANDRÁS

- Teller E. 366
Theseus 332
Torma J. 231, 253, 282
Tóth E. 91
Tőkei F. 154
Trencsényi-Waldapfel, I. 100
Tretiakoff, A. 168
Tuppy, H. 263
Tveritinova, A. S. 168
Untermann, J. 211
Uray G. 113, 160
Uray-Kőhalmi K. ld. Kőhalmi K.
Vaihinger, H. 323
Vajda Gy. 190
Vajda L. 74, 75
Vanduj 106
Varga I. 19, 20
Varga K., ld. Hetényi Varga K.
Varga M. 300
Vargyas L. 91
Vas Zoltán P. 127, 131
Vásáry I. 181, 182, 221, 317
Vaszilevics, G. M. 156
Vékás L. 237, 249
Vekerdi J. 95, 266
Vékony G. 182
Vera nagynéném, ld. nagynéném
Verebes P. 66, 67
Veres É. ld. Éva
Vértes L. 189
Vikár L. 146
Voigt V. 190
Vught, F. van 263
Vukovich Gy. 244
Wagner, R 37
Waldapfel J. 100
Wenskus, R. 212
Whorf, B. L. 358
Wittgenstein, L. 351, 352, 353, 355, 363
Wojtilla Gy. 299
Woodhach, miss 18
Wylie, T. V. 182
Zádor A. 21
Záhemszky L. 185
Zakar P. 319
Zender, M. 169
Zenon, 331
Zieme, P. 168
Zimonyi I. 191, 299, 300, 301, 303, 307, 308, 309, 310
Ziniel K. ld. Kati
Zlatkin, I. Ja. 139, 140
Zweig, St. 54
Zsirai M. 88, 89
- Megjegyzés: Az eredetiben cirill betűvel írt neveket a könyvben a hivatalos nemzetközi, míg a névmutatóban a magyar átírás szerint vettem fel.

TÖRTÉNETEM NÉZETEI